Б.Д. ЛАНОВИК
З.М. МАТИСЯКЕВИЧ
Р.М. МАТЕЙКО

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ І СВІТУ

Підручник

За редакцією Б.Д. Лановика

8-ме видання, перероблене і доповнене

Допущено
Міністерством освіти і науки України

Київ
"Вікар"
2006

УДК 330.342(075.8)
ББК 65.9я73
Л 22

Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.

Л 22 Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. — 8-ме вид., перероб. і доп. — К.: Вікар, 2006. — 495 с.

ISBN 966-7131-84-X

На основі новітніх досягнень історичної науки висвітлено історію господарства України та провідних держав світу. Дослідження економічної історії України у зіставленні з історією розвитку господарства інших країн світу дає змогу узагальнити досвід господарського розвитку наших предків, зрозуміти сучасний стан економіки, визначити її ціннісні орієнтири, варіантні та альтернативні шляхи розвитку на майбутнє. За змістом підручник повністю відповідає програмі курсу для студентів економічних спеціальностей. Восьме видання перероблене і доповнене.

Для студентів вищих навчальних закладів. Може бути корисний викладачам і всім, хто цікавиться історією та економікою.

УДК 330.342(075.8)
ББК 65.9я73

© Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, 1999
© Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, зі змінами, 2006
© Видавництво "Вікар", 2006

ISBN 966-7131-84-X

ЗМІСТ

Передмова 7

Книга 1. ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ 9

Частина І. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОЇ ДОБИ І СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (з найдавніших часів до кінця V ст. н. е.) 10

Розділ 1. Господарський розвиток за первісної доби 10

Розділ 2. Економічний розвиток стародавніх цивілізацій 13

2.1. Особливості східного рабства 13

2.2. Господарство Стародавньої Греції 15

2.3. Античний Рим: економічні причини розквіту і занепаду 19

2.4. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я 29

Запитання і завдання для самоперевірки 33

Частина ІІ. ГОСПОДАРСТВО В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 34

Розділ 1. Господарство Європи в V—XV ст. 34

1.1. Землеволодіння і сеньйоріально-селянські відносини 34

1.2. Агрокультура і сільськогосподарська техніка 47

1.3. Середньовічне місто, розвиток ремесла 52

1.4. Торгівля. Кредит. Фінанси 57

Запитання і завдання для самоперевірки 63

Частина ІІІ. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХ (XVI ст. — до наших днів) 64

Розділ 1. Господарство країн Європи, США у період генези індустріального суспільства (XVI—XVIII ст.) 64

1.1. Основні аспекти розвитку господарства країн Західної Європи ... 64
1.2. Особливості економічного розвитку країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи ... 75
Запитання і завдання для самоперевірки ... 81

Розділ 2. Економічний розвиток провідних країн світу в XIX — на початку XX ст. ... 82
2.1. Промисловий переворот ... 82
2.2. Індустріалізація ... 93
2.3. Особливості аграрного розвитку ... 106
2.4. Міжнародні економічні відносини ... 110
Запитання і завдання для самоперевірки ... 117

Розділ 3. Господарство світу в міжвоєнний період ... 119
3.1. Подолання економічних наслідків першої світової війни та стабілізація господарства ... 119
3.2. Світова економічна криза 1929—1933 рр. і економічний розвиток у 30-х роках XX ст. ... 126
Запитання і завдання для самоперевірки ... 134

Розділ 4. Світове господарство (1939 р. — початок XXI ст.) ... 135
4.1. Економіка країн світу в роки другої світової війни ... 135
4.2. Динаміка та структурні зміни господарського розвитку другої половини 40—90-х років XX ст. ... 140
4.3. Індустріалізація сільського господарства ... 158
4.4. Міжнародні економічні відносини ... 175
4.5. Нові індустріальні країни: їхнє становлення і економічний розвиток ... 188
4.6. Господарство країн з перехідною економікою ... 191
4.7. Країни, що розвиваються ... 195
Запитання і завдання для самоперевірки ... 200

Книга 2. ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ... 203
Розділ 1. Господарство українських земель у праісторичні часи та княжий період ... 204
1.1. Процес феодалізації селян і земельні відносини ... 208
1.2. Ремесла. Міста ... 217
1.3. Торгівля. Фінанси ... 223
Запитання і завдання для самоперевірки ... 232

Розділ 2. Господарство України в XVI—XVIII ст. 233
2.1. Аграрні відносини в Україні у XVI — першій половині XVII ст. 233
2.2. Аграрна еволюція українських земель у другій половині XVII—XVIII ст. 241
2.3. Мануфактурний період української промисловості 267
2.4. Розвиток українського національного ринку. Фінанси 281
2.5. Господарство Запорозької Січі 298
Запитання і завдання для самоперевірки 305
Розділ 3. Господарство України в XIX — на початку XX ст. 306
3.1. Промисловий переворот 306
3.2. Індустріалізація 314
3.3. Промисловий розвиток західноукраїнських земель 322
3.4. Сільське господарство України в дореформений період 330
3.5. Аграрні реформи та розвиток сільського господарства в 60-х роках XIX ст. — на початку XX ст. 343
3.6. Зародження і розвиток кооперативного руху 360
3.7. Внутрішня і зовнішня торгівля 370
3.8. Фінанси і кредит 380
Запитання і завдання для самоперевірки 389
Розділ 4. Господарство України в 1914—1939 рр. 391
4.1. Економічне становище України в 1914—1921 рр. 391
4.2. Нова економічна політика в Україні 402
4.3. Індустріалізація та колективізація: позитивні і негативні наслідки 406
4.4. Західноукраїнські землі в 20—30-х роках XX ст. 412
Запитання і завдання для самоперевірки 421
Розділ 5. Господарство України в 1939 р. — на початку XXI ст. 423
5.1. Господарство України в роки другої світової війни 423
5.2. Відбудова і розвиток промисловості 428
5.3. Сільське господарство 439
5.4. Фінанси, кредит, добробут 446
5.5. Участь України в світовому господарстві 452
5.6. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності 457

5.7. Економічне становище держави у другій половині 90-х років ... 460
5.8. Україна на початку XXI ст. ... 467
Запитання і завдання для самоперевірки ... 474
Короткий термінологічний словник ... 478
Список рекомендованої літератури ... 488

ПЕРЕДМОВА

Економічна історія, або історія народного господарства, виникла як самостійна наука в середині XIX ст. Їй належить важливе фундаментальне місце у вищій економічній освіті. Предметом її вивчення є господарство країн світу в історичному розвитку, різноманітність форм його вияву. Вивчаючи конкретні аспекти економіки, ця дисципліна допомагає краще зрозуміти сучасні господарські проблеми, прогнозувати їхнє наукове вирішення. У курсі не лише у хронологічному порядку викладено фактичний матеріал, а й наведено аналіз суспільно-економічних явищ, розглянуто їхні позитивні й негативні характеристики.

Політичні форми, ідеологічні явища у суспільстві, виникаючи на ґрунті, підготовленому розвитком господарської діяльності людей, впливають на економічні процеси, прискорюючи чи сповільнюючи їх. Економічна історія на фактичному матеріалі переконує, що технологічна сфера, господарські механізми і людський фактор, усі підсистеми економіки тісно пов'язані між собою, взаємодіють, доповнюють одна одну.

Важливим напрямом історико-економічного аналізу є концепція розвитку галузей господарства, його інституцій і категорій. Особливе значення ця дисципліна має для виявлення і узагальнення тенденцій економічного розвитку на перспективу.

Тільки врахувавши своєрідність динаміки зростання економічних циклів, тривалих тенденцій у розвитку науково-технічного прогресу, умов праці, політики, можна всебічно осмислити конкретні проблеми господарського розвитку провідних країн світу в певні періоди.

Економічна історія забезпечує тісний зв'язок історико-економічного пізнання з розвитком економічних знань в цілому. Як джерело фактичного матеріалу для всіх економічних наук вона допомагає у вивченні економічної теорії, економіки промисловості, сільського господарства, фінансів, грошового обігу тощо. Галузеві та функціональні економічні науки без обґрунтування історико-економічними дослідженнями втрачають власний теоретичний рівень.

Актуальність вивчення історії господарства України у світовому контексті пояснюється необхідністю висвітлення і усвідомлення закономірностей економічного розвитку українських земель в умовах незалежної України, що стала суб'єктом світової цивілізації. Раніше історія господарства України, як і вся її історія, вивчалася як складова частина історії Росії, що не відповідає історичній справедливості. Вивчення економічної історії України допоможе більш глибоко дослідити сучасні економічні процеси, визначити варіантні та альтернативні шляхи розвитку на майбутнє, щоб вивести Україну з економічної кризи.

Цей підручник, написаний з урахуванням програми з економічної історії, є першою спробою узагальнити досвід викладання історії господарства в умовах незалежності України.

З часу виникнення історії господарства як науки були різні спроби її періодизації. Російський історик-економіст Л.І. Мечников в основу періодизації поклав географічний фактор, зокрема водні шляхи сполучення. Німецький економіст Б. Гільдебранд застосував для цього історію грошей. Інші дослідники господарства брали за основу торгівлю і обмін, грошовий обіг, кредит, культуру, релігію тощо. Так, американець Є. Хентінгтон такою вважав клімат, англієць А. Тойнбі — культуру, релігію.

У 60-х роках XX ст. популярними стали теорії "індустріального суспільства" французького соціолога Р. Арона і "стадій економічного розвитку" американського соціолога У. Ростоу.

Ці теорії дістали розвиток у теорії про постіндустріальне суспільство. Найбільш видатні її представники — Д. Белл, Г. Кан, З. Бжезінський (США), Ж. Ж. Серван-Шренбер і А. Турен (Франція). В основу поділу всесвітньої історії на доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільство покладено рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці.

У концепції "постіндустріального суспільства" стверджується, що залежно від рівня техніки в суспільстві послідовно переважає "первинна" сфера економічної діяльності (сільське господарство), "вторинна" (промисловість), а тепер воно вступає в "третинну" сферу послуг, де провідна роль належить науці й освіті. Кожній з цих стадій властиві специфічні форми соціальної організації (церква і армія — в аграрному суспільстві, корпорація — в індустріальному, університети — в постіндустріальному). Важлива роль відводиться також певним станам священиків і феодалів, бізнесменів, вчених і фахівців.

Формаційний підхід до періодизації історії, в тому числі історії господарства, не виправдав себе. Для періодизації економічної історії господарства світу і України автори обрали схему, яка найповніше відповідає розвитку її науки і техніки, а саме:

- господарство первісної доби і стародавніх цивілізацій (з найдавніших часів — до IV ст. н.е.);
- господарство доби Середньовіччя;
- господарство індустріальної та постіндустріальної епох (XVI ст. — до наших днів).

Книга 1

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ

Частина І

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОЇ ДОБИ І СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ
(з найдавніших часів до кінця V ст. н. е.)

Розділ 1. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ЗА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Первісна доба була найтривалішою в історії людства. За найновітнішими даними науковців, людина з'явилася в теплих сприятливих умовах Євразії та Африки понад 3 млн років тому. Людство пройшло шлях від зародження людини як біологічного виду до сучасного фізичного типу, від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їхніх союзів, зародження державності, виникнення на рубежі IV — III тис. до н. е. стародавніх цивілізацій.

Матеріальна культура первісного суспільства поділяється на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), бронзовий віки. Найважливішими рисами первісної доби були перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства, існування роду як господарської одиниці, який поділявся на великосімейні виробничі колективи, громади спільної власності на землю.

Палеоліт, або давній кам'яний вік (3 млн — 10 тис. років тому), був найважчим і найдовшим періодом, який збігся з льодовиковим періодом в історії Землі. Протягом цього періоду знаряддя праці еволюціонували від палки-копалки і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів (невеликих відщепів і пластин), складних знарядь з вкладками, списометалки. Поширилось використання кістки і рогу. Кількість типів знарядь досягла 100. Головними заняттями населення були збиральництво, загінне полювання, рибальство. Людина навчилася видобувати та підтримувати вогонь, що було найвизначнішим технічним досягненням. З'явилися постійні житла.

Знайдено залишки господарсько-побутових комплексів, що складалися з жител, які нагадують курені, накриті шкурами звірів, ділянок, де обробля-

ли кремінь, кістку, ріг, вогнищ і ям-сховищ. Тогочасна людина полювала на мамонтів, носорогів, коней, зубрів, биків, лосів, оленів, птахів.

У мезоліті (середньому кам'яному віці) утвердилися сучасні післяльодовикові природно-кліматичні умови. Великі звірі вимерли. Люди були змушені харчуватися дрібними тваринами, птахами. Поряд із збиральництвом і полюванням одним з головних занять було рибальство вудкою. Тоді ж були винайдені гарпуни, лук, стріли, рибальські голки, плетені сітки, тенета. Великого значення набуло річкове збиральництво (ловля раків, молюсків). Зроблено перші спроби приручити диких тварин. Виник найдавніший транспорт — водний (колоди, плоти з них, човни, видовбані з стовбурів дерев). Для мезоліту характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З'явилися макроліти — кам'яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири.

Перехідною епохою від мезоліту до неоліту був протонеоліт. Щодо умов ведення господарства цей період характеризувався виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням відтворюючого господарства, яке розпочалося з тваринництва. Першими прирученими тваринами були собака, бик і свиня. В цей час зародилося землеробство і виникли перші постійні поселення.

Неоліту (новому кам'яному віку) притаманне утвердження різних галузей відтворюючого господарства. Цей процес дістав назву "неолітична революція". Складовою частиною цієї епохи був мідний вік, або енеоліт, коли відтворююче господарство стало домінуючим.

Ріллю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Зерно на борошно мололи кам'яними зернотерками (жорнами). Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Розвивалося общинне ремесло. Використовувався перший штучний матеріал — кераміка. Збереглося чимало цегляного посуду, випаленого з глини, оздобленого чорним, білим та жовтим орнаментами, жіночі статуетки прародительок. Для щоденного вжитку використовували миски, немальовані горщики сірого кольору. Зародилося прядіння і ткацтво, з'явився ткацький верстат. У неоліті остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління), вдосконалилися лук і стріли, з'явилися кам'яні сокири. Виник наземний транспорт — лижі, віз, сани, волокуша. Худобу використовували як тяглову силу. Наслідком неолітичної революції стала досить розвинена система обміну.

За мідним віком настав бронзовий, який охопив III — II тис. до н. е. на Стародавньому Сході, а в Європі — II тис. до н. е. Визначальними рисами цього періоду були існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоливарного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру. Обмінювалися мідь, бронза, золото, бурштин, фаянс, сіль.

Перехід до виробництва заліза на межі II — I тис. до н.е. став визначальним моментом початку раннього залізного віку. У Західній Європі він по-

ділявся на два періоди: гальштадський (900—500 рр. до н. е.) і латенський (500 р. до н. е. — початок нашої ери). Для гальштадської культури характерними були співіснування бронзових і залізних знарядь праці, перехід від мотики до сохи та плуга. У латенський період з'явилися залізні серпи, плужні лемеші, розвивалися ремесла, особливо ковальство, ювелірна справа, гончарство. На початку нашої ери на території, завойованій Римом, латенську культуру змінила так звана провінційна римська культура.

Основними ремісничими професіями були ковалі, зброярі, гончарі, будівельники. Зразки їхніх виробів знайдено у великій кількості як в розкопаних поселеннях, так і в могильниках. Виявлено чимало ремісничих майстерень, у тому числі ковальських, гончарських, ювелірних. Серед знайдених виробів найчастіше зустрічаються залізні сокири, серпи, ножі, рибальські гачки, наконечники списів, стріл, бронзові пряжки, браслети, шпильки, посуд, античні прикраси, кераміка, намиста, амфори.

Удосконалення знарядь праці, розширення виробництва їх з металу, поділ виробничої сфери на сільське господарство і ремесло, виробництво додаткового продукту створили економічні умови для виникнення держав. Перші з них утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія) на зламі неоліту і бронзової доби.

Отже, на ранній стадії господарства первісної доби переважало полювання, рибальство, збирання плодів. Згодом у зв'язку з удосконаленням знарядь праці (гарпуни, скребки, луки, сокири, човни, молоти, серпи, списи) почалась обробка шкур, глиняного посуду, виникло образотворче мистецтво, будівництво наземних споруд. Протягом бронзового та залізного віків відбулись великі зрушення в розвитку продуктивних сил. Появився ткацький верстат, розвинулося скотарство, а особливо землеробство. Між ними виник перший поділ праці, налагодився економічний обмін між окремими родами, общинами, племенами.

Розділ 2. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

2.1. Особливості східного рабства

Історія стародавніх цивілізацій охоплювала період з IV тис. до н. е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н. е. Склалися два типи господарської організації — східне і античне рабство. Проте їм були властиві спільні риси: ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці, провідна роль землеробства і натурального господарства, позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

Східне рабство виникло в IV тис. до н. е. в Стародавньому Єгипті. Вигідне стратегічне та географічне положення сприяло його політичному та економічному розвитку. Зокрема, швидко розвивалося землеробство на високоурожайних, поливних землях долини Нілу. Другою важливою галуззю господарства було тваринництво, яке відтіснило мисливство. Єгиптяни винайшли соху, навчилися виливати з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд. Проте найбільшим їхнім господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства. Заболочена, непридатна для життя долина Нілу в III тис. до н. е. перетворилася на квітучий оазис, коли Верхнє і Нижнє царства об'єдналися в єдину державу. Побудувати цей гідротехнічний комплекс, підтримувати його, давати надлишки сільськогосподарської продукції могли тільки великі вільні сільські громади.

Поступово фараони, жерці, державні чиновники присвоїли общинні землі, перетворивши вільних селян на залежних від себе виробників. Згодом стародавні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке льняне полотно, прикраси з золота і срібла. Особливо високого рівня роз-

вигку досягла обробка каменю. І сьогодні дивують своєю величчю і таємничістю єгипетські піраміди.

Оскільки на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, то між цими областями виникла жвава торгівля. У ринкові відносини втягнулися Сінайський півострів, Нубія та Лівія, які були завойовані Єгиптом. Купці торгували золотом, сріблом, міддю, оловом, шкірами, слоновою кісткою, деревиною. У країні існували рабські ринки, де вільно купували і продавали невільників. Найбільшими рабовласниками були фараони, які привозили полонених із завойованих країн. Однак головною продуктивною силою були селяни — члени громад. Рабів їхні власники використовували як слуг, хоча великої різниці між селянами-общинниками та рабами не було. Перші могли потрапити в боргове рабство, другим дозволяли мати сім'ї. 525 року до н. е. Єгипет завоювали перси.

До району східного рабства належало також Межиріччя (Месопотамія). Як і в Єгипті, тут Тигр і Євфрат, розливаючись, щедро удобрювали поля. Місцеві жителі, що здавна займалися хліборобством, збирали високі врожаї. Проте для цього треба було звести могутні протиповеневі греблі та інші іригаційні споруди. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами тут були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, фігові, фінікові дерева, яблуні. Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел та торгівлі. Основне населення — селяни, які, втративши власність на землю, працювали за частку врожаю на храмові господарства. З ремісничих професій поширеними були каменярі, теслярі, ковалі, пекарі, металурги. Найрозвиненішими державами Межиріччя в IV—III тис. до н. е. були Шумер, Ур, Ніппур, Урук та ін.

У III тис. до н. е. рабів у Шумері було небагато, їхній статус — патріархальне рабство, тобто вони мали право заводити сім'ї і навіть викупити себе з неволі. У кінці III тис. до н. е. в Месопотамії утворилося могутнє централізоване Вавилонське царство. Найбільшого розквіту воно досягло за царя Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н. е.). Як і в Месопотамії в цілому, головною галуззю господарства вавилонян було землеробство. За Хаммурапі будувалися грандіозні канали. Як свідчить його кодекс, у той час існувало рабство, що трималося на війнах і боргах. Однак переважну частку сільськогосподарської продукції виробляли вільні селянські общини. Значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля. Вавилонські купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. Існувало лихварство.

Економіка східного рабства характерна і для Стародавньої Індії та Китаю. Вже в IV тис. до н. е. в долині Інду зародилося зрошуване землеробство, розвивалося тваринництво. Виникли ремісничі міста, торгівля. Знаряддя праці виготовлялися як з металу (міді, бронзи), так і з каменю. Гончарі славилися своїми глиняними виробами, ткачі — бавовняними тканинами. Вторгнення завойовників на деякий час загальмувало господарську діяльність місцевих жителів. Тільки в II – I тис. до н. е. спостерігалося швидке пілнесення економіки Індо-Ганзької долини. Використовуючи залізні знаряддя праці,

землероби на зрошуваних полях збирали два врожаї на рік цукрової тростини, пшениці, проса, льону, бавовни, рису. Високого рівня розвитку досягли ремесла — ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа тощо. Цілі райони Індії включилися в обмінну торгівлю. Кашмір торгував вовною, Гімалаї — золотом, Пенджаб — кіньми, південь — дорогоцінними каменями, схід — слонами. З'явилися купці-професіонали, в тому числі лихварі. Грошовий обіг був нерозвинений, та й справжні монети з'явилися у формі шматочків срібла з печаткою лише у V ст. до н. е. Рабство мало патріархальний характер, сільська община зберігала панівне становище в економіці країни. Особливості східного рабства можна узагальнити так.

1. Воно не володіло суспільним виробництвом. Головна сфера економічного життя — сільське господарство — залишилось поза рабовласницьким виробництвом. Лише частково праця рабів використовувалася для обробітку грунту, особливо в системі царського і храмового господарства.

2. Раби належали в основному державі. Головними джерелами рабства були війни, піратство, боргове рабство.

3. Використання рабської праці було однобоким і непродуктивним. Рабів використовували для обслуговування рабовласників, вони брали участь у будівництві пірамід, каналів тощо.

4. Східне рабство не було класичним, у ньому переплітались громадські та рабовласницькі елементи.

2.2. Господарство Стародавньої Греції

Криза рабовласництва на Близькому Сході призвела до занепаду Вавилонського царства і Єгипту, які стали жертвою персидських завоювань. Однак цей режим відроджується в нових країнах Середземномор'я, куди поступово перемістилися центри Стародавнього світу. Це виявилося в економічному піднесенні Греції та Риму.

У світовій історії розпочався новий період, відомий під умовною назвою античний (лат. *antiquus* — давній). Хронологічно він охоплював першу половину I тис. до н. е. — першу половину I тис. н. е. В період античності рабовласництво досягло повного розквіту. Переважало боргове рабство, була знищена община, використання рабської праці стало більш різнобічним і продуктивним. Рабство перетворилося на класичне.

У I тис. до н. е. біля Греції життя звело народи трьох континентів — Європи, Азії та Африки, і це сприяло взаємодії різних культур. У тих умовах важливе значення мали фактори географічного характеру. З стародавніх часів торгові шляхи проходили Середземним, Егейським, Мармуровим і Чорним морями. Вони були спрямовані на Північ, у басейни Дніпра, Дунаю, Дону. У Греції були зручні бухти, природні багатства, будівельні матеріали. Це сприяло ранньому розвитку ремесла і торгівлі. Греки стали ремісниками і крамарями в період, коли народи інших країн ще займалися полюванням, скотарством або, у кращому випадку, землеробством.

Численні маленькі острови, розділені гірськими хребтами, прибережні площі родючих земель на материку, численні затоки і гавані визначали відокремленість життя кожної общини, її економічну автономію. Через це античні громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто. Вона була окремою державою (місто-держава по-грецьки — поліс), у якій повноправними були лише землевласники.

Населення концентрувалось у містах. Вперше у світовій історії місто витіснило і підпорядкувало собі село. Тут не вистачало зерна власного виробництва, тому сільське господарство було другорядним, місто експлуатувало село.

У VIII — VI ст. до н. е. прогрес у землеробстві привів до відокремлення ремесла від сільського господарства та розвитку торгівлі між окремими районами Греції. Розвиток обміну зумовив появу грошей, торгового капіталу, купців.

Греки виплавляли залізо та інші метали. Розвивалося будівництво жител, ткацтво, кораблебудування. У спеціальних майстернях по всій країні виготовляли кераміку. Продуктивність виробництва досягла значних успіхів. Зростали міста. У VII — VI ст. до н. е. нові споруди будувалися з каменю, а не з дерева, як раніше.

Повільніше розвивалось сільське господарство, в якому панувало двопілля. Розвиток ремесла призвів до спеціалізації виробників. З'явилися художники, різьбярі, маляри, ливарники. Окремі міста-держави стали спеціалізованими. У Мілеті виробляли тканини, у Коринфі — кераміку, панцирі. У результаті відокремлення ремесла від сільського господарства, диференціації у розвитку виробництва виникла потреба в обміні товарами. Широко застосовувалися гроші. Швидко розвивалися мореплавство і кораблебудування. Грецькі малоазіатські міста Мілет, Коринф та ряд інших стали великими центрами середземноморської торгівлі.

Бурхливий розвиток ремесла, торгівлі, сільського господарства змінив економічний базис Греції, її суспільний уклад. У сільському господарстві та ремеслі дедалі більше використовується праця рабів. Суспільство розпалося на два стани — вільних громадян і невільників. У VIII — VI ст. до н. е. формувалися грецькі рабовласницькі міста-держави, або поліси. Центром такого полісу було місто, оточене муром. Йому належали довколишні долини чи острови. У разі війни все населення знаходило притулок у місті. Там проходили народні збори, релігійні відправи, суди, діяв ринок. Орна земля, угіддя, природні багатства, які спочатку належали громаді, згодом перейшли до родової аристократії. Серед вільних були багаті, менш заможні та зовсім бідні. Між аристократією і сільським населенням (демосом) точилася боротьба. У багатьох полісах земельній аристократії вдалося перетворити селян на рабів і примусити працювати на себе.

Найяскравішим прикладом рабовласницької держави була Спарта — наймогутніший у військовому відношенні поліс Стародавньої Греції. Він сформувався завоюванням дорійськими (спартанськими) племенами ахейських ілотів, яких вони перетворили на рабів. Згодом Спарта заволоділа

всім Пелопоннесом. Фізична праця була для спартанців принизливим заняттям, їхня справа — війна. Спарта була військовим табором, готовим у кожну мить рушити на ворога або на ілотів. Її господарство було відсталим, свідченням чого можуть бути гроші — залізні пластини, які ніде, крім Пелопоннесу, ніхто не приймав. Грошовий обмін не набув розвитку.

Інакше формувалися рабовласницькі держави в Аттиці, у прибережних районах Греції та в острівній частині Еллади. Високого розвитку досягли тут ремесло і торгівля. Землеробство відігравало другорядну роль. Особливо виявили себе ті рабовласники, які були тісно пов'язані з торгівлею і ремеслом (власники майстерень, купці). Вони схилили на свій бік сільське населення, яке гнобили аристократи. У нелегкій боротьбі з родовою аристократією в ряді міст перемогло демократичне управління. Найяскравішим прикладом такого полісу стала Афінська рабовласницька держава.

Територія Аттики була мало придатна для ведення сільського господарства. Тут здавна розвивалися ремесло і торгівля. Розроблялися поклади срібла, глини, мармуру. До VIII ст. до н. е. в Афінах правила земельна аристократія, яка жорстоко гнобила вільних землеробів. За позичене зерно чи худобу брали величезний процент. За несплату його селяни потрапляли в боргове рабство. Від сваволі аристократів страждали купці та ремісники — багаті, але зовсім безправні греки. В Афінах точилася важка боротьба, яка закінчилася певним компромісом для всіх вільних греків. За реформою Солона (595 р. до н. е.) анулювалися селянські борги, заборонялося продавати афінян у рабство, а тих, які були продані, викуповували. Певні пільги отримали купці і ремісники, що сприяло розвитку ремесла і торгівлі. За цими реформами сина звільняли від утримання престарілого батька, якщо останній не навчив його жодному ремеслу. Було покладено край безоглядній спекуляції аристократії земельними ділянками, обмежено їхні розміри. Заборона вивезення зерна також підривала економічну могутність аристократів.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була колонізація. Найінтенсивніше вона здійснювалась у VIII—VI ст. до н. е. Головна причина — гонитва за новими землями, за здобиччю, хлібом, а також зменшення чисельності населення полісів. Земельний голод у невеликих грецьких державах призвів до утворення багатьох колоній на островах архіпелагу в Егейському морі, на південному узбережжі Італії, в Сицилії, Північній Африці, на берегах Мармурового та Чорного морів. Колонії стали центрами торгівлі греків з варварами. З колоній надходили ремісничі вироби, з варварських країн — хліб, худоба, раби.

У V—IV ст. до н. е. праця рабів стала продуктивною, особливо у ремеслі. В Афінах налічувалося приблизно 365 тис. рабів і лише 90 тис. вільних. Рабів захоплювали в основному з негрецьких територій під час війн, купували на ринках. Раб коштував 167, рабиня — 135—220 драхм. Ремісники коштували дорожче. Привілейованими рабами були учителі, лікарі, поліцаї, купці. Більшість рабів працювали в копальнях, каменоломнях за мізерну їжу. Чимало їх використовували як слуг. Деяким з них, зокрема ремісникам, торговцям, дозволялося мати сім'ї. Вони сплачували рабовласнику чинш.

Були раби й державні. Наприклад, в Афінах з них складалася поліція (скіфи), їх використовували на будівництві портів, доріг, храмів. Звільнення рабів було рідкісним явищем. Становище їх в цілому було надзвичайно тяжким.

У V ст. до н. е. рабовласницьке суспільство в Греції досягло найвищого рівня розвитку, хоча економіка прогресувала дуже нерівномірно. Ремесло і торгівля розвивалися в незначній частині країни, на більшості ж територій переважали сільське господарство, землеробство і тваринництво. По всій Греції зберігалася складна форма оренди землі. У IV ст. до н. е. греки дещо удосконалили агротехнічні прийоми в землеробстві. Частково вводилося трипілля, удобрювались вапном поля, застосовувалась борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати з сільського господарства.

Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградників, оливкових гаїв. Оливкову олію використозували у харчуванні, парфюмерії, для світильників. Олія була головною статтею грецького експорту. В Єгипет, Італію та Причорномор'я вивозилось вино. Приміські селяни займалися городництвом, бджільництвом. У сільському господарстві Греції кількість рабів була незначною. Ремісники працювали у невеликих майстернях по 3 – 12 чол. У великих майстернях кількість працюючих досягала 30 – 100 чол.

Примітивними інструментами раб сам виготовляв виріб від початку до кінця. У майстернях працювала також певна кількість вільних людей, переважно збіднілих селян. Окремі професії — скульптори, архітектори — користувалися особливою популярністю. Вільні ремісники працювали окремо зі своїми сім'ями. У VI ст. до н. е. центром грецького ремесла стали Афіни. Сюди стікалися ремісники-іноземці, багато рабів.

Значне місце в господарстві Греції займало виплавлення металів. У рудниках, що іноді мали глибину до 100 м, добували руду примітивними знаряддями. Там працювали тільки раби. В Лавріоні тисячі рабів добували срібло. Із металів (срібла, золота, міді) виробляли прикраси, посуд тощо. Надзвичайною якістю славилася грецька кераміка (дахівка, посуд). Ці вироби експортувалися в інші країни. Славилися й грецькі тканини, які виготовляли вільні жінки і рабині.

Військова могутність Афін призвела до розвитку кораблебудування, яким керувала держава. На корабельнях працювали переважно раби. Лише спеціальні роботи доручалися висококваліфікованим вільним ремісникам — грекам та іноземцям (метекам).

Широкого розвитку набули в грецьких містах грошовий обіг і товарне виробництво. Його центрами були Мілет, Коринф, Халікс (о. Евбея), о. Егіна. Останній став центром торгівлі зі Сходом. Після пелопоиеських війн (431 – 404 рр. до н. е.) центральне місце у грецькій торгівлі займали Афіни. Пірей став центром середземноморської торгівлі, транзитною базою між різними регіонами. Раби були одним з найважливіших видів афінського імпорту.

Зовнішня, морська торгівля, на відміну від внутрішньої, набула значного розвитку. Товари у паках на ослах і мулах доставлялися з великими труднощами. Відсутність доріг, пересічена місцевість звели міжгрецьку сухопутну торгівлю нанівець. Набули поширення ярмарки, які влаштовували на ринкових площах міст. Зовнішня торгівля перебувала в руках купців, які були одночасно власниками кораблів та їхніми капітанами. Держава намагалася регулювати ціни, але торгівля здебільшого була вільною.

Оскільки розвивалося товарне виробництво, економіка Греції зміцнювалася. Грошовий обмін провадили лихварі, які мали обмінні магазини — трапези. У Греції було стільки видів монет, скільки і міст-полісів. Це ускладнювало обмін і торгівлю. Тому трапезити застосовували багатоготівкові розрахунки. Поступово вони перетворювалися на банкірів, які приймали вклади і видавали їх на товари, які купував вкладник. Банкіри були також посередниками при торгових операціях. Подібні банківські операції здійснювали і храми, куди надходили багатства у вигляді пожертвувань віруючих.

Раби виконували тяжку фізичну роботу. Для вільних людей це вважалось ганьбою, через що спочатку експлуатація рабів у Греції сприяла досягненню високого економічного і культурного рівня. Однак технічні можливості рабоволодіння швидко вичерпали себе. Раби не хотіли удосконалювати знаряддя праці, які були для них знаряддями тортур, а вільні надавали перевагу заняттям політикою, філософією, фізичними вправами.

Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя країни — сільське господарство, ремесла, торгівлю.

У 338 р. до н. е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської рабовласницької держави.

2.3. Античний Рим: економічні причини розквіту і занепаду

Історія Риму — яскрава сторінка розквіту і загибелі рабовласницького господарства у своїй класичній формі. Його еволюція відповідала трьом етапам розвитку Римської держави: перший (VIII—VI ст. до н. е.) — царський; другий (509—31 рр. до н. е.) — республіканський; третій (31 р. до н. е. — 476 р. н. е.) — імператорський. Перший період — це епоха переходу різних племен Апеннінського півострова від родової общини до рабовласництва. Першими цей процес здійснили етруски (IX—IV ст. до н. е.). В економічному житті Стародавньої Італії вирішальна роль належала землеробству. Землю обробляли плугом, використовували волів, коней. Етруски культивували пшеницю, виноград, оливки, льон, відгодовували стада свиней. Високого рівня розвитку досягли ремесла, особливо керамічне, залізоробне, а також будівництво з каменю. Торгували з Південною Італією, Сицилією, Афінами, Карфагеном. З середини V ст. до н. е. карбували монети. У VII—VI ст. до н. е. відбувався розклад родового ладу, в етруському суспільстві

формувалися рабовласницькі відносини. Однак історія їх утвердження пов'язана не з етрусками, які не зберегли свого панування, а з розвитком римської общини на території Лації.

Період VIII – VI ст. до н. е. в історії господарства Риму був переходом від родової до сусідської общини, їй був притаманний дуалізм, оскільки патриціанські сім'ї (римських громадян) мали у своїй власності 2 югери (0,5 га) землі, володіли ділянками громадської землі, вели окреме господарство. Соціальний розвиток визначався відносинами між патриціями і плебеями, походження останніх досі ще не з'ясовано. Вони не мали політичних і громадянських прав, але володіли землею на правах приватної власності. Майнова диференціація серед римлян зумовила появу інших залежних людей — клієнтів.

Розвиток матеріальної культури, інтенсивне руйнування громадського землеволодіння і утвердження приватної власності, загострення протиріч між патриціями, які захопили значну частину громадських земель, плебеями і клієнтами зумовили розклад громади. Протягом VI – III ст. до н. е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Рабство мало патріархальний характер, було переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою залишалося вільне населення. Реформи царя Сервія Тулія (середина VI ст. до н. е.) остаточно знищили пережитки родового ладу, поділивши римські населення на 6 категорій не за рядовими, а за майновими ознаками. Розгорнулася боротьба за землю, в ході якої сформувалося велике землеволодіння. "Закони XII таблиць" (середина V ст. до н. е.) захищали приватну власність, економічні та політичні права рабовласників, юридично закріплювали інститут клієнтелі (боргове рабство), зменшуваній рівень позикового процента. У другій половин IV ст. до н. е. були спроби обмежити захоплення громадських земель встановити верхню межу володіння землею 500 югерів (125 га) і норму для випасання худоби (100 голів великої та 500 дрібної). На початку IV ст. до н. е. римські громадяни були звільнені від боргового рабства.

Становленню і утвердженню рабовласницьких відносин сприяла територіальна експансія, яку вела Римська Республіка. До середини III ст. до н. е. була захоплена вся територія сучасної Італії. В I ст. до н. е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході.

Період розквіту рабовласницького господарства припав на II – I ст. до н. е. Воно набуло класичних форм. Економічне піднесення тривало перші два століття н. е. Рабам належала роль основної виробничої сили, їхня праця використовувалася в усіх галузях господарства. Раби поділялися на міських і сільськогосподарських. Перші — слуги, ремісники, вчителі, управителі, медики — використовувалися в домашньому господарстві. Багато рабів працювали в ремісничих майстернях, копальнях, каменоломнях, але переважна частина — в сільському господарстві. Джерелами рабства були війни, піратство, а в неіталійських володіннях Риму — також борги. Міжнародним центром работоргівлі був о. Делос, де щоденно продавали до 10 тис.

рабів. Рабами були іноземці, римське право забороняло перетворювати громадян своєї республіки на рабів. Переважало приватне рабовласництво, державне було незначним.

Римська держава вважалася юридичним власником землі. Роздавання її у приватну власність здійснювалося поступово. Володіння землею було почесним привілеєм сенаторів (нобілів), прибутки яких йшли переважно від землі. Землю намагалися придбати також вершники — багатії, які займалися торгівлею, відкупами, лихварством. Вони купували і орендували ділянки землі у держави. Головною формою рабовласницького господарства була вілла — маєток площею 25—100 га землі, яку обробляли 50—60 рабів. Внаслідок концентрації землі, дешевої рабської сили сформувалися латифундії з десятками тисяч гектарів землі та великою кількістю рабів.

Характер і роль дрібного селянського господарства змінювалися на різних етапах розвитку Римської держави. Існування його зумовлювалося натурально-господарськими відносинами, необхідністю збереження зільного селянина як воїна та платника податків. Територія імперії розширювалася за рахунок країн, серед населення яких переважали дрібні власники або залежні землероби. З утвердженням рабської праці дрібні власники розорювалися, йшли до міста, передусім до Риму, перетворюючись на пауперів або на свиту сенаторів і багатіїв. Територіальні завоювання призвели до експропріації землі в колоніях, яка оголошувалася державним багатством, роздавалася нобілям, продавалася вершникам, здавалася в оренду. В багатьох місцях утворювалися колонії, де землі отримували ветерани і римська біднота.

Боротьба за землю була важливою ознакою економічного розвитку Риму. З'явилися аграрні проекти, які обмежували захоплення державних земель, але вони були безрезультатними.

Економіка засновувалася на багатогалузевому сільському господарстві. В Італії провідна роль належала виноградарству, городництву, вирощуванню маслин. Самостійними галузями були тваринництво і птахівництво. Збирали досить високі врожаї пшениці. Виникли сальтуси — спеціалізовані латифундії.

У ранній період римської історії землероби користувались примітивними знаряддями праці — плугом без колісниці, дерев'яною бороною, мотикою, серпом, косою, граблями, вилами, лопатами. Існувало трипілля. Тягловою силою були воли. Молотили за допомогою ослів або коней, проганяючи їх по снопах на утрамбованому току. Згодом з'явилася молотильна дошка, яку волочили по колосках. Для отримання борошна застосовували ступу або зернотерку. Згодом мололи зерно жорнами, руками або силою волів чи ослів.

Поля удобрювали органічними добривами та попелом із спаленої соломи. З зернових вирощували ячмінь, пшеницю, просо, овес, полбу (різновид пшениці), з технічних — льон, коноплю. У великій кількості насаджували виноград, оливкові гаї, маслини, садили квасолю, сочевицю, боби, часник, цибулю, капусту, моркву, редьку, дині, буряки. З фруктових дерев найбільш поширеними були різні сорти яблунь, груш, слив, фіг (інжиру). Тваринниц-

тво було важливою складовою частиною римського сільського господарства. Розводили коней, велику рогату худобу, кіз, овець, свиней, птицю.

Кінець республіки (I ст. до н. е.) — не період руйнівних громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Проте вже в I — III ст. н. е. воно не тільки подолало занепад, а й досягло свого найвищого рівня розвитку. Відбулися позитивні зміни в агротехніці. Розширювалися посівні площі. Вдосконалювалися коса, серп, борона з зубами. В I ст. н. е. почали використовувати жатку з широким захватом, колісний плуг, мінеральні добрива, водяний млин. Посіви прополювали і підгортали. Застосовувалося штучне зрошення. Іригаційна система давала можливість збирати 2 — 3 урожаї на рік. Розвивалася техніка садіння, підживлення, прищеплення. У Римі існували закони, які зобов'язували власників вести правильний обробіток землі. Якщо землероб 2 роки не обробляв свого поля, він його втрачав. Розвивалася агротехнічна наука. У землеробстві й тваринництві були вироблені рекомендації щодо організації виробництва та кількості робочих рук.

У I — II ст. н. е. розпочалися зміни в організації виробництва у володіннях великих землевласників. Латифундії поділялися на невеликі ділянки (парцели), які надавалися в оренду колонам — дрібним землеробам. Вони були вільними громадянами і потрапляли в поземельну залежність від власника землі за угодою, що ліквідовувалася за бажанням однієї з сторін. Крім дрібної оренди поширилися велика оренда на емфітевтичному праві (довго- і вічностроковa), прекарій — умовне землеволодіння, коли земля надавалася на строк, визначений її власником. Виникли рентні відносини у вигляді натуральних і грошових платежів, відробітків. Особливо поширився колонат в імперських сальтусах. Колони віддавали одну третину врожаю і відробляли 6 днів панщини, виконували державні повинності, платили податки. Рабам, які займалися ремеслом або комерційною діяльністю за дорученням рабовласників, почали надавати пекуліум — майно, яким раб міг розпоряджатися, укладати на його основі господарські угоди. Поступово відносини пекуліуму поширилися в сільському господарстві. Поряд з вільними селянами-орендарями в маєтках землевласників з'явилися раби, які обробляли наділи землі і платили ренту. Хоча вони не могли вільно розпоряджатися пекуліумом, однак у них з'явилася заінтересованість у результатах своєї праці. Зросла чисельність вільновідпущеників-лібертинів, які займалися ремеслом і торгівлею.

Знаменитий римський письменник, власник вілли Луцій Колумелла у трактаті "Про сільське господарство" виклав раціональні способи ведення господарства на селі. На його думку, великі латифундії нерентабельні, оскільки засновані на праці рабів. Він був переконаний, що "раби пасуть недбало худобу, погано орють землю.., крадуть зерно.., від інших злодіїв його не охороняють". Раціонально, за його словами, може розвиватися лише такий маєток (вілла), у якому основними виробниками є колони чи вільновідпущенники, які мають власні сім'ї та заінтересовані у результатах своєї праці. Колумелла закликав господарів "ласкаво" ставитися до робітників, які працюють у їхніх господарствах, всіляко підтримувати і заохочувати їх до

праці, добре харчувати, забезпечувати теплими приміщеннями, добрим одягом і оберігати їх, не тільки купувати рабів на ринках, а й здійснювати відтворення їх за рахунок природного приросту з сімей управителів та інших слуг рабовласників, багатодітним матерям надавати свободу. Він пропонував роздати землю колонам в оренду.

У II ст. до н. е. — II ст. н. е. високотоварними були маєтки, що спеціалізувалися на вирощуванні однієї культури, призначеної для ринку. Рентабельними були латифундії та сальтуси, що вирощували різні культури. Натуральний і товарний характер виробництва тісно переплітались. Найефективнішою була рабська праця в сільськогосподарських віллах середнього розміру, їхні власники намагалися раціоналізувати процеси виробництва. Для цього рабів вчили різних спеціальностей. Лише в сільському господарстві їх налічувалося понад 40. За старанність рабовласники нагороджували своїх рабів: відпускали на волю, залучали до адміністративно-управлінського персоналу, допомагали відкривати власні майстерні та крамниці.

Значних успіхів було досягнуто в ремеслі. Вже у царську епоху (VI – V ст. до н. е.) ремісники відзначалися високим професіоналізмом. Про це, зокрема, свідчать розкопані фортеці, міські мури, каналізація, водопроводи, іригаційні системи. Будувалися храми, стіни яких оздоблювали фресками. Прокладалися дороги, масово вироблялася зброя (шоломи, щити, панцирі, мечі), транспортні засоби, предмети побуту, сільськогосподарський інвентар. Є відомості про утворення ремісничих спілок за професіями. Більшість працюючих людей у майстернях були вільними. Рабська праця використовувалася в майстернях побічно як некваліфікована, чорнова.

З I ст. до н. е. в ремеслі відбулися глибокі структурні зміни. Подолавши економічну і політичну кризи, які були спричинені затяжними громадянськими війнами, римляни, заволодівши всім Середземномор'ям, розпочали небачене до того будівництво громадських споруд (Колізей у Римі), розкішних палаців знаті, лазень, водогонів. Шосейні шляхи, що зв'язували Рим з районами Італії, збереглися до наших днів. Розвивалося суднобудування. На найвищу ступінь піднялась технологія виливання предметів з бронзи та благородних металів, різьблення по мармуру і базальту. Ремесло мало галузеву та географічну спеціалізацію. Місто Капуя перетворилося на центральну майстерню з випуску світильників, інших побутових виробів для всієї Римської держави. Керамікою славився Арреций, особливо мистецьки розмальованим посудом. Міста Мілан, Падуя, Парма випускали покрівельну черепицю, грубий посуд, вовняні тканини. Компанійські міста займалися скляним виробництвом. У Римі переважало шкіряне і текстильне виробництво.

Розкопки Помпеї, яка, як відомо, була засипана вулканічним попелом Везувію у 79 р. н. е., дають реальне уявлення про ремісничу справу римських міст. Майже при кожному домі була невелика майстерня, де виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи і глини, предмети з заліза і скла, найрізноманітніші інструменти — хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні,

ваги тощо. Там же розкопками виявлено ювелірні, парфумерні, скульптурні майстерні. У них поряд з вільними працювали раби.

Характерною особливістю римського ремесла було об'єднання в колегії за професіями. Вони мало займалися виробничими питаннями. Члени їх робили внески на загальні потреби, влаштовували свята. У кожній колегії був свій бог-покровитель.

Процвітання ремесла в Італії тривало недовго. З II — III ст. н. е. провінції перевершили в ремісничій майстерності ремісників з Апеннінського півострова. Італійські майстерні деградували, припиняли свою діяльність. Провінційні ж, створені за подобою італійських, які виробляли аналогічну продукцію, навпаки, процвітали. Це було пов'язано з багатоукладним, складним механізмом римського господарства, труднощами перевезення готової продукції, з наявністю у провінціях дешевої сировини і робочої сили. В Єгипті та Фінікії успішно діяли майстерні з випуску кольорового скла та художніх виробів з нього. Мала Азія продукувала неперевершені шовкові тканини на льняній підкладці, їх купували не тільки в Римській імперії, а й далеко за її межами. В Іспанії, Галлії (Франція), Іллірії (Балканський півострів) знайдено олово, залізо, інші корисні копалини. З них виготовляли водогінні труби, зброю, ювелірні вироби. У II ст. н. е. Галлія стала однією з найрозвиненіших провінцій. Ремесла процвітали тут по всій країні. Галлію по праву називали "майстернею Європи". Поширилися скляний, латунно-бронзовий, залізний, олов'яний, керамічний, ювелірний промисли. Галлія також успішно конкурувала з Італією у випуску кераміки, вовняних тканин. Ці високоякісні товари були дешевими, отже, користувалися попитом на ринках імперії і в сумежних з нею землях, у тому числі в південних регіонах України. Розвиток ремесла у провінціях призвів до розорення італійських конкурентів.

У Римській державі промисловою одиницею була майстерня. Великі виробництва, на яких працювало 100 і більше осіб, були великою рідкістю. Переважали майстерні з 4 — 10 робітниками. Власник майстерні, як правило, був вільною людиною. У нього працювало 1 — 2 вільновідпущених і кілька рабів. Лише на державних копальнях нараховувалося десятки і сотні рабів.

Однак на відміну від Греції в Римській імперії заняття ремеслом не було престижним. Воно вважалося справою рабів і бідних. Великі капітали не йшли у промисловість. Панувала ручна техніка.

Широкого розвитку набула торгівля. Вона приносила більше прибутків, ніж промисловість. Спочатку склався внутрішній ринок. Виробник сам продавав товар. У центрі міста, на форумі, через кожні 8 днів відбувався базар. Селяни продавали свою продукцію, купували потрібні для господарства ремісничі вироби. З часом у Римі виникли спеціалізовані ринки, на яких торгували овочами, фруктами, худобою, сіном тощо. Така сама торгівля велась у всіх містах Італії. Сформувалися великі центри внутрішньої торгівлі — ярмарки, на які з'їжджалися купці з багатьох міст та регіонів Італії. Для того щоб торгівля проходила ефективніше, ярмарки влаштовували до великих релігійних свят — бога Юпітера, богині Діани, на які сходилися тисячі людей.

Зовнішня торгівля в царський період у Римській державі була слабко розвинена. Рим до III ст. до н. е. не був морською державою, не мав власного флоту. Завдяки дружнім зв'язкам з Етрусією в VI — V ст. до н. е. Рим налагодив торгові взаємозв'язки з Карфагеном та іншими сусідніми містами. За республіканського правління, коли етруски втратили політичну незалежність, римська зовнішня торгівля занепала. Розвитку торгівлі сприяли об'єднання Середземномор'я під владою Риму, спеціалізація і товаризація господарства, географічний поділ праці, успіхи в кораблебудуванні та будівництві доріг. Інтенсивною була морська і караванна торгівля з провінціями. З Сирії привозили дорогі тканини, скло, ювелірні вироби, з Єгипту — льняні тканини, пшеницю, папірус, з Північної Африки — пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото, з Іспанії — золото, срібло, олово, залізо, мідь, з Галлії — виноград, вино, кераміку, з Дальмації — дерево, з Германії, Паннонії, Британії — рабів.

У зовнішній торгівлі найбільшим партнером Риму стала Індія. Як писав у "Природничій історії" Пліній Старший (I ст. н. е.), щороку римські купці привозили з Індії товарів на 50 млн сестерціїв. На таку саму суму закуповували предмети розкоші у Китаї та Аравії. В Римі ці товари коштували у 100 разів дорожче, ніж на ринках Сходу, отже, "розкіш і жінки", за словами Плінія, обходилися державі недешево. Рим налагодив торгівлю з Індією завдяки відкритому морському шляху з Червоного моря до півострова Індостан.

Економічні зв'язки Риму з Китаєм здійснювалися у складних умовах. Небезпечні напади парф'ян і персів, що контролювали трансконтинентальні торгові караванні шляхи в межиріччі Тигру і Єфрату, робили неможливими безпосередні контакти. Тільки в кінці I — на початку II ст. н. е. римсько-китайська торгівля налагодилася під безпосереднім керівництвом греків та сирійців.

Поступово римські купці проникли на північ Європи, завозячи свої товари як морським шляхом через Північне і Балтійське моря, так і річками Везирем, Рейном та Віолою. На берегах Балтійського моря, у Швеції археологи знайшли багато римських монет, керамічних та металевих виробів гальського походження. Після завоювання Римом Дакії (Румунії) в III — IV ст. н. е. в обмін з ним втягуються народи Причорномор'я, в тому числі південні регіони України, Придністров'я. Найбільше скарбів римських монет, ювелірних виробів, речей римського виробництва належать до періоду раннього заліза в Україні (Черняхівська культура).

В Італії існувало професійне купецтво, переважно зі стану вершників. До утворення імперії зовнішня торгівля Риму була посередницькою і не могла конкурувати з грецькою. За час існування імперії греків поступово відтіснили з торгівлі. В оптову торгівлю вкладалися значні капітали. Через підставних осіб у ній брали участь римські патриції. Купці об'єднувалися в колегії, які мали кошти, кораблі, агентів у провінціях.

Першим засобом оплати в Римі, як і у багатьох інших народів, була худоба. Оскільки цей обмінний еквівалент був надто громіздкий, його замі-

вили куском міді у такому співвідношенні: один віл дорівнював 10 вівцям або 100 фунтам міді. Така грошова одиниця існувала в Римі до IV ст. до н. е. Згодом римляни, наслідуючи греків, почали відливати мідні монети відповідної маси. Однофунтову монету називали ассом, 1/2 фунта — семісом, 1/12 — унцією. Поряд з цими грошовими знаками застосовувалися срібні монети драхми грецької чеканки з римською печаткою. Римський срібний денарій вартістю 10 ассів з'явився в III ст. до н. е. Найбільш ходовою одиницею був сестерцій, що дорівнював 2,5 асса. У період імперії в обігу були золоті монети — ауерси в I, соліди — в IV ст. н. е.

Подальшого розвитку і певної правової регламентації набула банківська справа. Рим став світовим центром грошових операцій, торгових угод, світовою біржею. Римські банкіри-аргентарії виступали як торгові посередники, маклери, здійснювали всі грошові операції, використовуючи чеки, переказні векселі, безготівкові, поточні, активні, пасивні рахунки. Міняльні контори створювалися державою і здавалися в оренду. Розвивався лихварський капітал. Позиковий процент був великий: 6—48 % згідно з законом, а фактично — значно більший.

Банкіри брали безпосередню участь і в торгових операціях. Створюючи фінансові організації, вони наживалися на міжнародній торгівлі. Неконтрольованому лихварському капіталу настав кінець за Юлія Цезаря та Августа (I ст. до н.е. — I ст. н. е.). Вони реорганізували управління провінціями, звівши до мінімуму діяльність відкупщиків. У цілому ж Рим вів з провінціями пасивну торгівлю, тобто з Італії вивозили товарів значно менше, ніж ввозили. Найбільшим споживачем імпортних виробів був Рим, населення якого становило за імперії 1 млн чол.

Товарно-грошові відносини досягли найвищого рівня розвитку в I—II ст. н. е. Вони стали невід'ємною частиною бюджету римського громадянства. Гроші були потрібні знаті, орендарям-управителям державних і приватних ділянок землі, власникам майстерень, вільновідпущеним, окремим рабам, що одержували право продавати свою працю, заплативши грошовий чинш своєму господареві. Збирались грошові податки з усіх верств населення. Це стимулювало лихварство, товарне виробництво, що грунтувалося на праці вільних громадян і рабів, особливо тих, які мали досконалу кваліфікацію як у сільському господарстві, так і в ремеслі.

Фінансова система Риму була заснована на експлуатації колоній. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки (поземельний і подушний) у провінціях віддавалися на відкуп публіканам, які збирали податків у 3—4 рази більше норми. Недоїмники ставали боржниками лихварів або їх продавали в рабство. Не завжди відкупники могли відразу внести в державну скарбницю відповідну суму грошей, тому вони об'єднувалися у своєрідні компанії, сплачуючи членські внески. Так формувалися багаті "акціонерні" спілки з чималим фінансовим апаратом, накопичуючи на цьому величезні капітали.

У науковій літературі питання про причини піднесення античного Риму є дискусійним. Прихильники монархічного напряму вбачають їх у дисцип-

лінованості римлян, їхньому спільному підпорядкуванні начальству. Інші вчені, перебільшуючи роль війн, доводять, що Рим розквітнув у результаті зовнішніх завоювань. Переважає точка зору, що в економічному піднесенні Італії вирішальне значення мали внутрішні фактори: швидке розшарування громади, прогрес матеріальної культури, республіканська система політичного ладу. Експансії рабовласництва сприяли великі римські зазоювання, оскільки культурна спадщина народів Середземномор'я збагатила античну Італію. Експлуатація рабів стала головним джерелом багатства. Велике значення мало пограбування колоній, що набуло систематичного характеру у фіскальній, торговій, лихварській сферах.

У добу пізньої Римської імперії (III – V ст. н. е.) господарство занепало і прийшло до кризового стану. Перші ознаки кризи виявилися після повстання Спартака в I ст. до н. е. і протягом наступних століть вони поглиблювалися. Причиною кризи було загострення суперечностей рабовласницького суспільства. Дешева рабська праця не стимулювала технічній прогрес. Контроль за працею рабів у латифундіях був утруднений, що призводило до зниження продуктивності праці. Витіснення з економічного життя невеликих власників підривало господарські засади держави, її військову могутність. Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарства рабами. Ціни на них зросли, використання стало нерентабельним. Збільшення паразитичних елементів з вільного населення, насамперед з міського плебсу, потребувало додаткових витрат держави, що зумовлювало посилення податкового гніту.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширенні екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби дістали право церковного захисту.

Зросло значення невеликих господарств. Колонадні стосунки стали переважаючими. Змінився статус колонів: він став спадковим, не обумовлювався угодою, належність до колонів була юридично оформлена конституціями імператорів, їх прикріпили до землі, заборонивши покидати помістя, не могли відчужувати без землі, утікачів повертали рабовласникам. Як і раніше, колони платили ренту власнику землі, державні поземельні та подушні податки, виконували різні повинності. Держава надавала рабовласникам певні адміністративні, судові, фіскальні права щодо колонів. Отже, вони поступово ставали "рабами землі", перетворюючись не тільки на поземельно, а й особисто, судово-адміністративно залежних від власників землі, їхнє становище зближувалося з рабами, наділеними землею. Так звані квазіколони вели самостійне господарство, в певних межах розпоряджалися своїм майном, їх не могли відчужувати без землі.

Занепала невелика оренда. За своїм статусом вона наблизилася до колонату і прекаріїв. Останні стали переважно пожиттєвими, оформлялися письмово, зазначалися платежі власнику землі. Поземельних відносин набув інститут

патронату. За часів Республіки він полягав у добровільному входженні громадян під покровительство знатних осіб. У пізній Римській імперії патронат став формою залежності невеликих власників. Отримуючи покровительство великих землевласників, вони втрачали право власності на землю, ставали прекаристами або колонами у володіннях покровителя-патрона. Під патронат віддавалися також раби, біглі колони, люди без майна. Використовувалася наймана праця, але поступово робітники потрапляли в особисту залежність від землевласника. Вільних селян в Італії зберігалося небагато. В провінції їхня господарська роль була більш значною. Держава приймала закони на захист дрібного землевласника — платника податків і воїна, але інститути прекаріїв і патронату поширилися по всій Імперії. Особливий стан становили варвари, яких як полонених оселяли на римській території, для того щоб вони обробляли землю і несли військову службу.

Економічний занепад охопив також ремесло і торгівлю. Зменшилося населення міст. Ремісники і купці, професії яких стали спадковими, закріплювалися за колегіями, державні замовлення для них стали обов'язковими. Ремесла поступово переміщувалися з міст у села. Ремісничі майстерні виникали у маєтках великих землевласників. Вілли і латифундії перетворювалися на економічно замкнені господарства. Скоротилися внутрішня і зовнішня торгівля, грошовий обіг. Римська імперія втратила свою відносну економічну єдність. Посилилися суперечності між Римом і провінціями. Зросло втручання держави в господарське життя. Реформи імператорів Діоклетіана (284 – 305 рр.) та Константина (306 – 337 рр.) дещо стабілізували становище в державі. Було реорганізовано фінансову систему. Все населення, крім громадян Риму, чиновників, пауперів, обкладалося подушним і поземельним податками. Одиницею оподаткування було ярмо (упряж волів) з певною кількістю землі залежно від її якості та вирощуваних культур. Поборами обкладали ремісників і торговців. Фіксувалися ціни на товари, заробітки ремісників. Робилися спроби упорядкувати грошовий обіг випуском повноцінної золотої та срібної монети, але вони швидко знецінилися. Держава була неспроможна регулювати економіку країни.

Отже, для господарства Римської імперії в III – V ст. н. е. визначальним стали розклад античної власності, поступова втрата рабством свого виробничого значення, натуралізація і аграризація економіки, послаблення економічних позицій міст, дестабілізація грошової системи, посилення фіскального гніту. Велике землеволодіння зберігалося, однак тенденція його розвитку полягала в зміцненні невеликого індивідуального виробництва, що стало раціональнішою формою ведення господарства. Невелика земельна власність і вільні селяни зберігалися, особливо на периферії, але вони потрапляли в різні форми залежності від великих землевласників: під патронат, ставали прекаріями, перетворювалися на колонів. Значення колонату постійно зростало. Сформувалися рентні відносини. Розширилися господарська самостійність рабів, які отримували землю, в економічному відношенні ставали залежними колонатного типу.

У сучасній науковій літературі немає єдності в оцінці пізньоримської

економіки. Деякі вчені розглядають її як феодальну. На думку інших дослідників, в надрах рабовласницького господарства виникали лише елементи феодальних стосунків.

Пізня Римська імперія переживала глибоку і всебічну кризу рабовласницького суспільства. Боротьба імператорів за престол, сепаратизм провінцій, грабіжницькі та спустошливі війни зумовили політичну нестабільність. Загострювалися соціальні суперечності. Не припинялися народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався і загрожував романському світові. Східна і Західна частини імперії роз'єдналися щодо адміністрування та управління. Столицю було перенесено з Риму на схід у Візантію. В 476 р. н. е. Західна Римська імперія перестала існувати.

2.4. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я

З елліно-римською історією тісно пов'язана доля народів Північного Причорномор'я. Кіммерійців, наприклад, згадує славнозвісний давньогрецький поет Гомер. Він називає їх "кобилодойцями та молокоїдами убогими", з чого видно, що основним заняттям цього великого народу, який жив у південних степах України в IX – VIII ст. до н. е., було кочове тваринництво і насамперед конярство.

Скіфи (VII ст. до н. е. – III ст. до н. е.) витіснили кіммерійців у Малу Азію, зайнявши степові простори від Кубані, Дону та Дніпра до Дунаю. Про культурне і господарське життя цього племінного союзу відомо набагато більше завдяки археологічним дослідженням та писемним пам'яткам, що збереглися до наших днів. У V ст. до н. е. Скіфію описав батько давньогрецької історії Геродот. Населення він поділяв на скіфів-хліборобів, кочових скіфів і царських скіфів. Перші жили осіло, займалися сільським господарством, вирощували пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Переважна частина їхнього врожаю йшла на продаж. Скіфи-кочівники нічого не сіяли і не орали. Вони випасали незліченні стада худоби. Царські скіфи – панівна верхівка державного об'єднання. Вони збирали данину з підлеглих племен, їхнє основне заняття – військова справа. Хоч скіфів Геродот вважав одним народом, їхній спосіб життя, господарство доводять протилежне. Імовірно, скіфів-орачів можна назвати прапредками українського народу.

Описуючи річки Скіфії, Геродот звернув увагу на те, що в Борисфені (Дніпрі) місцеві жителі ловили, потім "солили велику рибу без хребта, що зветься осетром". У гирлі річки добували сіль, якою солили виловлену рибу. Кочові скіфи жили в чотири- або шестиколісних кибитках, пересуваючись степом разом з чередами худоби. У них запрягали дві або три пари волів. Зверху кибитки накривали шкурами так, що всередину не могли проникнути вітер, дощ чи сніг. Кочівники розводили табуни коней, корів, овець.

В осілих скіфів дуже рано з'явилося ремесло. Про це свідчать знахідки

так званих царських курганів. На вазах зображені воїни в шкіряному одязі. Скіфи оволоділи виплавкою міді та заліза. Зброярі виготовляли невеличкі мечі, дротики, наконечники списів і стріл. У могильниках археологи знаходять золоті та керамічні речі грецького виробництва. Все це підтверджує широку торгівлю між скіфами і греками. Перші вивозили хліб, солону рибу, конопляне полотно, мед, віск, хутро, рабів, а ввозили різні вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, тканини та інші предмети розкоші. Інтенсивний торговий обмін між Скіфією і Грецією став причиною руйнування родової общини, заміни її землеробною, зміцнення місцевої знаті, утворення державності скіфських царів.

Майже одночасно з заселенням Північного Причорномор'я кіммерійцями і скіфами там розпочалася грецька колонізація. Вона мала різні причини: перенаселення міст-полісів, соціальна і політична боротьба, посилення торгового обміну. Спочатку греки здійснювали на Чорному морі піратські набіги. Так вони знайомилися з народами, які заселяли його береги. Передумовою заснування міст-полісів була взаємовигідна торгівля чи обмін товарами. Для цього на узбережжі будували тимчасові торгові факторії. Найбільша хвиля колонізації припадала на VIII ст. до н. е., у Північне Причорномор'я — на VI ст. до н. е. На перше місце з організації грецьких колоній у басейні Чорного моря вийшло малоазіатське місто Мілет. З його ініціативи виникло 75 таких поселень. Найвідоміші з них на півдні України Березаль у Дніпро-Бузькому лимані, Ольвія, Пантікапей (Керч), Тір над Дністром, Тірібака, Німфей, Кіммерик на Керченському півострові, Херсонес (Севастополь), Феодосія.

Найвищого розквіту ці міста досягли у VI – IV ст. до н.е., перетворившись на великі політичні, виробничі, культурні та торгові центри. Протягом століть домінували Ольвія, Херсонес Таврійський і Боспора Кіммерійська. Навколо них жили місцеві племена, які займалися сільським господарством. Між місцевими поселенцями і грецькими містами зростав обмін товарами. В Ольвію та інші поліси завозили хліб, худобу, шкіри, хутро, солену рибу, сіль. З міст-колоній та материкової Греції надходили металеві вироби, зброя, тканини, мармур та мармурові вироби, теракоти, предмети розкоші, витвори мистецтва. Найпопулярнішими товарами були оливкова олія та вина, керамічна дахівка і посуд. Особлива стаття експорту грецьких міст — ювелірні вироби. Золоті та срібні вироби закуплялися багатими станами, мідні, скляні, глиняні – менш заможними. Вироби з Ольвії археологи знаходять на берегах Волги і Дністра. У цьому місті проживало понад 10 тис. мешканців. Більшість з них були ремісники. Оскільки Ольвія була незалежною державою, то випускала власні мідні та срібні гроші. Монети чеканили також Боспора, Німфея, Пантікапей, Херсонес та ін.

У V ст. до н. е. на Кримському півострові утворилося Боспорське царство, столицею якого став Пантікапей. До цієї держави у IV ст. до н. е. ввійшли Німфей, Феодосія, Таманський півострів, значна частина чорноморського узбережжя сучасної України. Перше місце в економіці Боспорського царства займало землеробство. Ним займалися тисячі невеликих влас-

ників. Крім них сільськогосподарську продукцію постачали великі латифундії земельної аристократії, яка застосовувала працю рабів. Ці господарства вирощували переважну частину товарного зерна, яке направлялося в Грецію. Із зернових культур вивозили пшеницю, просо, ячмінь. Поле орали важким дерев'яним плугом, запряженим кількома парами волів. При обробітку землі використовували залізні мотики і серпи. Зерно перевозили і зберігали у великих глиняних діжках, мололи на зерногерках (жорнах). Боспорці займалися також городництвом, садівництвом, виноградарством. Розводили коней, корів, овець, кіз, свиней, свійську птицю. Азовське море та річки, що в нього впадають, сприяли промисловому рибальству.

Населення Боспорського царства досягло успіхів і в ремеслі. При розкопках міст і селищ археологи виявили рештки гончарних печей, уламки амфор, черепиці, ужиткового і художнього посуду. У великих кількостях ремісники виготовляли металеві вироби з міді, бронзи і заліза. Знайдено чимало ювелірних прикрас. Як ніде у грецькому світі славилися каменярі, муляри, теслярі, столяри, малярі, штукатури. Основний торговий партнер Боспорського царства — Афіни. Туди щорічно вивозили половину збіжжя, призначеного для експорту. В урожайні роки експорт досягав 5 млн пудів. В Афіни направляли також великі партії солоної риби, худоби, шкур, хутра, рабів. З Афін у Північне Причорномор'я привозили традиційні товари — вина, оливкову олію, художню кераміку, дорогі тканини, мармур, вироби з коштовних каменів і дорогоцінних металів, розписні вази, мистецькі вироби з теракоти. У царстві чеканили власні монети, у тому числі золоті статери. У період розквіту крім еллінських міст у Боспорське царство входили деякі племена Північного Причорномор'я, серед них скіфи.

У IV—III ст. до н. е. у степах Північного Причорномор'я відбулися суттєві зрушення. Скіфська держава зазнала в 339 р. до н. е. нищівної поразки від батька Александра Македонського Філіппа II. На півдні України з'явилася нова грізна сила — сармати. Вони розбили скіфів, частину асимілювали, а решту відтіснили в Крим. Усі ці події негативно позначилися на економіці грецьких міст Причорномор'я. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуплятися від них золотом. Занепав експорт збіжжя. До того ж дешева єгипетська пшениця витісняла з середземноморських ринків північночорноморських конкурентів. Населення міст розбіглося. Постійні напади варварів розладнали фінанси міст-полісів, їхні золоті та срібні гроші замінили мідні.

У II ст. до н. е. Ольвія втратила свою незалежність, ввійшовши до складу Боспорського царства. З того самого часу Північне Причорномор'я стає об'єктом зазіхань з боку Римської імперії. У I ст. до н. е. грецькі колонії стали її васалами. Ольвія піднялась з погромів, яких зазнала протягом минулих століть, але колишньої величі досягти не змогла. У II—III ст. н. е. у місті пожвавилися будівництво, зовнішня торгівля. Подібні процеси спостерігалися і в цілому Боспорському царстві. Розвивались ті галузі економіки, що й в попередні віки. Велася жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, з сусідніми варварськими племенами.

Однак загальна криза рабовласництва у II – III ст. н. е. остаточно підірвала сили імперії. Криза позначилася і на долі античних держав Північного Причорномор'я, економічний занепад яких розпочався в першій половині III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилася товарність сільського господарства і ремесла, і відповідно скоротились прибутки міст, що зазнали великих фінансових труднощів. Відбувалась поступова натуралізація всього господарства. Проте в містах Північного Причорномор'я у соціально-економічному розвитку цього періоду проходили і позитивні процеси. Праця рабів поступово витіснялася працею залежних людей, подібних до колонів Римської імперії. Однак у 40-х роках III ст. н. є. в Північне Причорномор'я вторглись готські племена і міста в результаті економічного послаблення не змогли захистити себе. Гуннська навала IV ст. н. е. призвела до остаточної загибелі античних держави Північного Причорномор'я, яка збіглася з крахом усієї рабовласницької системи господарства.

Первісна доба в історії світового господарства була найтривалішою. Понад 2 млн років люди, пристосовуючись до змін природних умов, удосконалювали матеріальне виробництво. Так, у період палеоліту і мезоліту господарство мало привласнюючий характер. Люди займалися переважно збиральництвом, полюванням, рибальством. Внаслідок неолітичної революції відбувся перехід від привласнюючого до відтворюючого землеробсько-скотарського господарства, стійкої осілості. Подальший розвиток виробництва, поява та використання металевих знарядь праці зумовили виникнення перших цивілізацій.

У період стародавніх цивілізацій у країнах Стародавнього Сходу й античного світу досягло свого розвитку рабовласницьке господарство, що пройшло шлях від східного патріархального до класичного античного рабства.

В економічному відношенні античне суспільство було більш розвиненим. Якщо у країнах Стародавнього Сходу раби займались переважно тяжкою непродуктивною працею, то у античних країнах праця рабів застосовувалась у матеріальному виробництві в усіх сферах господарства.

Матеріальна культура стародавніх цивілізацій грунтувалася на сільському господарстві, ремеслах з галузевою структурою. Техніка праці була ручною. Високого рівня розвитку досягли будівельна справа, архітектура.

Якщо у країнах Стародавнього Сходу основними джерелами рабства були війни та піратство, то у країнах античного світу набуло поширення боргове рабство, хоч і тут, особливо у Стародавньому Римі, війни залишалися одним з важливих джерел поповнення армії рабів.

У Стародавній Греції переважало міське, промислово-торгове рабство. У Стародавньому Римі при наявності величезних земель-

них масивів панувало латифундійне рабство. Господарство було замкненим, натуральним, хоча в цей період уже зароджувалися торгово-грошові відносини.

Головною формою економічних відносин між країнами була експортно-імпортна посередницька морська торгівля. Якщо у країнах Стародавнього Сходу і Античній Греції домінувала зовнішня торгівля, то в Римській імперії провідна роль належала внутрішній торгівлі. Існували професійне купецтво, розвинена грошова система, банківська справа, комерційне і боргове лихварство.

Античне господарство втягнуло в свою економічну орбіту й населення сучасної південної України. Північночорноморські міста-поліси як колонії спочатку Стародавньої Греції, а згодом і Стародавнього Риму підтримували економічні зв'язки з центрами античних держав та їхніми провінціями.

Вичерпавши свої можливості, господарство, засноване на жорстокій експлуатації рабів, пережило себе і тому зазнало закономірного краху. В Європі, як і в усьому світі, зароджувалися нові феодальні відносини.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Перелічіть фактори, що зумовили перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства в період первісної доби.*
2. *Чим займалося населення трипільської культури?*
3. *Які ви знаєте країни східного рабства? Розкрийте його особливості.*
4. *Які галузі виробництва розвинули стародавні греки? Якого рівня досягли їхня торгівля, фінанси, кредит?*
5. *Як розвивалися економічні зв'язки населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами, розташованими на території України?*
6. *Чому господарство Стародавньою Риму називають класичним?*
7. *Що вам відомо про римське сільське господарство, ремесло, внутрішню і зовнішню торгівлю?*
8. *Через які економічні причини зазнало краху античне рабовласницьке суспільство?*

Частина II

ГОСПОДАРСТВО В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розділ 1. ГОСПОДАРСТВО ЄВРОПИ В V—XV ст.

1.1. Землеволодіння і сеньйоріально-селянські відносини

В історіографії господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками: панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода (умовно-службове спадкове надання), що дало назву системі господарства; монополія феодалів на землю, яка виявлялася у принципі "Немає землі без сеньйора"; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що грунтувалася на васальних зв'язках; протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом; особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника; рентна форма експлуатації феодально залежного селянства; переважання натурального господарства та другорядна роль обміну; сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми. Аграризація економіки зумовила назву Середньовіччя в науковій літературі "аграрна цивілізація".

Розвиток господарства країн Європи епохи Середньовіччя пройшов три періоди. У ранньому Середньовіччі (V — X ст.) сформувалися і утвердилися визначальні риси феодального господарства (період генези). XI — XV ст. — період зрілості феодального господарства в умовах внутрішньої колонізації, розвитку міст і товарного виробництва. У пізньому Середньовіччі (XVI — перша половина XVIII ст.) зароджувалися ринкові форми виробництва, з'явилися ознаки індустріальної цивілізації.

Виникнення і розвиток господарства у європейських країнах мали універсальні ознаки. Разом з тим в кожній країні були свої особливості, хронологічні межі. Так, в Італії, Франції, Іспанії, Візантії цей період отримав назву

романського, сформувався на основі спадщини Римської імперії та соціально-господарської системи германських племен. В Англії, Німеччині, скандинавських і слов'янських країнах перехід до феодальних відносин відбувався на основі розкладу родоплемінних і общинних відносин.

Становлення феодального господарства яскраво простежується на прикладі Франкського королівства (V – IX ст.), що було створено германськими племенами франків на території Північної Галлії (сучасної Франції), а з VIII ст. запанувало над більшою частиною Західної Європи. У V – на початку VI ст. за "Салічною Правдою" – збірником звичаєвого права – у Франкському королівстві відбувався процес перетворення землеробської громади, що складалася з великих сімей (включаючи родичів до третього покоління), на сусідську, де переважало індивідуальне господарство малих сімей. Громаді належали територіальне верховенство, колективна власність на всі землі. У спадковому користуванні великих сімей, члени яких вели спільне господарство, були наділи (парцели) орної землі, сади, виноградники, ділянки лісів та луків, випаси для худоби. Право приватної власності поширювалося на будинок з присадибною ділянкою та рухоме майно. Неподільні угіддя були спільною власністю членів громади. Права відчуження (вільного розпорядження) "салічної землі" франки не знали. Вона успадковувалася синами або братами померлого, а за їхньої відсутності переходила до громади.

За "Салічною Правдою", франки були вільними членами громади з визначеними правами і обов'язками, але соціальні та майнові відмінності в їхньому середовищі були значними. До соціальної структури франкського суспільства належали знатні, вільні, напіввільні літи-землероби і раби. У процесі колонізації Галлії частину земель, переважно імперських, привласнили королі, дружинники, знать. У громаді неминуче виникав дуалізм між колективною власністю і парцелярними господарствами. Розпочалася майнова диференціація, з'явилися заможні та незаможні члени громад.

Одночасно зберігалася земельна власність церкви і галло-римського населення, значна частина якого перейшла на службу до франкських королів. Не було відмінено ні рабство, ні колонат. Продовжували діяти норми римського права. Отже, в аграрних відносинах Франкського королівства доби "Салічної Правди" співіснували римська система приватної власності, землеволодіння франкських громад, королів і знатних осіб.

Протягом VI – VII ст. у франків еволюціонував порядок успадкування землі. Право на неї визнавалося за дочками, братами, онуками померлого. Спадковий наділ перетворювався на алод – приватну власність невеликої сім'ї або її членів. Ця власність вільно відчужувалася – заповідалася, дарувалася, продавалася, купувалася, обмінювалася без дозволу громади. Остання з землеробської трансформувалася на сусідську громаду – марку, господарські підвалини якої визначалися приватною власністю на орні землі та колективною на угіддя, власною працею її вільних членів.

З утвердженням приватновласницьких відносин і зміцненням алоду розпочалося відчуження землі. Посилилися майнове розшарування, розо-

рення дрібних галло-римських і франкських землевласників, концентрація землі. Король зі свого земельного фонду надавав церкві, своїм намісникам (графам), знатним особам з германо-галло-римських родин землі з селянами, право на збирання державних доходів. Уже в кінці VI ст. сформувалося землеволодіння франкської службової знаті.

Процес становлення залежного селянства в VII — на початку VIII ст. охопив рабів, колонів, вільновідпущених. Посилилося їхнє особисте підпорядкування приватній владі галло-римських землевласників. Зросла чисельність рабів-сервів, наділених землею. Невеликі земельні власники поступово перетворюються на залежних. З VI ст. нового розвитку набула рентна форма експлуатації селян, що зародилася в маєтках пізньої Римської імперії. Грамоти Меровінгів надавали церкві, світським землевласникам імунітет — привілей здійснювати у своїх володіннях функції державної влади: фіскальні та судово-адміністративні. Це було потрібно для примусу селян до виконання данцини, грошового і натурального чиншу.

У VIII – IX ст. у франкському суспільстві відбувся переворот в аграрних відносинах, що прискорив процес створення феодального господарства. Його каталізатором стали війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами. Війни вимагали великої кількості воїнів. Оскільки військова служба заважала селянам займатися сільськогосподарською працею і розорювала їх, всенародне ополчення втратило своє значення. Головну роль почали відігравати важкоозброєні кінні воїни-рицарі. В умовах панування натурального господарства основою матеріального забезпечення їх могла бути лише земля. Карл Мартелл — фактичний правитель (714—751 рр.) Франкської держави при останніх Меровінгах провів військово-аграрну реформу. Зміст її полягав у припиненні роздавання землі у спадкову власність. Воїни-рицарі отримували пожиттєві земельні дарування — бенефіції — за умови виконання військової служби і васальної присяги на вірність королеві-сеньйорові. Частину цих земель бенефіціарії надавали своїм васалам. Склалося бенефіціальне — умовно-службове, тимчасове землеволодіння, що грунтувалося на сеньйоріально-васальних відносинах. Право власності на землю зберігалося за сеньйором, який надавав її. Відмова від служби або зрада призводили до конфіскації бенефіція. Одночасно реформа підготувала умови для руйнування порядків громади. Вона обмежувала права і обов'язки вільних членів громади: увільняла їх від військової служби, участі в суді, місцевому управлінні.

В імперії Каролінгів (династія утвердилася в 751 р.) надання бенефіціїв стало системою. В IX ст. васальна служба була визнана спадковою. Бенефіцій перетворився на феод (лен) — феодальну систему — розвинену форму землеволодіння доби Середньовіччя.

Одночасно з зростанням великого землеволодіння формувалося феодальне залежне селянство. До нього крім сервів, колонів, вільновідпущених, літів належали також вільні франкські алодисти та дрібні галло-римські землевласники. Цьому сприяли як економічні, так і політичні фактори: великі податки та примуси, борги, насильне захоплення громадських земель і

алодів, натуральне господарство, що ставило селян у залежність від природних умов і унеможливило інші заняття, війни та міжусобиці. Перетворення вільних селян на залежних і втрата ними прав на землю відбувалися поступово. Один з таких шляхів — насильний продаж землі, виконання певних господарських примусів на користь короля та його намісників. Стали поширеними прекарні угоди, відомі з римських часів, їхнім змістом було відчуження алоду вільного дрібного землевласника на користь світського магната чи церкви, а потім повернення його селянинові в пожиттєве користування як прекарія ("землі, виданої на прохання"). Крім "прекарія повернення" існував "прекарій нагороджений", коли селянин крім власної отримував додаткову ділянку землі. Селянські прекарії спочатку регулювалися договором, де зазначалися строки користування землею і розміри чиншу. Поступово прекарії стали спадковими, обумовлювалися сплатою натуральної та грошової ренти, панщинзняними роботами. Отже, селяни, втрачаючи землю як власність, зберігали її як умову господарювання, прикріплювалися до неї як користувачі наділів. Разом з тим обмежувалася особиста свобода прекариста.

Звичайним явищем у Франкській державі стала комендація — подібний до патронату інститут особистої залежності, коли селяни потрапляли під покровительство короля, світського чи духовного феодала. З часом особиста залежність селян поширилася на їхні землі.

Протягом VIII—IX ст. нівелювалися майновий і соціальний статуси різних категорій залежного селянства. Однак вони неповністю уніфікувалися. Селяни різного походження відрізнялися забезпеченням землею, обов'язками щодо землевласника. У правовому відношенні селяни, які отримали загальну назву "серви" і були нащадками рабів, колонів, літів, перебували в особисто спадковій залежності від сеньйора. Найістотнішою ознакою їхнього становища було обмеження або заборона відходу з землі. Більшість селян не була спадково залежною. Їхні обов'язки зберігалися доти, доки вони користувалися наділом у цій сеньйорії та не були прикріплені до землі. Спроби Карла Великого (768—814 рр.) заборонити відхід селян з землі не мали успіху.

Темпи розвитку феодальних господарств визначалися політикою франкської держави Каролінгського періоду. Згідно з правовими нормами кожна вільна людина була зобов'язана знайти собі сеньйора. Дарування імунітетів, які розширили судово-адміністративну владу сеньйора, набули військово-політичного та територіального характеру. Посади намісників стали спадковими. Обмежувалися і скасовувалися громадянські права вільних селян у політичному житті. Військові реформи Карла Великого звільняли селян від військової служби, крім власників 3—4 наділів. Інші об'єднувалися в групи і споряджали одного воїна. Регламентувалися фізичні покарання залежних людей, їхні примуси.

Феодальне господарство утверджувалося в межах маєтку-сеньйорії. Земля поділялася на домен, де господарював сам землевласник, та селянські наділи. Сеньйорії "класичного" типу мали значні розміри (кілька сотень

гектарів). Доменіальна оранка з зерновим виробництвом становила до третини її загальної площі. Селяни відбували регулярну польову панщину від одного до трьох днів на тиждень, різну примусову роботу, платили натуральну ренту. В кінці IX ст. у цих сеньйоріях було зосереджено не менше третини селян. Частіше зустрічалися сеньйорії з незначним доменіальним господарством, де переважали тваринництво й земельна рента продуктами.

Внаслідок слабкого зв'язку селянського господарства з ринком грошовому чиншу належала незначна роль.

Отже, протягом V – IX ст. у Франкській державі сформувалася класична форма феодального службового землеволодіння та сеньйоріально-селянських відносин. Дрібне господарство франків, що грунтувалося на алодіальній власності, витіснив феодальний маєток-сеньйорія. Швидкому утвердженню їх (порівняно з іншими країнами Європи) сприяла асиміляція римської господарської спадщини. В Італії, Іспанії римські господарські структури переважали над варварськими. Однак феодалізація господарств у цих країнах ускладнювалася тривалими вторгненнями германських племен та реконкістою — відвоюванням Піренейського півострова в арабів.

У Німеччині господарство феодалізувалося в VII – XI ст. За германськими "Правдами" у VII – VIII ст. панував алод, одночасно існувало церковне і світське землеволодіння. Особливістю аграрної еволюції було більше значення "внутрішньої" феодалізації громади-марки. Поширилися різні форми відчуження алоду: заповіт, дарування, обмін, продаж всередині марки. Поглиблювалася майнова та соціальна нерівність. Одні сім'ї бідніли, інші збагачувалися, перетворюючись на дрібних і середніх землевласників. У їхніх руках зосереджувалися права на громадські угіддя.

Приєднання в IX ст. території Німеччини до Каролінзької імперії сприяло синтезу громадського і романізованого господарства. Активізувало його утворення Німецької держави на початку X ст. Це зумовило аграрний переворот, прискоривши розпад громади і швидке зростання великих земельних володінь. Король дарував землі, імунітетні привілеї феодалам. Характерною для Німеччини була така форма феодальної власності, як фогство. Фогти (дослівно захисники) — світські особи, які виконували в імунітетних церковних маєтках судово-адміністративні та фіскальні функції. Поступово їхні посади стали спадковими, вони привласнювали церковні землі та доходи. Структура феодальної сеньйорії мала деякі особливості, їй були властиві роздробленість і дискомпактність, розпорошеність у багатьох селах.

Складалася феодальна залежність вільних членів громади. Відчуження алоду, прекарні угоди призводили лише до їхньої поземельної залежності, перетворення на надільних селян з виплатою земельної ренти. Поступово встановлювалась особиста залежність вільних членів громади від землевласників. На початку XII ст. у Німеччині сформувалися феодальне землеволодіння, визнане спадковим і неподільним, та сеньйоріально-селянські відносини.

В Англії, яка належала до Римської імперії з I ст. н. е., рабовласницька

система власності не сформувалася. В англосаксонський період (V — XI ст.) домінувала селянська вільна сусідсько-територіальна громада-марка. Значні за розмірами спадково-сімейні наділи-гайди на 120 акрів (48 га), колонізаційні можливості, примітивна агрокультура, взаємодопомога забезпечували тривале (порівняно з Франкською державою) збереження громадської власності. Англійський фольклєнд — наділ, яким володіли за "народним правом", не став "класичним" алодом, вільно відчуженою власністю, оскільки певні права на землю зберігала громада. Більшість населення становили вільні селяни — керли. Невільне населення — раби та залежні літи з завойованого кельтського населення — використовувалося як челядь або "сиділо" на землі, відробляючи оброк і панщину її власникові. Проте поступово алодизація землі, вичерпування колонізаційних можливостей, соціально-економічна диференціація населення, збагачення родоплемінної (ерлів) та службової (тенів) знаті, які мали від п'яти до сорока гайдів землі, робили неминучим формування великого землеволодіння і перетворення дрібних власників на залежних селян. Вирішальне значення мали королівські дарування (з VII ст.) монастирям, ерлам, тенам земель з вільним населенням — боклендів (земля, придбана за грамотою) з правами на збирання доходів, фіску, суду, стягування штрафів. Фактично король дарував не землю, а владу над вільними селянами, право імунітету. Між власником бокленду і населенням встановлювалися особисті відносини залежності. Селяни зберігали право фольклєнду на землю, але одночасно феодал мав на неї право бокленду. Поступово фольклєнди зменшувалися, утворювалися помістя — манори, зростали примуси селян.

Надання землі для прожиття зросло після об'єднання в IX ст. англосаксонських королівств у єдину державу і реформ короля Альфреда на зразок реформ Карла Мартелла. Королівська влада дарувала феодалам і монастирям імунітет, насамперед судовий. Прекарні відносини не поширилися. Розвивався інститут комендації. Великим землевласником стала католицька церква, володіння якої з'явилися в Англії наприкінці VI — VII ст. Процес феодалізації уповільнювали збереження рабства до XI ст. і датські завоювання, оскільки скандинавські поселенці зберігали особисту свободу і громадське зевлеволодіння.

Завершення процесу феодалізації господарств в Англії пов'язане з нормандським завоюванням у середині XI ст. Це була експансія більш розвиненого французького феодалізму. Як наслідок, права короля декларувалися на всі землі, вони надавалися на правах ленів, тоді ж склалися васальні відносини та ієрархія власності. Відбулася уніфікація соціального складу селян на дві головні групи — повнонадільних вілланів і малоземельних коттерів. Матеріали першого (1085 — 1086 рр.) перепису населення і землеволодінь в історії Англії та усієї Європи, які отримали назву "Книги Страшного суду", юридично зафіксували панування феодальних відносин у англійському суспільстві.

Повільнішим і своєріднішим порівняно з Західною Європою було встановлення феодального господарства у Візантії, де зберігалася відносно міцна

централізована влада. З завоюванням слов'янами Балканського півострова (VII – VIII ст.) утвердилася селянська громада. Особливістю аграрного ладу було співіснування приватної, генетично пов'язаної з пізньоримською державної та громадської власності. Це ускладнювало процес формування великої феодальної земельної власності, що інтенсивно відбувався в IX – XI ст. Держава контролювала її розвиток. Умовна власність не набула особливого поширення. Залежність селян формувалася на грунті приватноправового домовлення (продаж, дарування, патронат, боргова кабала), насильницьких дій феодалів, державних дарувань земель разом з селянами. Земельна рента як форма приватновласницького гноблення селян поєднувалася з експлуатацією їх державою через податкову систему.

У Північній Європі феодальні відносини склалися на основі розпаду громадсько-родового ладу. Цей процес відбувався повільно і завершився у XII – XIII ст. Причиною цього було збереження великої патріархальної сім'ї як соціальної та господарської основи скандинавського суспільства. Інститут алоду не сформувався. Одаль — земля, на якій вели господарство члени великої сім'ї, був спадковий і не відчужувався. Важливим чинником господарської перебудови у X – XI ст. стали королівські дарування службовим особам права стягувати з певної території частини доходів для прожиття. Сформувалася система підпорядкованих королеві тимчасових державних ленів, які відрізнялися від західноєвропейських бенефіція та феода. Сеньйорія не склалася. Власники ленів не мали імунітетних привілеїв і здійснювали лише адміністративні функції від імені короля. Селяни не підпорядковувалися приватній владі, залишалися особисто вільними, зберігали право одаля на свої землі. Реформи XIII ст. звільнили селян від військової служби в ополченні та перетворили її на податковий стан. У XII – XIII ст. набула поширення оренда, але вона не привела до виникнення типових селянських наділів. Орендарі вважалися особисто вільними, мали право вийти з наділу.

Отже, в V – X ст. у країнах Європи формувалося феодальне господарство на основі приватної власності феодала на землю та залежності селян від феодала. Вирішальне значення мали відчуження алоду, перемога великого землеволодіння над дрібним, становлення між землевласниками і селянами відносин панування і підпорядкування, а всередині пануючої верстви — покровительства і служби. Прискорили ці перетворення війни, зовнішня експансія, законодавча та податкова політика держав, санкція нею імунітетної системи та придушення опору селян.

Зрілі феодальні відносини (XI – XV ст.) практично в усіх країнах Європи мали класичну форму і майже не відрізнялися. На першому етапі їхнього розвитку (XI – XIII ст.) панували феодальна земельна власність, що склалася у трьох видах — королівська, світська, духовна. Ієрархічна структура землеволодіння обмежувала права окремого феодала на землю. Існувала власність верховна, сеньйоріальна і підпорядкована васальна. Лише з часом ленні володіння стали відчужуватися. Система майорату давала можливість успадковувати землю старшому синові повністю або дві третини її.

Основними господарськими одиницями стали сеньйорії. Вони були різними за розмірами (від великих на кілька тисяч наділів до найдрібніших на 5 – 10 наділів).

Сеньйоріально-селянські відносини засновувалися на надільній системі, що давала змогу селянинові мати самостійне господарство, а сеньйорові забезпечувала економічну реалізацію права власності на землю — земельну ренту. Селянські наділи (манси у Франції, віргати в Англії, гуфи в Німеччині) були спадковими, могли відчужуватися всередині сеньйорії, а за згодою сеньйора — поза нею. За структурою це були складні земельні комплекси. Будинок з присадибною ділянкою знаходився у селі. Орні наділи розташовувалися посмужно, кожен складався з 3 – 4 ділянок. Площа наділів була різною. З розвитком товарно-грошових відносин нерівність у забезпеченні селян землею зросла. У Франції розмір манса в середньому становив 4 – 6 га, але розрив у земельній забезпеченості був 15 – 20-кратним. В Англії, за "Книгою Страшного суду" (середина XI ст.), половина відланів мала 30 – 60, а наприкінці XVIII ст. – 7 – 7,5 акра орної землі. У Німеччині на колонізованих землях на схід від Ельби селяни отримували одну гуфу (в середньому 16,8 га).

Загальні риси сеньйорії найбільш чітко і повно простежуються на прикладі Франції. Сеньйорія розширилася територіально, втягуючи у свою сферу колонізовані землі. Домеціальні володіння збільшувалися за рахунок лісів, луків, пасовищ, тоді як домеціальна оранка зменшувалася. Панщина або зникла, або не перевищувала кількох тижнів на рік. Використовували її переважно для сінокосу, як гужову повинність, часто оплачували харчами, сіном, грішми. Поширився феодальний найм — примусова праця за плату, невиконання якої каралося сеньйоріальним судом. Переважали натуральна і грошова рента, остання становила від третини до половини селянських доходів. Освоєння нових земель сприяло поширенню так званих нових селянських наділів, що надавалися на 1 – 9 років за великий вступний внесок і фіксований чинш вартістю до половини врожаю. У соціально-правовому відношенні селяни продовжували поділятися на тих, що перебували в особисто-спадковій залежності, та вільних від неї. Останні становили більшість населення. Найбільше сервів було в провінціях Центральної Франції (25 – 50 %).

Як своєрідна форма землекористування зберігалася громада. Була поширена система відкритих полів, коли після збирання врожаю селяни перетворювали землі на пасовиська. У спільному користуванні були неподільні угіддя (альменда): ліси, луки, річки, озера.

Завершилося феодальне підпорядкування селянства. Хоч існували певні відмінності в становленні його різних категорій, градація правового статусу зменшилася. Загальною ознакою селян була особиста, земельна, судово-адміністративна, військово-політична залежність від власника землі. Приватна юрисдикція остаточно витіснила державну. Права феодалів значно розширилися. Було досягнуто всебічної регламентації життєдіяльності селян. Контролювалися поголовний чинш (обов'язок щодо особистості власника), по-

земельні примуси, успадкування майна і відчуження земельних ділянок, шлюби селян, постої військ і військові реквізиції, міри маси і об'єму. Власники сеньйорій збирали екстраординарний податок — таллю, мали судові права щодо вищої юрисдикції, змушували селян будувати замки, дороги, платити сервітути — спеціальні внески за користування луками, лісами, водними ресурсами, стягували торгові та дорожні мита. Значного поширення набув баналітет — монопольне право феодалів на господарські об'єкти для переробки сільськогосподарської продукції. Селяни платили десятину на користь церкви і державні податки.

В історико-економічній літературі існують протилежні погляди щодо статусу селян у Західній Європі на першому етапі (XI — XIII ст.) зрілого Середньовіччя. Тривалий час панувало твердження, що доменіально-панщинна система і серваж як форма особисто-спадкової залежності селян різного походження були загальноєвропейським явищем і свідчили про кріпосний стан селянства. Прихильники іншої точки зору, грунтуючись на нових дослідженнях з історії аграрних відносин, вважають, що поняття "кріпосний", "кріпосництво" характерні для пізнього Середньовіччя (кінець XV — середина XVII ст.). Вони означали прикріплення селян до землі, їхню спадкову залежність від сеньйора, широке використання панщини, підтримку цих норм центральною владою, тобто загальнодержавний статус. У європейських країнах у XI — XIII ст. з розвитком товарно-грошових відносин доменіально-панщинна система стала обмеженою, переважала натуральна та натурально-грошова рента. Поземельний чинш становив 25 — 30 % селянського врожаю. Переважну частину доходів забезпечували сеньйоріальні стягнення. Зміцнилася самостійність селянських господарств, розширилися їхні права. Всі селяни брали участь у майнових і земельних угодах, мали право успадковувати та продавати майно, примуси їх були фіксовані. Звичайним явищем стало переселення селян у міста або інші сеньйорії. Оскільки це був період політичної роздробленості, сеньйори практично не могли повертати селян-утікачів. Лише в Англії, на відміну від інших європейських країн, сеньйоріальна структура характеризувалася повільним розпадом доменіально-панщинного господарства.

У XII — XIII ст. підвищився правовий статус, розширилися права селян на володіння землею. Громади й окремі сім'ї викуповували такі сеньйоріальні обов'язки, як обмеження в шлюбі, свободу відчуження й успадкування рухомого і нерухомого майна, вихід з землі. Фіксувалися талля, розміри військового збору, торгові та дорожні мита, судові штрафи. Отже, вони звільнялися від особисто-спадкової залежності. Зміцнювалася їхня господарська самостійність.

В Англії наприкінці XI — XII ст. сформувалася універсальна маноріальна система. Було вироблено правовий статус залежного селянства. Віллани і коттери визнавалися спадково залежними від лордів і виключалися з сфери королівської юрисдикції. У документах поняття "віллан", "серв" стали взаємозамінними. Головною повинністю їх була панщина з власним інвентарем і тягловою худобою. З 30-х років XII ст. з'явилася нова тенденція, яка

полягала у поширенні системи оренди маноріе, комутації (заміни) відробіткової ренти натуральною платою. З XIII ст. у зв'язку з можливістю збільшити прибутки за рахунок продажу товарів доменіального господарства відбулася так звана маноріальна реакція: рекомутація ренти, панщина стала регулярною, 3 – 4 дні на тиждень. Посилилася особисто-спадкова залежність селян. Лорди захопили більшу частину громадських земель. Однак у середніх і невеликих манорах використовувалися феодальний найм, праця найманих сезонних робітників. Неефективність панщизняних робіт, зростання товарних відносин у останній третині XIII ст. знову призвели до комутації панщини грошовою рентою.

У Німеччині феодальне господарство досягло зрілості в XII – XIII ст. Розвивалася сеньйоріальна система з доменіальним господарством і відробітковою рентою. Зросла роль судово-адміністративної та військово-політичної влади феодалів. Вирівнювалося становище різних категорій селянства, але в правовому відношенні селяни, як і раніше, поділялися на тих, що були в особистій залежності спадково, і залежних від сеньйора лише на час користування наділами землі. Особливістю німецького села була значна кількість челяді, яка жила на панському дворі, не мала власного господарства. З кінця XII – XIII ст. почалася перебудова доменіального господарства: комутація панщини, поширення оренди землі за плату, що збігалася з розміром продуктового і грошового оброків. Селяни звільнялися від особисто-спадкової залежності, обмежень щодо розпорядження землею. Форми залежності селян поділялися між різними сеньйорами, і селяни мали кількох господарів.

З другої половини XII ст. активізувалася експансія на заельбські слов'янські та прусські землі. За дорученням власників землі спеціальні локатори вербували селян, які отримували на колоніальних землях спадково-чиншові наділи. Чинш був фіксованим, збирався грішми або в грошово-продуктовій формі. Наприкінці XIII ст. він перетворився на постійний земельний податок.

Звільнення селян від примусів особистого характеру, фіксація ренти, розширення прав на спадкове користування землею, зміцнення самостійності селянських господарств і залучення їх до товарних відносин були властиві Північній Італії, державам Піренейського півострова.

У Візантії протягом XI – XIII ст. аграрні відносини мали ознаки західноєвропейських. Зросли державні дарування феодалам і церкві земель на умовах повної або службової власності та імунітетних привілеїв. Доменіальні землі надавалися в оренду, переважала грошова рента. Виникла типова для Заходу ситуація, коли селянин був зобов'язаний платити ренту одночасно різним сеньйорам. Однак не склалася ієрархічна структура власності, не було баналітетних платежів.

Основні риси зрілої сеньйорії західноєвропейського типу були властиві маєткам Центральної Європи. У Чехії, Польщі, Угорщині широкі масштаби внутрішньої колонізації призвели до зменшення королівських володінь і швидкого зростання приватних сеньйорій. Приплив іноземних, насамперед

німецьких, колоністів сприяв виникненню на чеських і польських землях нових відносин між феодалами і селянами, які регулювалися правовими нормами, перенесеними з Німеччини, звідки і походить назва "німецьке право". Основні положення традиційних "чеського" і "польського" прав (посмертні побори, плата за спадщину тощо) поступово втратили силу. В Угорщині зросла кількість селян, вільних від особисто-спадкової залежності, які користувалися фактичною свободою переходу. Зникали примітивні відробітки. Як основні форми ренти утвердилися натуральний і грошовий чинш.

Отже, у XI—XIII ст. в усіх регіонах Європи господарська структура сеньйорії мала спільні ознаки. Зросли доменіальні володіння за рахунок лісів, луків, пасовищ, зменшилася панська оранка. Розширилися і зміцніли сеньйоріальні права. Селяни-власники наділів платили натуральну і грошову ренти. Роль сеньйорії у загальній системі феодальної експлуатації була більшою порівняно з державною юрисдикцією.

Протягом XI—XIII ст. в Європі зберігалося нечисленне вільне селянство, яке не належало ні до королівських, ні до приватних сеньйорій (так звані державні селяни). Ці дрібні землевласники: вільні люди короля у Франції, фрігольдери в Англії, "вільні селяни" у Візантії, "імператорські" вільні у Німеччині самостійно розпоряджалися землею, переселялися з місця на місце, судилися тощо. Проте всі вони були феодально залежними через представників королівської (князівської, імператорської) влади. За користування землею, відчуження її селяни платили податки та виконували державні примуси значно менші, ніж селяни сеньйорій.

У XIV—XV ст. у різних регіонах відбувся новий аграрний переворот, що змінив господарську структуру феодальних сеньйорій. Зміни були зумовлені сукупністю соціально-економічних причин. З перших десятиліть XIV ст. до кінця XV ст. фактично всі країни Європи охопила демографічна криза. Лише під час чуми 1347—1350 рр. загинуло 40 % населення Франції, третина в Англії, четверта частина в Німеччині. На 40—60 % зменшилася чисельність жителів міст в Італії. В середині XV ст. населення Європи порівняно з серединою XIV ст. зменшилося на третину. Спустошувалися орні землі, які заростали лісом і перетворювалися на пасовиська. Зникали поселення, зокрема в Англії — 23 % загальної кількості, в Німеччині — в середньому 20 %, в Італії — від 10 до 50 % у різних районах. Населення мігрувало до міст і приміських зон. Погіршували становище війни, феодальні усобиці. Обсяг сільськогосподарського виробництва різко зменшився. Загострилися внутрішні суперечності феодального маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби феодалів і селян.

З розквітом міст і товарного виробництва господарський розвиток сеньйорій підпорядковувався ринковим відносинам. Потребували грошей хрестові походи. Різко збільшилися масові народні рухи проти посилення феодального гноблення, за фіксацію примусів, збереження громадських земель.

Шляхи перебудови господарства були різними в кожній країні. У Франції головними господарськими формами стали цензива, оренда та найми. Цензива — умовне спадкове володіння на основі виплати фіксованого грошо-

вого цензу (чиншу) — давала змогу селянам без обмежень з боку сеньйора продавати, заповідати, закладати землю, давала максимум господарських і правових можливостей. Доменіальні землі передавалися в оренду на 3 — 9 років, що давало можливість швидко пристосовуватися до змін економічної кон'юнктури. Там, де такі землі зберігалися, їх обробляли наймані робітники. На півночі Франції переважала велика селянська оренда, орієнтована на ринок, на півдні — дрібноселянська половинщина. Оренда забезпечувала до 80 % доходів сеньйорії. Частка її в загальній експлуатації селян скоротилася. Зросли негосподарські джерела доходів за рахунок збільшення загальнодержавних і місцевих податків, нових привілеїв дворянства. Визначилася тенденція до формування селянської земельної власності. Заможні селяни скасували цензиви у збіднілих односельців.

В Англії процес сеньйоріальної перебудови відбувався у кілька етапів. У першій половині XIV ст. комутація панщини охопила дрібні та середні сеньйорії. Наприкінці XIV — на початку XV ст. внаслідок несприятливих факторів: запустіння земель, нестачі робочих рук та їх дорожнечі після чуми почався короткий період "сеньйоріальної реакції", що виявилася у рекомутації панщини і спробах прикріпити вілланів до землі. У XV ст. комутація панщини стала повсюдною і остаточно завершилася. Віллани перетворилися на копільгольдерів — землекористувачів на "строк життя" за спеціальними документами, копії яких зберігалися в місцевій церкві, з виплатою незмінної щорічної ренти. Спадкових прав на землю, як у Франції, англійські селяни не домоглися. Домени передавалися цілком або частинами в оренду переважно комерційного типу. Практикувалися дрібноселянська термінова половинщина та наймана праця батраків. Зменшення орних земель сприяло розвитку тваринництва, насамперед вівчарства, що не вимагало великих коштів і давало значні прибутки. Лорди, багаті селяни почали зводити доменіальні землі в одну ділянку і обгороджувати їх. Такі землі виходили з примусової сівозміни, на них можна було господарювати самостійно. Як і у Франції, роль манора в експлуатації селян зменшилася, а значення державно-централізованих податків зросло.

На німецьких землях на захід від Ельби в XIV — першій половині XV ст. тривало руйнування доменікально-панщинної системи. Селяни за умови сплати ренти розпоряджалися своїми наділами, визначали напрям спеціалізації, торгували продуктами свого господарства. Значно посилилася майнова диференціація. Окремі селяни мали 4 — 7 повнонадільних господарств. При цьому 40 — 60 % селян у різних районах Німеччини були малоземельними або зовсім не мали наділів.

Поширилися великоселянська оренда і дрібноселянська половинщина. Власниками грунтів ставали мешканці міст. У села активно проникав лихварський капітал. З другої половини XV ст. аграрний розвиток визначала "сеньйоріальна реакція". Відновлювалися доменіально-панщинне господарство і особисто-спадкова залежність селян. Порушувалися права орендарів і традиційних власників наділів, яких з спадкових землекористувачів переводили в термінові. Зросли сеньйоріальні примуси селян, спроби встановити кріпос-

ний статус деяких з них. Особливо ця тенденція поширилася на схід від Ельби. На цих землях почали створюватися фільварки — багатогалузеві господарства, засновані на відробітковій ренті та орієнтовані на ринок.

Своєрідністю аграрних відносин у Центральній і Північній Італії було перетворення на землевласників багатої торгово-промислової верхівки міст. Замість парцелярного і спадкового селянського землекористування переважними його формами стали половинщина і оренда за фіксований натуральний або грошовий чинш. Міська сеньйорія обмежувала права орендарів, збільшувала їхні особисті примуси, регламентувала торгівлю. Лише на півночі Італії наприкінці XV ст. поширилася комерційна оренда, що грунтувалася на найманій праці.

В Іспанії господарське і судово-політичне значення сеньйорій зберігалося. Однак повсюдно селяни звільнилися від спадкової залежності. Селянські платежі та примуси замінювалися грошовим внеском.

У скандинавських країнах лени стали спадковими, зросла господарська роль феодальних маєтків. Чисельність вільних селян-власників зменшилася. Більшість селян стали тимчасовими орендарями землі. Нестача робочих рук, сприятлива економічна ситуація (розширення балтійського експорту сільськогосподарських культур), слабкість міст, сильні політичні позиції феодалів зумовили зростання панщинної системи, поземельних платежів і державних податків. Розпочалося обмеження права переходу селян.

Посилення феодальної реакції, зародження кріпосницьких тенденцій були характерні для країн Центральної Європи та Росії. У Чехії, Угорщині, Польщі феодали почали розширювати або започатковувати доменіальні господарства, зросла торгова активність маєтків, орієнтованих на ринок. У кінці XV ст. у Чехії відробітки досягали 12 днів на рік, у Польщі — один день на тиждень з лану, а в деяких селах — 2—3 дні. У загальнодержавних масштабах поширювалися норми кріпосного права. У Польській, Чеській державах перехід селян дозволявся лише за умови сплати всіх примусів і податків або якщо селянин замість себе залишив іншого. Віслицький (1347 р.) і Петрковський (1496 р.) статути у Польщі узаконили перехід одного селянина-кмета на рік із села без дозволу землевласника. В Угорщині запроваджувалися заповідні роки, коли селянам заборонявся перехід, встановлювалися певні строки розшуку і повернення селян.

У Східній Європі з другої половини XII ст. на північно-східних і північно-західних землях Київської держави внаслідок її феодального роздрібнення утворилися самостійні феодальні державні утворення, що розвивалися в умовах залежності від Золотої Орди. З XIV ст. найбільш економічно і політично сильним стало Московське князівство, яке об'єднало руські землі в єдину державу. Протягом XII—XV ст. на цих землях інтенсивно формувалося вотчинне землеволодіння на основі князівських дарувань, займанщини, закупів землі. На межі XII—XIII ст. склалася система кормлінь, коли князь делегував збирання державних податків і примусів світським феодалам за виконання обов'язків намісників, судово-адміністративних, фіскальних функцій. З часом право на кормління стало спадковим, територія поширення їх перетворилася на вотчини. Помітної ролі набуло умовне помісне землеволо-

діння типу західноєвропейського бенефіція. Рівень сеньйоріальних прав вотчинника був меншим, ніж у Західній Європі. Найбільшого розвитку імунітетні привілеї досягли у другій половині XII — першій половині XV ст. Поєднувалися всі три форми земельної ренти, однак переважала натуральна. Грошовий чинш пов'язувався з судово-адміністративними правами феодалів. Значні землі перебували в "чорному" землеволодінні. В історико-економічній літературі воно трактується по-різному: як селянська власність, що заперечує існування феодальної державної власності на землю; як власність, поділена між державою і громадою, як корпоративна (сукупна) власність феодалів у особі государя, який мав певні права на чорносошних селян з їхніми правами на володіння землею. Наприкінці XV ст. чисельність чорносошних селян помітно зменшилася.

У другій половині XV ст. в господарському розвитку визначилися дві протилежні тенденції: з одного боку, в умовах товарно-грошових відносин зросли умовне землеволодіння та відробіткова рента, з другого — зміцнювалися економічні позиції селянства, обмежувався імунітет вотчинників з одночасним зростанням державних податків. Посилилася особиста залежність селян. У 1497 р. був виданий Судебник Івана III, що обмежив перехід селян тижнем до Юр'євого дня (26 листопада) і тижнем після нього за умови виконання всіх примусів і сплати комірного за користування двором і господарськими будівлями.

Така спрямованість еволюції аграрних відносин у Німеччині, Північній і Центральній Європі, Росії зумовлювалася розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків збуту сільськогосподарської продукції, слабкістю міст, колонізаційними можливостями, які в умовах нестачі робочих рук ускладнювали організацію феодального господарства. У Німеччині цьому сприяла її економічна та політична роздробленість.

Отже, у Західній Європі у період зрілого феодального господарства зменшилося економічне значення доменіального сеньйоріального господарства і зросла роль селянського. Розширилися майнові та правові можливості селян. Однак ці зміни не свідчили про знищення феодальної експлуатації. Феодали залишалися монопольними власниками землі. Зберігалися поземельна рента, елементи особистої залежності селян від землевласника. Діяли баналітети, сеньйоріальний суд, зросли сеньйоріальні повинності, державні податки. Спробам "сеньйоріальної реакції" протидіяли селянські рухи, які об'єктивно сприяли структурним змінам в організації господарства. У країнах на схід від Ельби прогресивні форми перебудови сеньйоріально-селянських відносин почали витіснятися кріпосницькими тенденціями.

1.2. Агрокультура і сільськогосподарська техніка

Сільське господарство, що традиційно поділялося на рільництво, городництво, садівництво, тваринництво, було панівною формою європейської економіки протягом V—XV ст. Його еволюція тісно пов'язана з розвитком феодальних відносин.

На територіях, що належали до Римської імперії, збереглася антична матеріальна культура: орне землеробство, сади, виноградники, маслинові гаї, кращі породи свійської худоби, методи інтенсивної агрокультури. Господарство варварських племен порівняно з античним було примітивнішим. У салічних франків практикувалося орне землеробство з підсічно-вогневою та перелоговою системами рільництва. Останні дві переважали у зарейнських германських племен, Центральній Європі. Таке землеробство було неорним і включало чотири етапи обробітку землі: підготовку ділянки, вирубування лісу, випалювання, посів безпосередньо в золу. Вже в VII ст. внаслідок формування земельної власності, обмеженості земельних угідь, виникнення правових нормативних кодексів користування природними угіддями, їхньої екстенсивної експлуатації, оволодіння тягловими знаряддями праці утворилося двопілля, коли половина площі реалізувалася як рілля, а друга залишалася під парами. У той час були відомі вісім видів основних робіт: випалювання, оранка, внесення добрив, посів, боронування, сапання, збирання врожаю, спалювання соломи. В документах VIII—IX ст. з'явилися перші згадки про трипілля.

У період генези феодального господарства у всіх країнах Європи фактично використовувалися однакові сільськогосподарські знаряддя праці. Для оранки — мотика та широколопатеві полозові та вузьколопатеві рала, якими боронували землю глибиною до 7 см і підрізали кореневу систему.

У районах з античною спадщиною землю орали легким безколісним дерев'яним плугом з залізним сошником. Рілля розпушували граблями і бороною, траву косили косами, а врожай жали серпами. Молотили ціпами або за допомогою худоби, що копитами вибивала зерно з снопів чи тягла спеціальний каток або молотильну дошку. Для різних робіт застосовували лопату, сокиру, ніж.

Серед сільськогосподарських культур перше місце належало різновиду пшениці — полбі. Друге місце за площею і значенням займала пшениця: тверда яра, завезена зі Сходу, і м'яка, як озима, так і яра, яку здавна сіяли в Середземномор'ї. Жито, що спочатку вважалося бур'яном, протягом V—X ст. стало самостійним озимим злаком і поширилося з південного сходу на північний захід Європи. Повсюдно сіяли просо — найдавнішу злакову культуру. Ячмінь і овес переважали на схід від річки Рейн. Врожайність була низькою: сам-два, сам-три.

З технічних культур вирощували льон, коноплю, з бобових — боби, горох (з VIII ст.), сочевицю (з X ст.). У VIII ст. після завоювання арабами Іспанії європейці познайомилися з рисом.

Господарські документи, зокрема франкський "Капітулярій про вілли" (VIII ст.), німецький "Взірці опису церковних і королівських земель" (IX ст.), нараховують майже 100 садових й городніх культур різних сортів: яблуні, груші, вишні, сливи, горіхи, шовковиця, айва, персики, каштани, горобина, кизил, виноград, агрус, ріпа, редька, хрін, огірки, дині, гарбузи, квасоля тощо. Культивували лікарські рослини, квіти. З Центральної та Південної Європи виноград поширився до Одеру. Сади та городи мали присадибний

характер. Тваринництво втратило першорядну роль. Воно було екстенсивним, худоба паслася на пасовиськах, пустирях, в лісах, на полях після збирання врожаю, часто без пастухів. Розводили велику рогату худобу, волів як тяглову силу. Кількісно переважали дрібні тварини: свині, кози, кури, качки, фазани. Окремою галуззю стало конярство. Коней розводили для верхової їзди, а з X ст. із запозиченням зі Сходу хомута — для землеробських робіт і перевезення вантажів.

Важлива роль у забезпеченні прожиткового мінімуму населення належала сільським промислам: полюванню, рибальству. Полювання було також формою розваги феодалів.

У XI—XV ст. сільське господарство повільно прогресувало у зв'язку з освоєнням нових земель, удосконаленням знарядь праці та системи рільництва, підвищенням виробничого досвіду селян. Це зумовлювалося завершенням процесу феодалізації, зростанням міст, що стали постійним ринком збуту продуктів харчування та сировини, розвитком товарного виробництва. Важливе значення мало поліпшення демографічної ситуації у XI—XIII ст.

Освоювалися нові землі. Населення мешкало в селищах, де природна родючість ґрунту за тодішнім рівнем агрокультури забезпечувала прожитковий мінімум. На обжитих територіях землі не вистачало, тоді як частина земель не використовувалася. Агротехнічний розвиток зробив можливою їх колонізацію, хронологічні межі якої в Західній Європі охоплювали другу половину XII — першу половину XIV ст., в Центральній та Східній Європі — XII—XVII ст.

Розширювалися культивовані землі, збільшувалися двори в обжитих поселеннях. Утворювалися поодинокі подвір'я та хутори у важкодоступних місцях. Освоювалися необжиті землі і виникали нові поселення. Під час освоєння земель вирубувалися ліси, проводилися осушувальні та іригаційні роботи, будувалися дамби. Ініціаторами колонізації були окремі селяни, громади, світські та духовні феодали, королі. У ролі агентів з заселення необжитих земель виступали монастирі, частіше — спеціальні підрядники-локатори. В Італії, Нідерландах велика роль у освоєнні земель належала містам. Землевласник укладав договір з локатором, який зобов'язувався знайти поселенців-госпітів, а за свої послуги отримував у два-три рази більший наділ, ставав старостою або суддею, будував млин, корчму тощо. В цілому площа освоєних земель зросла у Франції на 15, в окремих районах Англії — на 25—50 %, були освоєні всі родючі землі заельбської Німеччини. У Польщі орні землі в XIV ст. становили 25 % всієї території, тоді як у XI ст. — 16 %. Наприкінці XIII ст. завершилася слов'янська колонізація басейнів Верхньої Волги і Оки, у XIV—XV ст. — основних районів Заонежжя, Подвіння, Помор'я, була окультурена земля Північно-Західної і Північно-Східної Русі.

Успіхи колонізації тісно пов'язувалися з досягненнями в агротехніці. Повсюдно утвердилася трипільна система рільництва, що порівняно з двопіллям збільшувала ріллю, розширювала види культур у сівозмінах (озимі, ярі, пари), при тих самих витратах давала змогу отримувати у півтора раза

більше продукції, зберігала врожай при стихійних лихах, оскільки строки його садіння і збирання були різні, розподіляла сільськогосподарські роботи більш рівномірно протягом року. На менш родючих землях зберігалося двопілля, у лісових районах — підсічна і перелогова системи. З кінця XVI ст. виникли складні сівозміни. Після парів сіяли кормові культури (буряк, вику), парове поле засівали травами і використовували як пасовиська. Інколи взагалі відмовлялися від парів, засіваючи поле кормовими, бобовими культурами. Землю підживлювали гноєм, мергелем (суміш вапняку, глини, піску), попелом, компостом, торфом, за рахунок випасання худоби. Англійські агрономи радили залишати солому і спалювати або приорювати її. Інколи використовували зелені добрива (люпин), котрі заорювали перед посівом зернових. Встановлювалися норми вивезення гною, що став предметом купівлі-продажу. До примусів селян входили вивезення мергелю на поля, збирання гною на вулицях. Особливо цінувався послід птиці та овець.

Поступово протягом IX—X ст. головним орним знаряддям став плуг, конструктивними деталями якого були відвальна дошка, за допомогою якої розсувався і змішувався грунт, асиметричні залізні лемеші та чересло. Відомо кілька видів плугів. Важкий колісний плуг застосовували для розорювання цілини та в доменіальному господарстві. Легкий плуг без коліс — на наділах селян, ним також дробили землю. У Німеччині, Фландрії у XV ст. з'явився легкий одноколісний плуг. У Центральній Європі, Росії поширилася соха, що була продуктивнішою від рала, легшою і конструктивнішою порівняно з плугом. Тягловою силою залишалися воли, буйволи, мули, яких у важкий плуг впрягали 3—4 пари. Тому селяни для обробітку землі використовували супрягу, об'єднуючи тягло двох або кількох подвір'їв. Коней запрягали у легкий плуг, який дістав назву парокінного. Наприкінці XV ст. коні стали головною тягловою силою. Застосовували дво-, три-, рідко чотириралову оранку. Більшість знарядь праці не зазнала змін. Після оранки землю розпушували і прикривали насіння бороною, в яку впрягали коня, або дубовими циліндрами з шипами, катком. Урожай до XIV ст. продовжували збирати серпами, з XV ст. бобові, овес, ячмінь — косами. Почали будувати криті токи і переносити молотьбу на зиму. Зерно віяли на вітрі, м'якушем годували худобу. Для помолу зерна з XI ст. поширилися нижньобійні водяні млини, з XIV ст. — верхньобійні, а з XIII ст. — вітряки, запозичені зі Сходу.

Переважало зернове господарство. Полбу витіснила пшениця, яка переважала у Франції, Італії, Англії. У Німеччині, Росії на першому місці було жито. Широкого поширення набули ячмінь, овес, що йшли на пиво, хліб, фураж. Менше сіяли проса. Збільшилися посіви бобових (боби, горох, квасоля, сочевиця, вика), що перемістилися з городів на поля і використовувалися як продукт харчування та фураж. З XV ст. у Західній Європі вирощують гречку, а рис, крім Іспанії та Сицилії, — в Італії. Новими культурами для Європи стали ріпа і конюшина. Врожайність їх залежала від сорту та району вирощування. В агрономічній літературі нормальними вважалися врожаї для пшениці — сам-п'ять, жита — сам-сім, ячменю — сам-вісім, вівса —

сам-чотири, гороху та сочевиці — сам-шість. Однак середній врожай становив сам-три, сам-п'ять, у родючих долинах — сам-шість, сам-вісім.

Зростання промисловості зумовило розширення посівів технічних культур: льону, конопді, красильної резеди, марени, шафрану, синильника, вайди.

Садівництво, городництво, виноградарство характеризувалися більш високим рівнем агротехніки порівняно з рільництвом. У приміських районах вони набули промислового значення. Сади та городи, які переважно належали королям, монастирям, феодалам, виходили з присадибних ділянок. У південних районах садово-городнє господарство велося на іригаційних землях. З'явилися нові культури: цитрусові, шовковиця, абрикоси, полуниця, бавовна, цукрова тростина, спаржа, артишоки, буряк.

Тваринництво до кінця XIII ст. мало другорядне значення після рільництва, а в XIV — XV ст. у районах з несприятливими умовами для вирощування зернових набуло першорядного значення. Збільшилося поголів'я худоби, співвідношення між великою і дрібною становило приблизно 1 : 5. У доменіальному господарстві переважала велика рогата худоба, в селянських господарствах через нестачу кормів розводили овець, кіз, свиней, птицю. Худобу переводили на стійлове утримання. Було відомо кілька типів тваринництва: пасовищне, стійлове, пасовищно-стійлове. Для того щоб розширити кормову базу, з XIV ст. під пасовища відводили луки, які обгороджували, засівали травами, висушували, дренажували. Велася селекційна робота.

Серед промислів важливого значення набуло розведення риби. Практикувалася багаторівнева система ставків. Удосконалювалися пристрої для скидання води.

З XIII ст. у сільському господарстві зароджувалася спеціалізація окремих регіонів, країн, областей. На півночі Франції панувало рільництво, на півдні переважала полікультура: зернове господарство поєднувалося з виноградарством, садівництвом, розведенням маслин, тваринництвом. У північно-східній Англії основою господарства було землеробство, в північно-західній домінуючим стало вівчарство. В середині XIV ст. кількість овець досягала 12 млн. У Нідерландах розвивалося експортне стійлове м'ясо-молочне скотарство, вівчарство. Італія, Іспанія стали районами садово-городніх господарств, виноградарства, вирощування маслин.

У сільському виробництві в V — VIII ст. панівна роль належала індивідуальним господарствам у межах громади-марки. У період зрілого феодального господарства зросло значення сеньйорії. Однак вона не стала великим виробником, оскільки грунтувалася на дрібному селянському господарстві. Домеціальне господарство не тільки виробляло продукцію, а й присвоювало значну частину праці селян. Починаючи з XI ст. більш інтенсивно протягом XIV — XV ст. зростало значення селянських господарств. Домеціальне господарство зберегло свою роль у тваринництві, лісових промислах, вирощуванні технічних культур, городництві, орієнтованих на ринок. Для землекористування характерними були черезсмужжя панських і селянських земель і єдині для всіх примусові сівозміни, асортимент культур, строків посіву та збирання врожаю. У Південній Франції, Середній і Північній

Італії, Іспанії селяни користувалися компактними ділянками, що обгороджувалися або обкладалися кам'яними стінами від худоби. У заельбській Німеччині, Чехії, Польщі з переходом на німецьке право запроваджувався лановий порядок, коли орні землі, раніше розкидані хаотично, зводилися в компактні поля, а селяни отримували лан землі (16,8 га). У районах з переважним розвитком тваринництва більше значення мали луки і пасовища.

У період генезису феодального господарства внаслідок недостатнього розвитку товарно-грошових відносин сільське господарство мало натуральний характер. З IX ст. спочатку в районах Середземномор'я, а далі в усій Європі сільське господарство ставало товарним. У XI — XIII ст. більшу частину сільськогосподарської продукції продавали феодали. Це була продукція переважно селянських господарств, що надходила до господарсько-адміністративних центрів сеньйорій як натуральна рента. В XIV — XV ст. селяни почали активно торгувати продукцією власного господарства.

Господарське піднесення зумовило появу агрономічної літератури. Ще в X ст. у Візантії була укладена енциклопедія "Геопоніка". Вона давала рекомендації щодо всього циклу сільськогосподарських робіт, вирощування окремих культур. У XIII — на початку XIV ст. література пропагувала раціональні методи господарювання, але була відома лише феодалам.

В цілому загальний рівень розвитку агрокультури і сільськогосподарської техніки зростав повільно. Прогрес не охопив усіх районів Європи. Зберігалися первісні системи рільництва, не завжди здійснювалися правильні сівозміни, удобрювалися лише сади, городи, виноградники, доменіальні землі при посівах ярих — раз на три роки. Селянські наділи практично не удобрювалися. Бур'янів не виривали з коренем, а лише зсапували верхівки. Не вистачало кормів, і, як наслідок, у селянських господарствах бракувало худоби. Руйнівний вплив мали війни.

1.3. Середньовічне місто, розвиток ремесла

Оскільки феодальне господарство у своєму розвитку пройшло три стадії — ранню, розвинену і пізню, то й відповідно відбувалося поетапне піднесення ремесла. На ранній стадії панувало натуральне господарство. Виробники в основному задовольняли власні потреби та потреби свого феодала. Економічна діяльність людей виявлялася в синтезі ремесла та сільського господарства. Останньому належала провідна роль.

Досягнення промислового виробництва практично не були успадковані "варварськими" народами. Виготовлення зброї і заліза, посуду, одягу тощо при аграрному виробництві мало допоміжне значення. Поступово сформувалася домашня промисловість — систематичне виробництво певними групами сільського населення товарів на замовлення та продаж. До перших галузей ремісничої діяльності належать: залізодобувна, гончарство, ювелірна справа. З'явилися ремісники-професіонали, спеціалісти. Вони мали земельні наділи, за які платили феодалу чинш або виконували певні повин-

ності. Однак основним засобом існування для них залишалась ремісничa діяльність.

Відомі три організаційно-виробничі центри селянського ремесла: замок сеньйора, село, господарства окремих селян, у яких виготовлялася більша частина продукції. Ремісників-професіоналів було небагато, а тому левову частку промислових товарів залежні селяни продукували для себе і своїх сеньйорів. Внаслідок аграризації та натуралізації економіки європейські міста занепали. Вони залишилися адміністративними, політичними та культурними центрами. У VIII—X ст. торгові та ремісничі функції міст почали зростати.

З XI ст. в економічному житті Західної Європи почався період урбанізації — відродження античних міст (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон, Бонн) і утворення нових міст (Гамбург, Любек, Лейпціг, Магдебург), зростання їхнього господарського значення. Головною причиною цього було економічне піднесення, що призвело до занепаду натурально-господарських форм виробництва. Сеньйоріальне ремесло вичерпало себе і феодальне місто не могло розв'язати свої промислові проблеми.

Успіхи сільського господарства зробили можливим існування частини населення, яке могло не займатися сільськогосподарським виробництвом. Ремісники переводилися на оброк. Вони покидали містя і селилися на перехресті доріг у торгових містечках біля стін замків і монастирів. Поступово ці поселення перетворювалися на міста. Отже, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток товарних відносин стимулювали виникнення міст як центрів ремесла і торгівлі. З кінця XI ст. зростанню і процвітанню їх сприяли хрестові походи, які активізували розвиток західноєвропейської торгівлі.

Крім старих римських центрів, середньовічні торгово-промислові міста перебували під владою феодалів, які були зацікавлені у їхньому виникненні на своїх землях, через те що мита і податки з них приносили немалі прибутки. Система феодальної земельної власності міцно прив'язувала торгово-промислові центри до землевласника, а самі міста певною мірою повторювали структуру феодального помістя. Значну частину площі міста займав замок з господарськими і громадськими будівлями. Феодал постійно перебував у місті. При ньому перебувала значна кількість воїнів і слуг, яким роздавали земельні ділянки. Решта землі, як правило, належала церкві. Багато міських жителів працювали в сільськогосподарському виробництві. Як сільські ремісники, вони відбували всі феодальні повинності. В дещо кращому становищі були купці, хоч і не звільнені від повинностей.

Феодали мали певні обов'язки. Вони повинні були захищати місто, його жителів від посягань інших сеньйорів або зовнішніх ворогів. У X ст. це було нелегко. Набіги норманів, арабів, угорців спустошували землі Європи. Лише добре укріплене місто могло протистояти загарбникам. У XI ст. зовнішня небезпека майже повністю зникає і феодали втрачають своє значення як захисники міст. Це призвело до надзвичайного загострення суперечностей між мішанами і феодалами. У країнах Заходу вони вирішувалися

наприкінці XI – XIII ст. в ході так званих комунальних революцій, внаслідок яких міста добилися незалежності та самоврядування. Утворювалися міста-комуни або міста-держави, які мали власні управління (виборний муніципалітет на чолі з мером), суд, фінанси, військове ополчення. Виникли міське і ринкове право. Всі повноправні міщани були вільними, користувалися майновими і політичними правами. Міста мали різні пільги та привілеї. Існували гарантії купецької власності, встановлювалися ярмаркові правила.

Західноєвропейські міста були невеликими за розміром та населенням, оточені високими мурами, валами, ровами, наповненими водою. У центрі міста на ринковій площі знаходилася ратуша – адміністративний осередок. Тут проходили ярмарки, святкування, забави, всеміські збори, а також публічні страти злочинців. Від центральної площі на всі сторони розходилися головні дороги. Місто не мало каналізаційних споруд, нечистоти виливали прямо на вулиці. Все це призводило до спалахів епідемій чуми, холери, які часто спустошували міста. Набагато більше мешканців жило за мурами і валами у передмістях. У випадку ворожого нападу населення рятувалося за фортечними мурами і разом з гарнізоном обороняло місто. У містах жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі, друкарі).

Економічно розвинені міста Англії, Франції та Німеччини в XI – XII ст. досягли значного розквіту. Збільшилась чисельність міського населення, розвивалися ремесла і торгівля. Панівне місце займало виробництво бавовняних тканин, збут яких забезпечував піднесення ремесла і торгівлі. Збагачувалося купецтво.

Інтенсивний розвиток ремесла в XII – XIII ст. сформував цеховий лад у містах. Ремісничі об'єднання зростали в запеклій боротьбі з феодалами. Хоча головна функція цеху виробнича, але важливе значення вони мали у військовій, оборонній справі. Середньовічний цех організовувався лише за професійними ознаками (шевський, ковальський, кравецький, ювелірний тощо). Цехи складалися з майстерень певного профілю, які розташовувалися по всьому місту. Час від часу члени цеху збиралися в церкві або ратуші, вирішуючи життєво важливі проблеми. Кожний цех мав свій статут. Документ узаконював, регламентував не тільки виробничі, духовні, а й моральні засади життя ремісничого колективу.

Члени цеху були і воїнами, які захищали ділянку оборонного муру або вежі. Разом з купцями та іншими станами ремісники демократично управляли містом. Адміністрація мала відкрите антифеодальне спрямування. Тисячі селян-кріпаків, тікаючи від феодальної неволі, знаходили за фортечними мурами надійний притулок. Ті з них, хто пробув у місті один рік і один день, ставали повноправними жителями міста. Герцоги часто робили спроби повернути своїх підданих з допомогою війська, але безрезультатно. Міста успішно протистояли таким авантюрам феодалів, ревно зберігаючи свої права і вольності.

У містах склалася ієрархія на зразок сільської общини. Майстри пригнічували підмайстрів, ремісників. Для того щоб стати повноправним членом цеху (майстром), треба було пройти стаж учнівства (3 – 7 років), скласти складний іспит.

Цехи мали сувору регламентацію: переслідували позацехових ремісників (партачів), обмежували виробництво, щоб уникнути будь-якої конкуренції. Наприклад, виробництво продукції дозволялося лише при денному світлі, продукція повинна була мати певні параметри. Для запобігання конкуренції інших міст треба було заповнити міський ринок доброякісними товарами. Тому за неякісні вироби паризьких пекарів, наприклад, ставили до ганебного стовпа.

Цехова регламентація була економічно раціональною в XIII – XV ст. і мала тоді прогресивне значення в розвитку міського ремесла. Вона сприяла виробництву якісної продукції, але згодом почала стримувати піднесення продуктивних сил. Зусилля цехів увіковічити дрібне виробництво, поставити всіх в однакові умови гальмувало технічний прогрес. До винахідників застосовувалася смертна кара, що призвело до застою в розвитку науки і техніки.

Розвиток ремесла набув бурхливого розвитку в XIII ст. Так, у Парижі в той час налічувалося до 300 різних ремісничих спеціальностей. В інших містах Франції та Німеччини їх було значно менше.

Якщо до XII ст. міста з округами були самостійними економічними районами і не залежали від ввезення сировини чи продуктів харчування, то в XII ст. розпочинається процес обміну між окремими районами. В кожній країні поділ праці приводить до спеціалізації (виробництво вина, олії, вовни, прикрас тощо). Пожвавлення внутрішнього обміну свідчило про зародження єдиного ринку. Цьому сприяли багаточисельні ярмарки, що відбувалися в містах. Вони носили обмежений і місцевий характер. Як правило, на них продавались певні групи товарів – худоба, зерно, коні, вироби ремісників тощо. Кількість ярмарків на рік в тому чи іншому місті залежала від місцерозташування, попиту на певні товари. Багато з таких ярмарок переросли місцеві масштаби і стали центрами міжнародної торгівлі. Так, уже в середині XII ст. ярмарки в Шампані (південь Франції) відбувалися 6 разів на рік. Сюди приїжджали купці з Північної і Центральної Франції, Італії. На початку XII ст. вони перетворилися на важливі пункти європейської міжнародної торгівлі.

У Німеччині міста досягли найбільшого розвитку в XIV – XV ст. Наприкінці XIII ст. тут нараховувалось більше 3500 міст, в яких проживала п'ята частина всього населення. В основному це були малі містечка до тисячі жителів, які об'єднували селянські округи в радіусі 10 – 30 км. Були в Німеччині й великі міста з чисельністю більше 20 тис. чоловік. Через ці міста проходили торгові шляхи між Південною і Північною Європою.

В умовах свавілля феодалів міста змушені були об'єднуватися в союзи. У другій половині XIV ст. виникають Швабський і Рейнський союзи міст.

З середини V і до другої половини IX ст. візантійські міста, так само як і західноєвропейські, переживали занепад. Набіги слов'ян, болгар, арабів

значно поглибили труднощі перехідного періоду від античності до Середньовіччя. Однак міста не зникли.

З другої половини IX ст. розпочалося економічне піднесення візантійських міст. Цьому сприяла зростаюча потреба в предметах розкоші не тільки серед місцевої, а й серед романо-германської та слов'янської знаті. Візантія залишалася чи не єдиним постачальником цих товарів для всієї Європи.

У зміцненні та розвитку міст були зацікавлені імператори, їхня політика була спрямована на отримання податкових платежів з торгівлі та ремесла, які дуже часто становили єдину статтю доходів центральної влади, визначали силу і могутність Візантії. Ця політика знаходила підтримку серед місцевої знаті, яка значну частку своїх прибутків отримувала з державної скарбниці.

Піднесення міст збіглося з сприятливими внутрішніми і зовнішніми умовами: припинилися місцеві смути, набіги слов'ян, розпався Багдадський халіфат. Правда, великою перепоною для успішного розвитку морської торгівлі залишалося арабське піратство.

Найбільшими містами Візантійської імперії були Константинополь і Фессалоніки. В X ст. ремесло і торгівля в цих містах переживали бурхливе піднесення. Особлива роль в економічному житті тогочасного світу належала Константинополю. Він був не тільки столицею Візантійської імперії, а й ремісничим, торговим і фінансовим центром тогочасної цивілізації. Завдяки своєму сприятливому місцерозташуванню на перехресті найважливіших торгових морських і сухопутних шляхів Константинополь міцно утримував лідерство у міжнародній торгівлі. Сюди приїжджали купці з віддалених країн Сходу і Заходу, придунайських країн, Балканського півострова, Північної Африки і Русі. В містах та їхніх околицях розташовувалися цілі колонії іноземних купців: італійців, арабів, євреїв, сирійців, русинів і багатьох інших.

Якщо в Західній Європі більшість майстерень перебувала у приватній власності вільних ремісників, то в Константинополі були також державні майстерні: монетний двір, зброярні, майстерні з виготовлення предметів розкоші, дорогих тканин тощо. Вироби константинопольських майстрів славились далеко за межами Візантії. Ремісники самі виготовляли і продавали свої вироби.

Головним виробником у візантійському місті залишався дрібний самостійний ремісник, який мав невелику майстерню, що одночасно слугувала крамницею для продажу виготовлених у ній товарів. Він працював з 2 — 3 помічниками. У великих державних, церковних і феодальних майстернях працювало багато ремісників. У них, як правило, існував поділ праці. Державні майстерні виробляли продукцію не на ринок, а на потреби імператорського двору та армії.

Значна частина візантійських ремісників і купців була об'єднана у корпорації. Поза корпораціями залишалися майстри, що були не в змозі придбати майстерні й змушені були працювати просто на вулиці. Корпорації беруть свій початок з пізньоримських часів, але в епоху Середньовіччя вони зазнали значних змін. У X ст., з піднесенням економічного життя, вступ до

них був значно обмежений. На відміну від цехів у Західній Європі корпорації скоріше захищали інтереси не ремісників, а держави. Керівники цих організацій не вибирались, а призначались державними посадовими особами.

Корпорації перебували під пильним контролем держави. Регламентувалася навіть господарська діяльність. Ремісник чи купець могли займатися лише одним видом виробництва чи торгівлі. Ціни на хліб, рибу і м'ясо були суворо фіксовані, заборонялося створювати запаси товарів з метою спекуляції. Обмежувалась діяльність іноземних купців, їм дозволялося зупинятися в спеціально відведених місцях не більше ніж 3 міс. Контроль держави за виробництвом і торгівлею гальмував їхній розвиток.

Значних втрат візантійське ремесло і торгівля зазнали під час хрестових походів. Було зруйновано і пограбовано багато міст, а після взяття хрестоносцями в 1204 р. Константинополя економічне життя в ньому занепало. Візантійські феодали заохочували італійських купців до завезення товарів з Європи і вивезення сільськогосподарської продукції зі своїх маєтків. Це підірвало економічну могутність Візантії, було однією з причин загибелі Візантійської імперії.

У XIV – XV ст. в Європі виникла нова, вища форма виробництва – мануфактура. На зміну кустарям-ремісникам прийшли більш організовані великі робітничі майстерні. Хоча там все виконувалося вручну (мануфактура – латинського походження, означає ручна праця), але у процесі виробництва було застосовано поділ праці. Якщо кустар сам виконує всі операції з виготовлення товару, то у мануфактурі над цим самим завданням працюють десятки робітників. Поділ праці у виробництві дав змогу значно збільшити випуск товарів, поліпшилася їхня якість. Головною фігурою виробництва стає найманий робітник. Перші текстильні мануфактури відомі у містах Північної Італії та Нідерландів. Усі операції з виготовлення суконних тканин (очищення, прядіння, ткацтво, фарбування вовни) виконувалися в майстернях або вдома. Такими були так звані розсіяні капіталістичні мануфактури, їхні власники, закупивши сировину, віддавали її найманим робітникам. Готову продукцію вигідно продавали на світових ринках.

Як бачимо, ремесло у Західній Європі розвивалося поступово. Спочатку воно зародилося у феодальному сільському господарстві. Лише у VIII – XI ст. воно стає самостійною галуззю суспільного виробництва. Найбільший розвиток міського ремесла припадає на XII – XIII ст., у Німеччині – XIV – XV ст. Головною організаційною формою ремесла був цех.

1.4. Торгівля. Кредит. Фінанси

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона провадилася у міських республіках Північної Італії – Флоренції, Венеції, Генуї, де зростав торговий і позиковий капітал, зароджувалися капіталістичні мануфактури, розвивалася банківська справа. У Венеції зародилася сучасна бухгалтерія.

У Західній Європі розвивалися зовнішня морська і внутрішня сухопутна торгівля. Вже в XI — XII ст. визначилися її центри — Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили з середземноморських торгових шляхів візантійців і арабів. З портів Близького Сходу європейці привозили товари Індії, Китаю, Сирії та інших азіатських країн.

Генуезці, венеціанці, володіючи торговими і військовими кораблями, будували свої торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та в Чорноморському басейні. Генуезці закріпилися також в пониззях Дону і Дністра, на узбережжі Криму і Кавказу. Однією з найважливіших її колоній була Кафа (Феодосія) з її ринком рабів, заснованим в 1266 р. У 1357 р. генуезці захопили Балаклаву, у 1365 р. — Судак та деякі інші міста і поселення Криму. Не відставали від них венеціанці, їхнє становище зміцніло після четвертого хрестового походу (1202 — 1204 рр.). Захопивши узбережжя Далмації, Мореї, Іонічні та інші острови, квартал Константинополя, вони повели безкомпромісну боротьбу з генуезькими конкурентами. У кінці XIV ст. венеціанці відтіснили генуезців з басейну Чорного моря та Кавказу. З Леванту (Сходу) купці привозили в Західну Європу шовк, пряноші, предмети розкоші — дорогі тканини (парчу, оксамит), ювелірні вироби, тропічні та субтропічні фрукти, з Причорномор'я — рибу, ікру, сіль, шкіри, зерно, хутро, невільників, яких італійським купцям поставляли татарські людоловн, в тому числі з України.

У Венеції, Генуї, Флоренції, Пізі виникло власне виробництво шовку, скла, бавовняних тканин. Товарами Сходу та виробами європейських ремісників італійські купці забезпечували феодалів Західної Європи, одержуючи за них казкові прибутки золотом і сріблом. Наприклад, 1 г перцю коштував 1 г золота. Проте східна торгівля зазнала нищівного удару від турків. У 1453 р. вони захопили Константинополь. У 1457 р. були виселені генуезькі та венеціанські торгові факторії з Криму і Чорномор'я. Поступово турки витіснили італійців і з Близького Сходу.

Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками Ельбою, Шельдою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Роною, Сеною. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем на західноєвропейських ярмарках східних товарів, то північна — виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства. Купці скуповували і з вигодою перепродували льон, худобу, шкури, хміль, хутро, сало, масло, хліб, рибу, сіль, віск, мед, металеві ремісничі вироби, олово, ліс.

Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюгге, Лондону. Згодом утворився союз приморських міст під назвою Ганза (об'єднання, спілка). Свою діяльність вона розпочала в XII і діяла до XVII ст. У XIV — XV ст. до Ганзейського союзу входило 160 міст, у тому числі Новгород Великий, Гданськ, Рига. Керівництво Ганзи знаходилося в Любеку. Купці союзу мали ряд привілеїв. У них на ярмарках ніхто не мав права конфіскувати товари за борги, арештувати за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії своїх компаньйонів. Влада не мог-

ла розпоряджатися майном купця, який помер на ярмарку. Ганза охороняла своїх членів. Ніхто, крім ганзейських купців, не смів перевозити товари Балтійським і Північним морями.

Товари ганзейської і левантійської торгівлі зустрічалися на ярмарках Західної Європи, особливо у французькій провінції Шампань. Ярмарок тривав майже цілий рік. Жваві торги відбувалися у містах Баре, Труа, Провене, Ланьї. Столітня війна, що точилася між Францією і Англією (1337 – 1453 рр.), звела знаменитий європейський ярмарок до провінційного торжка. Остаточно він занепав, коли торгові шляхи у зв'язку з Великими географічними відкриттями перемістилися з Середземномор'я на Атлантичний океан.

У середні віки розвинулася і сухопутна торгівля. Відомий шовковий шлях від Китаю до Європи простягнувся на кільканадцять тисяч кілометрів. Каравани верблюдів, навантажених товарами, перетинали вздовж і впоперек азіатський і африканський континенти. У Європі сухопутна торгівля також набувала дедалі більшого значення, незважаючи на численні труднощі та небезпеки. Справа в тому, що у феодальній Європі не було битих шляхів, їх ніхто не ремонтував. Власники земель, по яких проходили купецькі валки, робили все, щоб пошкодити дороги. Адже у ті часи існував знаменитий закон — "що з воза впало, те пропало". На розбитих шляхах часто ламалися вози, товари падали на землю, їх зразу привласнювали місцеві феодали за допомогою озброєних слуг. На купців постійно нападали ватаги розбійників. Купці на кожному кроці сплачували мита: на річкових переправах, мостах, на кордонах феодальних володінь. Там, де не було річок, магнати ставили митні шлагбауми в чистому полі. За таких обставин товар дорожчав у десятки разів. І все ж сухопутна торгівля зростала, була прибутковою.

Торгівля, як відомо, без грошей нормально розвиватися не може. У Західній Європі в середні віки в грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших монет. Із золотих найпоширенішими були північноіталійські дукати, їх почали випускати в 1284 р. венеціанці. Маса монети становила 3,5 г золота. Згодом подібні грошові одиниці карбували монархи інших західноєвропейських країн. Проте найпоширенішими були різні срібні гроші — від маленької роздрібної монети до солідного таляра масою 30 г.

Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Важко було розібратися у їх повноцінності чи неповноцінності. На допомогу їм прийшли так звані міняйли. Агенти міняйлів знаходилися там, де пролягали торгові шляхи. Поступово міняйли перетворилися на банкірів. Вперше вони з'явилися в північно-італійських містах, у провінції Ломбардії. До сьогоднішнього дня за спеціалізованими магазинами-салонами збереглася назва "ломбард". Банкіри об'єднувалися в асоціації, компанії, товариства.

Разом з появою банківської системи виник кредит. Оскільки банкіри були монополістами, вони встановили надмірні проценти на позиковий капітал. У середні віки він ніколи не був менший як 15 – 25 %. Часто банківські асоціації розорялися, через те що їхніми кредиторами були королі, царі чи

імператори. Вони могли дозволити собі не тільки не сплачувати борги, а й фізично розправлятися з позикодавцями. Найуспішніше розвинулася кредитно-лихварська система у Франції. У Німеччині при кредитно-лихварських операціях широко застосовувались безготівкові рахунки. Небувалого розвитку набула банківська справа і в Нідерландах. Незабаром представників цієї країни стали називати світовими банкірами.

Інтенсивний розвиток сільського господарства, промисловості, в тому числі мануфактур, торгівлі, грошового обігу, банківської справи, кредиту, свідчить, що в ряді країн Західної Європи з'явилися паростки нового, прогресивнішого виробництва. Виникають спеціалізовані райони з виробництва тих чи інших товарів, численні ярмарки, товарно-грошові відносини, формуються національні ринки.

Важливе значення в економічному житті середньовічної Європи мали податки та різні примуси на користь феодалів чи державних установ. У романізованих країнах збереглася римська податкова система, що в тій чи іншій формі поширилась і на "варварські" держави. З населення стягували земельний і подушний податки. Крім того, усіх підданих примушували виконувати будівельні роботи, нести сторожову службу, здійснювати гужові перевезення. У скарбницю франкської держави прибутки надходили з податків, митниць і судових штрафів. Візантійська податкова система мала централізований характер. Систематично провадилися загальнодержавні кадастри (зведені відомості) про кількість землі, людей, худоби. У VIII ст. римський подушно-земельний податок було замінено рентою — відробітковою, натуральною, грошовою.

У країнах, де феодальне господарство утворювалося внаслідок розпаду родоплемінних стосунків, державні податки сформувалися на основі системи дарів з власних громадян та данини з підкорених народів, що поступово злилися в одне ціле. Королі та їхні намісники об'їжджали країну для збирання провіанту і фуражу з населення. Поступово побори набули постійного характеру, розміри їх регулювалися, встановлювалися місце і час сплати. Зі зміцненням феодальних держав податки набули характеру феодальної ренти, що стягувалася державою.

На першому етапі зрілого феодалізму у європейських країнах державних податків не було або вони збирались феодалами. Там, де королі збирали з своїх васалів "допомоги", їх платили селяни як сеньйоріальні платежі. Не всюди феодальний імунітет (податкові збори сеньйорів) був повним. У Англії віллани платили "щитові гроші" замість військової служби, "датські гроші" на охорону кордонів, поземельний ("погайдовий") збір, з XIII ст. — податок на рухомість.

На другому етапі зрілого феодалізму внаслідок державної централізації податки стали постійними, зросли їх розміри, їх платили переважно селяни та жителі міст. Феодали, духівництво повністю або частково звільнялися від сплати податків.

В Англії головною формою прямого оподаткування був податок на рухоме

майно, що становив для селян 1/15, для міщан — 1/10 його вартості. Наприкінці XV ст. розміри податків зрівнялися з сеньйоріальними поборами.

У Франції Філіпп II (1285 – 1314 рр.) започаткував державну податкову систему. Доходи або майно населення обкладалися податками, що становили 1/25, 1/50, 1/100 їх частини. Зросли васальні платежі на користь короля. Жителі міст платили податок за військову службу. Вперше було введено посередній податок на сіль, пшеницю, вино. На початку XIV ст. з'явився подимний збір. За податковою реформою Карла VII (1422 – 1461 рр.) було введено щорічний поземельний податок — талію. Розміри його визначав король. Від сплати були звільнені духівництво і феодали. Податки постійно зростали, зокрема на сіль і торгові угоди.

У Німеччині, яка в XIII ст. розпалася на територіальні князівства, селяни платили поземельний та імператорський поголовний податки. Стягування останнього присвоїли собі князі.

У країнах Центральної Європи державні податки і феодальна рента зростали одночасно. Феодали переважно звільнялися від сплати податків. В Угорщині з селян стягували щорічний подвірний податок. У Чехії в державний скарб поступала четверта частина або половина феодальної ренти. У Польській державі основним джерелом державних доходів були королівщини, соляні промисли, монетний двір, мито. Селяни до 70-х рр. XIV ст. платили 12 грошей з лану землі. За Кошицьким привілеєм 1374 р. ланове зменшилося до двох грошей з лану. На монастирських землях воно становило 4 гроші. З кінця XV ст. державний земельний податок знову зріс до 12 грошей з лану. У Московському князівстві поряд з даниною з кінця XV ст. почали стягувати "ямські гроші". У 1550 р. введено регулярний податок на викуп полонених "полоняничні деньгі".

V – XV ст. – період становлення і зрілості феодального господарства в Європі. Його формування швидше проходило у країнах, де колонат взаємодіяв з первісним способом виробництва. У народів, у яких господарство формувалося на основі розкладу родоплемінних відносин, цей процес розпочався пізніше, проходив повільніше.

Шляхи формування феодального господарства у кожній країні були своєрідними. У Франції головна роль належала прекаріям і комендаціям. В Англії донорманського періоду, в Скандинавії визначальним моментом у процесі феодалізації були права панівної верхівки на стягування податків, судочинство, торгові мита. Поступово завдяки цим привілеям феодали привласнили громадські землі, а їхніх власників перетворили на залежних селян. Здійснювала цей процес рання феодальна держава. Економічною реалізацією феодальної земельної власності стала натуральна рента. Лише в північній Франції, на західнонімецьких землях панувало доменіальне господарство з відробітками. Одночасно королі дарували феодалам імунітетні привілеї позаекономічного примусу по

відношенню до селян. Загальноєвропейське значення мала феодалізація громади-марки.

У XI – XIII ст. завершилося становлення основних форм феодального землеволодіння. Сформувалися сеньйоріально-селянські відносини. Усі форми життєдіяльності селянських господарств були під контролем феодалів. Переважали продуктова і продуктово-грошова ренти. Селяни не були прикріплені до землі, оскільки в умовах феодальної роздробленості сеньйорія не могла добитися повернення селян-утікачів. З розвитком товарного виробництва зародилася тенденція до зростання господарської та правової самостійності селян.

У XIV – XV ст. у країнах Західної Європи відбулася перебудова сеньйоріальної системи. Селяни стали особисто вільними. Скоротилося домініальне господарство. Склалися нові форми землекористування та експлуатації селян: цензива, копігольд, короткострокова селянська оренда (половинщина), велика комерційна оренда, найм.

У країнах на схід від Ельби еволюція сеньйоріально-селянських відносин проходила у зворотному напрямі: посилилася особисто-спадкова залежність селян, зросло значення домініально-панщинного господарства, пов'язаного з ринком. У загальнодержавних масштабах обмежувалися селянські переходи від одного феодала до другого.

Спільною ознакою для всіх європейських країн було зростання державно-централізованих форм експлуатації селян, загальнодержавних і місцевих податків, втручання держави у селянсько-сеньйоріальні відносини.

Повільно прогресувало сільське господарство. Найвищим досягненням агрокультури стало трипілля, а в Англії — чотирипілля. Внаслідок внутрішньої колонізації розширилися посівні площі, вдосконалилися знаряддя праці.

З'явилися нові культури, збільшилися врожаї. Зросло значення садівництва, городництва, виноградарства. Відбувся перехід від пасовищного до стійлового тваринництва. Розвивалися багатогалузеві господарства та територіальна спеціалізація. Зріс виробничий досвід селян.

Урбанізація Західної Європи, що розпочалася з XI ст., зумовила перероставання міст на центри ремісничого виробництва і торгівлі. Внаслідок "комунальних" революцій значна частина міст домоглася сеньйоріальності. Вони сприяли визволенню селян від особистої залежності, становленню сільських комун. Міста Середземномор'я, Нідерландів стали центрами міжнародної, посередницької торгівлі, експортного ремесла. У Скандинавії міста, що були ремісничо-торговими центрами, залишилися у залежності від феодалів.

Основною організаційною формою ремесла були цехи. В XIV –

XV ст. розпочався розпад цехового ладу, що заважав технічному прогресу.

Зросло значення торгівлі. Вона мала корпоративний характер. Купці об'єднувалися в торгові гільдії. Склалися внутрішні національні ринки. Головними напрямами міжнародної торгівлі були торгові відносини між європейськими країнами та Сходом (левантійська — від латинського слова левант — схід).

Отже, товаризація сільського господарства, розклад цехового ладу, розвиток науково-технічного прогресу, зростання внутрішньої та зовнішньої торгівлі, утворення загальнонаціональних ринків свідчили про те, що феодальне господарство вичерпало себе і людство вступило в індустріальну добу.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Охарактеризуйте шляхи формування, форми і типи власності в добу Середньовіччя.*
2. *Розкрийте особливості становлення феодального господарства Франції, Англії, Німеччини, Візантії, скандинавських країн. У чому полягала спадковість господарського розвитку Західної Європи від античності до Середньовіччя?*
3. *Як і чому відбувалася еволюція феодального маєтку протягом XI — XV ст.? Як змінилися сеньйоріально-селянські відносини протягом цього періоду?*
4. *Розкрийте фактори розвитку і піднесення міст Західної Європи в XI — XV ст. Опишіть цеховий лад середньовічного ремесла, покажіть його економічну раціональність у XII — XV ст.*
5. *Охарактеризуйте риси, характер європейської торгівлі в середні віки, її головні шляхи і райони. Проаналізуйте процес утворення національних ринків.*

Частина III

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХ (XVI ст. — до наших днів)

Розділ 1. ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПИ, США У ПЕРІОД ГЕНЕЗИ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (XVI—XVIII ст.)

1.1. Основні аспекти розвитку господарства країн Західної Європи

XVI – XVIII ст. в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Англійська буржуазна революція (1640 – 1660 рр.) завершила пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.) і поклала початок новій історії (друга половина XVII – XVIII ст.). Перехідна епоха полягала у розкладі феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789 – 1794 рр.) стало панівним.

Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився між- і внутрішньогалузевий поділ праці. В XVI ст. виділилося майже 100 основних ремесел, в XVIII – 200. Лише в текстильній галузі було понад 20 спеціальностей.

Удосконалилися водяні млини внаслідок застосування верхньобійного колеса. Це дало змогу будувати млини не тільки на річках, а й там, де були сприятливі умови для розвитку виробництва, регулювати силу та рівномірність дії водяних двигунів. Їх застосовували в усіх галузях виробництва.

Істотні зрушення відбулися у текстильній промисловості, зокрема у виробництві сукна. Самопрядка замінила веретено, горизонтальні та стрічкові ткацькі верстати – примітивні вертикальні. Поширилися сукновальні водяні млини. З'явилися в'язальні машини. Почалось виробництво шовкових та бавовняних тканин, панчіх.

Технічний прогрес охопив гірниче і металургійне виробництво. Було механізовано процеси дроблення та промивання руди. Розвивалося домен-

не виробництво для добування заліза. З'явилися примітивні токарні, свердлильні, шліфувальні, гвинторізні верстати, механічні молоти тощо.

В Європі почали виготовляти папір, що замінив пергамент. Розвивалося книгодрукування за допомогою літерного набору, використовувалися годинникові механізми з маятником. Було сконструйовано телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр. З'явились нові типи кораблів (баржі, каравели), зросла їх вантажність (від 500 до 2 тис. т), поліпшилися мореплавні характеристики. Ширше публікувалися наукові праці, був виданий географічний атлас. Відбулися агрокультурні зрушення: перехід до травосіяння та багатопілля, широке застосування добрив, багаторазова оранка, порайонна спеціалізація сільського господарства, підвищення продуктивності праці. Отже, технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. Їх важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Після загарбання турками Константинополя у 1453 р. ними контролювалися Чорне та Середземне моря. Венеціанцям довелось платити велике мито, щоб залишити торгові факторії, а генуезців турки вигнали із своїх володінь. Західноєвропейські купці намагалися знищити монополію італійців у торгівлі зі Сходом. Континентальну караванну торгівлю ускладнив розпад Монгольської імперії. Торгові шляхи через Північну Африку були монополією арабів.

Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу. Видобуток коштовних металів був обмежений, значна їх частина йшла на прикраси. Пасивним залишався баланс Європи у східній торгівлі. Іспанські дворяни після завершення війни з арабами і відвоювання у 1492 р. Гранади залишилися без засобів існування. Вони зневажали економічну діяльність і намагалися вийти із скрутного становища за допомогою територіальної експансії, вирушаючи в небезпечні експедиції.

Розвиток абсолютизму в Західній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій для колоніальних загарбань. Монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору.

Перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497 — 1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією у 1492 р., рушив на Захід через Атлантичний океан (шлях біля берегів Африки контролювала Португалія) і відкрив Америку. Колумб здійснив ще три експедиції до Америки в 1493 — 1496, 1498 — 1500, 1502 — 1504 рр. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519 — 1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських економічних відносин.

Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими областями, землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з країн Середземного моря на океани: Атлантичний, Індійський, Тихий. Зовнішня торгівля у XVI – XVIII ст. досягла розмірів світової. До її обігу були залучені нові товари, до того не відомі в Європі: тютюн, кава, какао, чай та ін. Почалося формування світового ринку як складової частини індустріальної економіки. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабон, Севілья, з середини XVI ст. – Антверпен, у XVII – Амстердам, у XVIII ст. – Лондон.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота та срібла (в 1600 р. – 83 %). Ціни на товари зросли в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб – навіть у 5 разів, у Франції – в 2,3, а в Англії – 2,5 раза. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів. Наслідки революції цін були значними. Збагатилися купці, які займалися посередницькою торгівлею. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва. Збільшилися прибутки промисловців внаслідок здешевлення найманої праці. В аграрному укладі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію зросли.

Безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального грабунку вступили Іспанія і Португалія, створивши величезні колоніальні володіння. Поступово їх витиснули Голландія, Англія, Франція, перемігши на зовнішньому й внутрішньому ринках. Нещадне пограбування колоніальних народів принесло європейським колонізаторам величезні багатства й сприяло піднесенню економіки європейських країн.

Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; спеціалізація ремесла, що наближалася до рівня мануфактурного поділу праці; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення. У сільському господарстві ці процеси відбувалися повільно. Феодальна земельна власність поступово стала об'єктом купівлі-продажу. Розорення дрібного і середнього дворянства набуло широких масштабів. У Франції воно поповнювалося за рахунок "людей мантії" (чиновників, буржуазії). Селянські цензиви еволюціонували у дрібну селянську власність, феодальна грошова рента і оренда – у капіталістичну ренту і оренду, використовувалася наймана робоча сила. Дворянство збіднило. Були вигідними ліквідація селянських наділів, перехід до фермерського господарства.

Генеза індустріальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI – XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично

передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур — розсіяна (децентралізована) та централізована.

Розсіяна мануфактура, що розвивалася в основному в XVI — першій половині XVII ст., грунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст. Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в сукняному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямах: 1) торговий капітал підпорядковував виробництво; 2) виробник ставав і підприємцем, і купцем. Одночасно в промисловості зберігалися ремесло і дрібне товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямах: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодальної ренти на капіталістичну, зростання товарності. Ці процеси відбивали боротьбу між ринковим підприємництвом і дрібнотоварним виробництвом.

Відбулися значні зрушення в сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво перерослo в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейські та світові ринки товарів і грошей. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодальні країни були вилучені із світового ринку і перетворилися на країни-продавці продукції своїх аграризованих економік.

Відбулися радикальні зміни в організації світової торгівлі. З'явилися монопольні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Зародилася страхова справа. Доходи розподілялися через зарплату (найману працю), прибуток (капітал), ренту (земельну власність).

Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566—1609 рр.), Англії (1640—1660 рр.), Північній Америці (1775—1783 рр.), Франції (1789—1794 рр.).

У першій половині XVI ст. у Нідерландах, особливо в північних провінціях, швидкими темпами розвивалася промисловість на основі мануфактурного виробництва. Національний ринок ставав частиною європейського та світового ринків. Відбувалися зміни в сфері земельних відносин. Більшість селян були вільні. Питома вага феодального землеволодіння становила лише 20—25%. Створювалися фермерські господарства, райони "торговельного землеробства", що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур або галузевому тваринництві. У середині XVI ст. Нідерланди стали провінцією феодальної Іспанії, яка намагалася перетворити їх на свою колонію. Це прискорило революцію.

Революція та визвольна війна перемогли тільки в північних провінціях, що в 1579 р. проголосили себе незалежною державою — Республікою Сполучених Провінцій Нідерландів (Голландія), яка вступила на шлях індустріального розвитку. Проте революції в Нідерландах були властиві незавершеність і половинчастий характер економічних і політичних реформ. До

влади прийшла купецько-патриціанська олігархія, яка конфронтувала з підприємцями. Були конфісковані та розпродані лише землі церкви і дворян-емігрантів, ленні дарування іспанського короля Філіппа II збереглися. Основою аграрного ладу залишалися дрібні селянські господарства. Поступово були відновлені корпоративні привілеї цехів. Як наслідок з другої половини XVIII ст. Голландія перестала бути панівною промисловою нацією, почала відставати в економічному розвитку від Англії.

Нідерландська буржуазна революція привела до встановлення капіталізму в Голландії, але не вплинула на інші європейські країни. Такого впливу домоглася буржуазна революція в Англії, яка розпочалася в умовах індустріального розвитку країни. Зростав обсяг багатогалузевого мануфактурного виробництва, торгівлі. З'явилося економічно сильне середнє і дрібне дворянство — джентрі, яке господарювало на підприємницькій основі. Аграрний переворот XVI ст. знищив старе феодальне землеволодіння, прискорив процес знеземелювання селян, сприяв організації сільського господарства на фермерській основі.

Заходи, проведені в процесі й після буржуазної революції в Англії, зміцнили буржуазні відносини у сфері промисловості, торгівлі, кредиту. Були відмінені всі рицарські подарування, що перетворило лордів на єдиних власників землі. Зберігався копігольд, усі феодальні платежі були на користь землевласника. Землі церкви, корони, противників революції продавалися на комерційній основі. Поширився перехід копігольда на лізгольд — короткострокове користування землею. В 1651 р. було опубліковано Навігаційний акт, який заборонив каботажне плавання іноземних кораблів між англійськими портами, дав змогу іноземцям постачати в Англію лише товари своєї країни і підтверджував монополію англійських комерсантів на торгівлю з колоніями Англії. Цей акт забезпечив панування Англії на світовому ринку. Революція закінчилася компромісом між новим дворянством і буржуазією, проте вона створила умови, що забезпечили перемогу індустріального суспільства в Англії. З 1707 р., після укладення унії з Шотландією, Англія дістала офіційну назву Великобританія.

У XVI ст. розпочалася колонізація європейцями Північної Америки. В цьому досягла успіху насамперед Англія, яка створила на Атлантичному узбережжі 13 колоній. Перед війною за незалежність в колоніях сформувалося ранньобуржуазне суспільство з пережитками європейського феодалізму і рабства. Проте Англія гальмувала розвиток колоній. Управляла ними англійська влада. Так, в англійському парламенті не було представників колоній, тому закони про колонії мало стосувалися місцевих жителів. Створювалися перешкоди для розвитку фермерського господарства. Кращі землі належали англійцям, підтримувалося дворянське землеволодіння. Англійський уряд прагнув затримати розвиток тих галузей, які створювали конкуренцію для англійської промисловості. Торгівля з іншими країнами дозволялася лише через англійських купців. Колонії були ринками збуту, джерелами сировини і грошових багатств для Англії. Це призвело до війни за незалежність, яка закінчилася перемогою. У 1776 р. було проголошено ство-

рення незалежної федеральної держави Сполучених Штатів Америки. Війна одночасно була і буржуазною революцією. Вона знищила маєтки феодального типу, "квіт-ренту" за оренду землі, конфіскувала і розподілила землі прихильників Великобританії (роялістів). Сформувався фонд державних земель на Заході, що створило сприятливі умови для розвитку фермерських господарств. Революція прискорила розвиток промисловості та торгівлі. До влади прийшла буржуазія разом з рабовласниками. Плантаційне господарство і рабство збереглися на півдні країни.

Коли розпочалася французька буржуазно-демократична революція, в Європі вже існували дві буржуазні держави — у Великобританії та Голландії, а на Американському континенті утворилася незалежна буржуазна республіка США. Промисловий переворот у Великобританії зробив процес індустріального розвитку незворотним. У Франції існувала багата і політично сильна буржуазія, розвивалася мануфактурна промисловість, проводилася політика меркантилізму, панував торговий капітал.

Революція у Франції декларувала скасування феодального режиму та ліквідувала дворянські привілеї. Знищувалися особисті примуси селян, встановлювалися умови викупу основних примусів. Всім громадянам гарантувалося право на будь-які посади і звання. В лютому 1791 р. спеціальні декрети Установчих зборів скасували державну регламентацію промислового виробництва, ліквідували цехи, проголосили свободу торгівлі.

Після повалення монархії, у період правління жирондистів — великої буржуазії (серпень 1792 — травень 1793 р.) аграрне питання не було розв'язано. Лише з приходом до влади якобінців — середньої та дрібної буржуазії (червень 1793 — липень 1794 р.) феодальні стосунки було остаточно знищено. Було оголошено обов'язковим розподіл земель громад у тому випадку, якщо цього бажала третина місцевих жителів. Був виданий декрет про повне знищення феодальних прав дворянства, ліквідацію боргів селян феодалам, а документи про феодальні права підлягали привселюдному спаленню. Цензиви стали власністю селян без викупу. Земля емігрантів конфісковувалася і продавалася. Був виданий декрет про відміну рабства у колоніях.

За правління якобінців була створена сталеливарна промисловість, 33 заводи і багато майстерень з виготовлення зброї. Розширилося виробництво селітри, пороху, вичинених шкір, взуття. Конвент (уряд) вважав, що промисловість не повинна бути на бюджеті республіки і не проводив її націоналізацію. У сфері розподілу були встановлені максимум цін і заробітної плати, введена карткова система на продукти харчування. У сільському господарстві освоювалися нові землі, вирощувались нові культури: капуста, морква, картопля, ріпа, поширювалися агрономічні знання. Була запроваджена метрична система мір (метр, кілограм). Одночасно якобінський уряд проводив політику збільшення податків, реквізиції хліба та фуражу, мобілізації робітників промисловості; осіб, зайнятих у сільському господарстві, торгівлі товарами першої необхідності, заборонив робітничі організації та страйки. Це викликало незадоволення широких мас диктатурою якобінців.

Французька революція (1789 – 1794 рр.) набула загальноєвропейського і світового характеру. Вона зумовила кінець перехідного періоду та перемогу індустріального суспільства.

Батьківщиною мануфактурного господарства були Нідерланди. З утворенням Голландії економічний розвиток прискорився. Міжнародного значення набули текстильна промисловість та кораблебудування. Швидко розвивалися мануфактури, на яких виготовляли льняні, шовкові, бавовняні тканини, полотно, вельвет, плюш. Мануфактури виникли в парусній, канатній, паперовій, цукрово-рафінадній, миловарній, скляній, пивоварній галузях промисловості. Переважали централізовані мануфактури, на яких працювало до 100 робітників. Зросло міське населення. У першій половині XVII ст. воно становило від 35 до 50% усього населення країни. Створювалися галузеві та міжгалузеві спілки підприємців.

З другої половини XVIII ст. голландська мануфактура почала відставати від англійської. Державним законодавством були відновлені цехи (1749 р.), бюргерство взяло гору над підприємцями. Уряд на вимогу промисловців не проводив політику протекціонізму. В інтересах торгового капіталу дешеві іноземні товари заповнювали місцеві ринки. Капітал набув лихварського характеру, перемістившись у банківську сферу. В кінці XVIII ст. у Голландії промисловість перебувала у стагнації.

У промисловості Великобританії мануфактури зайняли панівне місце. Третина промислового населення була зайнята у сукнярстві. Так, його продукція у середині XVIII ст. становила 1/3 англійського експорту. Існувала спеціалізація за окремими видами сукна (кілька десятків). Розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. У Великобританії добували залізну руду, мідь, олово, свинець, кам'яне вугілля. Питома вага населення міст становила 30%. За темпами і масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. зайняла перше місце в Європі.

За рівнем промислового розвитку Франція займала друге місце після Великобританії, однак переважало ремісниче виробництво. XVI ст. було періодом активного впровадження монархією цехового ремесла. В містах жило 15 – 17 % населення. Мануфактури Франції виготовляли в основному предмети розкоші: шовк, атлас, оксамит, парчу, килими, меблі, скляні та порцелянові вироби, а також військове спорядження. Нові форми організації виробництва поширилися в текстильній, друкарській, гірничій галузях промисловості. Франція займала перше місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляло сільське населення, а організаторами були через систему розсіяної мануфактури купці та лихварі. Уряд проводив політику протекціонізму та меркантилізму. Система заходів сприяла створенню державних і приватних мануфактур, надавала підприємцям субсидії, пільги, привілеї. Митна політика захищала національну промисловість від іноземних конкурентів. Переважали децентралізовані мануфактури. На дрібних та середніх централізованих підприємствах працювало до 50 робітників, рідко – до 100. Розвиток мануфактур був повільним і обмежувався в основному легкою промисловістю. Це пояснювалося вузьким внутрішнім ринком, спрямуванням капіталу в лихварство.

Особливістю господарства Німеччини була його відсталість від Голландії, Великобританії, Франції. Переважала цехова система. Це зумовило появу розсіяних мануфактур у сільській місцевості. Вони виникали на основі купецького капіталу в сукняному, полотняному виробництві. Централізовані мануфактури поширилися у гірничій, металургійній, металообробній промисловості. У кінці XVIII ст. у Берліні було 10 тис. робітників і вироблялося товарів на 6 млн талерів. Існували також вотчинні мануфактури з кріпосною працею. В умовах політичної роздробленості та панування кріпосних порядків відсталість Німеччини прогресувала.

У сільському господарстві індустріальні відносини розвивалися повільніше, ніж у промисловості. Найрадикальнішим був аграрний переворот у XVI—XVIII ст. в Англії (Великобританії). Примусова експропріація дрібних власників і конверсія (перетворення) земель на пасовища були зумовлені товарно-грошовими відносинами, необхідністю збільшення сировини для текстильних мануфактур. Там, де застосовувалося обгороджування землі, відразу утворювалася велика земельна власність буржуазного типу. В XVII ст. землю орендували селяни (коттери, батраки) або власники її самі розводили великі стада овець. Масштаби обгороджувань зросли із секуляризацією монастирських земель, що розпродувалися на комерційних засадах. Після буржуазної революції на обгороджуваних землях утворювалися фермерські господарства, а лендлорди отримували капіталістичну ренту. Землеволодіння копільгольдерів ліквідовувались повільно, їх переводили на становище орендарів, змушували відмовитися від своїх прав на користування землею. Посилилася майнова диференціація селянства. У XVIII ст. із завершенням експропріації селянства дрібні селянські господарства перестали існувати, звільнивши місце великій буржуазній земельній власності лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів у вівчарстві, агрокультурі та агротехніці (легкий плуг, складні сівозміни, використання добрив), зросла врожайність зернових культур. У XVIII ст. Великобританія вивозила 20% врожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

У Голландії розвиток сільського господарства мав компромісний характер. Революція не ліквідовувала феодальну земельну власність, проте пріоритет в аграрному розвитку належав зміцненню дрібноселянської власності за рахунок скуповування монастирських володінь, осушування земель (польдеризація), на яких розвивалися фермерські господарства. Вони орієнтувалися на культури, що давали найбільший прибуток, — льон, коноплі, тютюн, хміль, рослини-фарбники, товарне тваринництво, селекційні роботи. Голландські сир і масло вивозили в усі країни Європи.

У Франції протягом XVI — XVIII ст. зберігалося велике землеволодіння, яке втратило умовний характер. Людина будь-якого статусу могла нею володіти та розпоряджатися без обмежень. Зміцнилася спадкова цензива. Грошова земельна рента досягла 20—25% від урожаю зерна. Доменіальні землі феодали здавали в оренду. На 2/3—3/4 території Франції була поширена оренда за половину врожаю. Крім того, селяни платили натуральну

ренту, десятину та мито за купівлю землі (5—8 % її вартості), обробляли дворянські землі, виконували будівельні роботи. У XVIII ст. почався процес обгороджування альменд, половину яких привласнили сеньйори. Аграрне законодавство якобінців під час французької революції перетворило селянина на дрібного власника індустріального суспільства.

У німецьких землях на захід від Ельби і в Австрії основною виробничою одиницею залишалося селянське господарство на основі грошової та натуральної ренти. Селяни могли вільно розпоряджатися землею. Орендні відносини визначалися договорами. Селянське землеволодіння підтримувалося князівською владою, зацікавленою у збільшенні податків. У всіх територіальних землях заборонялося продавати селянські наділи. У доменіальних господарствах феодалів і церкви існувала як відробіткова рента, так і наймана праця. Поширилися орендні (маєрні) господарства, що мали товарний характер, і міжселянська оренда. Зросла майнова диференціація селянства, майже 60% селян були безземельними. Посилилася спеціалізація сільського господарства, переважало зернове виробництво (жито, пшениця), почали сіяти гречку, вирощувати картоплю, кукурудзу на корм худобі, конюшину. В цілому перебудова відбувалася повільніше, ніж у Великобританії. Зберігалася земельна, особиста, судова залежність селян від феодалів.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії та Голландії були зовнішня торгівля і морські перевезення. В 1770 р. на інвестиції в англійську промисловість припадало всього 9% внутрішніх капітальних вкладень, або 0,5% національного доходу, а в 1790 —1793 рр. — відповідно 13 і 7,8%.

Під впливом географічних відкриттів змістилися світові торгові шляхи. В Європі зберіг своє значення морський шлях від Піренейських портів до Північної Франції, Великобританії, Нідерландів. Середземне море перетворилося на континентальне з невеликим економічним значенням. Італійські міста втратили свою монополію на східну торгівлю. Венеція вивозила з левантійських країн шовкові тканини, а ввозила англійське сукно. В середині XVI ст. переважні позиції у левантійській торгівлі зайняла Франція, яка почала вивозити масло, вовну, зерно, коралі, фрукти, шовк, килими. У стороні від світових торговельних шляхів залишилися німецькі міста. Визначальною стала океанська торгівля. Почали формуватися атлантична економіка, світовий ринок і торгівля.

Торгівля розвивалася швидкими темпами у тих країнах, де цьому сприяли географічне положення та можливість колоніального пограбування. На початку XVI ст. такими країнами були Іспанія та Португалія. В 1494 р. вони розділили сфери колоніального панування. Португалія монополізувала торгівлю з Африкою та Азією, витіснила арабів з Індійського океану, а торгівлю з Індією оголосила королівською монополією. Іспанія залишила у сфері свого панування всю Америку. До Європи вивозили цукрову тростину і велику кількість благородних металів. За 1521—1660 рр. було вивезено 18 тис. т срібла і 220 т золота. Однак багатства не вкладалися у вітчизняну

промисловість, комерційну діяльність, а витрачалися на споживання і марнотратство.

На початку XVI ст. столицею світової торгівлі став Антверпен (місто у провінції Брабант). Його економіка грунтувалася на посередницькій торгівлі світовими і європейськими товарами: англійським сукном, німецькими винами, міддю та сріблом, привезеними португальцями перцем та пряношами, іспанцями — вовною, винами, сухими фруктами, срібними монетами та зливками. Із Скандинавії голландці привозили дерево для кораблів, рибу, з Польщі та Литви — хліб, худобу, льон, віск, мед, сіль, з Росії — шкури, льон, прядиво. В Антверпені мали представництва і агентства купецькі фірми всієї Європи.

Торгівля Голландії мала універсальний характер і охоплювала весь світ. У 1602 р. була створена Ост-Індська компанія. Голландці, витіснивши португальців, створили імперію, що простягнулася від Мозамбіка до Японії. Вони не тільки монополізували постачання пряношів і східних товарів, а й займалися каботажними перевезеннями, забезпечуючи торгівлю та обмін між торговими центрами Атлантичного узбережжя. При утворенні Ост-Індська компанія мала капітал 6,5 млн флоринів, поділених на акції по 3 тис. кожна. В 1699 р. капітал компанії дорівнював 4 т золота. Дивіденди становили від 18 до 100%. Вона утримувала 100 кораблів, на яких в XVII — XVIII ст. було перевезено мільйон осіб. Вест-Індійська компанія, створена в 1621 р., займалася піратством і работоргівлею. Лише в 20—30-х роках XVII ст. голландські пірати захопили в Атлантиці 547 кораблів, вартість яких становила 40 млн гульденів.

З кінця XVI ст. наступником Антверпена став Амстердам (Голландія). Його кораблі перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Голландці зайняли панівне становище у торгівлі Португалії з Іспанією. З розвитком торгового капіталу і флотів Великобританії, Німеччини і Франції активність нідерландської посередницької торгівлі обмежувалася, і з 30-х років XVIII ст. вона поступилася першістю Великобританії.

З розвитком океанської економіки Англія, що раніше знаходилася осторонь від основних торгових шляхів, опинилася в їх центрі. Починаючи з контрабандної торгівлі з іспанськими і португальськими колоніями, вона знищила іспанський флот ("Непереможну Армаду" в 1588 р.), обігнала за масштабами колоніальної та торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

Створилися монопольні торгові компанії — Левантійська, Віргінська, Гвінейська, Вест-Індська, Ост-Індська, а після встановлення зв'язку з Московською державою — Російська. Англія зайняла монопольне становище у работоргівлі, так званій трикутній торгівлі. Схема плавання для всіх работоргових кораблів була одна. З Англії кораблі виходили з тканинами, мідним та олов'яним посудом, залізом, скляним товаром, горілкою, порохом і зброєю. Ці товари обмінювалися в Африці на рабів (60—80% експорту), шкури, слонову кістку, арахіс. Їх доставляли в Америку. Тут закупляли цукор, ба-

вовну, індиго і везли в Європу. І в кожній вершині трикутника реалізовувався прибуток.

На 1792 р. Великобританія мала позитивне торгове сальдо більше ніж у 5 млн фунтів стерлінгів (імпорт — 19,5 млн фунтів стерлінгів, експорт — 24,9 млн фунтів стерлінгів). Цю торгівлю забезпечували 30 470 кораблів, з них лише 3620 були іноземними. Обсяг зовнішньої торгівлі Великобританії становив 1/5 європейської та 1/7 світової.

Франція не вела такої активної колоніальної торгівлі та експансії. Це було пов'язано з меншим економічним потенціалом, незаінтересованістю та пасивністю французької буржуазії. Колоніальні торгові компанії створювалися за ініціативою та допомогою держави (Ост-Індська компанія отримала від державного скарбу 90 млн ліврів). Як наслідок Франція програла боротьбу за колонії.

XVI—XVIII ст. — період завершення становлення національних ринків, їх розширення та зміцнення. Це було пов'язано з подальшим відокремленням сільського господарства від промисловості, розвитком територіального поділу праці, міст і міського населення, відміною внутрішніх мит, удосконаленням шляхів сполучення. Найбільшим за обсягом був національний ринок у Великобританії, хоча за кількістю населення вона поступалася Франції, Іспанії. Визначальну роль у XVIII ст. відігравало будівництво шосейних доріг і каналів. У 1657 р. було створено генеральний поштамт для всієї країни. У кінці XVIII ст. обсяг його становив приблизно 40—60 млн фунтів стерлінгів на рік, або 4—6 млн прибутку (обсяг зовнішньої торгівлі на рік — у середньому 20 млн фунтів стерлінгів). Зв'язок між різними регіонами країни забезпечувався завдяки періодичним ярмаркам, подорожуючим купцям.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити поступали на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук в руки, поки не анулювалися, коли боржник, який підписав зобов'язання, не отримував його як кредитор. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату.

У другій половині XVI — 20—30-х роках XVII ст. розпорядниками європейських платежів і розрахунків були генуезькі купці-банкіри. Почавши з фінансування іспанської корони з 10% річних, вони контролювали торгівлю золотом і сріблом в Європі. Після іспанського банкрутства 1627 р. генуезьці вклали капітал у позики Австрії, Баварії, Швеції.

Протягом XVII ст. міжнародним фінансовим центром став Амстердам. У 1609 р. був створений Амстердамський депозитний і валютний банк, вклади якого зросли з 1 млн в 1610 р. до 8 млн флоринів у 1640 р. В 1611 р. була створена біржа, яка стала грошовим центром, звідки голландські капітали у вигляді позик і кредитів направлялися в усі країни світу. Втративши промислово-торгову першість, Сполучені Провінції зберегли своє значення

найбільшого і найдешевшого кредитора. Вартість кредиту становила 5%. У кінці XVIII ст. Амстердам контролював 3/7 облігацій англійського національного боргу. Саксонія отримала кредити на 9 млн, США — на 2 млн флоринів. Гарантіями були земля, дорогоцінності, державні борги.

У XVIII ст. у діловому світі почав панувати англійський фінансовий капітал. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки. В 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств: в 1750 р. — 13, в 1784 р. — 120, в 1800 р. — 370. Вони були депозитними банками, мали право надавати кредит, враховувати векселі та позики. У 1773 р. була створена Розрахункова палата для компенсаційних розрахунків між банками.

Отже, банки, на відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, регулярно проводили клірингові розрахунки (залік взаємних вимог та зобов'язань). Сконцентровані у банках гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості, торгівлі.

Розвивалася податкова система. У Великобританії податки становили з промисловості та сільського господарства в 1715 р. — 17%, в 1800 р. — 24%. У Франції вони були нижчими: у 1715 р. — 11%, в 1735 р. — 17%, в 1770 р. — 10%. Однак у Великобританії переважало непряме оподаткування (70%), у Франції основну частину податків становили прямі.

Характерною ознакою господарств європейських країн був державний борг. Постійними боржниками були королі Іспанії. У Великобританії тільки в 1716 р. англійський державний борг називали національним. Країна була боржником голландських банкірів. Практикувалися примусові позики у населення. Проте борг Великобританії ніколи не досягав критичного рівня (подвійної суми національного доходу). У Франції перед революцією в 1789 р. він становив 3 млрд ліврів, що зумовило фінансову кризу і зубожіння держави.

Одночасно швидкий розвиток мануфактурного виробництва у Великобританії порівняно з іншими країнами у XVII—XVIII ст. забезпечив її економічні успіхи, сприяв ліквідації торгової монополії Голландії. Це була перемога промислового капіталу над торговим.

Отже, визначальним моментом господарського розвитку країн Західної Європи була підприємницька перебудова на ринкових засадах, формування індустріального укладу. Проте на кінець XVIII ст. нові відносини перемогли частково. В Іспанії, Португалії, Італії запанувала феодальна реакція, економіка характеризувалася занепадом і відносним застоєм.

1.2. Особливості економічного розвитку країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи

Для аграрної еволюції країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи протягом XVI—XVIII ст. визначальним було утвердження панщинно-кріпосної системи господарства. Вона характеризувалася захопленням фео-

дялами селянських і громадських земель, зростанням доменів і створенням великих маєтків, закріпаченням селян з переважно відробітковою рентою, орієнтацією господарства не на особисті потреби феодала, а на виробництво товарної маси сільськогосподарської продукції для збуту на внутрішньому і зовнішньому ринках. Цей процес в історіографії мав назву "повторне закріпачення селян" і мав відношення до німецьких земель, він фіксував вторинність кріпосного права, що утвердилося в заельбських землях після поразки селянської війни 1524 – 1525 рр., стосовно до кріпосних явищ класичного феодального господарства. В сучасній науці поширена концепція, що кріпосне право XVI – XVIII ст. було першим і єдиним у Європі, а використання терміну "повторне закріпачення селян" зберігається як традиція.

У сферах промисловості та обігу повільно розвивалося дрібне товарне і мануфактурне виробництво. Зовнішній ринок переважав над внутрішнім. Країни Центральної і Східної Європи перетворилися на аграрно-сировинний додаток до економічно розвинених західноєвропейських країн.

Причинами, що зумовили своєрідність економічного розвитку країн на схід від Ельби, були як місцеві закономірності та особливості, так і загальноєвропейські економічні фактори. Порівняно із Західною Європою ці країни не були готові до перебудови. В аграрних відносинах збереглися дворянські землеволодіння, елементи особистої та адміністративно-судової залежності селян від феодалів та відробіткова рента. Товаризація селянських господарств була незначною. Наявність колонізаційного земельного фонду, зокрема у Східній Німеччині, Польщі, Росії, ще більше гальмувала темпи розвитку. Урбанізація була меншою, ніж у Західній Європі. Міста були відносно слабкими і не могли взяти на себе роль (ні економічно, ні політично) рушія суспільного прогресу, що було властиве західноєвропейським містам. Великі географічні відкриття віддалили ці країни від головних шляхів світової торгівлі. Продукція місцевих ремесел не могла конкурувати з мануфактурними західноєвропейськими виробами. Слов'янські народи, крім російського, не мали своєї державності, належали до багатонаціональних Російської, Австрійської держав, Речі Посполитої, та Туреччини. Селянська війна в Німеччині (1524 – 1525 рр.), народні рухи в Чехії, Угорщині, Росії на початку XVII ст. були придушені і не закріпили прогресивних тенденцій розвитку.

На перехід країн від чиншу до панщинно-кріпосної системи господарства впливали загальноєвропейські економічні процеси. Темпи перетворень в аграрній сфері порівняно з промисловістю були повільнішими. Внаслідок "революції цін" знецінилася фіксована грошова рента, а дрібноселянське виробництво не могло забезпечити швидкого зростання. Збільшення цін на продукти харчування, розвиток міжнародної хлібної торгівлі стимулювали підприємницький характер феодальних господарств. Піднести товарність сільськогосподарського виробництва в короткий строк було можливо лише на основі відробіткової ренти. Становлення європейського і світового ринків зумовило початок міжнародного поділу праці. Тим часом як

капіталістичне сільське господарство Великобританії, Голландії розвивалося інтенсивно, орієнтуючись на високопродуктивні та трудомісткі галузі (вирощування технічних культур, тваринництво), у центральних і східноєвропейських країнах культивувалося зернове господарство.

Класичним районом панщинно-кріпосного господарства були східнонімецькі землі між Ельбою та Одером. Дворяни зосередили у своїх руках усі три форми влади над селянином: земельну, особисту, судово-адміністративну. В середині XVI ст. відробіткова рента тривала один день, у кінці століття — два, в середині XVII ст. — три дні. Після Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.) сільське господарство відновлювалося на основі селянських господарств. Проте вже на зламі XVII – XVIII ст. панщинно-поміщицьке господарство було відновлено. У XVIII ст. впроваджувалася урочна система панщини, різко зменшилася кількість селянських господарств, посилилася майнова диференціація. 58% зібраного зерна селяни використовували для власних потреб, 34% віддавали у вигляді феодальних примусів поміщикові. Можливостей для зміцнення і розвитку господарства у селян практично не було.

Друга половина XVII – XVIII ст. — це період кризи панщинно-кріпосної системи господарства. Зміцніли позиції магнатів, яким належала у XVIII ст. половина землі. Для виконання відробіткової ренти, що становила 8 – 12 днів на тиждень з повного наділу, на роботу з селянського двору виходило по два робітники: селянин-кмет з тяглом і піший помічник. Загородники (малоземельні селяни) і коморники (безземельні) відробляли 2 – 3 дні панщини на тиждень. Одночасно посилилося значення грошової ренти, застосовувався кабальний, примусовий, вільний найм.

Фільваркове, переважно зернове, господарство Польщі було орієнтовано на ринок: у першій половині XVI ст. — внутрішній, з кінця XVI ст. — зовнішній. У 70-х роках XVIII ст. експорт зерна у Західну Європу оцінювався в 9 – 10 млн злотих на рік. Середній домен продавав 2/3 – 3/4 своєї зернової продукції.

XVI — початок XVII ст. — період піднесення ремесла і торгівлі. Розвивалися цехи. Зростала чисельність партачів-ремісників, які не входили до цехових організацій. На основі цехового і позацехового ремесла виникали підприємства мануфактурного типу: керамічні, паперові, соляні.

Негативно впливала на розвиток міст і торгівлі політика шляхти. Міста були позбавлені права голосу в сеймі (1505 р.). Місцевим купцям заборонялося їздити за товарами за кордон (1565 р.). Сейм звільнив шляхту від мита на ввезення товарів. Чужоземні купці вільно торгували на території Польщі.

Після занепаду з 20-х років XVII ст. міст, ремесел, внутрішньої та зовнішньої торгівлі почалося економічне піднесення з другої половини XVIII ст. Посилилася урбанізація. Вотчинні мануфактури, продукція яких була дорожча на 75 – 100% за іноземні товари, розорювалися або переходили у власність купців. Розвивалися міщанські мануфактури.

На кінець XVIII ст. у гірничорудній промисловості було 165 підприємств,

текстильній — 72, хімічній — 9, друкарень — 32. Позначилась промислова і сільськогосподарська спеціалізація різних районів Польщі.

Внаслідок поділу Речі Посполитої в кінці XVIII ст., частина польських земель потрапили під владу Росії, Австрії та Пруссії і розвивалися в межах політики Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів.

В Австрійській імперії Габсбургів тільки в суто австрійських землях збереглося чиншове господарство селян. На чеських, словацьких, угорських, словєно-хорватських, українських землях поширилося домеціально-панщинне господарство. Відробіткова рента для певних категорій селян становила п'ять-шість днів на тиждень. Австрійське аграрне законодавство XVII ст. поділило феодальні землі на рустикальні (селянські) та домінікальні (поміщицькі) із забороною їх замінювати, обмежило панщину трьома днями на тиждень, заборонило працювати на поміщиків у неділю і святкові дні. В XVIII ст. зросла підприємницька діяльність поміщиків, значно погіршилося становище селян, посилилася їх пауперизація.

За правовою ознакою селяни поділялися на рустикалістів і домінікалістів. Перші мали наділи на правах володіння, користування і розпорядження землею (закупні землі) або на правах лише тимчасового користування (незакупні землі). Селяни були зобов'язані виконувати всі три форми ренти та інші примуси, платити державні податки. Рустикалістські селяни були орендарями землі й не виконували регулярних примусів перед державою. Приблизно 40% селян мали землі (повні та неповні селяни). Більшість селян були безнадільними. Особиста кріпосна залежність селян у Чехії, Моравії, Сілезії була ліквідована у 1781 р., в Угорщині — в 1785 р.

Після занепаду промисловості й торгівлі в другій половині XVI — XVII ст. почався їх розвиток. Грунтуючись на ідеях меркантилізму, австрійський уряд здійснив ряд реформ. Зросла кількість мануфактур (скляних, порцелянових, суконних, шовкових). Був створений Державний банк, обмежені права цехів, знищені внутрішні митні кордони. Промисловими районами стали Австрія та Чехія. Решта земель залишалася аграрною периферією.

У кінці XVI — на початку XVII ст. виникла Російська централізована держава, яка з середини XVI ст. стала багатонаціональною. До її складу ввійшли території Поволжя, Уралу, Сибіру, в 1654 р. на правах автономії Україна. В XVIII ст. Росія завоювала вихід до Балтійського моря.

У XVI — XVIII ст. в Росії існували різні форми землеволодіння: чорносошне (державне), двірцеве, світське, церковне. Швидкими темпами зростало феодальне землеволодіння. В середині XVII ст. чорні волості у центрі країни зникли. У XVI — XVII ст. скорочувалися світські вотчини та зміцнювалися помістя — умовні землеволодіння бенефіціального типу. Протягом цього періоду в загальнодержавних масштабах (Соборне Уложення 1649 р., указ 1714 р. Петра I) затверджувалися земельні права дворян, скасовувалася ієрархія земельної власності, узаконювалося злиття помістної і вотчинної форм землеволодіння. Власність поділялася на родову (отриману в спадок) і надбану. Указ 1762 р. про вольності дворянства дав змогу поміщикам самостійно займатися господарством. За "Жалованою грамотою дворян-

ству" (1785 р.) вони отримали повну свободу щодо землі. Сприяло утвердженню феодальної власності генеральне межування згідно з маніфестом 1765 р., що проводилося протягом кількох десятиліть. Воно закріпило за дворянством до 50 млн десятин самовільно захоплених земель.

Змінилося економічне і правове становище селян. Селянські наділи (орні землі) лише за XVI — першу половину XVII ст. зменшилися з 15—19 до 6 десятин. На кінець XVIII ст. поміщицька рілля охоплювала в чорноземній зоні половину, а в нечорноземній — третину всієї землі, відробіткова рента дорівнювала шість днів на тиждень. Зростало значення грошової ренти. В середині XVIII ст. панщинне селянство становило 54,9%, чиншове — 45,1% кріпаків. Визначилося районування форм ренти.

Прийнявши Соборне Уложення 1649 р. — перший узагальнюючий правовий кодекс, уряд Росії завершив остаточне встановлення кріпосного права. Проголошувалося безстрокове, особисто-спадкове, поземельне прикріплення селян до землі. На селян поширювалася юрисдикція поміщиків і вотчинників. Законодавство другої половини XVII — XVIII ст. посилило особисту залежність селян. Без дозволу власників вони не могли піти на заробітки, укладати фінансові угоди, їм заборонялося скаржитися на поміщиків. Останні в адміністративному порядку засилали селян до Сибіру.

У цей час значних успіхів досягло сільськогосподарське виробництво. Розширилися освоєні землі. Промислово-торгового значення набули скотарство, вівчарство, городництво. Зросла товарність селянських господарств. Вони забезпечували 10% торгівлі хлібом. Більшу господарську самостійність порівняно з приватновласницькими селянами мали державні селяни.

Протягом XVI—XVIII ст. зросло господарське значення міст, проте в них мешкало лише 4% населення. Збільшилася чисельність промислового населення: ремісники становили половину посадського населення країни. Ремесло отримало територіальну спеціалізацію, перетворилося на дрібне товарне виробництво. Оновлення ремесла реформами Петра I першої половини XVIII ст., офіційне впровадження ремісничого устрою сприяли поліпшенню організації виробництва, але його роль у промисловості зменшилася. Період панування ремесла закінчився.

На основі ремісничих підприємств, селянських промислів, дрібного товарного виробництва виникла мануфактура, яка панувала в текстильній, цегельній, рибальській, соляній галузях промисловості. Створювалися мануфактури, засновані на кріпосній праці. Класичною і найпоширенішою їх формою були вотчинні (поміщицькі) мануфактури, сформовані товаризацією феодального господарства. Вони грунтувалися на домашній промисловості селян, монопольному володінні феодалами робочою силою. Посесійні мануфактури належали приватним особам на основі умовного спадкового володіння, використовували працю приписних казенних селян, а також спеціально куплених для роботи на мануфактурах. Вони обслуговували потреби державної скарбниці і практично не були зв'язані з ринком. Кріпосні мануфактури панували в суконній, металургійній промисловості.

У XVII ст. у Росії розпочався процес формування всеросійського ринку.

Це було зумовлено спеціалізацією окремих районів, розвитком товарно-грошових відносин. Якщо в XV ст. в основному торгували на місцевих ринках або торжках, у другій половині XVI ст. — на великих обласних ринках, то в XVII ст. вирішального значення набули ярмарки. Росія активно боролася за експортування товарів на Захід. Баланс зовнішньої торгівлі був активним. Політика царського уряду була протекціоністською. В експорті переважала сільськогосподарська продукція.

Господарський розвиток країн Центральної та Східної Європи зумовив істотну різницю з питань генези індустріального суспільства. Одні дослідники намагалися довести, що цей процес відбувався у мануфактурний період XVI—XVIII ст. так само, як і в розвинених західноєвропейських країнах, хоч і мав свої особливості. Інші обґрунтовують положення про початок перебудови в кінці XVIII—XIX ст. в умовах індустріального розвитку. В Росії початок перехідного періоду датується XVII ст.

Аграрний розвиток країн Центральної та Східної Європи був особливою формою генези індустріалізації сільського господарства. Експропріація селянства відбувалася через прикріплення їх до землі з позбавленням прав феодального володіння. Зменшення особистої заінтересованості селян працювати змушувало дворян посилити позаекономічний примус. Власність дворян на землю набувала рис буржуазної приватної власності. Мануфактурне виробництво існувало лише як індустріальне явище.

Більшість вчених розглядають панщинно-кріпосну систему господарства як фактор розпаду феодального господарства і створення передумов для індустріального розвитку. Зменшилося нагромадження капіталу у міщан і селян, торгівлю на внутрішньому і зовнішньому ринках монополізувало дворянство, яке витрачало прибутки на невиробничі потреби. Орієнтація на ринок поміщицьких господарств не змінювала підвалин феодального господарства, зокрема монопольної власності на землю. Вотчинні мануфактури існували як побічне прибуткове заняття на основі феодальних відносин власності. У промисловості, сфері обігу сформувався уклад індустріального господарства.

Отже, у процесі розпаду панщинно-кріпосної системи господарства визначилися два напрями розвитку європейських країн. У Західній Європі відновлювалося парцелярне господарство, капіталістичні відносини утверджувалися фермерським шляхом. У більшості країн Центральної та Східної Європи, зокрема в Росії, аграрна революція відбувалася повільно, із збереженням феодальних пережитків. Підприємницьке сільське господарство перемогло в середині XIX ст.

В економічному житті найрозвиненіших країн світу у XVI—XVIII ст. відбулися суттєві зміни. Після Великих географічних відкриттів утворилися колоніальні імперії (іспанська, португальська, голландська, французька, англійська). Настала епоха промислових переворотів, а разом з нею формування світового господарства. Поява заводів, нових станів — найманих фабричних ро-

бітників і власників на засоби виробництва, потужних підприємств стимулювала генезу індустріального суспільства. На зміну ручній мануфактурній діяльності людини прийшла машина, високопродуктивна праця. Відбулися кардинальні зміни і в інших галузях економіки (сільському господарстві, транспорті, фінансах, торгівлі).

Генеза індустріального суспільства супроводжувалася зміною та вдосконаленням знарядь праці, розвитком промисловості і торгівлі. Потреби економічного розвитку диктували необхідність переходу від дрібного до розширеного товарного виробництва.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Назвіть економічні причини і наслідки географічних відкриттів.*
2. *Обгрунтуйте положення про те, що зародження індустріального суспільства у країнах Західної Європи почалося в XVI ст.*
3. *Дайте визначення мануфактури, її типів. Розкрийте особливості мануфактурного періоду в розвитку промисловості у країнах Західної Європи, США.*
4. *Розкрийте значення буржуазних революцій XVI—XVIII ст. для становлення індустріального суспільства.*
5. *Які наслідки аграрного перевороту в Англії ? Які факти свідчили про прогресивний розвиток сільського господарства у країнах Західної Європи?*
6. *Як здійснювався процес формування і розвитку внутрішніх національних і світового ринків? Поясніть зміст політики протекціонізму та меркантилізму.*
7. *У чому полягала особливість господарського розвитку країн Центральної та Східної Європи?*

Розділ 2. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ в XIX — на початку XX ст.

2.1. Промисловий переворот

Промисловий переворот — це перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною (феодалізмом).

Промисловий переворот — це світовий процес, що визначався загальними законами і одночасно мав свої особливості у кожній країні. Першою його здійснила Великобританія в останній третині XVIII ст. — середині XIX ст. Хоча передумови промислового перевороту визріли вже в середині XVIII ст., буржуазна революція вказала шлях швидкому розвиткові індустріального суспільства. Аграрний переворот і політика обгороджування створили резерв робочої сили, необхідної для розвитку фабричної промисловості. Протягом XVIII ст. було обгороджено 3,3 млн, за два десятиліття XIX ст. — 3 млн акрів землі; без землі залишилося 1,5 млн селян. Економічне життя країни визначав єдиний широкий національний ринок, що стимулював розвиток промисловості, сільського господарства. Мануфактурний процес досяг високого рівня спеціалізації, диференціації, удосконалилися знаряддя праці. З'явилися спеціалізовані мануфактури для виробництва знарядь праці. Однак мануфактура грунтувалася на технічній базі ремесла та ручній праці.

Значні кошти, які англійська буржуазія отримувала внаслідок панування у світовій торгівлі, експлуатації колоній і работоргівлі, вкладалися в промисловість. Вони забезпечували застосування винаходів, їх швидке поширення. Сільське господарство успішно годувало міста і промислові селища. Одночасно воно було споживачем промислових виробів.

Важливу роль відігравало географічне розташування: Великобританія знаходилася в центрі світових торгових шляхів. Доступні береги і велика кількість рік створювали стабільні господарські комунікації. Острівне розміщення оберігало країну від спустошливих війн. Зростало використання сировинних ресурсів (вовни, кам'яного вугілля, залізної руди). Володіючи найкращим торговим флотом, Великобританія імпортувала товари з усіх країн світу. Промисловий переворот прискорила і конкуренція. Металургія країни залежала від імпорту заліза з Росії та Швеції. Дешевий індійський ситець загрожував бавовняній промисловості, для якої технічна база була також потрібна, щоб завоювати і витіснити з ринків вироби з сукна.

Політика протекціонізму та меркантилізму англійського уряду створила політичні передумови для промислового перевороту.

Технічний прогрес передував промисловому перевороту та відбувався в ході його розвитку. Він почався в текстильній, поширився в металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті. Механік Д. Кей удосконалив ткацький верстат "летючим човником" (винайдений у 1733 р., але поширився після 1760 р.). Тесляр і винахідник Д. Уайтт у 1733 р. застосував витяжний валик для прядіння. Цей процес пришвидшився після винаходу прядки "дженні" Д. Харгрівсом (1765 р.), на якій можна було працювати з 16 – 18 веретенами. В 1767 р. Т. Хайс, застосовуючи витяжні валики, створив прядильний верстат, що працював на водяному двигуні (ватерна машина). Важливе значення мала мюль-машина С. Кромптона (1779 р.), яка поєднала переваги і принципи роботи прядки "дженні" та ватерної машини. Вона давала тонку, міцну бавовняну пряжу, що конкурувала з індійською. Невідповідність між механічним прядінням і ткацтвом була розв'язана винайденням у 1785 р. механічного ткацького верстата С. Картрайта, що підвищив продуктивність праці майже у 40 разів. Велике значення для текстильної промисловості мали винаходи в'язальної, тюлевої, мереживної, ситценабивної машин. У Франції Ж. Жаккар винайшов верстат для виготовлення шовкових великовізерунчастих тканин (1805 р.), Ф. Жирар — льонопрядильну машину (1810 р.). Відомий французький хімік К. Л. Бертолле відкрив метод відбілювання тканин за допомогою хлору та способи їх фарбування. Використовуючи метод Леолана, почали добувати соду з морської солі.

У металургії перша піч для виплавлення чавуну на коксі була розроблена А. Дербі ще в 1709 р., однак лише в 50-х роках розпочалося їх будування. У 1784 р. Г. Корт отримав патент на піч для пудлінгування заліза (переділ чавуну на ковке залізо). Були освоєні прокатні вальці, що збільшили продуктивність праці в металургії в 15 разів.

Революціонізуючу роль у розвитку промисловості відігравав винахід парової машини Дж. Уаттом (1769 р.), удосконаленої в універсальну маши-

ну подвійної дії (1784 р.). Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. На її основі американець Р. Фултон в 1807 р. створив пароплав, англієць Дж. Стефенсон у 20-х роках XIX ст. — паровоз. Токарно-гвинторізний верстат Моделі (1797 р.), свердлильна машина Вілкінсона стали основою металообробного виробництва.

Перші фабрики (підприємства, що застосовували системи машин) виникли в шовковій (приблизно в 1717 р.) і бавовняній (в 20-х роках XVIII ст.) галузях промисловості. Проте вони існували недовго. У 1769 р. англійський підприємець Аркрайт, викравши і запатентувавши винахід Т. Хайса, побудував першу прядильну фабрику в Кромфорді. Цей факт знаменував початок промислового перевороту, а бавовна почала визначати ритм британської економіки XIX ст. в цілому.

В 1785 р. було анульовано патент Аркрайта, і будівництво фабрик у бавовняній промисловості стало масовим: 1790 р. — 150, 1868 р. — 2543 з 32 млн прядильних і 379 тис. ткацьких верстатів. Виробництво ситцю зросло в 50 разів (з 40 млн до 2025 млн ярдів), ціна готового продукту зменшилася в 5 разів, рівень прибутку в кінці XVIII ст. становив сотні відсотків доходу. Індійські тканини були витіснені з внутрішніх і зовнішніх ринків. У 20-х роках XIX ст. були механізовані всі підгалузі бавовняної промисловості (панчішно-в'язальна, виготовлення мережива, тюлі) та виробничі процеси (білення, фарбування, друкування). Механізація суконної, швейної, галантерейної, паперової, поліграфічної галузей завершилася після 1850 р.

В англійській металургії технічне переоснащення почалося в середині XVIII ст. За 1750—1770 рр. було побудовано 27 домен на коксі та закрито 25 на деревному вугіллі. Застосування пудлінгування забезпечило кількісну і якісну першість англійського металу в XIX ст. Виплавлення чавуну зросло: в 1780 р. — 80 тис. т, 1820 р. — 250 тис. т, 1850 р. — 2,7 млн т, в 1872 р. — 6,7 млн т.

Важливим показником успіхів промислового перевороту було поширення парових машин. У 1782 р. паровий молот з'явився на металургійному заводі, в 1785 р. парова машина була встановлена на бавовняній фабриці. В 1820 р. у Сполученому Королівстві (Великобританії та Ірландії) працювало 320 парових машин Уатта потужністю 5200 к. с., в 1840 р. — 620 тис. к. с., в 1870 р. — 4 млн к. с. (парова к. с. була еквівалентна силі 21 людини).

Промисловий переворот зробив неминучими зміни у засобах транспорту та зв'язку. Були поліпшені сухопутні шляхи, знайдено спосіб твердого покриття. У 20—30-х роках XIX ст. почали використовувати парові машини на залізничному та водному транспорті. На цей час у Великобританії існувала система чавунних рейкових шляхів (без паровоза), що досягала сотні льє, її використовували для перевезення вугілля. Перша дослідна залізниця Стоктон — Дармінгтон була побудована в 1828 р., а залізниця між Манчестером і Ліверпулем — у 1829 р., яка мала комерційне значення. Прискорилися темпи будівництва каналів, протяжність яких в 1825 р. досягла 500 миль. У 1814 р. почалося пароплавне сполучення річок Великобри-

танії, а морське — в 30-х роках XIX ст., будівництво океанських суден — у 40 – 50-х роках. У 60-х роках XIX ст. ці види транспорту стали пануючими. Про їх зростання свідчать такі дані:

Роки	Потужність парових двигунів, тис. к. с.			Протяжність, тис. км	Тоннаж пароплавів, тис. т
	у промисловості	на залізницях	пароплавів		
1840	350	180	70	1,4	95
1870	940	2100	1000	25	1203

У перші десятиліття XIX ст. з'явилися машинобудівні заводи з виготовлення обладнання для текстильних, паровозобудівних підприємств. У 50 – 60-х роках XIX ст. істотною ознакою машинобудування став випуск засобів виробництва. Промисловий переворот завершився.

Промислова революція змінила економічну географію Великобританії. З'явилися нові промислові райони. Ланкашир і Манчестер стали центрами бавовняної промисловості, що працювали на привізній сировині. Бавовна, переважно з США, постачалася через Ліверпуль. Другим за значенням центром бавовняної промисловості був район Глазго. В західному Йоркширі розвивалася суконна промисловість на місцевій вовні та кам'яному вугіллі. Південний Уельс, Середня Шотландія, Західний Мідленд були основними центрами видобування вугілля та важкої промисловості. Лондон з 2,5 млн населення став світовим банківським і торговельним центром. Обсяг промислового виробництва протягом першої половини XIX ст. зріс у 4 рази. Темпи приросту промислової продукції за десятиліття були досить високими — 6%. Провідна роль належала легкій промисловості. В середині XIX ст. у текстильній, швейній галузях працювало понад третину зайнятих у промисловості. Передувала бавовняна промисловість, що давала 1/3 англійського експорту. У вугільній, металургійній, машинобудівній індустрії Великобританія зайняла панівне становище у світі, відіграваючи роль "майстерні світу". В 1840 р. її частка у світовому промисловому виробництві досягла 45%. Із збутом промислових товарів колоніальна імперія не мала проблем.

Перемога машинного виробництва дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив 45,5% зайнятого населення. Урбанізація перетворила Великобританію на країну міст і фабричних поселень, 3/4 населення промислових міст становили робітники і ремісники. В сільському господарстві в 1810 р. було зайнято 35%, а в 1850 р. — 21% населення.

Головною особливістю промислового перевороту у Франції був його порівняно затяжний характер. Почався він пізніше, ніж у Великобританії (1805 – 1810 рр.), а завершився у кінці 60-х років XIX ст. У роки Директорії та імперії Наполеона (1804 – 1814 рр.) уряд активно підтримував французьку

промисловість і торгівлю, прагнучи створити для неї найбільші переваги. В 1810 р. створено Раду в справах фабрик і мануфактур, а в 1811 р. — окреме Міністерство мануфактур і торгівлі. У текстильній промисловості поширилися "дженні", мюль-машини, верстати Жаккара, машини Жирара. Промислове виробництво зросло в 1,5 раза, виплавлення чавуну, видобуток залізної руди та вугілля — в 2, продукція металообробної промисловості, суконної — в 4 рази. Континентальна блокада (введена в 1806 р.), що закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, прискорила становлення тих галузей французької промисловості, що грунтувалися на континентальній сировині (суконна, полотняна, швейна, взуттєва, хімічна, металообробна). Однак криза охопила ті галузі, що працювали на колоніальній сировині (бавовняну, цукрову) або експортували товари. Через відсутність англійських машин загальмувалася механізація виробничих процесів. Це призвело до уповільнення темпів промислового перевороту.

У період реставрації монархії Бурбонів (1815—1830 рр.) і Липневої монархії (1830—1848 рр.) промисловий переворот прискорився. Зростали темпи механізації текстильної промисловості. У 1848 р. у бавовняній галузі працювало 116 тис. верстатів з 3,5 млн веретен, у шовковій — 90 тис., з яких 2/3 знаходилися в Ліоні — центрі цієї галузі. Зріс обсяг металургійного виробництва. У 1846 р. половину чавуну та 2/3 заліза виплавляли з використанням кам'яного вугілля. Його добували 4,4 млн т на рік, імпортували 2—2,5 млн т. У 30-х роках фабрична промисловість поширилася у суконному, дзеркальному, керамічному, хімічному виробництвах, поліграфії. Почали виробляти цемент, свічки, світильний газ, залізні ліжка, металевий посуд.

Більша частина механічних верстатів працювала на дешевих гідравлічних двигунах. У 1820 р. було лише 39 парових двигунів, з них 27 в текстильній промисловості. Запровадження їх прискорилося в 30—40-х роках: 1830 р. — 600 потужністю 10 тис. к. с., в 1848 р. — 4,8 тис. потужністю 62 тис. к. с. У 1841 р. в промисловості з'явився перший паровий молот, у 1848 р. потужність парових молотів досягала 3—4 тис. к. с. Поширення набули парові ткацькі верстати. У 20-х роках XIX ст. зародилося французьке машинобудування. Будували парові двигуни, машини для текстильної промисловості. В металообробній промисловості запроваджували механічні верстати. У 1842 р. рейки залізниць виготовляли 13 заводів. За розмірами промислової продукції Франція в середині XIX ст. займала друге місце в світі після Великобританії. Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися ще низькими. Переважали мануфактури, маленькі майстерні кустарного типу. У Ліоні в 1831 р. 750 мануфактур давали роботу 8 тис. майстрам, на яких працювало 50 тис. підмайстрів. Дрібне виробництво панувало у виготовленні одягу, парфюмерії, продуктів харчування, предметів розкоші. Таке становище пояснювалося слабким впливом торгово-промислової верхівки, повільним розвитком сільського господарства. У 1814 р. був виданий закон, що дозволяв вивозити вовну з Франції. Це викликало подорожчання вовни і негативно вплинуло на виробництво сукна. Було запроваджено високе ввізне мито на залізо, чавун, сталь, худобу, вовну. Темпи промислового

розвитку гальмувалися відставанням у залізничному будівництві. На початок 1848 р. у Франції експлуатувалось лише 1931 км залізниць. Уряд ігнорував інтереси промисловців. Торгово-промисловий кредит був обмежений. Панувала і збагачувалася фінансова верхівка за рахунок лихварства, фінансових афер, біржових спекуляцій.

Вирішальний етап промислового перевороту розпочався після революції 1848 – 1849 рр. Фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості: текстильну, металургійну, хімічну, гірничу, машинобудування. В легкій промисловості понад половину прядильних веретен приводили в рух автоматичні машини або парові двигуни. Загальний обсяг промислової продукції за 1851 – 1865 рр. зріс майже у 2 рази, виробництво чавуну — в 3, виплавлення сталі — у 8 разів. У промисловості і на транспорті кількість парових двигунів зросла з 7,7 до 27,8 тис. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км. Виникло об'єднання власників металургійних підприємств — "Коміте де Форж" (350 доменних і 1000 пудлінгових печей). Залізничні товариства об'єдналися в 6 компаній. У 1855 р. в Парижі було організовано Всесвітню промислову виставку. Проте значну роль в промисловості продовжувало відігравати ручне виробництво. Переважали невеликі підприємства з 2 – 4, в металургії — близько 20 робітниками.

Важка промисловість Франції відставала від англійської, німецької, американської. Таке становище в індустрії значною мірою пояснювалося пануванням фінансової верхівки, тяжінням банківської системи до лихварства, біржової спекуляції, державних і зовнішніх позик. Світова економічна криза 1857 р., торговий договір з Великобританією (1860 р.), що зменшував або скасовував мито для англійських товарів, промисловий застій початку 60-х років також призводили до відставання французької промисловості.

Промисловий переворот у Німеччині почався з великим запізненням — у 30-х роках XIX ст. Повільність економічного розвитку пояснювалася політичною роздробленістю німецьких земель, пануванням феодальної системи землеволодіння, що стримувало формування вільної робочої сили, збереженням цехової системи. Створення Митного союзу (1833 р.), уніфікація монетного обігу і вагових систем прискорили формування та розширення національного ринку.

На початковому етапі, що охоплював період з 30-х — до 50-х років XIX ст., істотні зміни відбувалися в легкій промисловості: бавовняній і шовковій — в Саксонії, суконній — у Рейнському районі та Пруссії. За 1834 – 1838 рр. було побудовано 45 нових фабрик, за 1833 – 1846 рр. — лише в Сілезії 8 бавовняних та 128 льонопрядильних фабрик. На початку 40-х років застосовувалося кілька сотен жакардових ткацьких верстатів.

Значних успіхів досягла гірнича промисловість. У середині XIX ст. добували більш як 3 млн т вугілля, виплавляли 200 т чавуну. Особливо швидко розвивався Рейнсько-Вестфальський промисловий район, в якому було зосереджено четверту частину промислових робітників Німеччини. Однак це була мануфактурна промисловість. У 1846 р. з 200 домен Рейнсько-Вестфальського району тільки 32 працювали на кам'яному вугіллі, а

пудлінгові печі були на 9 заводах. Парові двигуни поширилися практично в 30 – 40-х роках. У 1822 р. працювало 2 парові машини, в 1847 р. їх стало 1139 потужністю 21,7 тис. к. с. Першу залізницю протяжністю 12 км було побудовано в 1835 р. Довжина залізниць у 1848 р. досягла 2,5 тис. км. У 40-х роках капіталовкладення в будівництво залізниць становили 450 млн марок. Використовували переважно англійські паровози. Продукція німецьких паровозобудівних заводів була незначною (38 паровозів з 429, що використовувалися у 40-х роках). Працювало чотири заводи локомотивів: два в Берліні, Хемниці, Касселі. Кількість пароплавів зросла з 4 до 90.

Для цього періоду характерні досягнення німецької техніки: установка для швидкого книгодрукування (1814 р.), кам'яноточильна машина (1835 р.), циліндрично-точильний (1803 р.), горизонтальний (1807 р.), набивний (1836 р.) верстати. В цілому за важливими економічними показниками Німеччина відставала від Великобританії: за видобутком вугілля – в 11 разів, виплавленням чавуну – в 5,6 раза, потужністю парових двигунів – у 5 разів, протяжністю залізниць – в 2 рази. В усіх галузях переважало дрібне виробництво. Промислове населення Пруссії становило 11%. Загальна чисельність промислових робітників на транспорті, в торгівлі дорівнювала 1 млн. Німеччина залишалася сільськогосподарською країною. На її ринку панували англійські промислові товари.

Промисловий переворот у Німеччині завершився в 50–70-х роках XIX ст. після революції 1848–1849 рр. Його темпи характеризують такі економічні показники: продукція важкої промисловості, виплавлення чавуну, споживання бавовни зросли у 3 рази, видобуток вугілля – у 4, потужність парових двигунів – у 9 разів, протяжність залізниць – у 3,3 раза (19,6 тис. км). У 1861–1870 рр. випуск засобів виробництва збільшився на 23%, засобів споживання – на 9%. Машинне виробництво перемогло. Внаслідок інтенсивного грюндерства (засновування) лише в Пруссії утворилося 395 акціонерних компаній з капіталом у 2,4 млрд марок.

Важливими галузями німецької промисловості стали гірнича, металургійна (на 9/10 працювала на коксі), хімічна, машинобудівна, воєнна. Виняткове значення мало залізничне будівництво, капіталовкладення в яке у 1870 р. становили 4 млрд марок. Воно ліквідувало економічну роз'єднаність Німеччини, перетворило її на країну європейського транзиту, стимулювало піднесення вугільної та металургійної галузей, сприяло зростанню товарообігу. Німецька індустрія розвивалася на базі вітчизняного устаткування, застосовуючи останні технічні новинки, її вироби успішно конкурували з англійськими на внутрішньому та зовнішньому ринках. На основі відкриття в 1865 р. німецькими спеціалістами способу отримання барвників з кам'яного вугілля сформувалася анілінова промисловість. Почало розвиватися калійне виробництво. З'явилася нова галузь – електротехнічна, що обслуговувала телеграф і електричну сигналізацію. Фірма "Сіменс і Гальське" прокладала телеграфні лінії не лише в Німеччині, а й у Великобританії, Росії, Африці.

Економічному піднесенню Німеччини сприяла боротьба за її об'єднання, що завершилася утворенням у 1871 р. імперії на чолі з пруським королів-

ством. На початку 70-х років Німеччина стала аграрно-промисловою державою. У промисловості було зайнято 1,5 млн осіб. Переважала легка промисловість (2/3 продукції). Передовою на той час була галузева структура важкої промисловості. Значну роль відігравали ремесла і домашня промисловість, в яких працювало 2 млн осіб. За рівнем економічного розвитку Німеччина продовжувала відставати від Великобританії та Франції, однак випереджала останню за потужністю важкої промисловості.

В Австрійській імперії, де панували феодальні порядки, промисловий переворот здійснювався повільно. Промисловість відігравала незначну економічну роль, ремісниче та мануфактурне виробництво було пов'язане з домініальним господарством. Європейські війни на початку XIX ст., політика Відня щодо обмеження будівництва нових підприємств (1802 – 1811 рр.) підірвали економіку країни. Розвивалася лише чеська промисловість, що стала постачальником товарів для армії Наполеона. З початку 20-х років XIX ст. почалася механізація австро-чеської текстильної промисловості. Із застосуванням коксу виробництво чавуну до революції 1848 р. зросло в 2 рази. Поширилося використання парових машин: у 1830 р. їх нараховувалось 11, в 1850 р. – 900, в середині 60-х років – 2000. У Чехії розвивалися такі галузі, як цукро-, пивоваріння, харчова промисловість. У кінці 50-х років з'явилися перші акціонерні підприємства. Австрія побудувала першу залізницю в 1829 р., але протяжність залізниць в 1846 р. дорівнювала всього 148 км. У 50-х роках уряд дозволив приватне будівництво залізниць. У 1840 р. Дунайському пароплавному товариству належало 17 пароплавів.

Американська промислова революція була частиною розвитку світового індустріального господарства, її початковий етап виявився лише після англо-американської війни 1812 – 1815 рр. Промисловий переворот почався в умовах несформованості системи мануфактурного виробництва, значного розвитку ремесла та домашньої промисловості. Механізація та будівництво фабрик почалися в текстильній галузі. Першу бавовняну фабрику було побудовано в 1790 р. у Провіденсі (штат Айленд) емігрантом, англійським механіком С. Слейтером. Оскільки англійські закони забороняли вивозити креслення й деталі машин, він по пам'яті відтворив ватерну машину Аркрайта. У 1832 р. працювало 795 бавовняних фабрик з 1200 веретенами, що забезпечили потреби країни в ситці. В 1860 р. американська бавовняна промисловість, що налічувала 5,2 млн механічних веретен, за обсягом виробництва посіла друге місце в світі після англійської. Діяло 1700 текстильних фабрик з паровими двигунами. В 20 – 30-х роках XIX ст. почалася масова механізація суконної, борошномельної, спиртової, цукрової, тютюнової галузей.

Перші сталеплавильні та прокатні заводи були побудовані в 1816 р. поблизу Пітсбурга. Однак загальний обсяг виробництва чорних металів був недостатнім. США імпортували залізо з Швеції та Росії. Лише з другої половини 30-х років розвиток металургії та добувної промисловості прискорився. В 1837 р. побудували першу домну на кам'яному вугіллі (в 1847 р. їх було 50), за 1847 – 1857 рр. – ще 100. У кінці 40-х років почали використо-

вувати кокс для виплавлення чавуну, антрацит для пудлінгування. За 1830 – 1850 рр. видобуток кам'яного вугілля зріс з 0,3 до 6,3 млн т, виробництво чавуну – з 0,2 до 0,6 млн т. Особливістю промислового перевороту було широке використання дешевих водяних і повільне запровадження парових двигунів, у 1838 р. їх нараховувалося 1100.

Революціонізуюче значення для розвитку американської індустрії мав промисловий переворот на транспорті. Почали будувати шосейні дороги. У 1807 р. на річці Гудзон з'явився перший у світі пароплав, побудований Р. Фултоном. У 1860 р. на річках Міссісіпі, Огайо ходило понад тисячу пароплавів. Велике господарське значення мало спорудження каналів, протяжність яких в 1850 р. становила 5950 км. Перша залізниця Балтимор – Огайо почала працювати в 1830 р., в 1850 р. її протяжність досягла 15 тис. км.

Машинобудування розвивалося повільно. Перший завод з виробництва парових машин з'явився в 1803 р. у Філадельфії. Проте американська промисловість на початку XIX ст. працювала в основному на англійських машинах. Перша машинобудівна компанія "Порт-Річмонд-Компані", що виготовляла парові машини та обладнання, була створена в 1828 р. Швидко розвивалося виробництво сільськогосподарських машин, пароплавів. У 50-х роках машинобудування працювало на основі власного верстатобудування.

Інтенсивна механізація, нестача і дорожнеча робочої сили стимулювали швидке впровадження винаходів. За законом про патенти (1790 р.) винахідники протягом 14 років мали монополію на свої винаходи. За 1790 – 1800 рр. кількість патентів становила 276, у 1840 – 1850 рр. – 6480. Були винайдені бавовноочисна (1793 р.), циліндрична ситценабивна, парова Івенса (1803 р.) машини, пароплав Р. Фултона (1807 р.), фосфорний сірник (1836 р.), косарка Мак-Корміка (1836 р.), комбінована молотарка з віялкою Хейрема, швейна машина (1841 р.), паровий молот Насміта (1842 р.), вулканізація каучуку (1844 р.), пневматична шина (1845 р.), ротаційна машина (1846 р.), бесемерівський процес (1856 р.), турбіна (1849 р.), револьверний (1854 р.), шліфувальний (1865 р.), фрезерний (1867 р.) верстати, друкарська машина (1867 р.). Ці винаходи дали поштовх розвитку нових галузей і підгалузей промисловості: швейної, збройної, електротехнічної тощо. Головною ознакою машинобудування США стала стандартизація.

У 50-х роках XIX ст. в промисловості північно-східної частини США запанувала фабрична система. Обсяг промислової продукції з 1827 по 1860 р. збільшився в 8 разів, капіталовкладення зросли з 50 млн до 1 млрд дол. У 1859 р. вартість продукції промисловості перевищила сільськогосподарську. За переписом 1860 р. у промисловості було зайнято 1,3 млн осіб. За обсягом промислового виробництва США зайняли друге місце в світі після Великобританії. Однак промисловий переворот завершився лише на Півночі, де випускали 75% промислової продукції країни. Південь залишався аграрним районом з рабовласницьким плантаційним господарством. Забезпечуючи текстильну галузь сировиною, воно разом з тим гальмувало індустріалізацію країни. В 1860 р. із загальної суми національного багатства США в 16 млрд дол. на Північ припадало 68,7, на Південь – 31,3%. Населення

Півночі становило 20 млн осіб, Півдня — 12 млн, зокрема 4 млн рабів. Вартість промислової продукції за 1810 – 1850 рр. зросла лише в 3 рази. Добувалося 3% світового виробництва залізної руди, 8% — вугілля, текстильна промисловість налічувала 300 тис. веретен (6% усієї кількості). Рабовласницьке господарство було мало пов'язане з внутрішнім ринком. Основну масу бавовни продавали у Великобританію, де купували промислові товари. Це гальмувало утворення загальнонаціонального ринку США. Конфлікт загострювався внаслідок боротьби між Північчю і Півднем за необжиті та родючі землі на Заході, за керівництво політичним розвитком країни.

Громадянська війна 1861 – 1865 рр., яка одночасно була буржуазною революцією, закінчилася перемогою Півночі. З 1 січня 1863 р. було скасовано рабство на території Півдня, ліквідовано політичну і економічну роз'єднаність США, створено сприятливі умови для розширення внутрішнього ринку. В 60 – 80-ті роки завершився промисловий переворот на всій території США. Особливо сприятливим для економіки був період промислового піднесення 1867 – 1873 рр. За цей період було побудовано 200 домен на мінеральному паливі, потужність вугільних шахт зросла в 2 рази. На 1870 р. усі галузі промисловості були оснащені механічними двигунами потужністю 2346 тис. к. с., в основному паровими.

З'явилися нові галузі: електротехнічна, гумова, нафтодобувна та нафтопереробна. Значних успіхів досягло машинобудування, зокрема у виробництві сільськогосподарської техніки, локомотивів. Розвиток верстатобудування дав можливість масово виробляти різні машини. Посилилося значення стандартизації. Про динаміку американської промисловості свідчать такі дані. За 1860 – 1870 рр. видобуток вугілля зріс у 2,4 раза, виплавлення чавуну — у 2, видобуток нафти — 10, протяжність залізниць — 1,8 раза. У 1859 р. основний капітал, вкладений у промисловість, становив 1010 млн дол., в 1869 р. — 1695 млн дол. Кількість промислових підприємств за 1850 – 1870 рр. збільшилася з 123 до 252 тис., робітників — з 957 до 2053 тис. У сільському господарстві США в 1860 р. використовували машини на суму 246 млн дол., в 1880 р. — 406 млн дол. Співвідношення легкої і важкої промисловості змінювалося: в 1860 р. — 2,4 : 1, 1880 р. – 1,8 : 1. Вартість промислової продукції в 1880 р. перевищувала вартість сільськогосподарської в 2,5 раза.

Значну роль у прискоренні промислового розвитку США відіграв імпорт капіталів із Європи, насамперед з Великобританії. З 1790 по 1860 р. ввіз іноземного капіталу в США оцінювався в 500 млн дол. У 1873 р. іноземна заборгованість США досягла 1500 млн дол.

Важливе значення мали територіальна експансія США і швидке зростання населення країни. За 70 років (1783 – 1853 рр.) територія США збільшилася в 3 рази — з 890тис. до 3 млн кв. миль. За 40 років (1820 – 1860 рр.) населення країни зросло з 9638 тис. до 31 443 тис. осіб (більш як у 3 рази). Цьому сприяла масова імміграція з Європи. Якщо за 1790 – 1860 рр. в'їхало 5353 тис. чол., в основному з Ірландії, Німеччини, Великобританії, то за 1860 – 1870 рр. в США приїхало приблизно 5 млн. чол. Більшість з них були молоді кваліфіковані спеціалісти, які активно включалися в економічну структуру країни.

Отже, промисловий переворот, що почався в останній третині XVIII ст. і завершився в 60 – 80-х роках XIX ст., охопив Великобританію, США, Німеччину, Францію, інші європейські країни. Було сформовано аграрно-промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріальної цивілізації. Оскільки хід промислового перевороту мав свої особливості в кожній країні, рівень їх економічного розвитку, місце в світовому виробництві були різними, що видно з таких даних:

Показник	Великобританія	Німеччина	Франція	США
Населення, млн осіб	22,7	40,8	36,9	38,7
Індекс промислового розвитку (1913 р. = 100%)	44	21,2	33,3	11,6
Частка у світовому промисловому виробництві, %	32	13	12	17
Видобуток вугілля, млн т	110,4	26	13	29,3
Виробництво чавуну, млн т	6	1,4	1,2	1,7
Виробництво сталі, млн т	0,2	0,2	0,08	0,7
Споживання бавовни, млн т	1080	80,6	134,6	264
Протяжність залізниць, тис. км	25	19,6	14,4	85
Потужність парових двигунів, тис. к. с.	4000		583	1500
Місце за сумарним обсягом вартості промислової продукції	1	4	3	2

Важливим підсумком промислового перевороту було створення національних фінансово-кредитних систем, що забезпечували потреби індустріального розвитку.

У Великобританії провідна роль залишалася за Англійським банком (1694 р.), що був не лише урядовим банком, а й приватним. Після впровадження золотого стандарту (1797 р.) його білети стали замінником золотої монети. Кількість приватних банків зросла з 290 в 1797 р. до 650 в 1810 р. З 1826 р. закон дозволяв утворювати акціонерні банки, у 1836 р. їх стало 70. Однак лише в 1854 р. вони були допущені в Розрахункову палату (1773 р.) і повністю брали участь в обігу грошей і кредиту. Зросло значення Фондової біржі. Це дало змогу залучити 100 млн ф. ст. у промислове виробництво. У 60-х роках XIX ст. у національну економіку англійські банки вкладали приблизно 50% інвестицій.

Фінансовий капітал у Франції розвивався швидше порівняно з промисловістю і торгівлею. У 1800 р. було створено Французький банк, у 1818 р. — Ощадний банк. Цінність білетів Французького банку, що були в обігу,

збільшилася за 1815 – 1830 рр. з 41 до 234 млн фр. Зросла кількість цінних паперів на біржі: в 1814 р. – 4, в 1830 р. – 38 видів. Створені банки: Товариство рухомого кредиту (1852 р.), Товариство поземельного кредиту (1850 р.), Національна облікова контора (1854 р.), Ліонський кредит (1864 р.), Товариство розвитку торгівлі та промисловості (1864 р.). Паризька біржа перетворилася на грошовий ринок європейського масштабу. Позиковий капітал Франції за кордоном становив 10 млрд фр.

У США банки виникли в кінці XVIII ст. У 1860 р. функціонував 1601 банк практично в кожному місті. У 1816 р. було засновано Державний банк США з капіталом 35 млн дол. Диктуючи умови кредиту для купівлі землі, він захопив значні її масиви, а потім продавав за спекулятивними цінами. Це викликало загальне незадоволення, і в 1836 р. цей банк було скасовано. Державні вклади розподілили між банками штатів.

У 50 – 70-х роках набула розвитку банківська система у Німеччині. Лише в Пруссії за цей час виникло 20 акціонерних банків з капіталом 94,7 млн марок.

2.2. Індустріалізація

Із завершенням промислового перевороту почався процес індустріалізації. Основним його змістом були структурні зрушення в національних господарствах окремих країн, внаслідок яких з'являлись нові та модернізувалися старі галузі виробництва, змінювалась їхня роль в економіці, тобто частка у виробництві валового національного продукту (ВНП) і національного доходу (НД). Завершення індустріалізації забезпечувало перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою. Машинне виробництво перемогло в усіх галузях господарства. Відбувалися зміни в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало системі акціонерного підприємництва. Торговий і промисловий капітал поступався першістю фінансовому. Було утворено акціонерні товариства, монополістичні об'єднання – картелі, трести, синдикати, концерни.

Темпи та строки індустріалізації залежали від конкретних історичних умов кожної країни, вихідного рівня промислового перевороту, загальносвітового економічного розвитку. Так, у Великобританії завдання індустріалізації почали розв'язувати під час промислового перевороту. В інших розвинених країнах індустріалізація проходила після промислового перевороту та була його продовженням. Індустріальний розвиток було перервано першою світовою (1914 – 1918 рр.) та другою світовою (1939 – 1945 рр.) війнами.

У кінці XIX – на початку XX ст. індустріалізація відбувалася на грунті технічної революції, що ознаменувалася впровадженням у виробництво наукових винаходів, змінами в техніці та технології. Змінилася енергетична база економіки. Пара була витіснена електрикою. Почалася електрифікація виробництва, транспорту, побуту. Цьому сприяло використання машин для отримання електричного струму: динамо-машини Е. Сіменса (1876 р.) та генератора Т. Едісона (1883 р.), електродвигуна для обертання агрегатів.

Запроваджувалися нові досягнення в галузі електротехніки: електроплавлення сталі (1877 р.), електролітичний спосіб отримання кольорових металів (кінець 80-х років), лампа розжарювання (1876 р.), електрозварювання (1877 р.), передача електроенергії на відстань (1891 р.).

Істотний вплив на зміну структури економіки мав винахід нових способів виплавлення сталі — бесемерівського (1856 р.), мартенівського (1864 р.), томасівського (1878 р.). У 80–90-х роках було винайдено нові двигуни. Серед них динамо-машина, двигун внутрішнього згоряння (1893 р.), парова турбіна (1894 р.), водяна турбіна (перша гідроелектростанція на річці Ніагара в США в 1898 р.). З'явилися нові види транспорту: автомобіль (1885 р.), тепловоз (1891 р.), аероплан (1903 р.), а також вагон-холодильник (1868 р.), телефон (1876 р.), фонограф (1877 р.), лінотип (1880 р.), фотоплівка (1881 р.), кінематограф (1893 р.), гусеничний трактор (1900 р.), паровий екскаватор, пристрої для автоматичного навантажування. Винаходи в галузі хімії дали поштовх до появи виробництва синтетичних барвників, лікарських та парфумерних синтетичних сполук. Для розвитку металообробної промисловості важливе значення мало використання автоматичних верстатів.

Структурні зрушення останньої третини XIX — початку XX ст. зумовили зміни у галузевій структурі машинної індустрії, її провідними галузями стало виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хімії (соди, добрив, сірчаної кислоти тощо), добувної, металургійної, машинобудівної, хімічної, транспортної промисловості.

Розвивалися нові галузі: сталеварна, нафтодобувна і нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, будівельна і будівельних матеріалів, автомобільна. Ускладнилася структура машинобудування. Найбільш динамічно розвивалося транспортне виробництво та верстатобудування. За умов масового виробництва зросло значення стандартизації. Старі галузі, такі як текстильна, харчова, суднобудівна, розширювалися та модернізувалися.

Динаміку світового індустріального розвитку та структурні зрушення протягом останньої третини XIX ст. і до першої світової війни характеризують такі дані:

Показник	1876–1880	1900	1913
1. Населення, %			
Весь світ	100	100	100
США	3	4,8	5,7
Великобританія	2	2,3	2,4
Німеччина	3,2	3,5	3,9
Франція	2,8	2,4	2,4
Японія	—	—	—
Росія	2,5	2,8	3,1

Показник	1876–1880	1900	1913
2. Індекси промислового розвитку (1880 р. — 100 %)			
Весь світ	100	230	360
США	100	315	590
Великобританія	100	150	190
Німеччина	100	260	400
Франція	100	155	230
Японія	100 (на 1870 р.)	240	320
Росія	100	360	590
3. Індекси світового розвитку обробної промисловості	100	220	370
4. Частка країн у світовому виробництві окремих видів продукції			
4.1. *Видобуток вугілля, млн т*	300	750	1300
Країни, %			
США	9,8	32,1	39,1
Великобританія	36,6	30	22
Німеччина	8,8	14,5	14,6
Франція	4,4	4,4	3,1
Японія	0,3	1	1,6
Росія	–	–	–
4.2. *Виробництво чавуну, млн т*	18,5	40,5	79,2
Країни, %			
США	9,2	34	38,8
Великобританія	32,7	22,2	13,4
Німеччина	7	20,9	24,3
Франція	6,4	6,6	6,5
Японія		0,002	0,18
Росія	–	–	–
4.3. *Виробництво сталі, млн т*	4,2	29,3	76,3
Країни, %			
США	16,9	34,8	41
Великобританія	47	16,7	10
Німеччина	4,7	22,5	24,1
Франція	1,9	5,4	6,1
Японія	–	0,003	0,3
Росія	–	–	–

Показник	1876 – 1880	1900	1913
5. Протяжність залізниць, тис. км			
Усього	370	790	1105
Європа	170	285	345
Америка	175	400	570
Азія	15	60	110
6. Частка країн у світовому промисловому виробництві, % на 1880 р.			
США	28	31	35,8
Великобританія	28	18,6	14,1
Німеччина	13,2	16,6	15,7
Франція	9	7,1	6,4
Росія	3,6	5,6	5,5

За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з відносно високими, німецький – з середніми, англійський – з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

Для промисловості були характерні порівняно високі темпи щорічного приросту: 1872 – 1890 рр. – близько 3%, 1890 – 1913 рр. – від 4 до 5%. Нерівномірно розвивалися окремі галузі, з них випереджаючими темпами – важка промисловість. Так, видобуток вугілля з 1870 до 1900 р. зріс у 2,5 раза, за 1890 – 1913 рр. – в 1,8 раза, видобуток нафти – відповідно в 28 і 2,7 раза, виплавлення сталі – в 60 і 3 рази, споживання бавовни збільшилося майже у 2 рази. Зросла частка важкої промисловості країн.

Змінилася частка країн у світовому промисловому виробництві. Закінчився період "євроцентризму". З кінця XIX ст. США вийшли на перше місце в світі за обсягом промислової продукції, її вартість перевищувала вартість продукції англійської промисловості. Великобританія втратила роль "фабрики світу", відстала від США і Німеччини – спочатку за темпами економічного розвитку, а потім і за абсолютними показниками. Німеччина випередила Великобританію, Францію та посіла друге місце після США.

У зв'язку з інтенсивним зростанням промисловості змінилася її частка в структурі господарства провідних індустріальних держав. Так, у США вартість продукції промислового виробництва переважала вартість сільськогосподарського в 1880 р. у 2 рази, в 1900 р. – в 3 рази.

Після громадянської війни 1861 – 1865 рр. були сприятливі політичні умови для економічного зростання. Конгрес США проводив політику підтримки індустріального розвитку. Оточення слабкорозвиненими країнами, мирні умови існування давали змогу вільно розвивати господарство, не витрачаючи значні кошти на воєнні потреби.

Економічні успіхи мали географічну основу. Протяжність морського узбережжя, що досягала 18 тис. миль, надавала переваги для розвитку мореплавства, рибальства, зовнішньої торгівлі. Озера і річки з каналами з'єднували різні штати в одне економічне ціле.

До господарського обігу залучалися великі природні ресурси: вугілля, залізна руда, нафта, кольорові метали, ліс, камінь, сірка, глина. Їх запаси забезпечували розвиток важкої промисловості. Проте бракувало олова, калійних солей.

Швидкими темпами освоювалися землі американського Заходу. Переміг фермерський напрям сільського господарства. Значних розмірів досягло сільськогосподарське виробництво.

Активно запроваджувались власні та європейські винаходи. Лише за 1890 – 1900 рр. було видано 234 956 патентів. Використовувалися переваги нового будівництва. Морально застаріле обладнання практично було відсутнє і не гальмувало розвиток промисловості. Активна роль належала спеціалізації робітників і підприємств, географічному поділу праці. Промисловість було орієнтовано на масове виробництво, стандартизацію деталей. Значно зросли продуктивність, інтенсивність праці, зменшувалися витрати виробництва.

Існував широкий місткий внутрішній ринок. Високою була конкурентоспроможність американських товарів на зовнішньому ринку. США будували своє господарство під захистом митних бар'єрів. Середній рівень мита на імпортні товари протягом 1890 – 1897 рр. збільшився з 38 до 75 %.

Пришвидшували розвиток економіки концентрація виробництва і капіталу, акціонування і утворення корпорацій. Економічне піднесення спиралося на інвестиції, що постійно зростали. Якщо в 1859 р. капітал, вкладений у промисловість, становив 1010 млн дол., то в 1899 р. – 8975, в 1914 р. – 22 791 млн дол. Велике значення мали європейські капітали. В 1873 р. їх сума досягала 1500 млн дол., в 1899 р. – 3300 млн дол., в 1914 р. – близько 5 млрд дол., з них англійських – 755 млн дол.

США розвивали своє господарство, використовуючи робочу силу всього світу. За останні 30 років XIX ст. імігрувало майже 14 млн, а за перші 14 років XX ст. – 14,6 млн осіб. За 1860 – 1900 рр. населення країни зросло з 31,4 до 76 млн осіб. У 1910 р. воно становило 92 млн осіб.

США пізно включилися до територіального поділу світу. В 1867 р. у Росії за 6,7 млн дол. була куплена Аляска, кожен гектар землі якої обійшовся лише в 5 центів. У 1898 р. Конгрес США узаконив анексію Гавайських островів. Колоніальними володіннями стали Куба, Гуам, Пуерто-Рико, Філіппіни, частина островів Самоа. Загальна площа колоній США в 1914 р. дорівнювала 0,3 млн км² з населенням 9,7 млн осіб. Одночасно США стали на шлях економічної експансії, основною зоною якої була Латинська Америка, і збільшували інвестиції за кордоном та експорт товарів, будували філіали своїх підприємств, використовуючи дешеві робочу силу та сировину.

Промислове піднесення США у кінці XIX – на початку XX ст. найяскравіше виявилося у будівництві залізниць, їх протяжність за 1870 – 1913 рр.

збільшилася у 8 разів. Вони зв'язали всі штати, а чотири трансконтинентальні лінії поєднали Атлантичне та Тихоокеанське узбережжя. Розмах будівництва залізниць стимулював розвиток важкої промисловості, зміцнив економічну єдність країни, розширив географію промисловості на Південь і Захід. Про динаміку промислової продукції США свідчать такі дані:

Показник	1870	1900	1913
Національний доход, млн дол.	9,4		44,8
Національне багатство, млрд дол.	30	—	200
Кількість промислових підприємств, тис.	252	512	—
Індекс промислового виробництва	100	460	860
Протяжність залізниць, тис. км	850	300	413
Видобуток вугілля, млн т	29,5	240,8	508,9
Видобуток нафти, млн т	221	2672	10435
Видобуток міді, тис. т	12	271	—
Виробництво чавуну, млн т	1,7	13,8	30,8
Виробництво сталі, млн т	0,68	10,2	13,3
Виробництво електроенергії, млрд кВт/год	—	5 (на 1902 р.)	17,5 (на 1912 р.)
Потужність двигунів в обробній промисловості, млн к. с.	2,3	10	29,2
Споживання бавовни, млн квінталів	8,7	22	30.7
Вартість продукції обробної промисловості, млрд дол.	4,2	11,4	24,2
Галузева структура промисловості за вартістю, %			
Добувна			8
Обробна			92
Харчова			19,9
Текстильна			14,1
Сталеварна			13,3
Хімічна			8
Деревообробна			6,2
Паперова			5,8
Виробництво автомобілів, тис. шт.	—	4	485

Отже, в галузевій структурі промисловості США значно збільшилася частка важкої промисловості. В науковій літературі вона оцінюється приблизно в 63 %. Однак з розвитком сільського господарства зберегли своє значення галузі переробки сільськогосподарської продукції, особливо борошномельна, консервна.

Змінилася географія розміщення промисловості. Східні штати (Пенсільванія, Нью-Йорк, Массачусетс, Нью-Джерсі) зберігали своє індустріальне значення, особливо в обробній промисловості. Однак її центри з'явилися на Заході, Півдні. Темпи індустріалізації південних районів випереджали середні показники по країні в 2 рази.

Швидко збільшувалася чисельність робітників. У 1870 р. їх налічувалося 2 млн, у 1900 р. — 3 млн, у 1909 р. — 6,6 млн осіб.

У процесі індустріалізації протягом останньої третини XIX — початку XX ст. Німеччина за обсягом і темпами промислового виробництва зайняла друге місце у світі та перше в Європі. Передумови такого економічного зростання склалися на початку 70-х років XIX ст. Завершилося об'єднання Німеччини під владою Пруссії. Утворилася так звана друга імперія. Це привело до ліквідації внутрішніх митних кордонів, створило державну систему фінансів, грошового обігу, мір і ваги, залізничного і поштового права. Зросли інвестиції в промисловість. Нагромадження капіталів сприяло акціонуванню. Активну роль у будівництві залізниць брав уряд. Перемога у франко-прусській війні 1870 — 1871 рр. дала контрибуцію в 5 млрд фр. Існували переваги нового будівництва. Для розвитку важкої промисловості були значні запаси вугілля, залізної руди, калієвої солі. Економічні позиції Німеччини зміцнило приєднання Ельзасу і Лотарингії, багатих на залізну руду високої якості, з розвиненою бавовняною промисловістю.

Переваги німецької промисловості забезпечували висока продуктивність праці (за 1850 — 1914 рр. зросла в 3 рази) і відносно низька заробітна плата. Машинна індустрія витіснила ремісників і забезпечила себе кваліфікованими робітниками. Аграрні реформи знищили залишки феодальних відносин на селі.

Інтенсивно розвивалося будівництво залізниць. У 1870 — 1875 рр. щорічно вводилося в дію 1500 — 2000 км шляхів. У галузевій структурі зросло значення важкої промисловості. Темпи її розвитку за 1870 — 1913 рр. випередили легку (800 і 350 %). Третина капіталів функціонувала в добувній промисловості. В металургії, що поступалася лише американській, виплавлення сталі зросло в 100 разів, чавуну — в 13 разів. Значна роль належала машинобудуванню, зокрема виробництву двигунів внутрішнього згоряння. Розвивалися нові галузі: хімічна, електротехнічна, виробництво електроенергії. Промисловість забезпечувала потреби країни й експортувала електродвигуни, трансформатори, турбіни, анілінові фарби, соду, добрива, сірчану кислоту. Німеччина залишалася на першому місці за обсягом воєнної промисловості.

Продовжувала розвиватися легка промисловість. Так, потужність бавовняних заводів збільшилася на 40 %. Проте, на відміну від США, обмеженість власної сировини та необхідність імпорту її збільшували вартість продукції.

Швидкий розвиток промисловості змінив склад населення. В 1895 р. чисельність робітників становила 67%. Розвиток німецької промисловості характеризують такі дані:

Показник	1870	1900	1913
Індекс промислового виробництва	100	304	471
Протяжність залізниць, тис. км	100	—	3300 (на 1910 р.)
Видобуток кам'яного вугілля, млн т	26,4	109,3	190,1
Видобуток бурого вугілля, млн т	7,6	40,5	87,2
Виробництво чавуну, млн т	1,4	8,5	19,3
Виробництво сталі, млн т	0,2	6,6	18,4
Виробництво сірчаної кислоти, тис. т	75	950	1700
Споживання бавовни, млн квінталів	80,9	307,5	486,2
Потужність електростанцій, млн кВт/год	—	0,2	2,1
Виробництво калійних солей, млн т	—	3,0	12

Причини втрати Великобританією промислової монополії були різними. Інтенсивний процес індустріалізації США, Німеччини, Росії, Японії зумовив виникнення нових центрів промислового виробництва. Англійська промисловість втратила іноземні ринки за рядом товарів. Одночасно німецькі, американські товари, що були якіснішими та дешевшими, потрапляли на внутрішній ринок країни. Спостерігався застій у техніці. Фабрична індустрія працювала на морально застарілому обладнанні. Модернізація техніки відбувалася повільно, оскільки була справою складною та дорогою. Гальмуючу роль відігравала монополія на експлуатацію колоній, що забезпечувала високі прибутки при застарілій техніці. Продукція нових галузей становила лише 6,5% всієї промислової продукції країни. Так, у світовому електротехнічному виробництві частка Великобританії становила 13, а Німеччини — 32%. У 1913 р. англійські заводи виготовляли лише 34 тис. автомобілів. Розвиток нових і технічне переобладнання старих галузей потребували великих інвестицій. Проте капітали не вкладались у розвиток національної промисловості, а експортувалися. Досягнувши у 1913 р. 4 млрд ф. ст., вони давали 5% річних. Щорічний прибуток англійських рантьє (8 млн осіб) становив 200 млн ф. ст. Загострилася проблема постачання сировини для нових галузей промисловості. Негативну роль відігравала політика протекціонізму з боку США, Німеччини, Франції. На 10—15 років пізніше почалося акціонування промисловості та утворення корпорацій. Однак у структурі англійської промисловості відбувалися якісні зміни так само, як і у США, Німеччині. Проте за кількісними показниками індустріалізація у Великобританії відбувалася повільно, непослідовно. Знизилися темпи економічного розвитку. З 1815 р. до 70-х років XIX ст. щорічний приріст промислової

продукції становив 3,7 %, за 1870 – 1913 рр. – 1,7 %. Порівняно високі темпи характеризували важку промисловість, особливо нові галузі: сталеварну, електротехнічну, хімічну. В 7 разів збільшився обсяг залізничних перевезень (1200 млн т). Зросла роль машинобудування. З традиційних галузей модернізувалося суднобудування. За 1870 – 1913 рр. тоннаж суден подвоївся, чистий доход судноплавства досяг 94 млн ф. ст., 3/5 нових кораблів світу будувалося у Великобританії. Протягом 1870 – 1913 рр. порівняно з американськими та німецькими незначними були темпи видобутку вугілля (в 2,6 раза), виплавлення чавуну (в 1,7 раза), споживання бавовни (в 1,8 раза). На початку XX ст. за вартістю продукції легка промисловість продовжувала переважати важку в 1,7 раза.

Абсолютні цифри розвитку промисловості Великобританії в той період характеризують такі дані:

Показник	1870	1900	1913
Індекс промислового виробництва	100	180	227
Видобуток вугілля, млн т	110	225	287
Виробництво чавуну, млн т	6	9	10,6
Виробництво сталі, млн т	0,2	4,9	7,6
Суднобудування, тис. рег. т	343	933	1200
Споживання бавовни, млн квінталів	11	15,4	19,2

Франція відставала від США, Німеччини, Великобританії не лише за темпами розвитку, а й за структурною перебудовою промисловості. Так, за 1884 – 1909 рр. загальна продукція промисловості зросла на 75 %, а за 1909 – 1914 рр. – лише на 25 %. Це можна пояснити втратами в франко-прусській війні, переважаючим розвитком легкої промисловості, низьким технічним рівнем виробництва. Негативно впливали на економічний розвиток парцелярний характер землеробства, його низький технічний рівень, зменшення сільськогосподарського виробництва внаслідок завезення дешевого хліба з-за океану. Послабленню економіки Франції сприяв експорт капіталів, що становив 30 % світових інвестицій. За даними 1908 р., у французьку промисловість і торгівлю було вкладено 9,5 млрд фр., в облігації та закордонні цінності – 104,4 млрд фр. Франція вивозила капітал у формі позикового, що привело до зростання чисельності рантьє. На початку XX ст. їх налічувалося 2 млн при населенні 40 млн. Для експорту товарів і капіталів Франція створила колоніальну імперію, територія якої в 21 раз була більшою. Метрополія вивозила в свої колонії 10 % експортного капіталу, 13 % товарів.

Інтенсивно розвивалося транспортне машинобудування, зокрема виробництво автомобілів, суднобудування. За темпами будівництва залізниць Франція поступалася лише США, їх протяжність в 1911 р. досягла 50,2 тис. км. У легкій промисловості зберігалося значення виробництва предметів розкоші, текстилю, галантереї.

Перед першою світовою війною відставання французької промисловості від американської, німецької, англійської досягло відповідно: в металургії — 6, 3 і 2 рази; за видобутком вугілля — 12,4; 6 і 7 разів; за виробництвом чавуну — 6,6; 3,9 і 1,6 раза; за виробництвом сталі — 6,3; 7 і 1,9 раза. Основними показниками економічного розвитку Франції були такі:

Показник	1870	1900	1913
Індекс промислового виробництва	100	200	300
Видобуток вугілля, млн т	13,2	34,4	40,8
Виробництво чавуну, млн т	1,2	2,7	5,2
Виробництво сталі, млн т	0,08	1,6	4,7
Споживання бавовни, млн квінталів	593	1589	2713

З 70-х років XIX ст. відносно швидкими темпами почало розвиватися господарство Японії. Буржуазна революція 1868 р. і реформи "Мейдзі" (освіченого правління) сприяли становленню індустріального суспільства. Було ліквідовано політичну роздробленість країни, декларовано уніфікацію законів, рівність всіх підданих, свободу вибору професій і діяльності, торгівлі, імміграції населення, запроваджено єдині грошову та податкову системи, відмінено цехи та гільдії. Дозволялися іноземні інвестиції, впроваджувалися досягнення науки та техніки. Аграрна реформа санкціонувала приватну власність на землю, її купівлю-продаж.

Особливістю економічного розвитку Японії був збіг у часі процесів промислового перевороту та індустріалізації. Активну участь у створенні фабричної промисловості брав уряд. Було конфісковано підприємства, що належали сегуну (правителю) і князям. Інвестиції вкладалися в будівництво залізниць, підприємств воєнної промисловості. Практикувалися надання субсидій приватним підприємцям, звільнення їх від податків. У 1880 р. державний сектор включав 3 верфі, 5 воєнних підприємств, 10 родовищ, 52 фабрики, 51 торгове судно, залізниці, телеграф. Приватні капітали вкладали переважно в сферу обігу та кредиту. В 1883 р. вони оцінювалися в 75 млн єн, в торгівлі — 36, у промисловості — 15 млн єн.

З 80-х років XIX ст. почався якісно новий етап в розвитку господарства Японії. Державні підприємства продавали товари приватним особам за цінами в 2—4 рази меншими від їх вартості. Частка банківського капіталу з 1884 по 1892 р. зменшилася з 78 до 24%, а промислового — зросла з 5 до 30%.

Індустріальний розвиток в Японії визначався тими самими закономірностями, що й в Європі. Перші фабрики виникли в бавовняній промисловості, що працювали в основному на індійській сировині. В 1893 р. їх було 40, в 1896 р. — 97 з 971 тис. механічних веретен. Кількість останніх у 1913 р. становила 2,4 млн. Ткацьке виробництво механізувалося повільніше. В 1900 р. працювало 32 тис. механічних верстатів і 700 тис. ручних. У фабричній

формі виникла сукняна промисловість. Ремесло зберігалося у шовківництві. Будувалися заводи з переробки сільськогосподарської сировини. У 70 — 80-х роках почали використовувати пару.

У важкій промисловості швидше розвивалися ті галузі, що мали сировинну базу в країні. За 1880 — 1913 рр. видобуток вугілля зріс у 20 разів, міді — 13 разів. Потреби у залізній руді на 70% покривалися за рахунок імпорту. Розвиток металургії прискорився після прийняття в 1895 р. 10-річної програми розвитку господарства з метою реорганізації та зміцнення збройних сил. 90% контрибуції, отриманої після війни з Китаєм, спрямовувалося у важку промисловість. У 1913 р. виробництво чавуну і сталі забезпечувало потреби країни на 48 і 34%. Інтенсивно зростало будівництво залізниць. За 1882 — 1890 рр. їх протяжність зросла в 10 разів. До 1906 р. було побудовано 2/3 колій, що існують до цього часу. Повільно розвивалося машинобудування. В 1913 р. в цій галузі працювало 60 тис. осіб. Прискорені темпи характеризували суднобудування, воєнну промисловість.

У цілому на початок першої світової війни механізація промисловості не завершилась. Чисельність фабричних робітників у 1913 р. становила 948 тис., у ремеслі, на мануфактурах — близько 2 млн осіб. Була поширена праця жінок і дітей.

Порівняно з європейськими країнами Японія за абсолютними показниками випуску продукції відставала. Однак темпи економічного зростання були високими:

Показник	1870	1900	1913
Індекс промислового розвитку	100	240	320
Індекс добувної промисловості	100	123	134
Видобуток вугілля, млн т	1 (на 1880 р.)	7,5	21,3
Виробництво чавуну, млн т	—	0,02	0,24
Виробництво сталі, млн т	—	1,001	0,25
Виробництво міді, млн т	5,3 (на 1880 р.)	24,3	66,5
Тоннаж суден, тис. т	—	5	65

Якісно нові зміни відбувалися в організації та управлінні виробництвом у промислово розвинених країнах. Провідна роль належала товариствам на основі акціонерної колективної власності. Посилився процес концентрації виробництва та централізації капіталу, що охопив основні галузі господарства. Акціонерна система підготувала умови для монополізації. Контроль за виробництвом і збутом від локальних ринків і промислових районів охопив цілі галузі промисловості, національний та світові ринки. Монополістичні об'єднання почали виникати та розвиватися в банківській сфері. Банки перетворилися на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Злиття банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії.

У США процеси акціонування, концентрації виробництва і капіталу прискорилися після кризи 1873 р. Кількість підприємств збільшувалася повільніше, ніж вартість їхньої продукції. Так, в обробній промисловості за 1900 – 1913 рр. зростання становило відповідно 130 і 210 %. У 1914 р. акціонерні товариства становили 28,3% всіх підприємств, випускали 83,2% промислової продукції, на них працювало 80 % робітників. У 1910 р. підприємства за обсягом виробництва поділялися на невеликі (до 20 тис. дол.) – 67,2%, середні (від 20 до 100 тис. дол.) – 21,3, великі (100 тис. дол. і більше) – 11,5%. Корпорації, вартість продукції яких була понад 1 млн дол., виробляли міді – 99%, свинцю – 92, прокату – 91, чавуну – 85,8, автомобілів, сільськогосподарських машин, продукції хімічної, електротехнічної, текстильної галузей – 50, переробляли м'яса – 80%.

Монополізація розпочалася з виникненням залізничної імперії Вандербільта. Першою формою монополістичних об'єднань були пули (або картелі), які встановлювали ціни, розподіляли замовлення та прибутки. У 1866 р. виник соляний пул у штаті Мічіган, у 1870 р. – Чиказький пул, який контролював залізничні перевезення. Панівною формою монополій спочатку в легкій, потім у важкій промисловості стали трести. Першим з них був нафтовий трест Рокфеллера "Стандарт ойл Компані", утворений у 1870 р.

У 90-х роках провідна роль у монополізації промисловості, транспорту, банків перейшла до холдинг-компаній та концернів. У 1901 р. в США налічувалося 440 трестів з загальним капіталом 20,3 млрд дол.

Одночасно відбувалася монополізація банків. У 1890 р. у Нью-Йорку було 64 банки, що володіли капіталом 302 млн дол., у 1900 р. – 58, капітал яких збільшився до 548 млн дол. Інтенсивно, внаслідок злиття банківського та промислового капіталів, формувався фінансовий капітал.

Найбільшими американськими монополіями були групи Рокфеллера (контролювали 95% американського видобутку нафти і 90% її експорту, промислові підприємства, банки, залізниці), Моргана ("Юнайтед Стейтс Стіл", що монополізував виробництво 2/3 сталі, трести в сільськогосподарському машинобудуванні, торговому пароплавстві, електротехнічна корпорація "Дженерал електрик", підприємства зв'язку, міського транспорту, страхові компанії), Пенсільванська група, група Вандербільта, групи Гульда, Гаррімана, три автомобільні корпорації: "Форд", "Дженерал моторс", "Крайслер" та ін. Фінансові групи Рокфеллера та Моргана контролювали 112 банків.

Уряд намагався обмежити економічне панування монополій. У 1890 р. було прийнято закон Шермана про заборону монопольної змови, який регулював торгівлю за межами окремого штату. В 1914 р. закон Клейтона заборонив встановлювати різні ціни на товари для окремих категорій покупців, скуповувати акції для послаблення конкурента, обмінюватися директорськими посадами. Однак антитрестівське законодавство фактично не застосовувалося.

У Німеччині активний розвиток акціонерної власності (грюндерства) почався з будівництва залізниць у 70-х роках XIX ст. У 1870 р. існувало

418 акціонерних товариств, за період 1871 – 1872 рр. з'явилося 978 нових з акціонерним капіталом 2,8 млрд марок. Процес монополізації охопив усі галузі промисловості. На відміну від США, монополії об'єднували більшу кількість підприємств (кілька сотень), існували у формі картелів і синдикатів. У 1879 р. їх кількість становила 14, в 1900 р. – 300, перед першою світовою війною кількість їх зросла в 2 рази. У кінці 90-х років XIX ст. – на початку XX ст. з'явилися перші трести: електротехнічні корпорації АЕГ і товариство "Сіменс".

Інтенсивно формувався фінансовий капітал. У 1913 р. існувало 1850 банків; 9 берлінських банків контролювали 85 % банківського капіталу (11,3 млрд марок). До таких банків належали Німецький (капітал 3 млрд марок і контроль за 87 банками), Дрезденський, Дармштадтський банки, Облікове товариство (власний капітал 300 млн марок), їхній прибуток в 1895–1900 рр. становив 38,6–67,7 % щорічно. Німецькі банки вкладали капітали в основному в промисловість. Так, 6 берлінських банків контролювали 751 підприємство.

У Великобританії ще на початку 60-х років XIX ст. було 639 акціонерних корпорацій. Проте перші монополії виникли лише в кінці 80–90-х рр. XIX ст. У 1888 р. виник Соляний союз, що контролював 90 % продукції. В 1894 – 1896 рр. у Шотландії утворилося монопольне об'єднання з виготовлення труб. Поступово монополії з'явилися в хімічній, трубопрокатній, воєнній промисловості, суднобудуванні, на транспорті. В 1913 р. у Великобританії їх налічувалося 93. Отже, формування монополій розпочалося пізніше, ніж в США та Німеччині, здійснювалося повільніше. В основному вони об'єднували 30 – 50 фірм. Контроль над галузями був практично відсутній. Найменше монополій було в легкій і добувній промисловості.

За темпами монополізації банківський капітал випереджав промисловий. У 80-х роках XIX ст. кількість приватних банків зменшилася до 172, а кількість акціонерних досягла 91. Депозити в банках за 1880 – 1908 рр. зросли в 2,8 раза, їм належало 25 % всіх цінних паперів світу. В 1913 р. 12 банків на чолі з Англійським зосередили 70 % всього світового капіталу.

Для економіки Франції характерним було збереження великої кількості невеликих підприємств, повільний процес концентрації виробництва. На початку XX ст. лише 30 % підприємств мали понад 50 робітників. Швидке зростання кількості акціонерних товариств почалося в перші роки XX ст., коли щорічно виникало 600–700, а в 1907 р. – 1000 нових компаній. Монополізація у формі картелів і синдикатів почалася в 70-х роках XIX ст. Так, в 1876 р. утворився металургійний синдикат (13 заводів), у 1883 р. – цукровий картель. На початку XX ст. велика кількість картелів виникла в хімічній, текстильній, вугільній, металургійній промисловості, на торговому флоті, у машинобудуванні.

Винятково високими були темпи концентрації банківського капіталу. За 1870 – 1909 рр. три банки "Ліонський кредит", "Національна облікова контора", "Генеральне товариство" збільшили обсяг капіталів в 4,4 раза, вкладів – у 10,2, кількість відділень – у 19,2 раза. Загальна сума банків-

ського капіталу досягла в 1914 р. 11 млрд фр. Головним центром фінансового капіталу був Французький банк. Однак діяльність банків була спрямована не на інвестиції у промисловість, а на позиково-лихварську діяльність. Капіталовкладення всередині країни щорічно зростали на 1%, експорт капіталу – на 3%. Перед війною обсяг експортованого капіталу був в 1,6 раза більший, ніж капіталовкладення в національну промисловість і торгівлю.

Акціонування та монополізація економіки в Японії розпочалися в 80-х роках XIX ст. Лише за 1905 – 1906 рр. виникло 180 акціонерних компаній. У 1913 – 1914 рр. 25% усіх робітників працювали на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чол. У 1913 р. капітал акціонерних корпорацій досяг 2 млрд дол. З них 38% належало 0,4% корпорацій, кожна з яких мала понад 5 млн єн. Першими монополіями були старі банківсько-торгові компанії Міцуї (контролювали добувну і текстильну промисловість), Міцубісі (панували у судноплавстві, транспортному машинобудуванні). У 1880 р. була створена Японська паперова, у 1882 р. – Японська пароплавна компанії. Процес монополізації прискорили фінансова криза 1887 – 1898 рр. та світова криза перевиробництва 1900 – 1903 рр. Основними формами монополій були картелі, синдикати, концерни.

Швидко зростав банківський капітал. Перший Національний банк Японії був утворений у 1873 р. компаніями Міцуї та Оно. В 1879 р. кількість банків досягла 153. У 1912 р. банківський капітал становив 570 млн єн.

Індустріальний розвиток не був поступальним. Починаючи з 1825 р. його переривали кризи (1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1883, 1893, 1901 – 1902 рр.), внаслідок чого він набув циклічного характеру. Розорення невеликих і середніх підприємців сприяло концентрації та централізації виробництва, капіталу.

2.3. Особливості аграрного розвитку

Для європейських аграрних відносин у XIX – на початку XX ст. визначальним було збереження великого землеволодіння. У Великобританії у 70-х роках XIX ст. 250 землевласникам належало більше половини всієї землі. У Франції в 1815 р. 0,6% власників (21,4 тис.) володіли 42,3% землі. У Німеччині 118 тис. дворян мали понад 600 моргів землі кожний, що разом становило 60% земельної площі. В кінці XIX ст. поміщицьким і фермерським господарствам, які становили 13% усіх господарств, належало 71,4% сільськогосподарських угідь.

Сільське господарство Великобританії розвивалось на фермерській основі. Фермери орендували у лендлордів землю, господарювали на ній, використовуючи найману робочу силу. До 70-х років XIX ст. у фермерське господарство було вкладено 450 млрд ф. ст., чисельність найманих робітників становила 1 млн чол. Концентрація виробництва призвела до знищення невеликих ферм. Перед першою світовою війною у Великобританії було понад 500 тис. ферм, найбільшим належала третина оброблюваних земель. Характерним було те, що значна частина земель не оброблялася.

Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Поширилися сівозмінна система, травосіяння. Широко застосовували парові плуги, машини, дренажні роботи, використовували мінеральні добрива. В 1846 р. було відмінено протекціоністські "хлібні закони". Проте фермери, які сплачували високу земельну ренту, не витримували конкуренції дешевого американського зерна. Аграрна криза, що продовжувалася з середини 70-х до середини 90-х років XIX ст., прискорила переведення сільського господарства на індустріальну основу. Було скорочено посівні площі під зерновими культурами, зменшено земельну ренту. Основним напрямом стало інтенсивне тваринництво. В 1913 р. сільськогосподарська продукція становила 8% національного доходу країни. Потреби країни в продуктах харчування та сировині задовольнялися за рахунок імпорту. Рівень забезпеченості країни залежав від становища на світовому ринку.

У Франції сільське господарство розвивалося на основі парцелярного землеволодіння. У 1815 р. 1,5 млн селян (37,9% усіх власників) володіли 19,5% землі, середній розмір господарства коливався від 3 до 12 га землі. Більше половини з них користувалися ділянками 0,5 га. Протягом XIX ст. йшов повільний процес концентрації земельних володінь і одночасного зростання кількості парцелярних господарств. Формувалося фермерство. В 1908 р. 84% всіх господарств належало 28,8% оброблюваних земель, з них менше 1 га мали 38%, від 1 до 10 га — 46%. Великі господарства займали 2/3 землі.

Селянське господарство складалося з невеликих парцел розміром від 0,05 до 0,4 га. Для зміцнення матеріального становища селяни орендували землю. Була поширена як "чиста" (капіталістична) оренда, так і дольщина, коли землю брали під заставу. В кінці XIX ст. селяни сплачували лихварям щорічно 2 млрд фр., значна частина їх була номінальними власниками землі.

Селянське господарство залишалося провідною галуззю французької економіки. В 1912 р. у ньому було зайнято 40% населення, а в промисловості — 36%. Сільськогосподарська продукція протягом XIX ст. збільшилася в 2,5 раза і за вартістю перевищувала промислову. Відбулися певні прогресивні зрушення. Посівні площі зросли з 23 до 26 млн га. Із зернових культур найпоширенішою була пшениця, з технічних — цукровий буряк. Розширювалося шовківництво. Аграрна криза кінця XIX ст. прискорила механізацію сільського господарства. За перші десятиліття XX ст. кількість молотарок зросла в 2,5 раза, сівалок — в 4 рази, жниварок — у 8, сіножаток — у 4, використання мінеральних добрив — в 5 разів.

Проте порівняно з іншими європейськими країнами рівень розвитку сільського господарства був низьким. Врожайність підвищувалася повільно. Поголів'я худоби на 1 тис. га землі становило 262 голови великої рогатої худоби, тоді як у Великобританії — 367, Німеччині — 395, Бельгії — 727. Механізацію, агротехніку запроваджували лише у великих господарствах. Перед війною Франція за врожайністю пшениці посіла десяте місце в світі. В окремі роки імпорт сільськогосподарської продукції перевищував її експорт.

Гальмом розвитку сільського господарства Франції була його парце-

лярність, залишки такої оренди, як половинщина, заборгованість селян в Іпотечному банку, державні прямі та непрямі податки. Торгова неспроможність селян гальмувала розвиток внутрішнього ринку.

Для розвитку аграрних відносин у Німеччині характерною була поступова ліквідація феодально-кріпосницьких відносин. "Жовтневий едикт" 1807 р. у Пруссії дав селянам особисту свободу і право розпоряджатися землею, залишив за юнкерами судову та адміністративну владу. За законами 1811, 1816, 1821 рр. селяни мали змогу викупити землю за умови сплати суми, в 25 разів більшої від щорічних рентних платежів, чи віддати поміщику від 1/3 до 1/2 своєї землі. Цей порядок було поширено на заможних селян, які мали повну упряжку худоби і були записані в особливі податкові списки. Революція 1848 р. прискорила ліквідацію феодальних відносин. Проте цей процес продовжувався на основі викупних платежів і затягнувся до 80-х років XIX ст. Лише в областях на схід від Ельби селяни виплатили юнкерам протягом 50 років 1 млрд марок.

Посилився процес майнової диференціації серед селянства. В 1882 р. селянські господарства площею до 10 га (87% всіх господарств) володіли 28,6% оброблюваних земель. З млн господарств, що становило половину загальної кількості їх, мали менше ніж 2 га землі. Основна частина селян перетворилася на наймитів із наділом та орендарів, становище яких було складне в зв'язку з високою земельною рентою.

У Німеччині на той час було два типи розвитку аграрних відносин. Для східних районів характерним був юнкерський шлях аграрної еволюції. У північних та південно-західних районах і в Баварії, де засилля юнкерського землеволодіння було меншим, розвивалися селянські та фермерські господарства.

На інтенсивний шлях розвитку сільське господарство перейшло під впливом аграрної кризи 1876 – 1895 рр. Значна роль в цьому належала урядовій політиці аграрного протекціонізму. В землеробстві поширилися сівозмінна і травопільна системи. За 1870 – 1913 рр. врожайність зросла на 33 – 50 %. Визначилася спеціалізація юнкерських господарств: цукрові буряки, картопля, тваринництво, насамперед свинарство. В помістях будували цукрові та винокурні заводи. Імпортували пшеницю, бавовну, вовну. Створювали сільськогосподарські товариства, станції, школи. У 1893 р. почав діяти Союз сільських господарів, у 1909 р. – Імперський союз сільськогосподарських товариств, який об'єднував 13 тис. кредитних товариств з 1 млн членів і річним оборотом 4,5 млрд марок.

У цілому індустріалізація сільського господарства Німеччини відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримував цей процес, були обезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

У США перша половина XIX ст. – це період утвердження фермерського господарства як пануючої форми землеволодіння. Після війни за незалежність і в ході освоєння Заходу державний земельний фонд значно зріс. Протягом 1788 – 1859 рр. 1442 млн акрів землі з 1905 млн акрів (1 акр

дорівнює 0,4 га), що оброблялася, перейшли у володіння уряду. Внаслідок боротьби за демократизацію аграрного законодавства поліпшилися умови продажу землі, але залишалося скватерство — система вільного займу земель, яка була санкціонована в 1841 р. На 1860 р. загальна кількість фермерських господарств досягла 2044 тис., їх середній розмір становив приблизно 335,4 акра. На Півдні зберігалося плантаційне рабовласницьке господарство, що спеціалізувалося на вирощуванні бавовни. Типовими були плантації площею від 700—900 до 20 тис. акрів, на яких працювало від 20 до 500 рабів. Розвивалася оренда землі. На Заході орендарями були 15—20%, на Півдні — до 40% землевласників.

Ліквідація рабства в ході Громадянської війни, Акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862 р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Гомстед-акт давав право кожному громадянину США після сплати 10 дол. реєстраційного збору отримати 160 акрів землі, що ставали власністю після п'яти років проживання на ній, обробітку та забудови. Ті, хто бажав, могли отримати землю до 5-річного строку, заплативши до 1.25 дол. за 1 акр після 5-місячного проживання на гомстеді. За 1860—1900 рр. було роздано 1,4 млн гомстедів. Площа оброблюваних земель збільшилася в 2,2 раза. 160 млн акрів землі з державного фонду на Заході безплатно отримали компанії з будівництва залізниць. У розпорядженні індійців залишилося менше 2% землі.

На початок XX ст. в США налічувалося 5,8 млн ферм, що утворилися в основному в результаті купівлі землі у держави та великих землевласників, оренди. З них 35% були орендовані, 23% — заставлені в банках і страхових компаніях, 42% перебували в руках власників. Відбувався процес концентрації земельної власності. Так, 1 млн ферм функціонували, використовуючи 2,3 сільськогосподарських робітників, і давали 52% продукції. У 1910 р. 1% фермерів володіли п'ятою частиною фермерських земель. Розміри великої ферми в середньому становили 1,5—2 тис. га, середньої — 55—80 га, невеликої — 1,5 га.

Сільське господарство США розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. Високими були темпи зростання: валовий збір пшениці і кукурудзи зріс відповідно в 3,5 і 3 рази, бавовни — в 2 рази. В 1900—1914 рр. врожай пшениці збільшився на 70%, кукурудзи — на 27, бавовни — на 58%.

Зерновий напрям був визначальним для сільського господарства. Серед технічних культур переважала бавовна. Важливе місце займало молочне і м'ясне тваринництво. Розвиток техніки сприяв механізації сільського господарства. В 1850 р. у США виготовлялося 250 різних модифікацій залізних плугів. У 1860 р. на полях працювало 250 тис. молотарок, у 1911 р. — 17 тис. тракторів з паровими двигунами. Щорічні витрати на машини і обладнання для сільського господарства зросли за останню третину XIX ст. на 424,4 млн дол. Будували польові залізниці, створювали систему елеваторів. Застосовували мінеральні добрива, обсяг яких збільшився за 1900—1914 рр. у 2,7 раза. Найману робочу силу використовувала половина американських ферм.

На Півдні розвиток сільського господарства відбувався повільніше че-

рез ліквідацію здольщини (кропперства) і системи боргового рабства (пеонажу).

У кінці XIX – на початку XX ст. вартість сільськогосподарської продукції швидко зростала. У 1890 р. вона становила 2,5 млрд дол., у 1900 р. – 5, у 1914 р. – 10 млрд дол.

Господарство заможного фермера мало товарний характер. США стали одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. З 1862 по 1901 р. експорт пшениці збільшився майже у 5 разів, кукурудзи – в 16. Це призвело до європейської аграрної кризи 1875 – 1896 рр., коли ціни на пшеницю впали майже вдвічі. Завоювання зовнішнього ринку було зумовлено тим, що американський фермер обробляв землю, вільну від ренти, тоді як європейські селяни і фермери були змушені платити значні рентні платежі. На початок XX ст. колонізація земель завершилася. Ціни на землю зросли, США в конкурентній боротьбі втратили переваги і, як наслідок, американський експорт значно скоротився.

Отже, аграрні відносини в США розвивалися в умовах панування фермерського господарства, що було тісно пов'язане з ринком. Це сприяло піднесенню продуктивності та інтенсивності праці, розвитку механізації, агрокультури, використанню найманої робочої сили.

Для розвитку сільського господарства Японії велике значення мала земельна реформа 1872 – 1873 рр. Було анульовано феодальне право і утверджено буржуазну власність на землю. Селяни – спадкові держателі землі отримали її у власність, а селяни, які дали землю в заставу, втратили її на користь своїх кредиторів. З селянського землеволодіння було вилучено до третини орної землі. 70% селян залишилися мало- та безземельними, орендували землю за умови сплати 65 – 70% врожаю. Общинні землі були проголошені державними, а пізніше продані поміщикам. Податок, що раніше збирали з врожаю, був замінений на єдиний поземельний податок, який сплачували у грошовій формі. Він становив 50% вартості середнього врожаю. Землю обробляли вручну. Погано розвивалося тваринництво. Перед війною Японія була аграрно-індустріальною країною, 60% населення якої займалося сільськогосподарським виробництвом.

Отже, у XIX – на початку XX ст. розвиток сільського господарства в США, Японії та європейських країнах відбувався двома шляхами: революційним (з переходом на індустріальну основу) та еволюційним, або поступовим перероста нням господарств з феодальних у фермерські.

2.4. Міжнародні економічні відносини

У першій половині XIX ст. сформувався світовий ринок як підсистема господарства, пов'язана з обміном товарів за межами національної економіки та валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну. Він став формою усталених зв'язків між національними ринками, що внаслідок успіхів на транспорті, особливо залізничному, в будівництві доріг остаточно утвердилися як складова частина загальносвітової ринкової господарської системи.

Зовнішня торгівля набула світового характеру. Формувалися світовий кредитний та валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Отже, склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії всієї сукупності світових господарських зв'язків. Основними чинниками цього процесу були розвиток великої машинної індустрії, утворення колоніальної системи, міжнародний поділ праці, що розподілив світ на промислове розвинені й економічно відсталі країни.

Визначилися галузі, які працювали на основі імпортних надходжень або на експорт. Лише зовнішній ринок міг поглинути масовий випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації повинні були забезпечувати світовий рівень з якості та цін.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. У 1914 р. територія колоній промислово розвинених держав становила 85 млн м² з населенням 560 млн осіб. Найбільшими колоніальними імперіями стали Великобританія, яка володіла 33,5 млн м² колоній з населенням 393,5 млн осіб, і Франція, площа колоній якої становила 10,6 млн м² з населенням 55,5 млн осіб. Німеччина і США у 20-х роках XIX ст. стали на шлях колоніальних загарбань, площа їх була в 1914 р. відповідно 2,9 і 0,3 млн м².

Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці (МПП) зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважною формою МПП була міжгалузева предметна спеціалізація. Великобританія як "майстерня світу" спеціалізувалася на виробництві та продажу машин і устаткування. За 1845—1870 рр. експорт машин збільшився в 10 разів. Німеччина зайняла чільне місце у світовому виробництві сільськогосподарської техніки, залізничного устаткування, парових котлів, картоплі, спирту, цукру, виробів хімічної промисловості, Франція — текстильних машин, шовкових і суконних тканин, Великобританія — машин, взуття, шкіргалантереї, виробів харчової промисловості, чорних металів, Бельгія — зброї та інструментів, Австро-Угорщина — металів, цукру, хмелю. Колоніальні країни спеціалізувалися на виробництві бавовни, прянощів, кави, цукру, натурального каучуку.

З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма МПП, як внутрішньогалузева спеціалізація. Так, у металургійному виробництві експортерами чорних металів були Великобританія, Бельгія, Люксембург, кольорових — Австро-Угорщина, Франція.

Зароджувалися елементи кооперації з виробництва та взаємообміну. Так, у всьому світі використовували гвинти та підшипники англійського виробництва, вимірювальні прилади та крани німецької промисловості. Почався процес інтернаціоналізації виробництва.

Провідною і найстарішою формою світогосподарських зв'язків була міжнародна торгівля, до якої були залучені всі незалежні та колоніальні країни, її динаміку характеризують такі дані: 1720—1780 рр. — зростання

фізичного обсягу в 2,1 раза, 1800–1880 рр. – в 10,4, 1896–1913 рр. – в 2,4 раза. Отже, світовий товарообмін перевищував темпи зростання виробництва. Ця тенденція була властива для зовнішньої торгівлі промислово розвинених країн світу:

	Індекс зовнішньоторгових оборотів у вартісному вираженні, %				
	1800	1850	1870	1900	1913
Великобританія	100	486	808	1324	1230
Німеччина	–	100	538 (за 1889 р.)	975	1961
Франція	–	100	304	473	823
США	100	258	1035	2931	5461
Японія	–	–	100	1020	2825

Провідну роль у світовій торгівлі займала Великобританія. Частка торгівлі та транспорту в національному доході постійно зростала: з 17,4% в 1801 р. (в 1871 р. – 22%) до 27,5% в 1907 р. Це можна пояснити наявністю значної кількості товарів внаслідок промислового перевороту, що почався швидше, ніж в інших країнах; існуванням колоніальної імперії; індустріалізацією в Європі та США; низькою вартістю товарів; великим торговим флотом, тоннаж якого становив 21 млн т з 49 млн т загального тоннажу світового флоту.

У 40-х роках XIX ст. Великобританія проводила політику вільної торгівлі та поміркованого протекціонізму, прагнучи встановити економічне панування над усім світом. Цього вона досягла лише у відносинах з колоніями. Так, індійські товари, що були більш конкурентоспроможні порівняно з англійськими, були обкладені 10–30%-м митом від вартості, а англійські товари, що експортувалися в Індію, – в розмірі 2–5% від вартості. Це призвело до збагачення англійських фабрикантів і розорення індійських ткачів. Там, де не можна було економічно підкорити країну, Великобританія вдавалася до воєнної сили (війни з Китаєм, поява англійської ескадри в Японії в 1853, 1854 рр.).

Негативно вплинув на Великобританію режим торгової політики світового ринку. З європейських країн лише Пруссія, а потім об'єднана Німеччина у перші роки свого існування проводили політику вільної торгівлі, оскільки були зацікавлені в експорті сільськогосподарської продукції з Великобританії. Французький уряд підвищував протекціоністські мита. США неодноразово приймали акти протекціоністського характеру, які збільшували кількість товарів, обкладених митом, і його розміри. Всі країни, крім Великобританії, проводили політику аграрного протекціонізму.

Зовнішньоторговий баланс Великобританії був пасивний, тобто імпорт переважав над експортом. Однак платіжний баланс за усіма формами зовнішньоекономічних відносин був активним. В економіці країни швидко розвивалася сфера послуг, значення якої в експорті зростало (посередницькі, торгові, банківські операції за кордоном, фрахт, транспортні послуги). Так, у 70-х роках XIX ст. від'ємне торгове сальдо становило 181,9 млн ф. ст. і перекривалося прибутками від міжнародного обміну послугами — 160 млн ф. ст., від іноземних інвестицій — 95,9 млн ф. ст. У 1913 р. це співвідношення становило відповідно 159, 125 і 187 млн ф. ст. Із зростанням світового товарообороту частка Великобританії скорочувалася: в 1870 р. — 25%, в 1900 р. — 19,5, в 1913 р — 15,5%.

Німеччина досягла неабияких успіхів у зовнішній торгівлі. У 1850 р. її зовнішньоторговий оборот оцінювався в 10,6 млрд марок, у 1913 р. — 20,7 млрд марок. На початку XX ст. Німеччина була морською державою. Тоннаж торгового флоту протягом 1871 — 1913 рр. зріс з 982 тис. т до 3 млн т. З кінця 70-х років XIX ст. країна остаточно стала на шлях протекціонізму. Застосовуючи підвищені мита на імпорт промислових і сільськогосподарських товарів, вона збільшувала експорт у промислово відсталі країни.

У США динаміка зовнішньої торгівлі за 1870 — 1913 рр. зросла в 5,3 раза. Визначальним було швидке зростання експорту порівняно з імпортом (за 1870 — 1913 рр. відповідно 6,5 і 4,1 раза), а також із обсягом промислового виробництва, тобто промисловість США почала працювати на експорт.

Франція за обсягом зовнішньоторгового обороту протягом XIX ст. займала друге місце після Великобританії. Внаслідок зростання зовнішньої торгівлі США і Німеччини вона в 1913 р. перемістилася на четверте місце. Переважав імпорт товарів. Відставання експорту в 1,6 раза пояснювалося повільним розвитком господарства.

Для Японії було характерним велике зростання обсягу зовнішньої торгівлі: за 1870 — 1913 рр. в цілому — в 28 разів, експорт — у 46,3, імпорт — в 21,6 раза. Вирішальне значення для торгової експансії мали прискорена індустріалізація, монополізація, ввезення сировини, необхідної для промисловості.

У 80-х роках XIX ст. почалася стагнація міжнародної торгівлі. Експорт товарів з Великобританії зменшився на 20%, Німеччини — на 5, Франції — на 3%. Це було пов'язано з падінням цін на промислові та сільськогосподарські товари через зміни у промисловому виробництві в межах світового господарства, а також із загостренням економічної боротьби між європейськими країнами та США.

З 1896 р. почався перелом у світовій торгівлі, що знову розвивалася швидшими темпами порівняно з промисловістю. Ціни систематично зростали внаслідок монополізації виробництва і відкриття золотих копалень на Алясці, в Канаді, Південній Африці.

У світовій торгівлі зменшилася частка Європи, одночасно зросло значення американських і азіатських країн, що видно з таких даних, %:

Континент	1900	1913
Європа	65,9	61,2
Америка	19,1	21,5
Азія	9,5	11,4
Африка, Австралія	5,5	5,9

У світовій торгівлі Європа зазнала втрат в основному через Великобританію (на 3,6%) і Францію (на 1%). Частка США під тиском конкуренції зменшилася з 11,5 до 11,1% у світовій торгівлі. В цілому частка Великобританії, Німеччини, Франції, США в 1900 р. становила 42,9%, а в 1913 р. – 38,79% світової торгівлі.

Відбулися зміни в структурі товарообміну. Якщо для XIX ст. був характерний обмін промислових товарів на сировину і продукти харчування, то на початку XX ст. зросло значення фабрикатів у експорті всіх європейських країн, США та Японії. Перше місце займала Великобританія – 77,9% всього експорту в 1913 р., потім Франція – 60,8, Німеччина – 58,7%.

Характерною ознакою зовнішньоекономічних відносин був імпорт сировини з колоніальних країн, оскільки найрозвиненіші країни, за винятком США, були мінімально забезпечені сировиною. У 1913 р. в усьому імпорті Великобританії частка сировини досягала 36%, Німеччини – 56,1%, Франції – 58,7%, США – 53,2%.

Для світової торгівлі сільськогосподарськими продуктами був притаманний аграрний протекціонізм, який поглибився кризою 1875–1896 рр. Лише Великобританія заборонила хлібні мита, що було викликано інтересами промислового капіталу. На шлях вільної торгівлі стали Бельгія, Шотландія. На початку XX ст. відбувся перелом у світових цінах на хліб, почалося їх підвищення. Різко скоротився експорт зернових культур із США, а посилився з Росії, Канади, Аргентини, Австрії, Румунії. Значна роль належала експорту м'ясо-молочних продуктів та птиці.

З кінця XIX ст. для зовнішньої торгівлі характерною була тенденція зростання протекціонізму і встановлення монопольних цін. Країни укладали торгові договори, підписували інвестиційні угоди.

З розвитком міжнародної торгівлі, починаючи з 70-х років, дедалі більшого значення набув експорт капіталу. Найбільшими експортерами були Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Голландія, про що свідчать такі дані, млрд марок:

Країна	1880	1913
Великобританія	30	76–77
Франція	12–15	48–49
Німеччина	4–5	30–32
Бельгія	–	2–3
Голландія	3–4	4–6
Швейцарія	–	4–5

США мали велику зовнішню заборгованість, що в 1912 р. становила 6750 млн дол. Одночасно протягом першого десятиліття XX ст. вони збільшили ввіз капіталу з 500 млн дол. до 2,5 млрд дол. в 1913 р.

Експорт капіталу від 2/3 до 3/4 був спрямований у колонії та залежні країни. Великобританія 52,2% капіталів вклала в колонії та домініони, 21,9% – у залежні країни. У 1910 р. вона мала 72 банки з 5,5 тис. відділень у колоніях. Сферами розміщення капіталів були залізниці та автомобільні дороги (61,4%), торгівля (19,9%), банки та страхова справа (2,5%), видобуток сировини, плантації чаю та кави (9,2%).

США орієнтувалися на зміцнення своїх економічних позицій на своєму континенті. Так, частка Латинської Америки становила 49,9%, американських експортних капіталів, Канади – 28,8, Європи – 13,4%.

Франція розпочала свою роль світового кредитора з шестипроцентної позики саксонському королю в 1811 р. До 70-х років XIX ст. капітали спрямовувалися в облігації, акції промислових підприємств. З кінця XIX ст. Франція вивозила капітал переважно у позиковій формі, тобто надавала його у вигляді державних позик і цінних паперів. Перед першою світовою війною французькі позики розподілялися так, млрд марок: Європа – 22, в тому числі Росія – 12 (40% французьких вкладень), Німеччина – 1, балканські країни – 3, Австрії – 2,5, в країни Латинської Америки – 6, у свої колонії – всього 10% капіталу.

Німеччина вкладала 98% капіталу, що вивозився, в освоєння джерел сировини і ринків збуту в залежних країнах (Туреччина, Китай та ін.).

Важливою формою зовнішньоекономічних зв'язків були міжнародні міграційні процеси, пов'язані з переселенням європейців до Америки. З 1816 по 1856 р. з Європи до США емігрувало 5 млн, а в другій половині XIX ст. – 18 млн осіб. До середини XIX ст. найінтенсивнішою була еміграція з розвинених країн: Великобританії, Німеччини, Франції. З кінця XIX ст. збільшилася кількість емігрантів з країн Східної та Південної Європи: Австро-Угорщини, Італії, Росії. Так, з усієї кількості емігрантів частка Італії становила 21,1%. Австро-Угорщини – 19,9%, Росії – 20%.

Основною іммиграційною країною були США, частка якої серед країн-іммігрантів була досить високою і становила в 1913 р. 61,9%. Зросло значення Канади (до 13,1%), Аргентини (15,6%), Бразилії (9,4%).

Важливим економічним результатом міжнародної міграції робочої сили було прискорення розвитку промисловості та сільського господарства в країнах імміграції, посилення міжнародного поділу праці, збільшення експорту товарів з цих країн і одночасно імпорту товарів у країни імміграції.

У кінці XIX — на початку XX ст. відбулися зміни у валютних відносинах між капіталістичними країнами. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли роль грошей закріплювалася золотом і сріблом, була витіснена валютною системою золотого стандарту (системою класичного монометалізму). Ця система виникла у Великобританії в кінці XVIII ст., а в кінці XIX — на початку XX ст. стихійно сформувалася як сукупність національних валютних систем. Основу валютних курсів становив золотий паритет, коли грошова одиниця будь-якої країни мала відповідний золотий вміст. Відхилення допускалося лише в межах так званих золотих точок — не більше 1% від золотого паритету. У 1871 р. золоту валюту запровадила Німеччина, в 1877 р. — Голландія, в 1879 р. — США, в 1892 р. — Австрія, в 1897 р. — Японія, в 1898 р. — Росія. Золото було основою міжнародних розрахунків, що здійснювалися оплатою боргових зобов'язань через банки. Не обмежувався обмін національної валюти на іноземну. Золото вільно вивозилося і ввозилося. Крім золотих монет в обігу були білонни (розмінні) монети, що виготовлялися з срібла, міді, бронзи та інших металів, паперові гроші у формі білетів державної скарбниці, банківські білети. З усіх грошей, що були в обігу країн у 1885—1913 рр., 70 — 80% становили золоті та срібні монети. За 1880—1908 рр. в усіх країнах було викарбовано на 30 млрд марок золотих монет. Система класичного золотого стандарту була зруйнована під час першої світової війни. Золотий обіг законодавчо був скасований.

Протягом XIX ст. у західноєвропейських державах і США відбувся промисловий переворот, який ознаменував собою завершення переходу від аграрної до індустріальної цивілізації. Зміст розвитку світової економіки в індустріальну епоху полягав у здійсненні структурних зрушень, внаслідок яких змінилося значення сфер і галузей господарства, їх частки у виробництві валового внутрішнього продукту та національного доходу. Випереджаючими темпами розвивалася промисловість, що забезпечувало її перевагу над сільським господарством у світовому та національних господарствах. Зростання важкої промисловості почало змінювати галузеву структуру індустріального потенціалу.

Прискорилося економічне зростання. Загальні середньорічні темпи зростання ВВП провідних індустріальних держав Західної Європи, Північної Америки в 1870—1913 рр. становили 2,5%, зокрема США — 4,1%, Японії — 2,5%, Німеччини — 2,8%, Франції — 1,7%, Великобританії — 1,9%.

Характерною особливістю світової економіки останньої третини XIX ст. був перехід від моно- до поліцентризму. Серйозними

конкурентами Великобританії, яка першою стала на шлях промислового перевороту й індустріального розвитку і була "майстернею світу", стали США та Німеччина. Економічний розвиток мав переважно екстенсивний характер. Темпи зростання продуктивності праці відставали від темпів економічного зростання і становили в середньому 1,7 %. У США за 1870 – 1914 рр. екстенсивні фактори забезпечували 73% приросту продукції.

Кардинальні зміни в усіх сферах господарського життя призвели на межі XIX – XX ст. до утворення світового господарства як системи світогосподарських відносин, матеріальної основи індустріальної цивілізації. Світове господарство — це сукупність національних господарств як макроекономічних організмів, пов'язаних між собою міжнародними економічними відносинами в цілісну систему. Матеріальною основою формування світового господарства були машинне виробництво, міжнародний поділ праці, завершення формування світового ринку. Істотним чинником розвитку світового господарства стала інтернаціоналізація господарського життя.

Національне виробництво дедалі більше визначалося міжнародними зв'язками. Залежно від ступеня включення його до системи міжнародної спеціалізації та кооперації воно почало набувати форми міжнародного господарського процесу.

У XIX — на початку XX ст. відбулися радикальні перетворення в аграрному секторі економіки світу. В сільському господарстві США, Великобританії, Франції розвивалось фермерство. Аграрний розвиток у Німеччині відзначався дуалістичністю. Крім фермерських господарств, зберігалось велике землеволодіння юнкерів та залежність селян від них.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *В чому полягає суть промислового перевороту? Які його наслідки? Які особливості промислового перевороту у Великобританії, Німеччині, Австрії та США?*
2. *Розкрийте основний зміст процесу індустріалізації. Покажіть динаміку та особливості індустріального розвитку США, Німеччини, Великобританії.*
3. *Які структурні зміни відбулися в економіці провідних країн світу протягом останньої третини XIX — на початку XX ст.?*
4. *Використавши конкретні приклади і факти, порівняйте аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації.*
5. *Проаналізуйте два напрями розвитку (революційний та еволюційний) сільського господарства США, Японії та європейських країн.*

6. *Коли завершилося формування світовою ринку? Дайте визначення поняття "світовий ринок". Які зміни відбулися в світовій економіці в кінці XIX — на початку XX ст.?*
7. *Доведіть, що на зламі XIX—XX ст. сформувалося світове господарство.*

Розділ 3. ГОСПОДАРСТВО СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. Подолання економічних наслідків першої світової війни та стабілізація господарства

Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) дуже дорого обійшлася людству: 10 млн вбитих, 20 млн покалічених людей, десятки тисяч спалених сіл і міст, фабрик і заводів, ферм і шкіл. Це далеко не повний перелік втрат, яких зазнало господарство земної кулі. Не витримала напруги війни й процвітаюча економіка Німеччини, яка до 1914 р. займала друге місце у світі після США. У 1917 р. обсяг промислового виробництва, так само як і в сільському господарстві, порівняно з 1913 р. скоротився вдвічі. Вичерпалися матеріальні резерви, що становили 25 млрд марок. Почалася галопуюча інфляція. Блокована країнами Антанти, Німеччина експортувала лише 1/3 продуктів харчування. Катастрофічно зростав державний борг. У 1916 р. в країні розпочався голод. Різко скоротилася реальна заробітна плата, робочий день становив 12 – 14 годин. Німеччина програла війну, капітулюючи перед державами Антанти.

По-іншому розвивалося в ці роки господарство США. Країна вступила у війну тільки у 1917 р. Вона торгувала практично з усіма воюючими країнами. Ця обставина допомогла США втричі збільшити виробництво промислової продукції. Надзвичайно зріс попит на американську сільськогосподарську сировину та продовольство. В кінці війни США перетворилися на провідну, економічно могутню країну. Тут сконцентрувалося 1/2 золотого запасу світу. Видобуток вугілля становив 1/2, нафти 2/3, виплавка чавуну і сталі – 3/5, випуск автомобілів – 85% світового виробництва. Із боржника (борг становив 2 млрд дол.) США стали кредиторами

багатьох країн на загальну суму 15 млрд дол. Американська валюта, потіснивши своїх конкурентів, посіла панівне місце у світовій фінансово-кредитній системі. Втричі зріс експорт США. У роки війни відбувався процес концентрації промисловості, банківської справи, фермерства.

Великобританія, хоч і виграла війну, вийшла з неї знесиленою, значно відстаючи від США. Вона втратила 2/3 торгового флоту, заборгувала США 4 млрд дол. Вдвічі зменшився експорт товарів, адекватно цьому зріс імпорт. Світова фінансова столиця з Лондона перемістилася в Нью-Йорк. Великобританія втратила третину національного багатства. Фабричне устаткування помітно відставало від США, зокрема у таких галузях, як гірничодобувна, сталеплавильна, текстильна, суднобудівна. Державний борг порівняно з 1913 р. зріс у 13 разів. Однак Великобританія збільшила свої колонії за рахунок Німеччини та Туреччини. Економічні втрати Великобританія намагалася повернути за рахунок німецької воєнної контрибуції.

Франція, як і Великобританія, була серед країн-переможниць. Однак у роки війни вона ще більше постраждала. Німеччина окупувала 13 найрозвиненіших департаментів Франції, більшість з яких були зруйновані. Франція втратила понад 10% працездатного населення, північно-східні житниці країни, їй довелося імпортувати значну кількість сільськогосподарської продукції. У 1914—1918 рр. Франція змушена була розширити зернові посіви в південних департаментах, розвивати промислове виробництво, електростанції, інші об'єкти, необхідні для оборони країни. Все це дало змогу індустріалізувати колись економічно відсталі райони. Нестача палива, сировини примушувала промисловців інтенсифікувати виробництво, впроваджувати механізацію, раціоналізацію, нові технології, стандартизацію. Колосальні витрати на війну дещо підірвали стабільність французької валюти. Країна перестала відігравати роль світового кредитора, особливо після того, як більшовики відмовилися повернути мільярдні інвестиції, вкладені Францією в Росії.

Японія в роки першої світової війни, як і США, значно зміцнила свій економічний потенціал. Як член Антанти вона по суті не брала участі у війні, а лише захопила у німців Каролінські, Маршаллові та Маріанські острови на Тихому океані і частину Шандунської провінції з головним містом Ціндао (Китай). Скориставшись воєнними труднощами своїх європейських конкурентів, Японія нав'язала Китаю в 1915 р. кабальний договір. Китайська сторона змушена була визнати за Японією "21 вимогу". Вона одержала монопольне право займатися в Китаї промисловою та комерційною діяльністю, кредитуванням будівництва залізниць і промислових підприємств. Китаю було заборонено давати в оренду будь-кому (зрозуміло, крім японців) порти. Ці та ряд інших "вимог" дали змогу агресивному сусіду збільшити втричі експорт промислових товарів в Китай та в країни тихоокеанського регіону. Така сприятлива економічна кон'юнктура дала можливість Японії подвоїти у роки війни промислове виробництво на основі нових технологій. У суднобудуванні вона зайняла третє місце у світі. Сільське господарство відставало від динамічно зростаючої промисловості. Зростання цін на рис (основний продовольчий продукт), з одного боку,

збагачувало власників землі — самураїв, а з другого — погіршувало становище селян-орендарів. Останні змушені були платити поміщикам до 70% урожаю за користування земельним наділом. Усе це призвело до так званих рисових бунтів.

У післявоєнному економічному розвитку країн світу важлива роль належала Версальському договору, підписаному у 1919 р. 27 країнами-переможницями і Німеччиною. Остання повернула Франції Ельзас і Лотарингію. Крім того, Німеччина передала Франції вугільні шахти Саарської області. Управляти нею 15 років мала Ліга Націй. Округи Мальмеді, Ейтен і Морене відійшли до Бельгії, північна частина Шлезвігу — до Данії, місто Мемель (Клайпеда) у 1923 р. — до Литви. Гданськ оголошено "вільним містом". Німеччина зобов'язалася визнавати суверенітет Австрії, Чехословаччини, Польщі. Останніми були передані Німеччиною частина Помор'я, Познань та інші землі. Німецькі колонії поділили між собою Великобританія, Франція, Японія та Бельгія. Німеччина позбавлялася військового флоту, авіації, важкого озброєння, армія могла становити лише 100 000 чол. Німеччина повинна була сплатити воєнну контрибуцію у сумі 132 млрд золотих марок.

Отже, Версальська система відрізала від Німеччини 1/8 її території, на якій проживало 1/12 населення, позбавила 3/4 родовищ залізних руд, 1/3 вугілля та сталі. Так була покарана Німеччина за спробу домогтися світового політичного і економічного панування. Країни Антанти одержали необмежені права проводити в Німеччині комерційну і господарську діяльність. На певний час Німеччина перестала бути економічним конкурентом Великобританії та Франції, втративши 50 % національного багатства.

У 1919—1929 рр. американська економіка була на піднесенні: США виробляли промислових товарів набагато більше, ніж Франція, Великобританія, Італія, Німеччина, Японія разом. Ця країна домоглася таких успіхів тому, що вона першою взяла курс на переобладнання основних засобів виробництва. Обновлялися основні галузі економіки: хімічна, електрична, приладобудівна, автомобільна, радіотехнічна. Стандартизація, тобто масовий випуск деталей, вузлів, став звичайним явищем у верстатобудівній, автомобільній та інших галузях. Система Тейлора, чи конвеєризація, дала змогу підприємцям наситити товарами національний і світовий ринки.

Промислово-фінансові групи Рокфеллера, Дюпона, Меллона процвітали. Щодо темпів розвитку не мали собі рівних нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі промисловості. Якщо до першої світової війни США відставали за вивозом капіталу від ряду країн Європи, то у 20-х роках, випередивши всіх, збільшили його у 5 разів. Такі промислові гіганти, як "Дженерал Електрик", "Форд", "Дженерал Моторс" почали будівництво заводів-філій у багатьох країнах світу. Вони збудували за кордоном десятки заводів у країнах Латинської Америки, Європи, Канаді. До великої депресії (1929 р.) західна півкуля відчувала на собі фінансовий вплив монополій США. Наприкінці 1929 р. американський капітал контролював 1/3 гірничорудної промисловості Канади. Американці зайняли першість і у світовій

торгівлі. Використовуючи плани Дауеса, Юнга, вони взяли під свій контроль промисловий потенціал Німеччини.

Якщо Великобританія, Франція, Німеччина домоглися відносної стабілізації лише в 1924 р., то США зуміли подолати потрясіння наслідків першої світової війни уже в 1920 р. З того часу і до 1929 р. в США продовжувалося невпинне економічне піднесення. Чисті прибутки монополій США досягли 55,5 млрд дол., або в 1,5 раза більше, ніж у роки першої світової війни. Будувалися нові фабрики і заводи. Виплавлення сталі зросло з 49 до 61,7 млн т, видобуток нафти — з 723 до 1007 млн барелів, виробництво електроенергії — 37,1 до 116,7 млрд кВт/год. На фоні розорених війною Великобританії, Франції, особливо Німеччини, США були процвітаючою країною, яка виробляла промислової продукції на 10% більше, ніж усі індустріальні країни разом. На початку 1929 р. Америка давала 48% світового промислового виробництва. У тому самому році у США випущено 5337 тис. автомашин, що в 11 разів більше, ніж до війни. Найбільше їх продукували на заводах "Форд", "Крайслер" та "Дженерал Моторс" (82%).

Зросла роль США у світовому експорті капіталу. Інвестиційні вкладення США за кордоном досягли в 1929 р. 27,7 млрд дол., з них в Латинську Америку — 3462 млн дол., Канаду — 2010 млн дол., Західну Європу — 1353 млн дол. На той самий час американські монополії повністю підпорядкували собі 14 країн Латинської Америки (з 20, що тоді були незалежними державами). Американські бізнесмени відсунули англійських капіталовкладників в Канаді на другий план, їхні інвестиції в цій країні перевищували англійські в 4,5 раза, 1/3 гірничорудних підприємств та фабрик стали власністю США, 73 % мексиканської нафти опинилися в руках американських корпорацій. Вони також швидко проникли в європейські країни. У 1928 р. "Дженерал Моторс" відкрила автомобільні заводи у 18 містах Європи, Канади, Латинської Америки, "Форд" — у Великобританії, Франції, Німеччині, Італії, Бельгії, Данії, Ірландії. Великобританія вперше за 300 років поступилася першістю у світовій торгівлі США.

Прискореними темпами розвивалися й інші галузі промисловості США, зокрема радіотехнічна, побутової техніки (пилососи, холодильники, пральні машини тощо). В країні зростали міські конгломерації з великою кількістю населення. Якщо в 1920 р. обширних урбанізованих районів налічувалося 58, у яких проживало 36 млн жителів, то в 1930 р. — 97 районів з чисельністю населення 55 млн чол. В індустріальних районах США зосередилося 45% усього населення країни.

Сільське господарство США в 1920 — 1929 рр. відставало від бурхливого розвитку промисловості. Проте в аграрному секторі країни також відбувалися структурні перетворення. З одного боку, йшов швидкий процес витіснення дрібних виробників з землеробства, а з іншого — продовжувалася індустріалізація американських ферм. 547 тис. господарств було продано за несплату податків і боргів. Мільйони фермерів переселялися в міста. В цілому сільське господарство США в 20-х роках не мало собі рівних у світі щодо кількості випущеної продукції, технічного устаткування та продук-

тивності праці. Саме США направляли безплатно із своїх запасів великі партії продуктів розореній війною Європі, іншим країнам світу.

У ці роки в США позначився різкий перехід сільського господарства від екстенсивного до інтенсивного способу виробництва. Державний земельний фонд вичерпався. Роздавання гомстедів за символічну ціну (10 дол.), що тривало понад 50 років, остаточно припинилося. У конкурентній боротьбі виживали лише ті фермери, які застосовували на своїх полях найдосконалішу техніку, штучні та хімічні добрива, найновіші досягнення агрономічної науки. Хоч і з великими труднощами, сільське господарство Америки оновлювалося, вдосконалювалося, підтягувалося до швидких темпів розвитку промислового виробництва. Вже в кінці 20-х років на полях фермерів США з'явилося 920 тис. тракторів і 61 тис. комбайнів. Однак тракторами, за американською статистикою, у той час були забезпечені лише 13,5% господарств, а комбайнами — 1%. Проте процес переходу сільського господарства США з мануфактурної стадії в індустріальну розпочався, хоч і повільно, але остаточно і безповоротно.

Розвиток економіки Великобританії після першої світової війни, на противагу США, відбувався повільніше. Лише в 1929 – 1930 рр. було досягнуто довоєнного рівня. Основний капітал не оновлювався, або цей процес відбувався спокійно, непомітно. У ряді галузей (наприклад, в металургійній, вугледобувній, суднобудівній, текстильній) навіть відчувався спад. Лише завдяки інвестиціям держави помітне пожвавлення відбувалося в авіаційній, автомобільній, електротехнічній промисловості. Однак нові галузі становили лише 10% усього обсягу індустрії Великобританії. Саме цим можна пояснити зменшення частки країни у світовому промисловому виробництві з 15% у 1913 р. до 10% у 1929 р.

Технічне відставання ряду галузей спричинило втрату конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Японці переважали англійців у торгівлі текстильними виробами, німці та поляки — за експортом кам'яного вугілля, американці — продукцією найновіших галузей промисловості. На світовому ринку англійські товари відзначалися довговічністю, високою якістю. Однак попит на них був обмежений, оскільки виготовлені вони на старому обладнанні з великими витратами. Конвеєрна система, що прискорювала масове, дешеве виробництво товарів, у Великобританії не набула належного розвитку.

Британська імперія у роки першої світової війни не тільки не розпалась, а й розширилася за рахунок німецьких колоній. У домініонах (Індія, Австралія, Канада, Південна Африка, Нова Зеландія) завдяки зростаючим інвестиціям англійських корпорацій виникли сучасні галузі економіки. До 1929 р. банкірам вдалося нормалізувати національну валюту — фунт стерлінгів, довівши його до довоєнного рівня. Було відновлено золотий стандарт.

Проте одним з найбільших недоліків післявоєнної економіки Великобританії була її залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини. В країну ввозили понад 60% потрібних харчових продуктів, 100% бавовни, 2/3 залізної руди, 9/10 вовни тощо. Дисбаланс

між імпортом і експортом негативно впливав на загальний стан господарства країни. Частка Великобританії у світовій торгівлі в 1929 р. становила всього 11% (порівняно з 1913 р. — 14%).

Господарство Німеччини після першої світової війни опинилося у скрутному становищі. Версальський договір довів його до банкрутства. Лише за 2 роки країна повинна була виплатити державам Антанти 20 млрд золотих марок. Оскільки таких грошей Німеччина не мала, то контрибуцію союзники стягували натурою, їм було передано 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів, 140 тис. корів, сільськогосподарські машини, автомобілі, верстати, оптику тощо. Німеччина зобов'язана була забезпечувати країни Антанти хімікатами, будівельними матеріалами, великою рогатою худобою та іншими товарами. Політична дестабілізація, різке падіння життєвого рівня народу, економічний крах — такою була Німеччина в перші післявоєнні роки.

Німеччина втратила зовнішні ринки, звузилися внутрішні ринки через розвал економіки. Занепало сільське господарство у зв'язку з відсутністю достатньої кількості хімічних добрив. Скорочувалося промислове виробництво. Імпорт і експорт становили лише 1/3 довоєнного рівня. Частка німецького експорту скоротилась у 1923 р. до 6% (порівняно з 1913 р. — 13%). Катастрофічне становище в основних галузях економіки було причиною краху кредитно-фінансової системи Німеччини. Інфляція, повне знецінення національної валюти (паперових грошей) зумовили зниження, з одного боку, рівня зарплати робітників і службовців, а з іншого — неможливість сплати Німеччиною контрибуції союзникам.

Стурбовані критичним станом німецького господарства, США, Франція, Великобританія вирішили оздоровити економіку Німеччини. 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції держав-переможниць для Німеччини був прийнятий репараційний план Дауеса, розроблений міжнародним комітетом Чарльза Г. Дауеса (віце-президента США в 1925—1929 рр.). План передбачав надання позик і кредитів, переважно американських, на відбудову господарства та оздоровлення фінансів Німеччини. Передбачалося, що піднесення економіки допоможе Німеччині справно сплачувати репарації Великобританії та Франції, які, у свою чергу, за цей рахунок покриють воєнні борги США в період першої світової війни. Причому наголошувалося, що основна маса промислової продукції з Німеччини повинна спрямовуватися торговими каналами в СРСР, щоб, як було раніше, не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом Дауеса СРСР повинен був за промислові товари здійснювати сировинні поставки в Німеччину. План Дауеса діяв до 1929 р. Вклавши в економіку Німеччини 27 млрд золотих марок, він сприяв стабілізації господарського життя країни. З інфляцією було покінчено. Німеччина не лише подолала розруху, а й збільшила випуск промислової продукції на 13% порівняно з 1913 р. Найбільше інвестицій надходило з США (70%), які вкладали їх, як правило, в оновлення основного капіталу важкої промисловості. Це дало змогу Німеччині випередити Великобританію, збільшивши експорт машин та індустріального устаткування на світовий ринок. За період дії плану Дауеса Німеч-

чина виплатила репарацій менше 10 млрд золотих марок, причому за рахунок спеціальних облігацій німецьких залізниць та промисловості, підвищення непрямих податків. Зросла роль Німеччини не тільки у світовій торгівлі, а й у розвитку таких галузей економіки, як хімія та електроніка. Однак всі ці успіхи були зведені нанівець внаслідок світової економічної депресії 1929 – 1933 рр.

Версальський договір зміцнив позиції французької економіки. Тільки Лотарингія давала залізної руди стільки, скільки вся Франція. Окупована Францією німецька Саарська область забезпечила країну кам'яним вугіллям. До факторів, які стимулювали швидке піднесення французької економіки у повоєнний період, належить широкомасштабне промислове й комунальне будівництво. Одержавши від Німеччини понад 8 млрд золотих марок репарацій, Франція вклала їх у відбудову зруйнованих війною північно-східних департаментів. Відбувся непростий процес відновлення старих фабрик і заводів, з'явилися найсучасніші індустріальні галузі. Французькі інженери вклали в них найновіші досягнення науки і техніки.

Мільярдні репарації стабілізували французьку національну валюту, дали можливість спорудити чимало гідроелектростанцій в Альпах та Піренеях. З'явилися нові промислові центри на півдні країни, в містах Бордо, Марселі, Ліоні, Тулузі, на околицях Парижа. З колоній, які за територією у 20 разів перевищували метрополію, надходила у великих кількостях сировина. Туди у кінці 20-х років Франція експортувала близько 40% своєї промислової продукції. Для такого товарообміну будувалися нові та реконструювалися старі порти. Найшвидше розвивалися хімічна, автомобільна, авіаційна, нафтопереробна, приладобудівна, електромеханічна галузі промисловості.

Проте у легкій промисловості спостерігався застій, крім виробництва предметів розкоші, якими у всі часи славилися висококласні французькі спеціалісти. Отже, за темпами зростання промислового потенціалу Франція випередила всі країни світу. Обсяг індустріального виробництва наприкінці 20-х років перевищив довоєнний (1913 р.) на 8%.

Сільське господарство відставало від динамічного розвитку промисловості. В аграрному секторі переважали дрібні ферми. Вони не мали відповідного технічного забезпечення. У сільськогосподарському виробництві переважала ручна праця. Все це зумовило слабку конкурентоспроможність французьких сільськогосподарських товарів на європейських ринках. За таких обставин французькі селяни розорялися, йшли в міста, шукаючи роботу на промислових підприємствах. Відзначалися стабільністю лише великі ферми, власники яких застосовували механічні методи обробітку землі. В цілому сільськогосподарський сектор, відстаючи в агротехнічному відношенні, був на рівні довоєнного (1913 р.). Велика депресія 30-х років порушила нормальний ритм розвитку господарського життя Франції.

Японія після закінчення першої світової війни змушена була поступитися перед країнами Антанти своїм монопольним правом на торгівлю та економічні відносини з Китаєм. Відновлено горезвісну доктрину "відкритих дверей", тобто можливість для США та їхніх європейських союзників разом з Японією підтри-

мувати всебічні торгові та фінансові відносини з Китаєм. США, інші розвинені країни потіснили японських підприємців з ринків Південно-Східної Азії. Все це призвело до різкого спаду промислового виробництва, яке в 1921 р. скоротилося на 20%. Експорт товарів зменшився на 40, імпорт — на 33%. Проте завдяки переведенню значної кількості воєнних заводів на мирні рейки Японії вже в 1924 р. вдалося подолати кризу. Лише виплавка чавуну та сталі до 1929 р. збільшилась вдвоє. Цьому економічному успіху сприяли багаті родовища кам'яного вугілля й залізної руди Кореї та Маньчжурії, окупованих Японією.

Не менш успішно розвивалася традиційна текстильна галузь, її значення в господарстві Японії величезне — 40% промислового виробництва країни. На світовому ринку японські текстильні вироби не поступались знаменитим англійським. До 1929 р. продовжувався інтенсивний процес концентрації виробництва та банківської справи. Провідну роль в економіці відігравали концерни Міцуї, Міцубісі, Сумітомо, Ясуда. Вони мали багатогалузевий характер, поряд з банками, до них належали різні галузі важкої та легкої промисловості, залізниці тощо. На відміну від монополій США та Західної Європи, які грунтувалися на акціонерному капіталі, японські концерни тісно переплелися з державним апаратом, імператорськими домами. Саме вони до 1929 р. вклали в національну економіку 2/3 інвестицій. На державних підприємствах устаткування відповідало сучасним технологічним вимогам на відміну від обладнання на приватних заводах чи фабриках.

3.2. Світова економічна криза 1929—1933 рр. і економічний розвиток у 30-х роках XX ст.

Економічна криза 1929—1933 рр. виявилася світовою. Вона порушила всі міжнародні економічні зв'язки, призвівши до масового скорочення промислового виробництва, інших галузей економіки майже всіх держав. Почалася вона в США восени 1929 р., далі в Латинській Америці, Західній Європі, інших країнах Азії та Африки.

Першою ознакою економічної кризи прийнято вважати різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 24 жовтня 1929 р. Якщо до 1 жовтня їх вартість становила майже 90 млрд дол., то в березні 1933 р. — лише 19 млрд дол., знизившись у 5 разів. Криза охопила насамперед важку індустрію. Випуск автомобілів, виплавлення чавуну і сталі скоротилися на 80%. Все промислове виробництво, національний доход, роздрібна торгівля знизилися вдвічі, імпорт і експорт — на 75%. За роки Великої депресії збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Внаслідок цього мільйони громадян, втративши своє майно, робочі місця, залишились без збережень, стали безробітними, жебраками. Таких у 1933 р. налічувалося понад 17 млн. Промисловість США була відкинута назад на 17 років до рівня 1911 р.

Що стосується зовнішньої сторони депресії, то вона виявилася у перевиробництві товарів. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів

по всій країні, було вжито заходи щодо фізичного знищення їх. Спалювали пшеницю, каву, бавовну, молоко виливали в річки. Внутрішня причина кризи — відсутність будь-якого контролю державою за промисловим і сільськогосподарським виробництвом.

Сільське господарство США в 1929—1933 рр. зазнало тяжких втрат. Близько 1 млн фермерів збанкрутували. З того часу вони ставали орендарями на чужій землі або поповнювали ряди міських промислових робітників. Катастрофа в аграрному секторі США полягала в тому, що ціни на пшеницю, кукурудзу, бавовну знизилися більше ніж в 3 рази.

Економічна криза в США поглиблювалася й невпевненими діями уряду. Президент Г. К. Гувер, його адміністрація, керуючись старими догмами, вперто відмовлялися від будь-якого втручання в справи економіки, приватного бізнесу. Натомість в країні було введено "сухий" закон, який нібито мав підвищувати купівельну спроможність американців, а отже, пом'якшити дію Великої депресії. Цей захід мав протилежний наслідок — в США випивали за рік удвічі більше спиртних напоїв, ніж до прийняття "сухого" закону. Гувер виявився рішучим противником введення державної допомоги безробітним. Свої міркування він обгрунтовував тим, що такий крок принизить "стійкість американського характеру". Лише в 1931 р. почали застосовувати в США невпевнені спроби державного регулювання промисловістю, банками, транспортом, торговими підприємствами, рятуючи їх від банкрутства. Невмілі дії адміністрації Гувера спровокували соціальний вибух — масові страйки, "голодні" походи безробітних на Вашингтон.

Соціальне та економічне становище країни стало критичним. Правлячі кола США нарешті зрозуміли, що потрібна термінова ефективна антикризова програма, її здійснив новообраний у 1932 р. президент Ф. Д. Рузвельт. Вже в ході виборчої кампанії він пообіцяв вивести США з економічної кризи. Його "новий курс" на оздоровлення країни був підтриманий всіма верствами населення. У плані Рузвельта основна увага була приділена сфері торгівлі та кредиту. Для того щоб вирішити проблему реалізації товарів, президент постановив скоротити надмірне їх виробництво. Одночасно підвищили ціни на виготовлену промислову і сільськогосподарську продукцію. "Новий курс" передбачав ліквідувати безробіття за рахунок "повної зайнятості працездатного населення". За допомогою позик і державних субсидій були оздоровлені банківсько-фінансова система та ослаблені кризою підприємства.

Вперше в історії США було прийнято широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни, зокрема Закон про відновлення національної промисловості та Закон про регулювання сільського господарства. Відповідно до цих документів на найвищому урядовому рівні відбувалося обов'язкове контролювання галузевих промислових підприємств, які погоджувалися на обмежений випуск своєї продукції. Усі галузі промисловості було поділено на 17 груп. Вони прийняли "кодекс чесної конкуренції", згідно з яким партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збуту, визначали рівень заробітної плати робітни-

кам та службовцям. У сфері сільського господарства "новий курс" був спрямований на припинення процесу розорення дрібних фермерів. Крім того, планувалося підвищити ціни на сільськогосподарську продукцію, скоротивши виробництво та площі посівів. За тимчасові збитки фермери США одержували від держави відповідну компенсацію. За допомогою цих субсидій вони, закупивши новітні сільськогосподарські машини, на значно менших площах вирощували такі самі врожаї зернових, бавовни, як і в докризовий період.

Адміністрація Рузвельта вирішила важливу соціальну програму. Поступово 17 мільйонів безробітних отримали роботу: на будівництві автострад, мостів, інших державних споруд. Була введена мінімальна заробітна плата, безробітним почали видавати регулярну (стабільну) фінансову допомогу. Отже, вперше в мирних умовах держава почала відігравати важливу роль регулятора і координатора господарського життя країни. Все це й допомогло США вже в 1934 р. подолати наслідки Великої депресії.

У Великобританії економічна криза почалася наприкінці 1929 р. Вперше з'явилися труднощі в одержанні кредитів, все важче проходив процес реалізації промислової та сільськогосподарської продукції. Як наслідок — на ринках нагромаджувалися непродані товари, ціна на які різко знизилася. Зупинилися тисячі підприємств, зростало безробіття. Хоч у Великобританії Велика депресія не була такою катастрофічною, як в США чи інших країнах, однак її удар все ж був дуже відчутний. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25% порівняно з 1929 р., виплавлення чавуну — на 53%, ціни на сільськогосподарську продукцію знизилися на 34%. Занепад господарського життя Великобританії тривав до 1933 р.

Англійський уряд вчасно вжив заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків економічної кризи. Він всіляко підтримував процес концентрації виробництва, встановлення галузевих єдиних цін на товари. Послідовно проводячи курс на об'єднання підприємців, держава намагалася контролювати випуск продукції, її реалізацію за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв, різного роду гарантій. Вже в 1930 р. в країні діяли монопольні об'єднання у вугільній промисловості, бавовняній (Лондонська бавовняна корпорація). Остання, спираючись на державні субсидії, скупила 139 підприємств. У роки кризи виникли і успішно діяли тільки змішані державно-приватні підприємства, серед них "Англо-голландський нафтовий трест", "Англо-іранська нафтова компанія".

Проводячи оздоровлення економіки, уряд відмовився від неконтрольованої політики заохочення іноземних інвестицій. У вересні 1931 р. ліквідував золотий стандарт фунта стерлінгів. Курс девальвованої національної валюти знизився на 1/3 по відношенню до інших іноземних валют. Цей захід автоматично підвищив конкурентоспроможність англійських товарів як на світових, так і на місцевих ринках. Підвищилося мито на ввезення іноземних товарів на 10, 33 і 100%.

У 1931 р. змінилася зовнішньоекономічна позиція Великобританії у зв'язку з створенням "стерлінгового блоку" 25 держав, до якого входили

англійські колонії, домініони (крім Канади), країни Скандинавії, Португалія, Голландія, Бразилія, Аргентина та ін. Саме вони допомогли Великобританії прискорити вихід з економічної кризи. Країни "стерлінгового блоку" зберігали свої золоті резерви в лондонських банках. Вони намагалися ввезти у Великобританію якнайбільше власних (переважно сировинних і харчових) товарів. Водночас там закуповували високоякісну готову машинну продукцію. Оскільки під час кризи ціни на сировину знижувалися значно швидше, ніж на промислові вироби, це полегшило вихід Великобританії з тяжкої економічної кризи.

Британська колоніальна імперія в роки кризи надала метрополії неоціненну допомогу. Однак за цю послугу вона змушена була визнати самостійність домініонів у зовнішній і внутрішній політиці. На початку 30-х років колоніальну систему офіційно почали іменувати Британським співтовариством націй. Ця спільнота в 1932 р. на конференції в Оттаві (Канада) утворила регіональний закритий митний союз. Щоб вивести метрополію з депресії, застосовували пільгові тарифи на експорт англійських товарів в Австралію, Нову Зеландію, Канаду, Південно-Африканський Союз, Індію. Отже, Великобританія усунула затовареність промисловою продукцією, прискоривши стабілізацію національної економіки. Англійський уряд зі свого боку дав змогу безмитно експортувати з країн "Співдружності націй" продукцію добувних галузей та сільського господарства. Завдяки цим заходам наприкінці 1933 — на початку 1934 р. з економічною кризою у Великобританії було покінчено. Рівень її промислового виробництва сягнув довоєнного.

У 1929 р. Франція уникнула руйнівної дії світової економічної кризи. Однак наступного 1930 р. країна відчула на собі симптоми великої депресії. Спочатку її стримували значні державні субсидії, що витрачалися на відбудову зруйнованих війною департаментів. Найбільше капіталовкладень пішло на спорудження "лінії Мажіно". Інтенсивні роботи провадилися в 1929—1934 рр. на 750 км прикордонної лінії між Францією та Німеччиною. (Відомо, що мільярдні капіталовкладення було викинуто на вітер. Гітлерівські війська, обійшовши залізобетонну фортецю з флангів, захопили її без бою.) Безробіття не було таким масовим, як у США, Великобританії чи Німеччині, не перевищувало 1 млн безробітних. У багатьох галузях криза затягнулася до 1936 р. У ці роки випуск промислової продукції знизився на 1/3, сільськогосподарської продукції — вдвічі, збанкрутувало понад 10 тис. підприємств, 100 тис. торгових фірм, чимало великих монополій. Рівень життя народу знизився втроє.

З великими труднощами уряд Франції ліквідував наслідки затяжної депресії. Йому довелося встановити контроль над Французьким банком, націоналізувати ряд галузей промисловості, в тому числі воєнну. Під тиском "голодних походів" страйкарів, демонстрацій державна адміністрація підвищила заробітну плату робітникам і службовцям, ввела 40-годинний робочий тиждень, двотижневі щорічні відпустки. Велике значення для виходу Франції з економічної кризи мали колонії, де вона могла збувати в

обмін на дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію свої нереалізовані промислові товари. Хоча державна адміністрація доклала немало зусиль для подолання економічних труднощів, проте їй не вдалося підняти промисловість до рівня 1929 р.

Для Німеччини, як і для США, економічна криза 1929 — 1933 рр. була катастрофічною. Досягнувши за допомогою плану Дауеса в промисловому виробництві довоєнного рівня, країна знову опинилася в глибокій господарській розрусі. Вже в 1932 р. виробництво скоротилося на 50%. Банкрутами стали понад 30 тис. дрібних виробників. Половина невеликих підприємств не працювала. Лише на 25% були завантажені автомобільна, машинобудівна, на 20% — будівельна, металургійна галузі. Одночасно криза руйнувала сільське господарство. Розорялися малі та великі ферми, їхні доходи не досягали й 30% від рівня 1929 р. В 1928 — 1932 рр. було продано з торгів 560 тис. га селянської землі. У країні налічувалося майже 8 млн безробітних. Назрівав соціальний вибух. Німеччина не мала змоги сплачувати репарації.

План Дауеса у цих умовах виявився неефективним. Стурбовані економічним і політичним становищем Німеччини, уряди США, Великобританії, Франції та інших країн вирішили надати їй допомогу. Під керівництвом американського банкіра Юнга був вироблений новий репараційний план для Німеччини. Його було затверджено на Гаазькій конференції в січні 1930 р. Згідно з "планом Юнга" передбачалось зниження розмірів щорічних репарацій та платежів, скасування всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. План дав змогу достроково припинити окупацію Рейнського регіону в 1930 р. Розмір щорічних репараційних платежів з Німеччини зменшувався порівняно з планом Дауеса на 20% і встановлювався на найближчі 37 років у сумі 2 млрд марок. У 1931 р. Німеччина, підтримана американським президентом Г. К. Гувером, посилаючись на труднощі, пов'язані з великою депресією 1929 — 1933 рр., відмовилася від сплати воєнних репарацій. З того часу "план Юнга" практично припинив своє існування, а в 1932 р. його було остаточно скасовано на Лозанській конференції. Господарська розруха тривала. Лише наприкінці 1933 — на початку 1934 р. почалася помітна стабілізація економіки Німеччини.

Японія в середині 1929 р. опинилася в епіцентрі світової економічної кризи. Найрозвиненіша галузь господарства країни — торгівля — зазнала найтяжчого удару. Експорт товарів скоротився більше ніж у 2 рази. На 50% знизилось виробництво сільськогосподарської, на 32% — промислової продукції. У тяжкому становищі опинились суднобудівна, текстильна, металургійна, машинобудівна галузі. Виробництво шовкових тканин зменшилося в 4 рази. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн безробітних. У середині 30-х років в Японії виплавляли сталі менше, ніж у Бельгії, чавуну дещо більше, ніж у Люксембургу.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Вже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську держа-

ву. Капіталовкладення направлялися переважно в ті галузі економіки, які були пов'язані з воєнною промисловістю. На сході Євразійського континенту спалахнула пожежа великої війни.

США, подолавши економічну кризу завдяки "новому курсу" Ф. Д. Рузвельта, в 1936—1937 рр. у промисловому виробництві досягли рівня 1929 р. Цей процес не відбувався успішно. Спостерігалися етапи спаду, застою та піднесення. Проте справно працював механізм державного контролю над господарством країни, впроваджений президентом.

30-ті роки — це період подальшого поглиблення монополізації економіки. Вона панувала у всіх галузях господарства. Таким чином підприємці страхували від можливих криз свої фабрики і заводи. Хоча частка США в ці роки у світовому промисловому виробництві дещо знизилася, однак в цілому економіка стабілізувалася. У деяких районах світу монополії США успішно конкурували зі своїми суперниками (Японією, Великобританією, Італією, Німеччиною). Відчутними стала присутність корпорацій США в Латинській Америці, Африці, Західній Європі, на Близькому Сході. У ці райони американці вкладали свої капітали, вивозили промислову продукцію. У 1939 р. США, як і у минулому, знову по праву зайняли перше місце у світі з випуску індустріальних товарів. Оздоровилися фінансово-кредитна система, сільське господарство, торгівля. Все це свідчило про зростаючу економічну могутність цієї держави. Індекс промислового виробництва порівняно з 1932 р. підвищився в 1939 р. на 90%. Діяли закони державного регулювання економіки країни.

Великобританія, як і США, подолала наслідки економічної кризи. Проте виходила вона з неї дуже повільно. Наприкінці 30-х років у країні панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано, спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей. Так, у вугільній, металургійній, текстильній галузях був застій, а в автомобільній, хімічній, енергетичній, верстатобудівній — прогрес, значний приріст продукції. В 1938 р. у Великобританії виплавляли сталі у 2,1 раза менше, ніж у Німеччині, і в 2,8 раза менше, ніж в США. Виробництво англійської електроенергії становило 56% рівня Німеччини і 20% рівня США.

У Великобританії, щоб уникнути негативних наслідків економічної кризи, посилився процес концентрації виробництва. Великі монополії "Віккерс", "Імперський хімічний трест" поширили свій вплив не лише на вітчизняні та європейські підприємства, а й на всіх континентах земної кулі.

Сільське господарство Великобританії у 30-х роках відставало від промисловості, ніяких ознак прогресу не спостерігалося. Воно перебувало у стані застою і лише на 35% задовольняло потреби населення в сільськогосподарській продукції. За її імпорт держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Дрібні господарства розорялися, великі змінювали своє становище, застосовуючи найновішу агротехніку, хімічні добрива. Однак навіть такі високорозвинені ферми суттєво відставали від своїх американських конкурентів. Англійські хлібороби були не самостійними господа-

рями, а лише орендарями. Вони платили лендлордам, власникам землі, ренту, яка становила 20% валового врожаю. Вартість їх продукції була значно вищою, ніж у американських фермерів, які нікому не сплачували ренту, оскільки були незалежними господарями на своїй землі.

Якщо внутрішня торгівля нормалізувалася, то зовнішня переживала певні труднощі. На світовому ринку Великобританія зіткнулася з грізними конкурентами — США, Німеччиною та Японією.

Передбачаючи небезпеку виникнення другої світової війни, Великобританія наприкінці 30-х років налагодила випуск високоякісних бойових літаків, кораблів, артилерії, інших видів зброї та боєприпасів до неї.

Розвиток економіки Франції у 30-х роках не був схожий на поступ англійської, німецької, американської. Він виявився особливо повільним, затяжним. Застій у головних галузях був тривалішим порівняно з іншими країнами. Збереглося дрібне виробництво, де працювало 40% робітників та службовців. Це були в основному висококваліфіковані фахівці найрізноманітніших професій (парфюмери, ювеліри, дегустатори тощо).

У Франції найсильнішим був процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 р. 6 найбільших банків контролювали 86% усіх капіталів країни. Французькі монополії підтримували взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями. Банки охоче вкладали капітали в промисловість. До початку другої світової війни успішно діяли десятки франко-німецьких картелів. Під час першої світової війни та в роки економічної кризи зовнішні економічні зв'язки Франції із зарубіжними країнами були значно послаблені. Проте наприкінці 30-х років становище змінилося. Французький капітал експортували в Центральну і Південно-Східну Європу, значну частину направляли в колонії. З 4,2 млрд франків іноземних інвестицій 500 млн надійшло у французькі колонії.

Частка Франції у випуску промислової продукції світу скорочувалася. До першої світової війни вона становила 7%, у 1937 р. знизилась до 4%. Це пов'язано з повільним оновленням обладнання, технічною відсталістю економіки. Наприклад, заміна обладнання в США відбувалася кожні 5 — 7 років, у Німеччині — 3 — 4, Великобританії — 7 — 8, а у Франції — кожні 25 років.

Похитнулася національна валюта — франк. Його золотий вміст нестримно знижувався. Не останньою причиною такого становища була так звана втеча капіталів з країни. Лише в 1936 — 1938 рр. з Франції вивезли 100 млрд франків. Внаслідок цього вдвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Зразу ж знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалась емісія облігацій, інших цінних паперів, скоротилися вклади громадян у банки.

У 30-х роках сільське господарство також не модернізувалося. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р. зріс на 10%, однак цього було замало, щоб забезпечити країну харчовими продуктами. Франція почала ввозити їх з-за кордону.

Німеччина обрала свій шлях розвитку економіки в 30 — 40-х роках — мілітаристський. 30 січня 1933 р. уряд Німеччини очолив А. Гітлер. Він та

його оточення взяли курс на мілітаризацію країни. Такими заходами нацисти обіцяли вивести Німеччину з економічної кризи. У 1936 р. був узаконений чотирирічний план мобілізації економічних ресурсів, масового виробництва озброєння, нагромадження дефіцитних матеріалів. Робилося все можливе для того, щоб за чотири роки армія "була готова до дій". Американо-німецькі заводи з виготовлення синтетичного каучуку і бензину працювали на повну потужність. За кордоном Німеччина закуповувала стратегічну сировину і метали.

Лозунг "гармати замість масла" став наріжним каменем внутрішньої політики фашистської Німеччини. За так зване працевлаштування робітники і службовці мали працювати по 10—14 годин на день, переважно без відпусток. Вони оголошувалися "солдатами праці" на чолі з керівниками (фюрерами), що одержали диктаторські повноваження. За найменший прогул, брак, непослух працівників суворо карали, в тому числі вивозили до концтаборів.

Врахувавши сумний досвід першої світової війни, коли Німеччина вже в 1916 р. голодувала, гітлерівці провели роботу в аграрному секторі. Земля законодавчо була закріплена за поміщиками (юнкерами) та заможними селянами (гросбауерами). Найменший наділ дорівнював 7,5 га, найбільший — 125 га. Будь-який перерозподіл землі був суворо заборонений. Ферми за спадковим правом передавалися, як правило, найстаршому синові. На господарство накладалися примусові натуральні повинності щодо поставок певної кількості сільськогосподарської продукції.

Нацистська держава не шкодувала щедрих асигнувань тим галузям, які випускали військову техніку, а також металургійній, гірничодобувній, кам'яновугільній. Ці галузі були основою гітлерівського воєнного арсеналу. Німеччина охоче приймала іноземну фінансову допомогу. Так, у 1940 р. її борги іноземним кредиторам становили 15 млрд марок. Відбулася повна картелізація промисловості, причому значна частка акцій належала главарям нацистської партії. Некоронованим королем німецького фінансово-промислового комплексу став Герінг — перший заступник Гітлера.

Підготовлюючи сумнозвісний план завоювання світу, "дранг нах остен", Німеччина в 1939 р. стала ініціатором другої світової війни. Вже в 1938—1941 рр. вона окупувала майже всю Європу. Господарство континенту, переведене на військові рейки, зумовило тимчасову перевагу нацистів над СРСР і його союзниками. Проте в ході жорстоких боїв німецька армія була вщент розгромлена. Таким чином, фашистська військова економіка зазнала нищівного краху.

Японія, як і Німеччина, виходила з економічної кризи 1929—1933 рр. шляхом мілітаризації. Після встановлення окупаційної влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна набула затяжного характеру. На неї Японія витрачала понад 80% державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей. Щоб випустити десятки тисяч літаків, танків, гармат, суден, інших видів

зброї, потрібен був метал. Тільки за 1931 – 1938 рр. його виплавили більше у 10 разів. Зростали потужності інших галузей, що працювали на війну: хімічної – у 2 рази, електротехнічної – у 3, виробництва зброї – у 5 разів. Автомобілебудівна галузь забезпечувала армію вантажівками.

Закон про загальну мобілізацію нації фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, робочий день подовжено до 14 – 16 год, заробітну плату зведено до мінімуму. Налагоджене в 30-х роках виробництво високоякісних годинників, радіоприймачів, велосипедів, парасольок, швейних машин також працювало на війну. В обмін на ці конкурентоспроможні товари Японія імпортувала необхідну сировину, стратегічні матеріали, ліцензії.

З великим напруженням працював в умовах війни аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30% її перебувало у власності безпосередніх виробників – селян, які мали низький рівень життя. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній працьовитості японських селян країна забезпечувалася, хоч і недостатньо, продуктами харчування.

У 30-х роках посилився вивіз японського капіталу в країни Південно-Східної Азії насамперед у Таїланд, Філіппіни, Індонезію, Британську Малайзію. Його обсяг лише в 1939 – 1941 рр. збільшився вдвічі, досягнувши 4 млрд єн. Така торгово-фінансова експансія Японії суперечила інтересам США та Великобританії. Між цими країнами та Японією в 1941 р. спалахнула війна, яка закінчилася в 1945 р. повною поразкою японських мілітаристів.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її піднесення чергувалися з кризами, в тому числі світовою. Безперечним лідером стали США, які не мали собі рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно, а іноді драматично розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії. Трагічною сторінкою в історії людства була друга світова війна, що завдала нечуваних страждань сотням мільйонів жителів землі.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Як розвивалася економіка США в 1914 – 1939 рр.?*
2. *Що Ви знаєте про плани Юнга та Дауеса?*
3. *Чи однаково виходили з економічної кризи (1929 – 1933 рр.) індустріальні країни світу?*
4. *Як розвивалося сільське господарство провідних країн світу напередодні другої світової війни?*
5. *Розкрийте суть мілітаристської економіки Німеччини.*

Розділ 4. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО (1939 р. — початок XXI ст.)

4.1. Економіка країн світу в роки другої світової війни

Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) була небаченим лихом в історії людства. Минуло вже 60 років після її закінчення, але й досі економісти та історики не можуть остаточно підрахувати матеріальних і людських втрат. У роки війни в більшості країн господарство занепало або розвивалося, орієнтуючись на задоволення лише воєнних потреб. Єдиною державою, що не лише не зазнала краху, а навпаки, виявилася в 1945 р. сильною державою, були США.

Обсяг промислового виробництва США значно зріс. У 1939 – 1944 рр. виплавка сталі збільшилася на 70%, електросталі, легованої сталі – більше ніж у 4 рази, прокату – на 56,7%, видобуток кам'яного вугілля – на 60%, а коксівного – в 4 рази. Динамічно розвивалися кольорова, хімічна, електротехнічна, нафтопереробна, автомобільна, літакобудівна галузі. Найшвидше розвивалася суднобудівна промисловість. Лише за 1943 р. американці збудували флот, рівнозначний усій англійській флотилії 1939 р. Ніде в світі військова промисловість не розвивалася такими швидкими темпами, як у США. У 1939 – 1945 рр. було виготовлено 296,1 тис. літаків, 86,5 тис. танків, 233 тис. гармат, 14 263 тис. кулеметів, автоматів, гвинтівок, інших видів зброї. Впроваджені нові підприємства та найновіше устаткування на суму 25 млрд дол. В усіх галузях застосовувалися новітні досягнення науково-технічного прогресу, механізація, автоматизація, стандартизація, спеціалізація.

У воєнній промисловості продуктивність праці зросла на 35%. У 1943 р. обсяг промислового виробництва подвоївся порівняно з 1937 р. США –

єдина країна, яка в роки війни, випускаючи воєнне спорядження, не припиняла виробництво товарів мирного призначення. Різко збільшилися державні капіталовкладення в економіку. З 76 млрд дол., інвестованих в усі галузі господарства США, державні інвестиції становили 33 млрд дол., або близько 44%. За державний кошт було збудовано 150 сталеплавильних заводів. Уряд США надав корпораціям 175 млрд дол. на виробництво промислової продукції, зокрема таким гігантам, як "Дженерал Моторс", "Дженерал Електрик", "Фундатор". За допомогою держави побудовано або модернізовано понад 2500 заводів на суму 25 млрд дол.

У воєнні роки тривав процес концентрації виробництва, зокрема в хімічній, металургійній, газонафтовій, машинобудівній галузях. У 1940 р. було створено Національний комітет оборони. Його відділи очолили висококваліфіковані спеціалісти. У роки війни Національний комітет оборони значно розширився — з'явилися нові підрозділи, зокрема відділ економічної війни, ленд-лізу тощо.

Незважаючи на незначне розширення посівних площ (менше ніж на 5%), обсяг сільськогосподарського виробництва у США в 1944 р. зріс порівняно з 1939 р. на 36%. Кон'юнктура сприяла підвищенню цін на сільськогосподарську продукцію. Це дало можливість фермерам оновити і розширити матеріально-технічну базу своїх господарств. Фермерство США справедливо почали вважати найрозвиненішим щодо механізації польових робіт, електрифікації, застосування прогресивних технологій.

Технічний прогрес стимулював підвищення продуктивності праці. У 1940 р. один фермер США забезпечував продуктами харчування 11 жителів країни, в 1950 р. — вже 15,5. Диференціація ферм призвела до того, що з 1940 по 1945 р. зникло 281 тис. неконкурентоспроможних господарств і з'явилося 44 тис. нових великих ферм. Фермери не тільки повністю забезпечували продовольством своє населення, а й експортували сільськогосподарську продукцію в десятки країн світу.

Вивіз американського капіталу збільшився з 14% у 1937 р. до 33% у 1947 р. США захопили головні позиції в економіці більшості країн.

Людські втрати Великобританії в роки другої світової війни порівняно з іншими країнами невеликі — 245 тис. чол. вбитих, 278 тис. чол. — покалічених. Дуже постраждала її економіка. Державний борг збільшився з 7247,3 млн ф. ст. у 1939 р. до 23 741,9 млн ф. ст. у 1945 р., зменшилися золоті та валютні запаси. Загальні втрати Великобританії оцінюються в 7300 млн ф. ст., або близько 1/4 національного багатства країни. Індекс промислової продукції Великобританії, який у 1939 р. становив 123 (за 100 взято 1929 р.), знизився у 1946 р. до 112. Експорт з 471 в 1938 р. скоротився до 266 млн ф. ст. у 1944 р.

Ще напередодні війни прем'єр-міністр Великобританії У. Черчіль виробив надзвичайні заходи щодо переведення мирної економіки на воєнний лад. У 1939 – 1945 рр., напружуючи всі людські й матеріальні ресурси, промисловість Великобританії налагодила масове виробництво літаків, танків, гармат, інших видів зброї та боєприпасів. Імпорт сировини, інших стратегічних матеріалів надходив до Британських островів з перебоями. Німецькі

підводні човни знищили 1/3 торгового флоту Великобританії. В 1944 р. видобуток кам'яного вугілля порівняно з 1938 р. знизився більше ніж у 4 рази, залізної руди — у 12,4 раза. Виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося наполовину. Через нестачу трудових ресурсів припинився обробіток землі на 1,5 млн га.

Наприкінці війни Британська імперія формально не припинила свого існування. В Африці вона навіть "заокруглила" власні колоніальні володіння за рахунок Лівії та Сомалі. Проте в інших районах світу, де її вплив до війни був особливо сильним (Близький Схід, Індія, Південно-Східна Азія), вже господарювали США, витіснивши союзників — Великобританію та Францію. Великобританія, хоч і перемогла у другій світовій війні фашистську Німеччину, зберегти могутню імперію вже не мала сил, розвалилася, що було природно, закономірно. Загальні витрати Великобританія на війну дорівнювали 25 млрд ф. ст.

Франція до 1939 р. була однією з найрозвиненіших держав світу. Спираючись на високий промисловий потенціал, сільське господарство, фінанси, уряд міг захистити країну від німецько-фашистських загарбників. Однак того не сталося. Замість мобілізації усіх людських і фінансово-матеріальних ресурсів на захист країни він самовпевнено надіявся на оборонну лінію Мажино. Не було налагоджено масового випуску бойових літаків, танків, гармат, інших видів озброєння. Ні президент, ні уряд, ні генеральний штаб французької армії не виробили стратегічного плану ведення війни.

У результаті цього в червні 1940 р. Францію окупувала гітлерівська Німеччина. Понад 4 роки французькою економікою повністю розпоряджалися німецькі загарбники. У роки другої світової війни Франція втратила вбитими 1100 тис. чол., було знищено 2100 тис. будинків, пошкоджено 253 тис. ферм, 195,5 тис. промислових підприємств. Рівень промисловості в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38%. Виробництво продукції сільського господарства зменшилося в 2 рази. 600 тис. французів фашисти вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано. Франція втратила весь торговий і військовий морський флот. Розпадалася французька колоніальна система. Національна валюта (франк) девальвувалася. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Війна завдала Франції великих збитків, що оцінювалися у 1440 млрд довоєнних франків.

Фашистська Німеччина, головний винуватець другої світової війни, зазнала більших втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті. Ще з середини 30-х років гітлерівська адміністрація вела відкриту тотальну підготовку до війни. Нагромаджувалися запаси продовольства, стратегічних матеріалів. Було запроваджено карткову систему на харчові продукти і промислові товари широкого вжитку. Восени 1939 р. запаси зерна становили 6,5 млн т, жирів — 500—600 тис. т, цукру — 1600 тис. т. Державний борг дорівнював 60 млрд марок.

Наскільки серйозно Німеччина готувалася до війни, свідчать дані ООН за 1937 р. Частки окремих країн у світовому промисловому розвитку стано-

вили, %: США — 41,4, Великобританія — 12,5, Німеччина — 12, Франція — 6, Японія — 4,8. У 1939 р. Німеччина виробляла в 2 рази більше стратегічних матеріалів, ніж Великобританія і Франція разом узяті. У виплавці алюмінію (194 тис. т) вона обійшла США і Канаду, зайнявши перше місце у світі. З 1933 по 1939 р. літакобудування зросло у 23 рази. На 1 липня 1939 р. машинний парк країни складався з 2 млн автомобілів.

Напередодні другої світової війни (1939 р.) Німеччина у використанні природних ресурсів випередила Великобританію і Францію, що видно з таблиці.

Показник	Великобританія і Франція	Німеччина
Виробництво електроенергії, млрд кВт/год	48,8	66
Видобуток кам'яного вугілля, млн т	244,8	251,6
Виплавлення чавуну, млн т	15,3	17,5
Виплавлення сталі, млн т	21,3	22,5
Виплавлення алюмінію, млн т	77,9	199,5
Видобуток нафти, млн т	0,1	0,7

На окупованих територіях європейських країн німецькі фашисти запровадили "новий порядок". До літа 1941 р. з цих країн було вивезено майна всього на суму 9 млрд ф. ст. 92 дивізії вермахту (німецька армія) були оснащені французькими автомобілями. Гітлерівці знищили майже 40% національного багатства Польщі. Загинуло 6 млн мирних жителів. На її території було збудовано десятки таборів смерті, у яких замордовано 12 млн чол. з усієї Європи. Разом із завойованими державами Німеччина в 1941 р. видобула 403 млн т кам'яного вугілля, 7,5 млн т нафти, виплавила 31,8 млн т сталі. Від експлуатації господарств Франції, Бельгії, Голландії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Словаччини німці отримали 120 млрд марок. З цих країн на заводи Німеччини надходили нікель, мідь, нафта, інші стратегічні ресурси.

Спад у воєнній фашистській промисловості настав уже в 1942 р. Держави антигітлерівської коаліції набагато випередили супротивника у виробництві різних видів озброєння. Якщо Німеччина в 1942 р. випустила 14,7 тис. літаків, 9,3 тис. танків, 12 тис. гармат, то лише в тодішньому СРСР було виготовлено 25,4 тис. літаків, 24,7 тис. танків, 34 тис. гармат.

У 1944 р. випуск продукції в усіх галузях промислового комплексу скоротився на 10 – 65%. Не допомогли 7,5 млн іноземних робітників, насильно вивезених з європейських країн. Поразки на фронтах, оголошення Туреччиною війни Німеччині, ізоляція Іспанії призвели до остаточного краху економіки фашистського рейху. У липні 1944 р. видобуток кам'яного вугілля ще становив 26,3 млн т, а в січні 1945 р. — лише 11,8, у лютому — 7 млн т. У березні настала енергетична криза. Припинилися видобуток кам'яного ву-

гілля, подавання на заводи електроенергії, виробництво авіаційного бензину. Запаси енергоресурсів вичерпалися. Усі галузі господарства країни були паралізовані. 8 травня 1945 р. Німеччина капітулювала.

7 грудня 1941 р. Японія без оголошення війни напала на американську воєнно-морську базу Пірл-Харбор на Гавайських островах. Розпочалася чотирирічна американо-японська війна. Японія нарощувала воєнний потенціал. Стратегічна сировина надходила на воєнні заводи з Кореї, завойованих провінцій Китаю, країн Південно-Східної Азії. У 1941 – 1942 рр. Японія, маючи значні запаси продовольства, паливно-енергетичних ресурсів, рідкісних металів, успішно вела війну з США. Японські війська захопили Індонезію, Нову Гвінею, Бірму, Таїланд, інші території в басейні Тихого океану. За роки війни Японія перетворилася на сильну індустріально-аграрну державу. Віддавши повну перевагу воєнним галузям, уряд занедбав легку промисловість. Так, виробництво тканин у 1941 – 1945 рр. скоротилося у 25 разів.

У багаторічній війні японській торговий флот зазнавав дедалі більших втрат. Імпортувати сировину ставало дедалі тяжче. Господарство працювало з перебоями. Зростало напруження у промисловості, аграрному секторі, фінансах. Для того щоб врятувати економіку від розвалу, уряд запроваджував нескінченні воєнні податки, примусові поставки, контролював кредитні операції, позики, інвестиції, внутрішню торгівлю. Проте врятувати господарство від банкрутства було вже неможливо. Економіка мілітаризованої Японії зазнала краху у війні проти США та їхніх союзників. Після атомних бомбардувань Нагасакі і Хіросіми у серпні 1945 р. Японія склала зброю.

У результаті другої світової війни зазнав серйозних руйнувань механізм міжнародних валютних відносин. Так, уже під час війни розподіл запасів золота в розвинених країнах набув ще більш нерівномірного характеру, ніж у довоєнні роки. Тоді як у США за 4 роки (з 1938 по 1941) запаси золота збільшилися з 14,5 до 22,7 млрд дол., то у Великобританії, навпаки, вони невпинно знижувалися.

Крім того, у деяких країнах за роки війни великою мірою зросла державна заборгованість:

Країна	1938	1939	1945
США, млрд дол.	37	–	263 (серпень)
Великобританія, млн ф. ст.	7,3	7,3	22,8 (листопад)
Франція, млрд фр.	–	445,7	1756

Проте ні збільшені під час війни податки, ні зростаючі державні позики не спроможні були ліквідувати дефіцит державних бюджетів воюючих країн. Покриття цього дефіциту потребувало значного збільшення випуску паперових грошей. Зростання паперового грошового обігу під час другої світової війни в США, Великобританії, Франції та Італії ілюструють такі дані:

а) у США з кінця 1940 р. до кінця 1945 р. він збільшився з 8,7 до 26,5 млрд дол., або на 222,6%;

б) у Великобританії наприкінці 1939 р. в обігу перебувало 55 млн ф. ст., наприкінці травня 1945 р. — 1270, а наприкінці листопада — 1328 млн. ф. ст., тобто більше на 139%;

в) у Франції з кінця 1939 р. до кінця 1944 р. грошова маса в обігу зросла з 151 до 573 млрд фр.;

г) в Італії за цей період грошовий обіг збільшився з 24 до 233 млрд лір, тобто майже в 10 разів.

Разом з зростанням кількості паперових грошей в роки другої світової війни збільшувалися депозити комерційних банків. У США з 76 млрд дол. у 1940 р. вони зросли до 152 у 1945 р., у Великобританії — з 2441 млн ф. ст. у 1939 р. до 4859 у 1945 р.

У 1944 р. у Бреттон-Вудсі (США) відбулась міжнародна фінансова конференція, в роботі якої взяли участь 45 дійсних і асоційованих членів ООН, а також міністри фінансів 16 країн. На основі підписаних там угод було створено Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Завданням цих інститутів декларувалися гарантування стабільності обмінних курсів валют, забезпечення швидкої оборотності коштів, потрібних для системи багатосторонніх платежів, створення умов для накопичення ресурсів для відбудови економіки країн Західної Європи.

Друга світова війна завдала народам багатьох країн небувалих страждань, вони зазнали величезних людських жертв і матеріальних збитків. Якщо за роки першої світової війни фінансові видатки всіх воюючих країн становили 208, то під час другої — 962 млрд дол. Для того щоб ліквідувати її жахливі наслідки знадобилися роки напруженої праці, значні матеріальні та фінансові ресурси.

4.2. Динаміка та структурні зміни господарського розвитку другої половини 40—90-х років XX ст.

Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися зміни, пов'язані з збільшенням території та населення так званої світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав:

Показники	Рік	Світ в цілому	Країни		
			Економічно розвинені	Соціалістичні	Тіпцо розвиваюtьс
Територія	1940	100	83іб*	16іб	
	1970	100	т4	т5іθ	50ий
Населення	1940	100	9тиЗ*	я7ив	
	1970	100	19ий	34	46іб

*яВключаючи індустріальні та колоніальні країни.

Світове господарство охоплювало три підсистеми: господарства економічно розвинених, соціалістичних держав та країн, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Економічно розвинені країни світу вступили у фазу інтенсивного розвитку. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були науково-технічний прогрес, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва. Сформувалася світова інфраструктура — комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами. Набули розвитку міждержавні інтеграційні процеси. Економічне зростання національних господарств залежало від ступеня входження їх до всесвітнього господарства. Посилилося державне регулювання господарських процесів.

У повоєнні роки стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. Занепад економіки європейських країн, Японії сприяв встановленню економічного панування США. Виробничі потужності країни перевищували потужності всіх індустріальних держав разом узятих. Широкого розмаху набула економічна експансія США. У міжнародній валютно-фінансовій системі встановлювалася першість її національної валюти. У європейських країнах скоротилося промислове виробництво. Рівень його в 1946 р. становив порівняно з 1937 р. у Великобританії — 95%, Франції — 73, Японії — 30, ФРН (у 1948 р.) — 56%. Панувала внутрішня інфляція. Європейські валюти не конвертувалися, їхній курс був заниженим щодо долара, який став єдиною твердою валютою, і всі країни прагнули отримати його в обмін на свої товари. Скоротився міжєвропейський обмін товарами і послугами. Бартер став переважаючою формою торгівлі. Європейські уряди здійснювали непопулярні заходи для приватного капіталу: контроль цін на основні товари, перерозподіл національного доходу, збільшення грошей в обігу. Через це приватні інвестори переводили свої активи з Європи у США. Для відбудови господарства Європи, стимулювання економічного зростання потрібні були значні фінансові ресурси.

Стан господарства Європи негативно впливав на світову економіку. Реконверсія господарства в США відповідно до потреб мирного часу зумовила появу таких проблем, як скорочення виробництва та зайнятості, необхідність оновлення цивільних галузей. Сполучені Штати повинні були у власних інтересах, для стабілізації світової економіки та політичного становища допомогти європейським країнам у відбудові господарства. У липні 1947 р. в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), завданням якої було вироблення спільної програми відбудови Європи.

У квітні 1948 р. Конгрес США затвердив план Маршалла (за ім'ям державного секретаря Дж. Маршалла) — план економічної допомоги краї-

нам Європи. Його учасники: Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина, з грудня 1949 р. — ФРН. Мета плану — розвиток економіки на "принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності". Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на що вказував міжнародно-правовий договір між країнами. Вони були не пасивним об'єктом американської допомоги, а ініціаторами у виробленні та реалізації плану. До його завдань входило відродження виробництва на новій технологічній основі, розширення зовнішньої торгівлі, досягнення міжнародної фінансової стабілізації, встановлення справедливих обмінних курсів. Діяв план Маршалла з квітня 1948 р. по 30 грудня 1951 р. Обсяг допомоги країнам ОЄЕС становив 17 млрд дол. (у цінах 1990 р. 102 млрд дол.). З них 4 млрд дол. асигнувалося протягом перших 15 міс. Американський уряд гарантував капіталовкладення своїх інвесторів, вивезення оптимального прибутку в доларах. Передбачалися скасування мита, обмеження імпорту американських товарів, постачання сировини в США.

У США для організації допомоги була створена Адміністрація економічного співробітництва, місія якої діяла в кожній країні. Допомога надавалася: 1) безпроцентними товарними позиками та "дарами", склад яких визначали США; 2) звичайними кредитами під малі проценти; 3) у вигляді доларової "зумовленої допомоги" в обмін на національну валюту за офіційним курсом. Нею розпоряджалися інші країни для розвитку внутрішньоєвропейської торгівлі. У 1950 р. ця система була замінена Європейською платіжною спілкою.

Фонди згідно з планом Маршалла розподілялися між країнами не за потребами в інвестиціях, а відповідно до стану платіжного балансу щодо доларової зони. Товари надавалися в розпорядження урядів. Гроші, отримані від їх продажу, надходили в національний банк на спеціальний рахунок (так звані еквівалентні фонди). 95% цих фондів повинні були належати країнам-учасницям, але витрачалися під контролем Адміністрації економічного співробітництва в Європі. Частина їх йшла на оплату сировини, яку вивозили США.

Програма відбудови Європи була виконана. Довоєнного промислового рівня було досягнуто на початку 50-х років. Еквівалентні фонди доповнили внутрішні ресурси капіталів європейських країн. Стабілізувалася система міжнародної оплати. Європейські країни використовували свій потенціал зростання без обмежень. Посилився державний контроль за економікою. Створення ОЄЕС стало імпульсом до європейської інтеграції. Однак значення допомоги за планом Маршалла для різних країн не було однаковим. Найкраще реалізувала його можливості ФРН.

Радянський Союз відмовився від допомоги за планом Маршалла, оскільки США відкинули його вимоги. По-перше, кожна країна мала самостійно визначати свої потреби в допомозі та її форму. По-друге, СРСР вимагав розмежувати країни-союзники, нейтральні та колишніх противників. Допомога Німеччині повинна бути тісно пов'язана з проблемою репарацій. Історики та економісти не однозначно оцінюють неприйняття Москвою плану Маршалла. Безумовно, що його реалізація була б конструктивним підходом до

розв'язання повоєнних господарських труднощів. Однак поширеним є твердження, що американська допомога в умовах боротьби з комунізмом, що вже розпочалася, планувалася так, щоб поставити СРСР в умови, коли він змушений буде сам відмовитися від участі у плані Маршалла.

Етапом інтенсивного індустріального піднесення економічно розвинених країн світу стали 50—60-ті роки. Прискорилися порівняно з міжвоєнним періодом темпи економічного зростання. Середньорічні темпи зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) і промислового виробництва становили відповідно, %:

Країна	1950	1970
Економічно розвинені держави	4,5	5,5
Західна Європа	4,5	5,8
Великобританія	2,8	3
Франція	5	6,2
ФРН	6,3	7,4
США	3,6	3,9
Японія	9,8	15,2

Загальний розвиток національних господарств характеризує динаміка основних показників за 1953—1968 рр.:

Країна	Індекси зростання (1953 р. = 100 %)		
	національного доходу	валового внутрішнього продукту	промислового виробництва
США	229	170	188
Великобританія	246	154	162
ФРН	373	227	265
Франція	403	212	235
Японія	710	442	795

Змінилася структура світового капіталістичного господарства. Найбільш динамічно розвивалася промисловість, в основному за рахунок обробної промисловості. Частка інших галузей матеріального виробництва, особливо сільського господарства та будівництва, поступово зменшилася. В цілому сукупна частка галузей матеріального виробництва в загальному обсязі валового внутрішнього продукту залишалася стабільною — близько 52%. Сфера послуг і торгівлі розвивалася в країнах неоднаково. Це й призвело до незначного зменшення її частки у виробництві ВВП. Однак у 1950—

1960 рр. середньорічні темпи зростання виробництва в цій сфері збільшилися на 4,5%, а в сфері матеріального виробництва — на 4,3%.

Галузь	Частка галузей у сукупному обсязі виробництва ВВП економічно розвинених держав світу, %		
	1955	1960	1970
Промисловість	28	29,5	32
Сільське господарство	11,5	10,5	8
Будівництво	6,5	6,3	6
Транспорт, зв'язок	6	6	6,5
Торгівля	15	15	15,5
Інші сфери	33	32,5	32

Структурні зміни в національних господарствах були пов'язані з особливостями їхнього розвитку. В цілому галузеві структури господарств провідних економічно розвинених держав зближувалися. Загальні тенденції їхнього розвитку характеризують такі статистичні дані, %:

Країна	Галузь	1950		1970	
		Частка у ВВП	Структура зайнятості	Частка у ВВП	Структура зайнятості
США	Сільське господарство (I)	7	11	3	4
	Промисловість, будівництво (II)	38	34	35	34
	Транспорт, сфера послуг і торгівля (III)	55	55 (на 1951 р.)	62	62
Велико-британія	I	6	5	3	3
	II	49	49	37	47
	III	45	46	60	50
ФРН	I	10	25	3	9
	II	49	42	54	49
	III	41	33	43	42
Франція	I	15	82	6	13
	II	48	37	48	38
	III	37	35	46	49
Японія	I	23	50	7	19
	II	31	21	46	34
	III	46 (на 1952 р.)	29	47	47

Промисловість була провідною галуззю господарства. При всій різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортної нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у ВВП частки добувних галузей. Випереджаючими темпами розвивалося виробництво електроенергії та газопостачання. Значення обробної промисловості зростало. Зменшилася частка "старих" традиційних галузей — текстильної, харчової, взуттєвої. Середньорічні темпи приросту їхньої продукції становили відповідно 2,9%; 2,6%; 3,5%. Швидко розвивалися галузі, що визначали технічний прогрес, насамперед хімічна промисловість, її виробництво в 1970 р. порівняно з 1948 р. зросло майже в 9 разів. Розпочався перехід на нафтогазову сировинну базу. Це зумовило розвиток нафтохімічної промисловості. Друге місце за темпами розвитку займала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню, однак його традиційні галузі перебудовувалися. Зростало виробництво продукції верстатобудування, технологічного і транспортного обладнання. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна (виробництво ЕОМ, систем автоматизації). Якщо в 1938 р. металообробні галузі давали 1/5 всього виробництва обробної промисловості, то на початку 70-х років — 2/5.

Істотні зміни відбулися у співвідношенні продукції легкої та важкої промисловості. Якщо на початку XX ст. у загальній вартості продукції обробних галузей переважали товари легкої промисловості, в 30-х роках між продукцією цих галузей встановилася рівновага, то з середини 50-х років важка індустрія почала лідирувати. У 1953—1968 рр. обсяг виробництва важкої промисловості зріс у 2,4, легкої — в 1,9 раза. Їхнє співвідношення в загальному обсязі виробництва обробної промисловості в середині 60-х років становило, %: в середньому в економічно розвинених країнах — 65,6 і 34,5; в Західній Європі — 63 і 37; у США — 67 і 33.

Японія досягла середнього рівня західноєвропейських країн у середині 70-х років.

Отже, протягом 50—60-х років відбувався процес вирівнювання індустріального розвитку країн. Перебудова господарських структур відбилась у зміні структури населення. Зросла частка найманих робітників у загальній чисельності промислових працівників, %:

Країна	1955	1968
США	89	90
Великобританія	88,1	90
ФРН	68,5	81,5
Франція	65,4	76
Японія	41	59,8

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених держав визначалася досягненнями науково-технічного прогресу, який активізувався в середині 50-х років. Наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила такі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною. На грунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології — лазерна, плазмова тощо. Зароджувалась інформаційна революція.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки (НДДКР).

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції. Майже в усіх країнах (крім Японії) держава асигнувала половину витрат на НДДКР. У 1970 р. її частка у витратах монополій становила у США — 43,1%, Японії — 2%, ФРН — 18,2%, Франції — 32,8%, Великобританії — 31,8%. Значні кошти вкладалися в аерокосмічну, електротехнічну, приладобудівну, хімічну промисловість, транспортне машинобудування. У цих галузях зосереджувалось понад 80% вчених, інженерів, техніків. Значна увага приділялася фундаментальним дослідженням. Головне місце в НДДКР належало виготовленню нових видів продукції, поліпшенню їхньої якості. У зв'язку з "холодною війною" значна частина коштів витрачалася на воєнні цілі. Структуру витрат на НДДКР у 1970 р. характеризують такі дані:

Країна	Витрати на НДДКР, млрд дол.		
	1960	1965	1970
США	13,7	20,5	27,4
Японія	0,5	1,2	3,8
ФРН	1,1	2,6	4,1
Великобританія	1,6	2,2	2,6
Франція	0,8	2	3,4

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Якщо їх частка у ВНП економічно розвинених держав світу у передвоєнні роки становила в середньому 15,4%, то в 1970 р. вона досягла в Японії — 29, ФРН — 24, Великобританії — 21, Франції —

26. США — 14%. США втратили перевагу в сфері капіталовкладень у господарство. У 1950 р. рівень їх в Японії, Великобританії, Франції, ФРН, Італії був вдвоє менший, ніж у США, а в 1972 р. перевищував їх на 48%.

Змінилася технологічна структура капіталовкладень. У 60-х роках переважали інтенсивні чинники розвитку економіки (51—67%). Основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. У 1970 р. у США витрати на машини, обладнання становили 74% валових капіталовкладень у господарство, в обробній промисловості — 81%. У ФРН це співвідношення становило відповідно 78 і 82% Третина цих коштів йшла на впровадження засобів контролю за виробничими процесами, інформації, управління.

Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину. У 1968 р. частка їх у структурі всіх капіталовкладень становила в США — 76,6%, ФРН — 56,6, Франції — 53,3, Великобританії — 61,2 %.

Важливим структуротворним чинником було зростання рівня концентрації, централізації виробництва і капіталу, монополізації.

У господарстві економічно розвинених країн світу існують державний і приватний сектори. Головними формами організації бізнесу є власна справа, товариство, корпорація. За кількісними характеристиками перші дві форми в 50—60-х роках становили 80—90% всіх підприємств, але їх частка в промисловому виробництві не перевищувала 10—20%.

У повоєнні роки зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття та поглинання фірм різних галузей господарства. Цей процес охопив великі корпорації. Так, у США у 1968 р. втратили самостійність 12 компаній з капіталом понад 250 млн дол. Визначальним чинником концентрації виробництва і капіталу був технічний прогрес. Мінімальний капітал для створення сучасної корпорації досяг сотень мільйонів доларів.

У США процес злиття був пов'язаний насамперед з диверсифікацією виробництва. У країнах Західної Європи, Японії значна роль належала конкуренції, особливо з американськими монополіями.

У 50—60-х роках масовим стало явище виникнення транснаціональних корпорацій — монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. До середини 70-х років у світі діяло близько 100 тис. таких корпорацій. Особливо швидко вони утворювалися в обробній промисловості:

Район материнських компаній	До 1911	1920—1938	1946—1952	1965—1970
Усього	349	1126	719	5325
США	122	544	386	2253
Західна Європа	227	578	331	2750
Японія	—	4	91	322

Зросла кількість міжнаціональних монополій, в яких об'єднувалися капітали різних економічно розвинених держав: "Ройал датч-Шелл", "Юнілевер", "Агфа-Геверт", "Данлоп-Піреллі". Укладалися угоди про співробітництво між монополіями різних країн.

У багатьох економічно розвинених країнах великим власником була держава, їй належало 15 – 25% національного багатства країн. Держава стала значним виробником і споживачем промислової продукції та послуг. Так, у 1970 р. частка держави у виробництві ВНП становила у ФРН 35%, Італії – 37, Японії – 21, США – 10,2%. Однак у США державі належить провідне місце серед економічно розвинених країн щодо закупівлі в національному продукті (31 – 32%), у споживанні промислових товарів і послуг. Так, у 1968 р. держава придбала 87% продукції авіаракетної промисловості, 40% радіоелектронної апаратури, 35% виробництва чорної і 22% кольорової металургії.

Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації "старих". Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. в США частка воєнних витрат у федеральному бюджеті становила 40%, у Японії – 7,1, ФРН – 23,7, Великобританії – 13,7, Франції – 6,7.

Велике значення у державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинених держав у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х років до "структурної стратегії". Вона грунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів.

Зростало значення міжнародних економічних відносин, що забезпечували єдність виробництва і обміну в міжнародному масштабі. Новою важливою його формою стали міждержавні інтеграційні процеси. У своєму розвитку вони можуть проходити такі етапи: 1) зона вільної торгівлі; 2) митної спілки; 3) спільний ринок; 4) економічна спілка; 5) повна інтеграція, що передбачає здійснення єдиної економічної політики. Великого значення набула інтеграція економічно розвинених країн світу. У 1957 р. утворилося Європейське Співтовариство. Інтеграція спрямовувалася на інтернаціоналізацію зовнішньоекономічної діяльності та внутрішньоекономічних структур країн – членів ЄС. Тодішні соціалістичні країни у 1949 р. інтегрувалися у Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

У повоєнний період роль лідера у всесвітньому господарстві належала США. Перехід до мирного виробництва зумовив у 1944 – 1946 рр. промис-

ловий спад. Скорочувався випуск продукції в галузях, пов'язаних з воєнним постачанням, зокрема у сталеварній, авіаційній, суднобудівній, хімічній. Підвищений попит населення на товари широкого вжитку стимулював розвиток текстильної, харчової, шкіряної, нафтової галузі, розширення житлового будівництва. Восени 1948 р. розпочалася перша в повоєнний період циклічна криза перевиробництва. Кризи потрясали американську економіку в 1953 – 1954, 1957 – 1958, 1960 – 1961, 1969 – 1970 рр. У ці періоди знижувалося виробництво ВНП — на 1,6 – 3,9%, промислове виробництво — на 8 – 12%. Рівень безробіття зростав до 7%.

Найбільш високі середньорічні темпи промислового виробництва характерні для 1949 – 1953 рр. (5,85%), 1962 – 1967 рр. (6 – 8,4%). Це пояснювалося структурними змінами в господарстві, прискоренням технічного переоснащення промисловості, посиленням механізації, автоматизації виробничих процесів.

Американська економіка відзначалася високорозвиненою промисловістю, в якій створювалося понад 50% національного доходу країни.

У галузевій структурі індустрії скоротилася частка добувної промисловості. Зберегла своє значення металургія, однак темпи її розвитку були нижчі, ніж середні. Майже 1/3 промислового виробництва давало машинобудування. Найбільш динамічно розвивалися галузі, пов'язані з науково-технічним прогресом: електронна, електротехнічна, аерокосмічна. Перестала бути стрижнем економіки автомобільна промисловість. Зменшилося значення верстатобудування, текстильної та харчової галузей.

Важливим чинником, що сприяв зростанню економічного потенціалу США у повоєнний період, було використання досягнень науково-технічного прогресу. За розмірами витрат на НДДКР США в 1970 р. випереджали ФРН у 7 разів, Англію — у 11, Японію — у 7,2 раза. Джерелами фінансування НДДКР були асигнування з державного бюджету, кошти фірм, вузів, некомерційних дослідних організацій. У 1970 р. на американські корпорації працювало 15 тис. наукових лабораторій. Вони витрачали 75% всіх коштів на НДДКР, державні лабораторії — 14 – 15%, університети та коледжі — 9 – 10%. Нараховувалося 120 науково-промислових комплексів. Найбільшими з них були Кембріджський, Каліфорнійський, Мічиганський. У 50-х роках адміністрація США створила механізм програмно-цільового фінансування і управління НДДКР.

Прискореними темпами переоснащувалася американська промисловість. Після війни середній вік обладнання становив 21 рік, у 1957 р. — 17 років. Внаслідок модернізації виробництва в 1966 р. 36% обладнання мало вік до 5 років, а в окремих галузях (аерокосмічній, автомобільній) воно становило 48 – 52%. Завершилася механізація виробництва. Запроваджувалася автоматична електронна техніка. В 1970 р. використовувалося 28 тис. верстатів з програмним керуванням, майже 70 тис. електронних обчислювальних машин різного типу.

Відносно високий рівень промислового виробництва забезпечувався ефективністю хімічної промисловості, яка почала працювати на нафті, нафто-

продуктах, природному газі. Зросло їхнє значення у виробництві паливно-енергетичних ресурсів (до 70%). Атомна енергетика забезпечувала до 5% електроенергетичних потужностей країни.

У повоєнний період США, як і раніше, займали перше місце серед економічно розвинених країн у виробництві важливих видів продукції. Наприклад, їхня частка у видобутку кам'яного вугілля в 1970 р. становила 47,7%, виробництві електроенергії — 42,2%, сталі — 28,3%, автомобілів — 30,3%, синтетичних волокон — 36,5%.

Посилилася спеціалізація в промисловості. Вона охопила невеликі підприємства, що спеціалізувалися на випуску деталей для корпорацій і були мобільнішими щодо виробництва. Виникли фірми, що спеціалізувалися на ремонтних роботах, консультаціях різних галузей і напрямів діяльності. Інженерні фірми займалися проектуванням, обладнанням виробничого процесу.

У повоєнний період капітальні вкладення в американську економіку зростали більш високими темпами — у середньому на 3,35% за рік порівняно з 2,95% у міжвоєнний період. З їхньої загальної суми 40% припадало на обробну промисловість, 16,5 — на енергетичну, 8,5 — на транспорт, 8—12 — на зв'язок, 21—24% — на сферу послуг і торгівлю. Майже 70% інвестицій, що направлялися в обробну промисловість, вкладалися в машини, обладнання, більш як 30% — на автоматизацію виробничих процесів. Це сприяло зростанню ефективності американської промисловості, переходу її до переважно інтенсивного характеру відтворення.

Характерною ознакою промисловості США в цей період стала диверсифікація. Так, компанія "Литтон індастрид" протягом 1954—1970 рр. об'єднала 100 фірм. Її 225 підприємств випускали товари 10 тис. найменувань — від зброї до ділових бланків.

У США процес концентрації та монополізації відбувався найшвидше. На підприємствах з чисельністю зайнятих понад 1 тис. (1 % загальної кількості) у 1970 р. працювало 32,8 % зайнятих в обробній промисловості. Частка 500 великих корпорацій у загальній сумі продажу промислових товарів зросла у 1955—1970 рр. з 48,6 до 66,6 %. Перші 100 компаній контролювали 41,5% всього продажу. В банківському бізнесі частка 10 банків у загальній сумі активів комерційних банків у 1950 р. становила 15,6 %, в 1970 р. — 26,5%. Десять з 1790 страхових компаній США в 1970 р. володіли 57,7% загальної суми активів, 50 з них — 82,9%.

Швидко зростали абсолютні розміри монополій. Мільярдерами стали 79 корпорацій за активами і 115 за сумами річного обороту.

Найбільш монополізованими були нафтова (16 корпорацій), автомобільна (3 корпорації), електротехнічна (5 корпорацій), хімічна (6 корпорацій), металургійна (5 корпорацій), кольорова металургія (2 корпорації), авіаційна (5 корпорацій) галузі промисловості.

Панівне становище в американській промисловості в 50—60-х роках належало 20 фінансовим групам. Вони контролювали 750 корпорацій і банків (0,04% усіх фірм), 70% активів, 85% прибутку. Наймогутнішими були гру-

пи Моргана, Рокфеллера, Дюпонів, Меллонів, Чиказька, Клівлендська, Каліфорнійська.

Зросла кількість американських транснаціональних компаній. Так, "Дженерал Моторс" мала філії у 18 країнах, "Форд Моторс" — у 27, "Дженерал Електрик" — у 32, "Мобіл Ойл" — у 38. У 1951—1970 рр. вони отримали від філій у країнах, що розвиваються, у вигляді дивідендів і процентів без прибутків, реінвестованих на місці, 37,2 млрд дол.

Технологічна революція, що розпочалася в 70-х роках, мала для США надзвичайно велике значення. Йшов безперервний процес технічного переобладнання промисловості, відбувалися істотні зрушення в її структурі. Застаріле устаткування замінялося принципово новим, яке відповідало тодішньому рівню науки і техніки. Розвивалася стандартизація виробництва, автоматизація, вдосконалювалась електронно-обчислювальна техніка. Оновлюючи основний капітал у важкій промисловості, США досягли позитивних результатів у сфері екології. Науково-технічний прогрес посилив концентрацію і централізацію виробництва й капіталу, що зумовило появу економічних конгломератів (об'єднань підприємств найрізноманітніших галузей).

Швидкими темпами розвивалися галузі промисловості, безпосередньо пов'язані з науково-технічним прогресом, — електронна, хімічна, точного приладобудування, атомної енергетики. Виробництво електроенергії зросло на 50%, що забезпечило збільшення енергозабезпеченості виробничих процесів, підвищення продуктивності праці. Автомобілебудування досягло пікового рівня в 1977 р., коли з конвеєрів зійшло понад 16 млн машин. Однак уже в 1983 р. їхній випуск скоротився до 9,5 млн. Науково-технічний прогрес створив сприятливі умови для випуску найрізноманітніших товарів хімічної промисловості, пластмас, синтетичних волокон. Збільшувалося виробництво радіоприймачів, побутової техніки. Повільніше проходила реконструкція в машинобудуванні, текстильній, взуттєвій, суднобудівній, транспортній галузях. Істотні зміни відбулися в структурі транспорту США. Залізничні та водні перевезення різко скоротилися. Разом з тим зросла частка автомобільного й авіаційного транспорту, нафто- і газопроводів.

В економіці США неабияке значення мало воєнне виробництво. У період "холодної війни" зміцнів воєнно-промисловий комплекс (ВПК). Ця галузь повною мірою забезпечувала технікою не тільки власні національні збройні сили, партнерів по НАТО, а й зарубіжних споживачів. Володіючи надлишковим капіталом, США вивозили його за кордон. З цих інвестицій виникали сотні, тисячі транснаціональних корпорацій, переважною частиною яких володіли бізнесмени США.

У повоєнні роки зміцнилася державна власність, частка якої у ВНП країни становила близько 20%. До них належали нові підприємства, збудовані за рахунок державного бюджету, земельний фонд (21,4% земельного фонду країни в 1955 р.), воєнне майно, пошта, мережа електростанцій, шляхи сполучення, канали, система водопостачання, позикові установи, фонди соціального страхування. Об'єктами державної власності були федеральний уряд, уряди штатів, муніципалітети.

Зросла частка державних інвестицій, що становила в середньому 20% усіх капітальних вкладень в економіку. Вони спрямовувалися на нове будівництво, інфраструктуру, електроенергетику. США займали перше місце в світі за масштабами державного фінансування розвитку науково-технічного прогресу – 50–60% загальних витрат. Через систему державних контрактів реалізувалося 3/4 коштів, що давало можливість уряду контролювати тематику, строки, якість НДДКР. У 60-х роках на цій основі було отримано 30 тис. патентів. Кошти спрямовувались у державні науково-дослідні інститути та лабораторії (30%), на фінансування науково-дослідних центрів приватних компаній, що працювали за замовленням уряду (понад 50%). З державного бюджету на 55% фінансувалися вузи, на 70% некомерційні дослідні установи. Пріоритет у фінансуванні державою НДДКР належав воєнним витратам (76% у 1960 р. і 53% у 1970 р.). Держава взяла на себе відповідальність за розвиток національної інформаційної системи, виділивши на це лише в 1960 р. 76 млрд дол. За планом Маршалла, приватним фірмам було передано інформацію про науково-технічні досягнення німецької промисловості, що у вартісному вираженні становило 10 млрд дол.

Важливим засобом регулювання економіки були державні закупівлі товарів і послуг. Вони здійснювалися або через торгові угоди, або у формі замовлень приватним фірмам. У 1955–1970 рр. обсяг державних закупівель зріс з 75 до 218,9 млрд дол. Окремі фірми постачали державі 50–70% річних продажів.

Уряд США провадив політику стимулювання економічного зростання. В 1946 р. Конгрес прийняв "Акт про зайнятість", що зобов'язував уряд сприяти досягненню повної зайнятості, збільшенню масштабів виробництва та купівельної спроможності населення. Широко використовувалося кон'юнктурне (короткострокове) програмування. Воно грунтувалося на індикативних методах, які визначали напрями розвитку, орієнтири, але не були імперативними (обов'язковими) для приватних корпорацій. Директивний характер мали програми для державних підприємств. Уряд Дж. Кеннеді в межах програми "Нові рубежі" зробив спробу перейти до програмування економіки, однак корпорації чинили цьому опір. У 60-х роках важливе значення в економічній політиці держави, як і раніше, мало довгострокове прогнозування. У 1947 р. економічним прогнозуванням займалося 20 % промислових корпорацій, у 1966 р. – 90 %. У 1961 р. міністерство оборони США прийняло систему ППБ – "планування – програмування – розроблення бюджету", її метою було об'єднати елементи розподілу ресурсів бюджету і планування. В 1965 р. цю систему було перенесено на державні установи.

Ефективним методом державного регулювання економіки стало використання фінансово-кредитної системи. Головна роль відводилася державному бюджету: регулювалися ставки податку, виплати на безробіття, соціальне страхування. Протягом 50–60-х років було проведено амортизаційні реформи, які скоротили строки амортизації. Прибуток, що перераховувався в амортизаційний фонд, не підлягав оподаткуванню, використовувався на

потреби фірми. Було введено додаткові пільги для корпорацій (у 1962 р. 7 %-не податкове зниження на капіталовкладення на обладнання). Виходячи зі ставки індивідуального податку (14—70 %), уряд контролював співвідношення динаміки розміру доходу і податків з населення.

Значну увагу держава приділяла сфері кредиту. Державні кредити на тривалий строк з виплатою пільгових відсотків надавалися на розвиток сільського господарства, будівництво житла, суднобудування, транспорт.

Приватний кредит держава регулювала через Федеральну резервну систему (ФРС). Усі приватні банки, що належали до цієї системи, були зобов'язані зберігати 10—22 % своїх депозитів у федеральних резервних банках. Регулюючи цей обов'язковий резерв, уряд стимулював обсяг приватного кредитування. Регулювалися умови споживчих кредитів. Держава виступала гарантом депозитів приватних банків, створивши соціальну установу — Федеральну корпорацію страхування депозитів.

На початку кожного року президент США виступає перед Конгресом зі звітом про економічне становище країни і заходи уряду щодо господарської діяльності на майбутній період. Особливе місце серед цих документів належить державному бюджету. Він визначає перспективи як розвитку господарства своєї країни, так і удосконалення міжнародних економічних відносин. У США є три рівні бюджетів — федеральний, окремих штатів і місцевих органів влади. Основні капіталовкладення спрямовуються на воєнні заходи, в економіку, на оплату державного апарату, поліції, судових органів тощо. За традицією бюджети штатів і місцеві бюджети використовуються на утримання освітніх закладів, лікарень, будівництво доріг, комунальних господарств тощо.

У бюджетному процесі простежуються три стадії: підготовка проекту, розгляд і затвердження його Конгресом і виконання бюджету. За допомогою державного бюджету уряд прагне вирішувати важливі господарсько-політичні проблеми — пом'якшувати наслідки кризових явищ в економіці, стимулювати економічне піднесення в провідних галузях, запобігати соціальним негараздам.

Гроші в США випускають державна скарбниця, федеральні державні та комерційні банки. Перша — випускає в обіг дрібні купюри номіналом 1—20 дол., а також срібні долари і розмінні монети. Державна емісія становить у цілому не більш як 11 % грошової маси. Основну масу грошей в країні випускають федеральні резервні банки. Третій вид емісії — гроші безготівкового обороту. У грошовій масі вони представлені сумами на рахунках до запитання. Чек виконує функцію передавання депозиту одним власником іншому. У повоєнний період ціни на товари і послуги зросли в США у 2,7 раза за індексом роздрібних цін і в 2,9 раза за індексом оптових цін. Найвідчутніше зросли ціни на продовольчі товари (3,18 раза), тарифи на газ і електроенергію (2,83), оплату транспорту (2,85) і медичне обслуговування (3,57 раза).

Сучасна кредитна система США акумулює тимчасово вільні грошові капітали підприємств, доходи і збереження різних груп населення і надає

їх у позику монополіям, приватним особам і державі. Вона складається з банківських і небанківських установ, інститутів університетського типу, які виконують різноманітні кредитно-розрахункові операції. Американські кредитні установи бувають трьох типів: центральний емісійний банк, комерційні банки, спеціалізовані кредитні інститути. За сумою активів комерційні банки займають перше місце серед кредитно-фінансових установ США. Банки акумулюють грошові ресурси різними каналами: продажем акцій, приймання коштів на поточні рахунки, у формі строкових і ощадних вкладів. Банківські позики надаються на строк від кількох днів до 10 – 12 років.

Крім комерційних банків в США існують такі кредитні установи: банківські траст-відділи і траст-компанії; позиково-ощадні асоціації; взаємно-ощадні банки; компанії зі страхування майна; пенсійні банки; брокерські фірми; фінансові компанії; кредитні союзи; державні кредитні установи.

Для розвитку структури національного господарства Великобританії у повоєнний період характерним було зменшення у ВНП частки промисловості, сільського господарства, збільшення сфери послуг. За темпами зростання ВНП, національного доходу, промисловості ця країна відставала від інших економічно розвинених країн. У промисловості зростало значення машинобудування, хімічної, електроенергетичної галузей, що забезпечували технічний прогрес. Важливе значення мали нові галузі – нафтоочисна, атомна, електронна, авіабудівна. Значно розширився випуск автомобілів. Скоротилося виробництво у "старих" галузях: суднобудуванні, текстильній, шкіряній, деревообробній. Це пояснювалося зміною структури експорту, втратою традиційних ринків збуту, розвитком нових джерел енергії.

Капіталовкладення в промисловість Великобританії досягли довоєнного рівня в 1949 р. і зросли в 1948 – 1961 рр. на 128,4 %. Протягом 1953 – 1969 рр. частка інвестицій у ВНП збільшилася з 14,3 до 18,3 %. Високі темпи інвестицій диктувалися потребами відбудови, реконструкції та модернізації основних галузей. З 50-х років значно розширилися капіталовкладення в реконструкцію вугільної, сталеплавильної промисловості, у нові галузі – нафтохімічну, електротехнічну, автомобільну, виробництво пластмас, машинобудування. У 60-х роках першість в інвестуванні мали авіаракетна, приладобудівна, хімічна, нафтопереробна, гумовотехнічна галузі. Зменшилися інвестиції в добувну промисловість.

Основні зрушення в структурі капітальних вкладень відбулися між сферами національного господарства. Загальна частка матеріального виробництва в 1965 р. зменшилася з 58,9 до 50,2 % в основному за рахунок сільського господарства, транспорту. Інвестиції в нематеріальну сферу збільшилися на торгівлю, соціальні послуги. Вирішальне значення мало житлове будівництво, хоча його частка скоротилася (24 – 21 %).

Уряд лейбористів двічі в 1945 – 1951 рр. і 1964 – 1970 рр. провів націоналізацію вугільної, газової, металургійної, електроенергетичної галузей промисловості. Державними стали транспорт і засоби зв'язку (повітряний флот, залізниці, річковий транспорт, радіозв'язок), Англійський банк. Отже, були

націоналізовані ті галузі, від діяльності яких значною мірою залежала ефективність суспільного відтворення. Державний сектор охопив близько 20 % промислового виробництва. Приватні власники отримали компенсацію.

Державні інвестиції обслуговували, як правило, загальнонаціональні потреби економіки, їхня частка у валових капіталовкладеннях в 1970 р. становила 45,8 %. Понад 1/3 їх вкладалася у модернізацію обладнання.

Держава була великим споживачем суспільного продукту. Більше ніж 1/2 бюджетних коштів йшло на поточні витрати на товари і послуги (майже 20 % у ВНП країни). Значною була частка воєнних витрат (в 1950 р. — 17,3, в 1970 р. — 13,8 %).

Визначальною ознакою господарського розвитку повоєнної Великобританії було прискорення монополізації. За промисловим переписом 1958 р., на 52 % усіх підприємств (з кількістю зайнятих 500 чол. і більше) працювало 49,2 % зайнятих у промисловості, їхня частка у випуску продукції становила 68,5 %. Концентрація охопила усі галузі господарства. В автомобільній промисловості 3 корпорації володіли понад 40 % всіх активів галузі, в машинобудуванні 20 корпорацій — 75 % активів. При цьому функціонувала значна кількість невеликих фірм. У обробній промисловості в 60-х роках налічувалося майже 140 тис. підприємств з кількістю зайнятих 1 — 10 робітників.

Фактичними господарями економіки країни була 31 фінансова міжнародна група. Група "Морган-Гренфілл" знаходилася під контролем американської "Дж. П. Морган". Вона включала сім торгово-промислових компаній, вісім інвестиційних трестів і контролювала електромашинобудування. Група "Джардайн Мейтсон енд компані" — "Гонконг енд Шанхай бенкінг корпорейшн" з банком Я. Н. Ротшільда діяла за участю американського капіталу. Вона поширила свій вплив на суднобудування, страхування, банківську справу.

У 70 — 80-х роках у Великобританії, як в інших економічно розвинених державах, простежувалися закономірні кризові явища, концентрація виробництва в промисловості та сільському господарстві, банківсько-кредитній системі, впровадження в усіх галузях досягнень науково-технічного прогресу. 500 корпорацій посіли панівне становище в господарському житті країни.

100 найбільших монополій випускали 40 % промислової продукції. У п'яти авіаційних компаніях зосереджувалося 71 % зайнятих робітників і службовців. Наприкінці 70-х років вони забезпечили 76 % випуску галузевої продукції. Ще більшою була концентрація робочої сили і випуску продукції в галузі електронно-обчислювальної техніки — відповідно 80 і 84 %, штучних волокон — 90 і 96 %. Промислові компанії були тісно пов'язані з банківським капіталом, особливо з так званою великою четвіркою, яка зосередила у своїх руках майже 90 % всіх акціонерних банків Великобританії.

На початку 80-х років, після двох етапів націоналізації промисловості, склався державний сектор, частка якого становила 10 % валового національного доходу країни, майже 20 % промислової продукції, 19 % загальної кількості зайнятих робітників і службовців. Капіталовкладення державно-

го сектора становили 40 % усіх інвестицій. Консервативний уряд заохочував приватних власників викуповувати націоналізовані підприємства, які завдяки фінансовій державній підтримці, подолавши технічну відсталість, знову стали конкурентоспроможними.

Відкриття родовищ нафти у шельфі Північного моря перетворили Великобританію у 70 – 80-х роках на одного з найбільших експортерів нафти і нафтопродуктів у Європі.

Становище Великобританії на світовому ринку дещо погіршилося. По-перше, остаточно зруйнувалася Британська колоніальна імперія, а Співдружність ще не зміцніла. По-друге, її випередили не тільки США, а й ФРН, Японія і Франція. Якщо в 1938 р. загальна сума іноземних капіталовкладень на світовому ринку дорівнювала 43, то у 80-х роках — 20 %.

Франція після другої світової війни швидко модернізувала своє господарство. Темпи розвитку були вищі, ніж середні в економічно розвинених державах, але нижчі, як у ФРН, Японії, Італії. У структурі господарства зменшилася частка сільського господарства, галузей добувної промисловості, транспорту, зв'язку. Розширилася сфера матеріального виробництва. Традиційні галузі французької промисловості — текстильна, швейна, деревообробна, харчова — поступилися першістю галузям важкої промисловості. Наприкінці 60-х років тут було зайнято 2/3 промислових робітників. Вартість продукції становила 64 % загальної вартості виробництва всієї промисловості. На етапі відбудови найшвидше розвивалися вугільна, газова, електроенергетична, нафтопереробна галузі. Протягом 80-х років промислове виробництво зросло на 70 %. Вирішальне значення мали автомобільна, хімічна, переробна, електрична галузі, частково сільськогосподарське машинобудування, їхнє зростання було пов'язано з воєнними замовленнями, переорієнтацією на виробництво споживчих товарів, на потреби міжнародного ринку. Так, частка товарів для населення зросла в обсягах продажу автомобільної галузі до 60 – 65 %, в електротехнічній — до 25 %. Швидкі темпи розвитку (10% середньорічних) хімічної промисловості зумовлювалися розвитком нових видів сировини, застосуванням добрив у сільському господарстві. Були створені атомна, авіаракетна, радіоелектронна галузі, започатковано виробництво точної механіки, оптики. Виникла нова сучасна структура промислового виробництва.

Важливою особливістю повоєнного розвитку Франції було збільшення обсягу інвестицій, їхня частка у ВНП зросла з 14,9 % в 1953 р. до 26,3 % у 1969 р. Як і в інших економічно розвинених країнах, зменшилася частка виробничих і збільшилася частка невиробничих вкладень. У відбудовний період інвестиції у виробничу сферу становили 3/4 всіх капіталовкладень, наприкінці 60-х років — близько 47 %. Всередині матеріальної сфери майже 60 % спрямовувалося у промисловість, 20 – 25 % у зв'язок і транспорт. У 50-х роках основна сума інвестицій вкладалася в нове будівництво і модернізацію обладнання, в 60-х — на модернізацію та раціоналізацію. Невиробничі капіталовкладення забезпечували житлове будівництво (46 – 40 %), освіту (25 – 22 %), охорону здоров'я (6,5 %), послуги, адміністративні витрати.

Значно посилилося державне втручання в господарське життя. В 1944 – 1947 рр. було проведено націоналізацію вугільної, авіаційної галузей, електростанцій, повітряного флоту, автомобільних заводів "Рено", французького і чотирьох найбільших депозитних банків. Державному сектору належала 1/3 національного майна країни. Він охопив 20 – 25 % загального обсягу промислового виробництва, 75 % загальних перевезень, 50 % ресурсів банківсько-кредитної системи, 33 % зайнятого населення. Частка державних виробничих інвестицій у ВНП становила 35 – 25 % їхньої загальної суми.

Франція першою серед економічно розвинених держав стала на шлях програмування національної економіки. В 1947 – 1953 рр. діяв "План Моне" (за ім'ям його ініціатора). Перевага надавалася шести галузям (видобування вугілля, виробництво електроенергії, сталі, цементу, сільськогосподарських машин, транспорт). Хоча цей план і не був виконаний, він стимулював розвиток важкої промисловості.

У 1954 – 1957 рр. господарство Франції розвивалося за планом модернізації економіки. Третій план (1958 – 1961 рр.) проголосив перехід від протекціонізму до "відкритої економіки". З приходом до влади генерала де Голля економічна стратегія четвертого (1962 – 1965 рр.) і п'ятого (1966 – 1970 рр.) планів передбачала фронтальний розвиток усіх галузей промисловості ("індустріальний імператив"). Така економічна політика держави отримала назву "дирижизму", її головним змістом був вплив на нагромадження капіталу. Оскільки в 50-х роках промисловість не відчувала труднощів зі збутом товарів, зусилля держави були спрямовані на розвиток виробничих потужностей. У 60-х роках зросли державні закупівлі, провадилася політика "колективного будівництва".

Повоєнний період характеризувався швидким зростанням концентрації та централізації капіталу. Цей процес відбувався у двох напрямах: злиття великих і середніх капіталів, розорення і об'єднання невеликих сімейних і ремісничих підприємств. Так, в обробній промисловості у 1954 – 1962 рр. кількість підприємств зменшилася на 25 %. Найбільш монополізованими були металургійна, нафтова, хімічна галузі. До перших десяти промислових корпорацій належали п'ять нафтових, три хімічні, одна металургійна, одна транспортна. У 1949 – 1970 рр. кількість французьких банків зменшилася з 380 до 235 при збільшенні філій з 3,3 до 6,4 тис. Господарством країни керувало 10 фінансових груп.

Однією з ознак французької економіки було зміщення позицій іноземного капіталу. В середині 60-х років загальні вкладення з метою контролю за діяльністю підприємств досягли 4,6, портфельні вкладення – 1,3 млрд дол. Майже 1/3 іноземних капіталів була американською.

Економіка Франції у 70 – 80-х роках розвивалася надзвичайно динамічно. Вступ Франції до ЄС стимулював процес концентрації промисловості. У 1970 р. 500 монополістичних об'єднань виробляли 80 % національної продукції. Формувалися гігантські не тільки промислові, а й фінансові групи.

На початку 70-х років Франція перетворилася на одну з найрозвиненіших країн світу, її частка у випуску промислової продукції становила

майже 7 %. Щорічний приріст продукції її індустрії перевищував 5 %. З середини 70-х — на початку 80-х років темпи зростання дещо знизилися. Ця тенденція зумовлювалася скороченням виробництва у "старих" галузях (кам'яновугільній, металургійній, текстильній). Одночасно на вищий рівень піднялась авіаційна промисловість компаній "Конкорд", "Аеробус", транспортна (швидкісні електропоїзди), автомобільна "Пежо-Сітроен", воєнно-промисловий комплекс. У 1960 — 1983 рр. обсяг виробництва, пов'язаного з науково-технічним прогресом, а саме: електронікою, кібернетикою, ЕОМ, зріс у 4 рази, виробництво електроенергії (особливо АЕС) — у 3 рази, випуск телевізорів — у 2,5, автомобілів і нафтопродуктів — у 17,6, виробництво штучних волокон, пластмас — у 4 рази.

Однак на початку 80-х років у Франції спостерігалися значний бюджетний дефіцит, посилення інфляції. Збільшився пасив платіжного балансу (в 1984 р. — 3,5 млрд дол.). Значних розмірів набув відтік валюти за кордон. Спад виробництва супроводжувався зростанням соціальних конфліктів.

На економіку Франції негативно впливали воєнні витрати, які досягли в 1983 р. 7,6 млрд дол. За цим показником Франція поступалася тільки США. Франція систематично випробовувала ядерну зброю, створила власний термоядерний потенціал. Величезні масштаби виробництва воєнної техніки гальмували нормальний процес індустріального відтворення.

Господарський розвиток ФРН у повоєнний період мав свої особливості. Він розпочався із значно гірших стартових позицій порівняно з Великобританією і Францією. Виробничі потужності використовувалися на 15 — 30 %. Панували безробіття, хаос у кредитно-грошовій сфері. Держава контролювала ціни і заробітну плату. Для організації виробництва треба було мати дозвіл окупаційної влади.

Початок переходу до ринкової економіки поклала грошово-цінова реформа у червні 1948 р. Л. Ерхарда (міністра народного господарства ФРН у 1949 — 1963 рр. і канцлера в 1963 — 1966 рр.). Він вважав, що Німеччина має побудувати суспільство соціального ринкового господарства (поєднання власної ініціативи і конкуренції з розумним втручанням держави у господарське життя в інтересах соціального захисту громадян). Завданням реформи було скорочення обсягу грошової маси, зміна структури державних і приватних боргів. Для реалізації реформи було прийнято ряд законів. Обмін грошей (старих рейхсмарок) мав здійснюватися конфіскацією у співвідношенні 100:10. Однак реальна пропорція складала 100:6,5. Для забезпечення мінімумом на особу виділялося по 60 нових марок: 40 — у день проведення реформи, 20 — через 2 міс. Короткострокові борги знецінювалися у пропорції 10:1, для тривалих було встановлено спеціальні правила. Кредитори отримали державні боргові зобов'язання. Зменшилися податки. Було проведено лібералізацію цін (ліквідовано державний контроль за цінами). Однак залишився контроль за цінами на продукти харчування, паливо, електроенергію, квартирну плату. Друкувалися "каталоги доречних цін". Закони карали за необгрунтоване підвищення їх. Фактично зберігалися

ціни довоєнного періоду. Стабілізаційним чинником стала допомога за "планом Маршалла". Ринок наповнився товарами. Він урізноманітнювався також за рахунок запасів фірм і швидкої конверсії промисловості. Перевага надавалася не базовим галузям, а виробництву предметів споживання. Заробітна плата не перевищувала темпів зростання продуктивності праці (14 і 16 %). У 1949—1950 рр. розпочалося зниження цін при зростанні заробітної плати. Велике значення мала система соціального страхування, на яку спрямовувалося 15 % національного доходу.

Уряд ФРН провів демонополізацію виробництва. Концерни перетворилися на акціонерні товариства з символічним капіталом 100 тис. марок, які укладали договори про оренду з попередніми власниками. В роботі вони підпорядковувалися Опікунському управлінню — офіційній державній установі, що фінансувалася з бюджету. Восени 1948 р. окупаційна влада повернула колишнім власникам їхні підприємства, які також переорганізувалися в акціонерні компанії. Акції замінювалися у співвідношенні 1:1,5—3, внаслідок чого капітал нових компаній перевищував старий. У банківській сфері замість Німецького, Дрезденського і Комерційного банків було створено 30 самостійних банків. Уряд демонтував систему державного контролю за промисловістю, створену при Гітлері. Однак тривало регулювання економіки через субсидії, дешевий кредит, податкові пільги. Конверсія мілітаризованої економіки стала фактором зростання промислового виробництва.

З відбудовою господарства протягом 50-х років економіка ФРН перейшла у стан безперервного піднесення. Середньорічний приріст промислової продукції становив 9,6 %. У 60-х роках зростання виробництва тривало, проте з відчутними коливаннями середньорічних темпів — від 3,6 % у 1963 р. до 12 % у 1968—1969 рр. В цілому темпи економічного зростання перевищували середні темпи розвитку економічно розвинених держав.

Структура господарства ФРН характеризувалася збільшенням частки у ВВП галузей матеріального виробництва. Сфера послуг не набула такого розвитку, як у США, інших країнах Західної Європи. Особливо зросла частка обробної промисловості, транспорту. Як і в інших країнах, зменшилася частка добувної промисловості, сільського господарства. Відповідні зміни відбулися у структурі зайнятості. Якщо у 1950 р. в сільському господарстві працювала 1/4 самодіяльного населення, то в 1960 р. — 1/7. При цьому чисельність зайнятих у промисловості, на транспорті збільшилася.

Структурна перебудова промисловості була пов'язана передусім з розвитком прогресивних галузей — переробки штучних і синтетичних волокон, хімічної, електротехнічної, транспортного машинобудування, видобування і переробки нафти, точної механіки і оптики. У 50-х — на початку 60-х років чотири галузі (хімічна, електротехнічна, транспортне і загальне машинобудування) сконцентрували 70 % приросту промислової продукції. Темпи їхнього зростання становили відповідно 11,5, 16,2, 19,9, 10 %.

Успіхи німецької економіки (так зване німецьке економічне диво) визначалися значною мірою збільшенням капітальних вкладень. Частка їх у ВНП зросла з 19,7 % у 1953 р. до 25,3 % у 1969 р. Висока ефективність інвестицій

зумовлювалася технологічною структурою. В 50-х роках 60 % загальної їх суми вкладалися у виробничу сферу. В 60-х роках зросли вкладення у невиробничу сферу (майже 57 % в 1968 р.). Переважна частина інвестицій спрямовувалася в житлове будівництво (20 – 18 %), промисловість і промислове будівництво (23 – 15 %), транспорт і зв'язок (21 – 17 %). У промисловості 3/4 – 4/5 коштів витрачалися на обладнання і лише 1/4 – 1/5 – на нове будівництво.

Основними джерелами капіталовкладень були приватні та державні кошти, інвестиції з еквівалентних фондів за планом Маршалла. У 1948 – 1949 рр. Західна Німеччина отримала від США 1,4 млрд, тоді як інші країни разом 2,6 млрд дол. Однак порівняно з загальною сумою інвестицій у 1948 – 1960 рр. на 144,6 млрд нових марок державних інвестицій ці фонди були не дуже істотними — 9,5 млрд нових марок.

Значний вплив на процес відтворення справляло державне регулювання економіки. Головною його формою були державні фінанси. У 1950 р. їхня частка в загальних валових капіталовкладеннях становила 11,4, в 1970 р. — 16,2 %. Протягом 50-х років монополіям було передано 10,6 млрд марок і надано кредитів на суму 81,1 млрд марок, що становило 33,6 % інвестицій у національне господарство ФРН.

Держава постійно збільшувала закупівлі товарів і послуг. За 10 років (1950 – 1959 рр.) вона витратила на них 187,3 млрд марок, тобто закупила 10,9 % ВНП. У 60-х роках у зв'язку з посиленням мілітаризації важливим джерелом стабільності промисловості стали воєнні замовлення. Воєнний бюджет досяг значної суми — 12 млрд марок у 1960 р. і 20,5 млрд марок у 1970 р. (23,7 % федерального бюджету).

Важливим чинником впливу на розвиток господарства ФРН була державна власність. На кінець 50-х років держава контролювала 13 % основного капіталу акціонерних компаній, 26,2 % видобутку кам'яного вугілля, 15,2 % нафти, 36,3 % залізної руди, 45,3 % цинку, 44,6 % виробництва легкових автомобілів. Державний капітал функціонував у галузях, що виробляли промислову сировину для інших галузей, потребували значних вкладень з повільним оборотом капіталу. Низькі ціни на електроенергію, сировину сприяли зростанню прибутків приватних фірм.

Структурні зміни супроводжувалися посиленням концентрації виробництва і капіталу. Кількість великих підприємств з чисельністю зайнятих 500 чол. і більше зросла протягом 50 – 60-х років з 1,9 до 2,9 % загальної кількості. На них працювало понад 50 % зайнятих у промисловості. 68 корпорацій з капіталом понад 100 млн марок контролювали 53,3 % основного капіталу всіх акціонерних товариств. Відновилися старі концерни Круппа, Фліка, "ІГ Фарбен індустрі", "Дойче банк", "Дрезден банк", "Комерцбанк". У металургійній промисловості панували дев'ять корпорацій, у хімічній — вісім, автомобільній — шість, у видобутку вугілля — три, залізної руди — чотири. За рівнем монополізації виробництва і ринку ФРН займала провідне місце в Європі. Разом з тим тут було майже 100 тис. невеликих і середніх підприємств, спеціалізація яких повністю підпорядковувалася по-

требам монополій. Так, на "Сіменс" працювало до 30 тис., на Круппа — 21, на "Даймлер Бенц" — 18 тис. невеликих підприємств-постачальників.

Отже, для господарства Західної Німеччини визначальними були швидкі темпи розвитку, зростання у ВНП частки промисловості та зайнятого в ній населення, розширення інвестицій.

Визначальним фактором розвитку економіки ФРН у 70—80-х роках був науково-технічний прогрес. Простежувалися такі тенденції, як різке скорочення традиційних галузей важкої та легкої промисловості. Відпала потреба у великій кількості металу та кам'яного вугілля. Західна Німеччина, як і інші економічно розвинені держави, вивозячи за кордон капітал, вкладала його в розвиток чорної металургії в країнах, що розвиваються. Сучасна промисловість споживає менше металу, але високої якості. Модернізація охопила основні галузі господарства. У ФРН розпочалося масове впровадження автоматизації, роботизації. Домни і мартени було замінено електропечами. Відбулася майже повна електрифікація залізничного транспорту. Середня швидкість електровозів становила 350—500 км/год. З залізничним транспортом успішно конкурував автомобільний. Цьому сприяли інтенсивне будівництво автострад, випуск найрізноманітніших модифікацій вантажних автомобілів.

Після другої світової війни у ФРН працювало багато іноземних робітників — з Туреччини, Африки, Південно-Східної Азії, Югославії. Наприкінці 80-х років їхня праця стала зайвою. Промисловість потребувала висококваліфікованих кадрів. Через це у ФРН часто виникали конфлікти на соціальному та національному ґрунті, особливо в моменти кризи, посилення безробіття.

У 70-х — на початку 80-х років Західна Німеччина, хоч і поступилася Японії, але залишилася економічним лідером "об'єднаної Європи". Тут проживало 25 % населення тодішньої Європейської Співдружності, але вона виробляла 30 % валового національного продукту, 34 % обсягу промислової продукції. У ФРН, як і в усіх економічно розвинених країнах, посилилась концентрація виробництва і капіталу. У 1975 р. три автомобільні концерни випускали 51 % машин. Такі самі тенденції спостерігалися в гірничорудній галузі, де монополії контролювали 61 % продукції, у виробництві канцелярських приладів і ЕОМ — 71 %, літакобудуванні — 84 %. У 1971—1975 рр. в середньому щороку відбувалося 299 об'єднань різних форм, тоді як в попередніх десятиріччях — не більше 130.

У 80-х роках загальний обсяг промислового виробництва в 5 разів перевищив рівень 50-х років. Частка ФРН у світовому випуску індустріальної продукції становила 13 %. Її господарство у 80-х роках контролював "клуб мільярдерів" — 116 найбільших монополій і три банки.

У розвитку господарства Японії в повоєнний час розрізняють три етапи. 1946—1951 рр. були періодом відбудови. За час війни Японія втратила майже 25 % виробничих фондів. Спад виробництва в 1945 р. становив 63 %. Рівень інфляції в 1945—1950 рр. досяг 7000 %. Уряд продовжував втручатися в усі сфери економіки. Для того щоб не було голоду, країна імпортува-

ла продукти харчування. Японії заборонялося брати участь у міжнародній торгівлі. Імпорт контролювали уряд і Верховне командування союзницьких сил (ВКСС).

Важлива роль у відбудові японської економіки належала державному регулюванню, прогресивним реформам — земельній, наймання робочої сили, ліквідація головних компаній (дзайбацу). Початком державного регулювання стали замороження банківських депозитів, деномінація єни, нова система фіксованих цін і впровадження нового податку на власність. Були створені Комітет економічної стабілізації та Банк реконструкції Японії. Використовуючи такі економічні інструменти, як нормування стратегічних товарів, політика пріоритетних галузей, в які примусово спрямовувалася 1/2 інвестиційних ресурсів комерційних банків, обмеження субсидій розмірами державних фондів, заборона підвищувати заробітну плату понад інфляційний рівень, фіксований обмінний курс єни, урядові вдалося зменшити інфляцію. Нормалізації державних фінансів і відновленню механізму відтворення сприяла лінія Дж. Доджа, якому президент США Г. Трумен доручив очолити перетворення в Японії. Стабілізаційна політика передбачала єдиний обмінний курс валюти (360 єн за 1 дол.), поліпшення організації та управління на підприємствах, поступову заборону субсидій на експорт і виробництво, відміну контролю за цінами, зрівняння їх з світовими, впровадження принципів вільного ринку. Зовнішня торгівля була денаціоналізована. Разом з тим зовнішні фінансові угоди контролювалися. Для регулювання грошових потоків через кордон було створено Бюджетну систему іноземної валюти і прийнято закон про іноземні інвестиції.

Протягом 1946—1950 рр. змінилася структура японської акціонерної власності. В ході "декартелізації" було ліквідовано головні компанії (дзайбацу) і встановлено державний контроль за злиттям компаній та картелюванням (антимонопольний закон 1947 р.). Сприяла зростанню промислового виробництва і розвитку внутрішнього ринку земельна реформа 40-х років, яка зумовила індустріалізацію села, появу нового трудового законодавства, піднесення життєвого рівня.

Довоєнний рівень промислового виробництва у Японії було перевищено у 1951 р. (114,4 %), а сільськогосподарського — в 1950 р. Протягом першої половини 50-х років темпи зростання уповільнилися, оскільки виробничі потужності досягли можливого максимуму. Друга половина 50-х — 60-ті роки стали періодом оновлення та розширення виробничих потужностей, їхньої модернізації. Визначальною ознакою Японії у цей період були високі темпи економічного зростання. У промисловості вони в 1951—1970 рр. становили 15,2 % щороку. В 60-х роках Японія здобула також першість у темпах приросту ВНП (11,4 %).

Структурні зміни господарства полягали насамперед у розвитку промисловості. Основним її напрямом було формування спочатку базових галузей важкої промисловості, потім виробництво наукоємної продукції. В загальному виробництві зменшилася частка електроенергетики і видобутку кам'яного вугілля. Як і раніше, простежувалася тенденція зростання важкої промисловості. У 1961 р. її співвідношення з легкою промисловістю досягло

66,9 і 66,1 %. Найбільш швидкими темпами зростали машинобудування, хімічна промисловість (17,7 і 15,6 % у 60-х роках).

Першорядного значення набув розвиток радіоелектроніки, приладо- і суднобудування, виробництво штучних каучуку, смол, волокон, пластмас, енерго- і матеріалозберігаючого обладнання. Японія зайняла друге місце в світі після США у використанні ЕОМ, випуску автомобілів. Зросла роль атомних електростанцій. Уповільнилися темпи розвитку текстильної та харчової промисловості.

Важливе місце в японській економіці традиційно займала невиробнича сфера. Після війни сприятливим чинником стало аграрне перенаселення. Робоча сила, яку не могла поглинути промисловість, йшла у сферу послуг і торгівлю. Для неї була характерна велика кількість невеликих підприємств.

Помітною рушійною силою економічного розвитку Японії було зростання капітальних вкладень, їхня частка у ВНП значно збільшилася порівняно з іншими економічно розвиненими країнами. Протягом 1953 – 1969 рр. вона зросла з 25 до 38,7 %. З них 80 % вкладалися в промисловість, будівництво, на машини й обладнання. За масштабами оновлення виробничих фондів Японії належало перше місце в світі.

Якісне оновлення японського господарства було пов'язано з розвитком науково-технічного прогресу. Процес розгортання НДДКР в Японії має свою специфіку. Слабкий власний науковий потенціал компенсувався впровадженням зарубіжного науково-технічного досвіду. У 1950 – 1970 рр. було запроваджено 15 тис. іноземних ліцензій і патентів. Японія, технічно переоснастивши промисловість, зекономила значні матеріальні та фінансові ресурси (витрачено коштів у 7 разів менше, ніж у США).

Значну роль у швидкому розвитку господарства мала дешева робоча сила японських робітників. У 1955 – 1962 рр. обсяг виробництва зріс у 2,7 раза, продуктивність праці на 48 %, заробітна плата – на 35 %. На невеликих і середніх підприємствах зарплата була меншою на 50 – 60 % порівняно з великими. У 50-х роках праця японського робітника оплачувалася у 7 разів дешевше, ніж американського, а в кінці 60-х років – у 4 рази.

Зміцнили свої позиції японські монополії. Відновили діяльність старі фінансово-промислові групи, виникли нові. Особливістю економіки була її двоїста структура – паралельне існування великої, малої та середньої промисловості. Частка останніх в загальному промисловому виробництві наприкінці 50-х років становила 51,8 %, а в харчовій, текстильній, швейній, деревообробній – 58 – 95 %.

У 1968 р. на великих підприємствах (понад 1 тис. зайнятих) зосереджувалося лише 16 – 17 % робочої сили і вироблялося 28 – 50 % продукції. Характерним явищем стало підпорядкування малого та середнього підприємництва великому капіталу через систему субпідрядів.

Надзвичайно велике значення у повоєнній Японії мала регулятивна роль держави в економічній сфері. Протягом 50-х років розроблялися трирічний, два п'ятирічні, шестирічний плани розвитку господарства, які виз-

навалися незадовільними. Наприкінці 50-х років була створена Рада галузевої структури, за розробками якої було прийнято десятирічний комплексний план структурної перебудови (план "Ікеда" — за ім'ям тодішнього прем'єр-міністра Японії). Тривалі економічні програми мали характер планів-прогнозів. Вони визначали певні цілі, умови розвитку, виявляли "вузькі" місця економіки. За ними вироблялася державна політика і розподілялися державні інвестиції.

Економічна діяльність здійснювалася за принципами приватної ініціативи через ринковий механізм і механізм цін. Держава стала значним виробником і споживачем промислової продукції. Частка її у виробництві національного продукту в 1971 р. досягла 21 %.

Кредитно-фінансові заходи держава здійснювала через Японський банк і спеціалізовані державні кредитно-фінансові інститути, державний бюджет.

Реалізація курсу на індустріалізацію, форсований розвиток галузей, які визначали технічний прогрес, вивели Японію на друге місце в світовій індустрії.

У 70—80-х роках Японія займала у промисловому світовому виробництві друге місце після США. Пік "японського дива" пройшов. В усьому світі настали несприятливі кон'юнктурні умови. У 1973—1974 рр. на світових ринках ціни на нафту зросли в 4 рази. Оскільки економіка Японії на 3/4 залежала від привізної нафти, то у господарстві країни запанувала справжня паніка. Для того щоб вийти з кризи, Японія збільшила вивіз товарів. Щороку в США японці реалізовували до 2 млн автомобілів. Другий шлях, який мав вивести Японію з застою, — зміна економічної стратегії або курс на всебічний розвиток найновіших, наукоємних галузей: виробництво ЕОМ, роботів, тонких хімічних сполук, верстатів з програмним керуванням, очисних споруд, устаткування зв'язку, атомних електростанцій тощо. Японія витрачала на наукові дослідження 3 % ВНП, скоротивши витрати на колишні традиційні галузі — суднобудування, металургію, нафтохімію. Завдяки цьому, подолавши кризові явища, вона зберегла за собою в 70—80-х роках друге місце серед економічно розвинених країн світу. Для того щоб не допускати різких спадів у динамічному розвитку свого господарства, уряд Японії затвердив план державного регулювання національної економіки.

Підсумком економічного розвитку найсильніших економічно країн світу стало виділення трьох панівних центрів: США, Японії, Західної Європи. Зростання виробництва останньої фактично визначалося ФРН, Францією, Великобританією. За основними економічними показниками ці країни займали становище лідерів. Послабилися позиції США, хоча за масштабами виробництва ВНП вони у 5 разів переважали Японію. Відновивши своє господарство і здійснивши структурну перебудову, країни Західної Європи і Японія обійшли США. Великобританія поступово втрачала значення могутньої держави.

Новий рівень економічного розвитку індустріальних держав характеризують такі дані:

Країна	Частка у сукупному виробництві ВНП економічно розвинених країн, %	
	1950	1970
США	58,3	47
Великобританія	8,6	5,8
Франція	6,3	7,2
ФРН	5,4	9
Японія	3,1	9,4
Всього	81,7	77,9
Інші економічно розвинені країни	18,3	22,1

Створення так званої соціалістичної системи означало перехід країн до нових механізмів економічного розвитку. До 1950 р. були в основному подолані труднощі повоєнної відбудови. 50 – 60-ті роки стали періодом форсованої індустріалізації на основі екстенсивного розвитку. Економічна політика засновувалася на методах і механізмах, що використовувалися в тодішньому СРСР. Це зумовило її уніфікацію. Використовувалися однакові інструменти впливу на господарське життя. Були здійснені перетворення у трьох напрямах: націоналізація промисловості, впровадження планової економіки, аграрні реформи.

Вихідні умови для європейських соціалістичних країн були різними. Лише СРСР, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка (НДР) мали сформований промисловий комплекс. За рівнем національного доходу на душу населення, промислового розвитку, зовнішньоторгових зв'язків у 1950 р. існувало три групи країн: 1) найбільш розвинені — Чехословаччина, НДР; 2) з рівнем удвоє меншим за цими показниками — Угорщина, Польща; 3) СРСР, Болгарія, Румунія, показники яких у 2,5 раза і більше відрізнялися від країн першої групи.

Було проголошено курс на вирівнювання і зближення рівнів економічного розвитку країн. Ставилося завдання подолання аграрного характеру господарств та перетворення їх на індустріально розвинені. Протягом 50 – 60-х років утвердилася суспільна форма власності. Характерною ознакою стало прискорення економічного зростання. Середньорічні темпи приросту господарства були вищі, ніж в економічно розвинених країнах, особливо в 50-х роках. У наступному десятиріччі в "країнах соціалістичного табору" розпочалося уповільнення темпів:

Показник	Середньорічні темпи зростання, %	
	1951 – 1960	1961 – 1970
Національний доход	9,6	6,7
Валова продукція промисловості	11,8	8,3
Капітальні вкладення в народне господарство	12,4	7
Валова продукція сільського господарства	4,4	2,9

Відбулися структурні зміни в національних господарствах. Головним напрямом розвитку стало швидке зростання промисловості. Як наслідок, наприкінці 60-х років понад 1/2 національного доходу створювалася за рахунок промисловості, %: в Болгарії — 49,2 , Угорщині — 63,3, НДР — 65,4, Польщі — 53,5, Румунії — 54,7, СРСР — 56,1.

Змінилася структура промисловості. Випереджаючими темпами розвивалася важка промисловість. Частка галузей групи А постійно зростала. На 1970 р. вона становила, %: в СРСР — 73,4, Румунії — 70,4, НДР — 64,3, Польщі — 63,6, Угорщині — 65,1, Чехословаччині — 67,8, Болгарії — 54,7. Головна увага приділялася розвитку металургії, важкого машинобудування, виробництва будівельних матеріалів, тобто галузей, що не були носіями технічного прогресу, їхня продукція орієнтувалася на внутрішній ринок. У 60-х роках збільшилося виробництво предметів тривалого використання (автомобілів, електротехнічного і електронного обладнання) та індивідуального споживання. Істотного значення набула хімічна промисловість, валова продукція якої зросла в 9,4 раза. Промисловість реконструювалась на основі механізації та автоматизації.

Залежно від темпів індустріалізації та рівня промислового розвитку змінилася структура зайнятості в соціалістичних країнах. В 1970 р. в промисловості, на транспорті працювало 50 % усіх зайнятих в господарстві. Діяв принцип повної зайнятості. Середньорічний приріст зайнятості був протягом 50-х років в цілому вищим ніж 3 %, що свідчило про екстенсивний тип зростання. Наприкінці 60-х років НДР, Угорщина, Чехословаччина, виходячи з приросту чисельності зайнятих, перейшли до інтенсивного типу зростання.

Важлива роль в економічному розвитку соціалістичних країн належала зростанню капіталовкладень. Однак менше, ніж в економічно розвинених країнах, виділялося коштів на НДДКР.

50—60-ті роки були періодом взаємного пристосування національних господарств. Основними формами економічних зв'язків були обмін товарами і послугами, переміщення фінансових ресурсів з однієї країни в іншу, міграція робочої сили, обмін науково-технічними досягненнями, міжнародна координація економічної політики і господарської діяльності.

Відбувалися зміни у процесі зближення економічного розвитку країн РЕВ:

Показник	Національний доход		Промислове виробництво	
	1950	1970	1950	1970
СРСР	1	1	1	1
Болгарія	0,6	0,9	0,4	0,8
Угорщина	1,2	0,8	0,8	0,7
НДР	1,3	1,3	1,3	1,5
Польща	1,1	0,8	0,7	0,7
Румунія	0,5	0,7	0,3	0,6
Чехословаччина	1,7	1,1	1,4	1,1

Основним стратегічним напрямом розвитку країн Азії, Африки, Латинської Америки в 50—60-х роках XX ст. була індустріалізація. Вирішальне значення мав розвиток промисловості, особливо обробної, транспорту, будівництва. Змінилося співвідношення легкої та важкої промисловості: в середині 60-х років воно становило відповідно 56,9 і 43,1 %. Значення сільського господарства, частка якого в 1950 р. у 2 рази перевищувала промислове виробництво, поступово зменшувалося. Намітилася тенденція переважного розвитку сфери послуг порівняно з сільським господарством. Це зумовлювалося більш високим доходом, незначною потребою в матеріально-технічному забезпеченні, аграрним перенаселенням і зосередженням робочої сили в містах. Традиційно в містах значною була частка торговців, кустарів. Економіка аграрно-сировинних держав зростала швидше порівняно з економічно розвиненими державами. В 60-х роках середньорічний приріст національного продукту становив 5,4 %, промислового виробництва — 7,3, важкої промисловості — 9,1, сфери послуг — 6,4 %. Нарощування економічного потенціалу нівелювало відмінності в структурі національних господарств країн, що розвиваються, та економічно розвинених:

Галузь	Темпи зростання і частка основних галузей виробництва ВНП країн, що розвиваються			
	Індекс		Частка	
	1950	1970	1950	1970
Сфера матеріального виробництва:	100	260	59,5	57
Промисловість	100	405	17	25
Сільське господарство	100	190	38,5	27
Будівництво	100	300	4	4,5
Сфера послуг і обігу	100	285	40	43
Транспорт і зв'язок	100	310	5	6
Торгівля	100	280	15	15,5
Інші	100	280	21	21,5

Процес індустріалізації забезпечувався зростанням капітальних вкладень в економіку, їхня частка у ВНП зросла до 14—20 %. Майже 50 % коштів інвестувала держава. Було встановлено національний суверенітет ресурсного потенціалу країн. Сформувався державний сектор в економіці, що включав банківську систему, зовнішню торгівлю, транспорт, комунальне господарство, енергетику, деякі галузі промисловості. Сфера натурального патріархального господарства зменшилась до 4—25 % ВНП. Державі належала провідна роль у визначенні та реалізації стратегії економічного розвитку, її діяльність зосереджувалася на виробленні та затвердженні планів, здійсненні індустріалізації з урахуванням зайнятості, створенні інфра-

структури, на контролі за використанням іноземного капіталу, регулюванні зовнішньоекономічної політики, впровадженні нових технологій, операціях у сфері послуг.

Більшість аграрно-сировинних держав мали змішану економіку, що грунтувалася на поєднанні приватногосподарського і державного капіталів. Важливою тенденцією було подолання дезінтеграції та незбалансованості економіки, перехід її на національну базу, переорієнтація на внутрішній ринок, самозабезпечення.

Помітний вплив на галузеву структуру країн, що розвиваються, мала експансія транснаціональних компаній. Головними формами їхньої діяльності були дочірні компанії, філії, відділення, змішані підприємства. Останні стали одним з каналів отримання нових технологій, управлінського досвіду, підвищення кваліфікації кадрів. На початку 50-х років 391 транснаціональна компанія мала в обробній промисловості цих країн 170 змішаних компаній. Так, 20 % великих корпорацій Латинської Америки були спільними з транснаціональними компаніями. Акції останніх становили 20 — 40 %. Поширеними типами угод між транснаціональними компаніями і національними підприємствами стали угоди про технічну допомогу, управлінське сприяння, надання певних послуг. Ефективність співробітництва з транснаціональними компаніями залежала від державного контролю.

4.3. Індустріалізація сільського господарства

Істотною ознакою сільського господарства в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

У 50 — 60-х роках сільськогосподарське виробництво зростало повільніше, ніж інші галузі, середньорічні темпи становили 2,6 %. Обсяг виробництва в загальному в усіх економічно розвинених країнах збільшився на 65 %.

Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. До другої світової війни його загальний середній рівень становив близько 34 %. Після війни цей показник знизився до 27 %, у 1968 р. — до 20 %. У США, Великобританії зайнятість населення у сільському господарстві зменшилась в 2, у ФРН, Франції, Японії — в 3 рази.

Протягом 60-х років площа сільськогосподарської землі в США збільшилася в 2 рази, у Великобританії, ФРН зменшилася відповідно в 1,4 і 1,7 раза, у Франції стабілізувалася.

Посилилася концентрація виробництва. Кількість ферм лише у 60-х роках зменшилася у США на 27 %, Великобританії — 22, ФРН — 39, Франції — 17 %. Поступово вони перетворювалися на сучасні підприємства. Однак зберігалися і сімейні ферми.

Протягом 50 — 60-х років у розвинених країнах основою сільського господарства були фермерські господарства, які реалізовували продукцію на ринку.

Найбільшої концентрації виробництва досягли США. Підприємства з обсягом продукції понад 100 тис. дол. на рік і активами в 1 млн дол. наприкінці 60-х років становили 4,1 % загальної кількості підприємств і виробляли 47,4 % товарної продукції. В основному вони спеціалізувалися на вирощуванні овочів і м'ясному тваринництві. Однак типовою була ферма з обсягом товарної продукції не менше ніж 20 тис. дол. на рік.

В американському сільському господарстві поширилася оренда землі. Кількість фермерів — повних власників землі становила 62 %, на їхню частку припадало 35,3 % сільськогосподарських угідь. Переважно землю орендували господарства з обсягом річної товарної продукції понад 40 тис. дол.

Великими власниками землі в США були монополії, держава. За переписом 1954 р. банкам, страховим компаніям, монополіям належало 40 % фермерських земель. Майже 1/4 землі контролювалася за допомогою іпотечного кредиту. У державній власності перебувало 364 млн га землі, або 40 % загальної земельної площі країни.

У сільськогосподарському виробництві США з'явилися акціонерні підприємства, їх було менше ніж 1 % загальної кількості ферм. Вони зосередили 7 % угідь і виробляли 8 % товарної продукції.

У ФРН у 1947—1949 рр. окупаційна влада провела аграрну реформу. За законом про земельну власність було перерозподілено 178,5 тис. га землі, або 1,3 % сільськогосподарських площ.

Земельна реформа в Японії 1947—1949 рр. передбачала примусовий викуп державою землі, що здавалася в оренду, а також більше ніж 1 га. Продаж здійснювався під наглядом земельних комітетів. Плата за землю регламентувалася і виплачувалася державними облігаціями. Потім землю перепродували селянам за низькими цінами. До 1949 р. було продано 1,63 млн га землі. В оренді залишилося 13 % землі. Виникло понад 400 тис. селянських господарств. Частка селянської власності на землю збільшилася з 31 % в 1941 р. до 70 % в 1955 р. Для реалізації реформи в 1952 р. було прийнято закон про сільськогосподарські угіддя, який встановлював контроль за ринком землі.

У сільському господарстві Японії головною галуззю за часткою у валовому продукті було рослинництво. За вартістю продукції (60—70 %) провідна роль належала тваринництву, що розширилося на основі м'ясного і молочного скотарства, птахівництва. Рослинництво значною мірою стало кормовою базою тваринництва, пристосовувалося до його потреб. Почали більше вирощувати овочевих та технічних культур. Зросла врожайність зернових.

В економічно розвинених країнах ефективність сільського господарства досягалась за рахунок інтенсифікації. Використовувалися досягнення науково-технічного прогресу. Розвивалися механізація, електрифікація, хімізація виробництва.

У США ще на зламі 40—50-х років було впроваджено повну механізацію обробітку грунту. Наприкінці 60-х років повністю було механізовано збирання зернових, картоплі, коренеплодів, збирання кормових культур на

силос і зелену масу, на 90 % — збирання бавовни, на 30—50 % — овочів і фруктів. Зменшилась кількість техніки, що застосовувалась у сільськогосподарському виробництві, але при цьому зросли її потужність та універсальність. У Великобританії, Японії широко застосовувалися монокультиватори (мала механізація).

Широко впроваджувалася хімізація. За кількістю добрив на 1 га обробленої землі першість належала Японії (386 кг), далі — ФРН (212), Франція (167), Великобританія (92), США (32). Особливо швидко зростало застосування азотних добрив (43 %), збільшувалося використання отрутохімікатів. У США 70 % збільшення врожайності у рослинництві забезпечувало використання хімічних добрив.

Особливістю сільськогосподарського виробництва США був високий рівень електрифікації. В 1966 р. він становив 98,3 %. Використання електроенергії дало змогу механізувати трудомісткі роботи у тваринництві, створити автоматичні системи та лінії, зокрема з програмним керуванням. Впроваджувалися механізація і автоматизація вантажно-розвантажувальних робіт, різних процесів у тваринництві. Для розвитку сільськогосподарського виробництва велике значення мала мережа комунікацій. У США основним засобом перевезення був автомобільний транспорт. Залізницями перевозили зерно на великі відстані. Було телефонізовано більшість фермерських господарств.

Постійно зростали інвестиції в сільське господарство. Відбувалося становлення структури аграрного капіталу. Однак у структурі капіталовкладень національних господарств частка сільського господарства зменшилася і становила в 1968 р у США — 1,6 %, ФРН — 4,3, Франції — 3,8, Великобританії — 1,4, Японії — 6,9 %. Зросло значення зовнішніх джерел фінансування, хоча норма нагромадження становила близько 30 % фермерського доходу. Так, у США обсяг основних виробничих фондів сільськогосподарських підприємств збільшився у 1950—1975 рр. з 34,7 до 119 млрд дол. Для великих господарств співвідношення позикових коштів до власних досягло 35—37 % загальної величини активів. За допомогою позики вони майже повністю фінансували поточні витрати. За іпотечною позикою фермери платили у вигляді процентів до 3 млрд дол. У 1970 р. фермери заборгували кредитним установам 57 млрд дол.

Використання інтенсивних методів господарювання забезпечило зростання продуктивності праці сільськогосподарських підприємств. У США в 1966 р. на одну людино-годину праці вироблялося в рослинництві в 4,4, тваринництві — в 3,4 раза більше продукції, ніж в 1939 р. Один фермер міг прогодувати 43 чол. Вимоги до його кваліфікації, освіти були вищі, ніж у промисловості.

В усіх економічно розвинених країнах сформувалися агропромислові комплекси (АПК), що складалися з власне сільськогосподарського виробництва, а також галузей, що виробляли і постачали промислову продукцію, та зайнятих транспортуванням, переробкою та реалізацією сільськогосподар-

ської продукції. За допомогою так званої вертикальної інтеграції фінансовий капітал поєднував всі стадії виробничого процесу у секторах АПК. Так, найбільшій світовій корпорації "Каліфорніа лендс інкорпорейтед" належали 600 тис. акрів землі, спеціалізовані господарства з виробництва сільськогосподарської продукції, переробки овочів, фруктів, консервні заводи, торгова мережа.

У 60-х роках у США склався певний тип сільськогосподарського маркетингу. Промислові компанії створили мережу баз і збутових центрів (дилерів). До їхніх обов'язків належали реалізація сільськогосподарської техніки, її обслуговування, постачання хімікатів. Вони активно втручалися в усі стадії виробництва, надавали кредити.

Набула поширення кооперація для об'єднання економічних ресурсів, особливо в молочному тваринництві, овочівництві, садівництві. У США на її частку припадало майже 40 % збуту товарної продукції.

Сільськогосподарське виробництво розвивалося в умовах посиленого державного регулювання, головним завданням якого була стабілізація ринку сільськогосподарських товарів, цін і доходів фермерів.

Державні асигнування надавалися на захист грунтів від ерозії, на іригаційні роботи, поліпшення земельного, лісового фонду. Науково-дослідну роботу проводили, як правило, урядові установи.

У США функції регулювання виконували міністерство сільського господарства, державна товарно-кредитна корпорація (ТКК), адміністрація земельного фонду. У 1953 – 1964 рр. уряд реалізував 25 – 47 % валового збору пшениці, 9 – 16 % кукурудзи, 4 – 32 % ячменю, 15 – 62 % бавовни, 9 – 48 % тютюну. У 1962 р. фермерам, які скоротили посіви зернових на 20 %, надавалося право здавати продукцію під заставу ТКК за гарантованими цінами, на 13 – 27 % вищими, ніж ринкові. За незібраний урожай фермери отримували компенсацію у розмірі 45 – 50 % його вартості. Цим скористалися переважно великі ферми, що отримали 93 % державних виплат. Американські фермери мали гарантовані стабільні доходи.

Важливим підсумком розвитку сільського господарства в економічно розвинених країнах стало зростання його економічного потенціалу. Вони досягли високого рівня самозабезпеченості продуктами харчування, за винятком продукції тропічного землеробства. За масштабами сільськогосподарського виробництва, використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів першість серед цих країн утримували США, які виробляли найбільше в світі пшениці, кукурудзи, тютюну, бавовни, картоплі, цукрового буряку, мали найчисленніше поголів'я великої рогатої худоби, свиней. Сільське господарство набуло експортної орієнтації на світові ринки сировини і продуктів. Другим після США експортером сільськогосподарської продукції стала Франція. Вона була єдиною країною в Західній Європі, яка вивозила зернові, молочні продукти, вино.

Розвиток сільськогосподарського виробництва п'яти найрозвиненіших країн світу ілюструють такі статистичні дані:

Показник	США	Великобританія	ФРН	Франція	Японія
Урожайність, ц/га валовий збір, млн т					
Пшениця	24,4/41	43/4,5	42/6,4	36,5/14,1	23,6/0,5
Жито	17/1,1	25,2/0,14	23/2,8	21,8/0,3	—
Ячмінь	23,7/9,4	35/8	35,3/5,2	30,4/8,4	28
Кукурудза	49,8/12,2	—		51,7/8,1	—
Рис	51,6/3,8	—	—	42,2/0,09	54,4/15,3
Картопля	257/14,6	278/7,3	273/15,7	228/9,1	220/3,4
Цукровий буряк	410/24,5	350/6,2	449/13,4	436/17,7	392
Середні надої на одну корову, тис. кг	4,2	3,9	3,8	3,1	4,3
Виробництво м'яса, млн т	16,4	2,1	3,5	3	0,8

Важливим чинником розвитку сільськогосподарського виробництва в 60-х роках стала єдина сільськогосподарська політика країн — учасниць Європейського Співтовариства, її метою було піднесення життєвого рівня працівників сільськогосподарських підприємств, встановлення однакових цін на сільськогосподарську продукцію, регулювання ринків головних сільськогосподарських товарів. У 1968 р. було ліквідовано мито на продукцію країн — членів Співтовариства.

Розвиваючись на індустріальній основі, у 70—80-х роках сільськогосподарське виробництво провідних країн світу вступило в новий етап розвитку. Глибокі якісні зміни тривали в аграрному секторі економіки США. Його підприємства відзначалися високою продуктивністю. Найпоширенішою формою їх були сімейні, партнерські й так звані інші господарства. Сімейні працювали на власному капіталі та кредитах комерційних банків. Таких господарств в країні було більшість, їм належало 70 % землі. Вони виробляли 60 % сільськогосподарської продукції. Партнерська ферма — це об'єднання членів однієї родини різних поколінь. Партнерство дає змогу поєднати капітали, земельні ділянки, матеріальні та трудові ресурси. Це забезпечує зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва. Володіючи 16 % землі, вони виробляють понад 16 % продукції галузі. До "інших" фірм належать сільськогосподарські кооперації та кооперативи. Перших у США близько 60 тис. Займаючи 14 % землі, вони забезпечують 24 % товарної продукції США. Важлива роль належить кооперативам, їх у країні майже 55 тис., а чисельність пайовиків — 4,5 млн чол. Кооперативи реалізують готову продукцію, забезпечують сільськогосподарських виробників технікою, фінансовими послугами.

У США 3 % населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві, повністю забезпечує продовольством населення країни. Продукція цієї галузі

експортується також за кордон. Цього було досягнуто завдяки інтенсивній професійній підготовці виробників, широкому застосуванню різноманітної, високоякісної техніки і зв'язку, всебічній державній допомозі фермерству.

У 70–80-х роках уряд Великобританії приділяв велику увагу розвитку національного сільськогосподарського виробництва. Державні субсидії почали отримувати хлібороби, зокрема за реалізацію виробництва високоякісної продукції. Уряд ввів постійні доплати фермерам за збільшення урожайності зернових і продуктивності тваринництва. Завершувалися механізація, електрифікація, хімізація галузі. Держава встановила високі ціни на сільськогосподарську продукцію, стимулюючи фермерське виробництво. За 10 років (1970–1980 рр.) урожайність пшениці збільшилася в 2 рази. Однак і в цей період сільськогосподарському виробництву належала другорядна роль в економіці Великобританії. Тут вироблялося лише 6 % валового національного продукту. Галузь забезпечувала населення країни своєю продукцією на 75 %. Значну частину продовольства Великобританія імпортувала з європейських країн.

Великі зміни відбулися у сільськогосподарському секторі Франції. Сільськогосподарське машинобудування перетворилося на одну з найрозвиненіших галузей французької економіки. Застосування добрив зросло вдвоє. Внаслідок цього зросла продуктивність праці. Ці зрушення торкнулися великих індустріальних ферм. Переважна частина невеликих селянських господарств практично не користувалася ні тракторами, ні іншою великою сільськогосподарською технікою. Парцелярне господарство, хоча і повільно, однак відходило на задній план. Техніка застосовувалася не тільки в землеробстві, а й в тваринництві. Отже, Франція стала світовим експортером сільськогосподарської продукції. Вона є одним з найбільших постачальників молочних продуктів, вина, цукру.

У 70–80-х роках високим рівнем розвитку характеризувалося сільське господарство Західної Німеччини. У ньому простежувалися такі тенденції, як концентрація, хімізація та комп'ютеризація виробництва. До мінімуму було знижено імпорт продукції цієї галузі. У 80-х роках воно майже повністю забезпечувало населення країни продовольством. У цей період німецьке сільське господарство спіткала гостра конкуренція на європейських ринках партнерів по Спільному ринку – аграріїв Франції, Італії, Великобританії. Вистояти у цій ситуації німецьким аграріям допомогли щедрі державні дотації та найвищий рівень механізації виробництва.

Японське сільське господарство в 70–80-х роках помітно знизило темпи розвитку. Однією з причин цього є постійне скорочення оброблюваних земель в країні. Воно відбувається у зв'язку з використанням угідь під будівництво доріг, промислових об'єктів, житлових будинків, через стихійні лиха. Лише в 1960–1987 рр. орна площа скоротилася на 12 %. Зниження урожайності було зумовлено також надмірною хімізацією, застосуванням отрутохімікатів, агротехнічними порушеннями.

Недостатній рівень виробництва сільськогосподарської продукції в країні, а також підвищення життєвого рівня населення потребували імпорту продовольства. Особливо зросла потреба в таких товарах, як кава, какао, банани, ана-

наси, пряноші. Головними постачальниками сільськогосподарської продукції в Японію є США і Австралія. Цей процес регулює уряд, який контролює внутрішній ринок виробництва продовольства, його імпорт і експорт. Система регулювання ринку стосується насамперед закупівлі основної культури Японії — рису. Перевиробництво його — одна з найскладніших проблем, з якою зіткнувся уряд Японії. Держава встановила премії за скорочення посівів цієї культури. У 1968 – 1988 рр. площа, на якій вирощували рис, зменшилася на 1170 тис. га. Відповідно збільшилися урожаї пшениці, кормових культур. Сьогодні, як і в минулому, більшість селян у Японії є дрібними власниками, що пов'язано зі специфікою орних земель, які розташовані переважно на гірських схилах.

У цілому сільськогосподарське виробництво в Японії, як і в інших економічно розвинених країнах, набуло інтенсивного розвитку. Попри зменшення площі сільськогосподарських угідь та чисельності працюючих в цілій галузі, виробництво продуктів харчування зростало.

У соціалістичних країнах у другій половині 40-х років було проведено аграрні реформи, які передбачали конфіскацію землі у великих власників, монастирів і передавання її мало- і безземельним селянам (крім Польщі та Югославії). Частина землі перейшла у власність держави. На ній було організовано державні сільські господарства, дослідні станції. Ліквідовувалися іпотечна та інша заборгованість селянських господарств.

Протягом 50-х років відбувалося кооперування селянських господарств, 60-ті роки стали періодом інтенсифікації на основі механізації, хімізації, електрифікації. За цей час соціалістичні країни розвивали сільське господарство більш швидкими темпами, ніж економічно розвинені. Помітно підвищувався рівень споживання основних видів продовольства на душу населення. Однак за врожайністю культур соціалістичні країни значно відставали: зернові — 18 ц/га, кукурудза — 36, цукровий буряк — 50, картопля — 136 ц/га. Нижчою порівняно з розвиненими країнами була частка тваринництва в сільськогосподарському виробництві: від 35,3 % в Болгарії до 58,2 % в НДР. Комплексна механізація охопила близько 50 % зернових господарств. У птахівництві, свинарстві відгодівля на комплексних фермах не перевищувала 25 – 30 %. Промисловість постачала не комплексні системи машин, а окремі їх види. Втрати продовольства становили 30 – 50 % у циклі виробництва в цілому. Практично не розвивалася інфраструктура.

В аграрно-сировинних країнах сільське господарство залишалося основною формою господарювання і зайнятості населення. У 50 – 60-х роках частка його у ВНП зменшилася, однак наприкінці 60-х років у ньому працювало понад 60 % зайнятого населення. За статистикою ООН, загальні темпи зростання аграрної продукції в країнах, що розвиваються, були вищі, ніж в економічно розвинених, і становили 3 % річних. Хоча продукція сільського господарства зросла в 2,2 раза, однак розрив між цими країнами збільшився. Обсяг виробництва на душу населення в розвинених країнах перевищив відповідний показник для аграрно-сировинних країн. Для більшості з них використання досягнень науково-технічного прогресу для забезпечення населення продуктами харчування виявилось завданням, яке вони не змогли успішно

розв'язати. Уряди збільшували інвестиції в сільське господарство, сприяли запровадженню високоврожайних, засухостійких сортів зернових і технічних культур. Однак панування невеликих господарств, котрі не мали можливості придбати сучасну техніку, добрива, засоби захисту рослин, не давало змоги підняти врожайність. Агротехнічний рівень, кількість сільськогосподарської техніки зростали повільно.

У 70–80-х роках сільське господарство соціалістичних держав переживало затяжну кризу. У переважній їх частині панували колгоспи і радгоспи, не вистачало власного зерна. СРСР, Польща, Чехословаччина з року в рік імпортували зерно. Багато сільськогосподарських робіт виконувалися вручну. Інтенсифікація галузі затягувалася. Життєвий рівень селян порівняно з Заходом залишався низьким.

4.4. Міжнародні економічні відносини

Друга світова війна негативно вплинула на систему міжнародних економічних відносин. Механізм співробітництва практично не діяв. Позиції європейських країн на світовому ринку погіршилися. Монопольне становище зайняли США. Їхня частка в експорті серед світових держав зросла з 14,5 % в 1938 р. до 32,5 % у 1947 р. При цьому частка країн Західної Європи становила 33,4, Японії – 1,3%. Відновивши економічний потенціал, на початку 50-х років вони активно включилися в міжнародний товарообмін.

Світова торгівля в 50–60-х роках характеризувалася значним пожвавленням. В економічно розвинених країнах щорічний експорт дорівнював 9,4 % при зростанні національного доходу на 4,5 %, промислового виробництва – на 5,5%. Експортна квота у ВНП збільшилася з 7% у 1950 р. до 10,6 % у 1970 р. У соціалістичних країнах темпи зовнішньоторгового обороту становили 11,3 % в 50-х роках і 8,6 % в 60-х.

У країнах, що розвиваються, середньорічні темпи зростання зовнішньої торгівлі в 60-х роках становили 6,7 %, а експортна квота у сукупному ВНП – 14,5 % в 1970 р.

Зростання експорту та імпорту в окремих країнах характеризують індекси за 1953–1969 рр. (1953 р. = 100 %).

Країна	Експорт	Імпорт
Економічно розвинені країни в цілому	597	567
США	338	333
Великобританія	277	250
ФРН	525	612
Франція	580	645
Японія	1250	738
Країни, що розвиваються	280	310

Індекс зростання зовнішньої торгівлі соціалістичних країн лише за 60-ті роки становив 230.

Інтенсивно йшов процес розвитку зовнішньої торгівлі між економічно розвиненими країнами, %:

Регіон, країна	1950	1969
Західна Європа	25	55
Країни ЄЕС	21,3	56
Великобританія	25,5	45
ФРН	–	56
Франція	17,5	37,5
США	12	14
Японія	10	31,5

У 1970 р. в Болгарії, Угорщині, Чехословаччині, НДР цей показник становив 27,34 %, в Польщі, Югославії, Румунії — 17—24 %. У Радянському Союзі він був найменшим — 7 %.

Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі істотно вплинула на ситуацію на світовому ринку. Провідне місце належало економічно розвиненим країнам, їхня частка у світовому експорті зросла з 61,8 % у 1950 р. до 71,9 % у 1970 р., європейських соціалістичних країн відповідно з 6,8 до 9,9 %, аграрно-сировинних зменшилася з 6,2 до 5,5 %. Перше місце в світовому експорті зберегли США — 15,4 % (без колишніх соціалістичних країн), на друге місце вийшла ФРН (12,4), третє і четверте поділили Великобританія і Японія (7), на п'ятому була Франція (6,4 %).

Відбулися принципові зрушення в товарній структурі міжнародної торгівлі. Значення сировини і продуктів харчування зменшилося, а палива — зросло. Значно розширилася торгівля готовими виробами. Якщо їхня частка в світовому експорті у першій половині XX ст. становила 38—45 %, то в 1960 р. вона досягла 55, а в 1970 р. — 65 %. Особливо швидко зростав промисловий експорт економічно розвинених країн — 76,9 % у 1969 р. У структурі промислових товарів 1/3 припадала на машини, обладнання, засоби транспорту. Соціалістичні країни індустріалізували господарства на власній технічній базі, тому їхня частка у світовому імпорті-експорті машин була незначною — 12—13 %. У торгівлі між країнами РЕВ експорт машин у 1967 р. становив 31 %. Першість мали Чехословаччина (50 %), НДР (49 %). Радянський Союз вивозив паливо, метал, сировину (40 %), частка машин становила лише 20 %. Одночасно імпорт з країн РЕВ давав можливість СРСР забезпечити 1/3 потреби у машинах і продуктах харчування, рослинній сировині.

Ринком збуту продукції обробної промисловості, що швидко зростав,

були країни, що розвиваються. У свою чергу, вони постачали на світовий ринок менше ніж 10 % готових виробів, 1,3 % машин і обладнання. Основними статтями їхнього експорту (75 % загальної суми) були нафта, продукти харчування, бавовна, каучук, цитрусові, кава, боби какао.

Змінився географічний розподіл зовнішньої торгівлі, що визначався економічною інтеграцією країн і відбувався в рамках ЄС, РЕВ, Європейської асоціації вільної торгівлі, що утворилася в 1960 р. (ЄАВТ). До її складу входили Великобританія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція. В Америці діяли Центральноамериканський спільний ринок, Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі, Андський спільний ринок. У Африці утворилися митні спілки.

Для країн ЄС частка взаємного зовнішньоторгового товарообороту становила в 1960 р. 36,4 %, в 1970 р. – 46, для Західної Європи – 61 %. Країни Центральної та Південно-Центральної Європи після війни надавали переважне значення традиційним зв'язкам з Заходом. У 1948 р. частка Заходу в товарообігу Чехословаччини становила 68 %, Угорщини – 66, Польщі – 59, Румунії – 29, Болгарії – 22, Східної Німеччини – 25 %. Частка СРСР до війни не перевищувала 1 – 3 %. Утворення соціалістичної системи, РЕВ зумовили переорієнтацію країн на Радянський Союз і взаємний зовнішньоторговий оборот. Наприкінці 60-х років його частка сягала 50 – 75 % загального обсягу. Це пояснювалося в основному політичними, а не економічними причинами, оскільки поділ праці між країнами лише формувався.

Загальною тенденцією для всіх країн, що розвиваються, було поступове зменшення взаємної торгівлі. Основні їхні партнери – економічно розвинені країни світу. Зовнішня торгівля між останніми розвивалася найбільш динамічно і становила до 80 % їхнього торгового обороту.

Стимулюючим фактором зростання міжнародної торгівлі, зміни її товарної та галузевої структури було поглиблення міжнародного поділу праці під впливом науково-технічного прогресу. Внаслідок спеціалізації, кооперування, особливо в обробній промисловості, в торговий оборот залучалися проміжні товари (вузли, деталі). Значний вплив мало зростання обсягу міжнародних внутрішньокорпораційних поставок транснаціональних компаній і міжнародних монополій, що перевищував 30 % товарообороту на світовому ринку. Зменшилася залежність економічно розвинених держав від натуральної сировини, що витіснялася синтетичними замінниками. Індустріалізація сільського господарства спричинила повну самозабезпеченість продуктами харчування і зменшення їхнього імпорту.

Протягом 50 – 60-х років для більшості економічно розвинених країн постійною ознакою був пасив зовнішньої торгівлі внаслідок перевищення імпорту над експортом. Лише в США, Японії, Італії, ФРН експорт постійно був вищим, ніж імпорт. Торговий дефіцит компенсувався за рахунок доходів від іноземних інвестицій, туристичного бізнесу, продажу послуг в інших сферах.

Зростала незбалансованість торгівлі між економічно розвиненими і аграрно-сировинними країнами. У 60-х роках ціни на сировинні товари

зросли на 7, на готові — на 17 %. Незначне зростання експорту країн, що розвиваються, платіжні труднощі зумовили їхню зовнішню заборгованість.

При загальних тенденціях розвитку зовнішньої торгівлі в п'ятірці найбільш економічно розвинених країн зміни відбувалися по-різному. Найбільш динамічно розширювала експорт Японія, її товари (комп'ютери, відеомагнітофони, електронне обладнання, побутова техніка) характеризувалися високими технічними показниками. Значне відставання імпорту зумовило дефіцит багатьох країн у торгівлі з Японією, зокрема з США він виявився в 1965 р.

США займали важливе місце в експорті "наукоємної" продукції. Наприкінці 60-х років вона становила 51,5 % загального обсягу, а у ФРН — 47, Великобританії — 42, Франції — 31 %. Однак за конкурентоспроможністю товарів більшості галузей США відставали.

У Великобританії традиційні галузі — текстильна, вугільна — майже в 2 рази скоротили експорт. Зросла експортна квота металургії (22,5 %), машинобудування (33,8 %). Зовнішня торгівля переорієнтовувалася на ринок економічно розвинених держав. У результаті суперництва Великобританії з країнами Спільного ринку частка їх у світовій торгівлі зменшилася, проте в цілому з країнами Західної Європи збільшилася майже на 60 %.

Залежність господарства ФРН від зовнішніх ринків значно посилилася. Експортна квота хімічної, машино-, приладо-, суднобудівних галузей становила 1/5—1/2 продукції, що реалізувалася на зовнішньому ринку.

Товарна структура експорту Франції порівняно з іншими країнами характеризувалася низькою часткою готових виробів і обладнання (відповідно 47 і 20 %).

Велике значення мали різні форми торгово-політичного регулювання. У 1947 р. було укладено Генеральну угоду з тарифів та торгівлі (ГАТТ). Ця угода відігравала двояку роль. Це був договір, що фіксував основні правила і принципи регулювання зовнішньої торгівлі на національному рівні. Одночасно ГАТТ — це центр, в межах якого провадилися багатосторонні переговори з метою розв'язання проблем міжнародної торгівлі. В результаті діяльності ГАТТ у 50-х роках — першій половині 60-х років країни дещо пом'якшили митні бар'єри. У другій половині 60-х років учасники переговорів досягли згоди про зниження митних тарифів у середньому на 38 %.

У країнах ЄАВТ митні бар'єри було скасовано до січня 1967 р., в ЄС — до лютого 1968 р. Було встановлено єдиний зовнішній тариф як форму колективного протекціонізму в ЄАВТ — на промислові, в ЄС — на промислові та сільськогосподарські товари. Загальною була тенденція зниження ввізних мит. Однак підвищувалися податки на імпортовані товари, встановлювалися обов'язкові імпортні внески. У США в 1970 р. кількісно обмежувався імпорт на 67 видів промислової продукції, в країнах ЄС — 65, у Великобританії — 21.

Питаннями міжнародної торгівлі займалися Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), перше засідання якої відбулося в 1964 р., Рада митного співробітництва (заснована на початку 50-х років).

У повоєнний період особливо зросло значення вивозу капіталу як форми міжнародних економічних відносин. Це було пов'язано з інтернаціоналізацією господарського життя, прискореними темпами його зростання та структурними зрушеннями в умовах високих темпів науково-технічного прогресу, поглибленням міжнародного поділу праці, розширенням світових господарських зв'язків. Ці фактори в нових політичних умовах зумовили зміну ролі та структуру вивозу капіталу.

Збільшилися масштаби іноземного інвестування економічно розвинених держав з 51 млрд дол. в 1945 р. до 285 млрд дол. в 1970 р. (приблизно в 6 разів). Перевага серед країн-експортерів віддавалася США, Канаді. Європейські країни, зайняті відбудовою господарства, не могли вивозити капітал у значних розмірах. У Західній Німеччині, Японії певний час діяла формальна заборона на вивіз капіталів. Існувала нерівномірність в експансії інвестицій. Вони сконцентрувалися в невеликій групі країн:

Країна	Іноземні капіталовкладення			
	1950		1970	
	млрд дол.	%	млрд дол.	%
Всього	51	100	285	100
США	17	33,3	150	52,6
Великобританія	14	27,4	49	17,2
Франція	6	11,8	19	6,7
ФРН	1	1,9	20	7
Японія	–	–	2,7	0,9
5 держав	38	74,4	240,7	74,4

Відбулися зміни у співвідношенні різних форм вивозу капіталу. Великим його інвестором за кордон стала держава. У США початком державних інвестицій вважається план Маршалла. Хоч їхня частка в загальному вивозі капіталу країни зменшилася з 39 % в 1950 р. до 21 % в 1970 р., однак значення держави в регулюванні міжнародного руху капіталів неабияке. Вона стимулювала вивіз за кордон приватного капіталу, була його гарантом. З посиленням могутності транснаціональних компаній збільшилася їхня роль як експортерів капіталу. У 1966 р. вартість зарубіжних інвестицій цих компаній становила 90 млрд дол.

США вивозили здебільшого підприємницький капітал у формі прямих інвестицій. У 1970 р. вони становили 52 % всіх капіталовкладень країни. Для Великобританії, Франції, ФРН, Японії визначальним був вивіз капіталу в позиковій формі.

Змінилася географічна структура капіталовкладень економічно розвинених держав. Посилилося взаємопроникнення капіталу між цими країна-

ми. Для американського приватного капіталу найважливішою сферою їхнього вкладення стали країни Західної Європи, частка яких в 1950 – 1970 рр. зросла з 14,4 до 31,2 %. Так, інвестиції в економіку Великобританії зросли в 10 разів, ФРН – 25,5 раза. За 60-ті роки корпорації США купили або побудували у країнах Спільного ринку 1722 підприємства. Частка Латинської Америки зменшилась з 39 до 15,6 %, Канади – з 32,1 до 29 %. Провідна роль в експорті капіталу належала економічно розвиненим країнам: Великобританії – 70 % в 1970 р., ФРН – 71,5, Франції – більше ніж 60 %.

Значні кошти економічно розвинених держав вкладалися в економіку США. Протягом 60-х років загальна сума прямих інвестицій збільшилася в 2 рази, з яких 2/3 припадало на Західну Європу. Майже в 2 рази знизилася частка Канади (23,5 %). Почали вкладати за кордоном свій капітал і Австралія, Нова Зеландія, країни, що розвиваються. Частка Японії становила близько 2 %. Проте іноземний капітал не впливав істотно на економіку США, оскільки прямі інвестиції складали лише 1/4 усіх зарубіжних вкладень. Переважною їх формою були портфельні інвестиції.

Рух приватного капіталу Японії мав певні особливості. У 50 – 60-х роках США, Європу вивозилося понад 1/3 інвестицій (38 %). Більша частина була зосереджена у країнах Азії (27,2 %), Латинської Америки (17,5 %), Середнього Сходу, Африки.

Країни, що розвиваються, залишилися важливим регіоном вкладення капіталів. Це зумовлювалося значними сировинними ресурсами, дешевою робочою силою, високими прибутками, майже в 10 разів більшими, ніж в економічно розвинених країнах. Однак якщо в 50-х роках переважали державні інвестиції та 60 % коштів надходило від Офіційної допомоги розвитку (ОДР), то в 60-х роках почали переважати приватні інвестиції. У 1950 – 1970 рр. американські інвестиції в Азії збільшилися в 4 рази, Латинській Америці – 3, Африці – майже в 18 разів.

Новим у вивозі приватного капіталу була зміна джерел фінансування. Поряд з новими іноземними інвестиціями збільшилося значення реінвестованих прибутків. В США в 60-х роках вони становили майже 1/2 усіх вкладень.

Певні зрушення сталися у галузевому розподілі капіталовкладень економічно розвинених держав. Об'єктом їх були насамперед добувна і металоплавильна промисловість. У 60-х роках започаткувалася тенденція до переміщення капіталу в обробну промисловість. Так, при загальному зростанні інвестицій США в 2 рази в обробну промисловість їх надійшло в 3 рази більше. Майже 1/2 американського капіталу в Західній Європі вкладалася в цю галузь. У 1970 р. зарубіжні інвестиції Японії становили 27 %, Франції – 20, ФРН – 80 %. Наприклад, у Латинській Америці іноземний капітал контролював видобування мінеральної сировини, виробництво і експорт сільськогосподарської продукції. Проте 67 % капіталів вкладалося в обробну промисловість.

Вивіз капіталів за кордон забезпечував значні прибутки. Норма прибутку американських корпорацій у 1947 – 1971 рр. становила 104,4, а для країн, що розвиваються, – 204,6 %.

У 1946 – 1974 рр. функціонувала Бреттон-Вудська валютно-грошова система золотодоларового стандарту. Восени 1946 р. було створено Міжнародний валютний фонд (МВФ). У грудні 1946 р. опубліковано початкові валютні паритети більшості країн – членів МВФ. Навесні 1947 р. він розпочав валютні операції. Радянський Союз не став його членом з політичних міркувань. З цих самих причин вийшли з цієї організації Польща, Чехословаччина, Куба.

Важлива роль належала міжнародним валютно-фінансовим організаціям – Міжнародному банку реконструкції та розвитку (МБРР), що мав стимулювати приватні інвестиції у західноєвропейських країнах після закінчення другої світової війни, Міжнародній фінансовій корпорації (МФК) і Міжнародній асоціації розвитку (МАР), організованих для інвестування країн, що розвиваються.

Бреттон-Вудська система тривалий час характеризувалася відносною стабільністю, сприяла зростанню міжнародних інвестицій, торгівлі. З середини 60-х років розпочалися труднощі в її діяльності. Роль долара не відповідала реальним співвідношенням у всесвітньому господарстві, структурі міжнародних економічних відносин. Обезцінення долара було пов'язано також з дефіцитом платіжного балансу США. Певний час він покривався не золотом, а на 3/4 доларами. Долар нагромаджувався в банках країн Західної Європи, Японії. Майже в 7 разів збільшили свої капітали за кордоном монополії США. Виник новий міжнародний грошовий ринок, так званий ринок євровалют, тобто доларів за межами США, що безконтрольно переміщалися з однієї країни в іншу. У 1976 р. масштаби його оцінювалися в 46,5 млрд дол. За умовами Бреттон-Вудської угоди США повинні були за вимогою іноземних банків обмінювати долари на золото. Внаслідок цих операцій золотий запас США в 1970 р. покривав лише 25 % зовнішніх доларових зобов'язань і зменшився з 24,4 млрд дол. у 1948 р. до 11,1 млрд дол. у 1971 р. Власники доларів прагнули конвертувати їх в більш стійку валюту, зокрема західнонімецьку марку, японську єну. Країни ЄС, Японія поставили питання про зміну паритету США. Становище ускладнювалося кризами окремих національних валют.

У 50-х роках у більшості європейських держав були розвинуті індустріальні господарства. Їхній розвиток відзначався динамічністю і стабільністю. Швидкі темпи економічного зростання доповнюються початком органічної інтеграції в єдиний західноєвропейський економічний простір. Організаційне оформлення цей процес отримав ще у 1951 р. Саме тоді у Парижі (Паризька угода) було створено ***Європейське об'єднання вугілля і сталі*** (ЄОВС). До нього ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, залізорудну, металургійну галузі промисловості і контролювала 60% виплавлення сталі, 50% видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

Важливим кроком в інтеграційному процесі було підписання Римського договору про створення ***Європейського Економічного Співтовариства*** (ЄЕС). Договір підписали у 1957 р. шість перелічених вище захід-

ноєвропейських країн. Мета Співтовариства — створити "спільний ринок", забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі. Для цього передбачалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів, сприяти пересуванню людей. Договір передбачав також проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку і т. ін. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства мали бути вільна торгівля і конкуренція. Євратом, створений у тому ж році, мав координувати розвиток атомної енергетики. У 1958 р. були утворені вищий виконавчий, законодавчий та консультативний органи ЄЕС, відповідно: Комісія, Рада Міністрів та Європарламент. Бюджет Співтовариства формувався з внесків його членів.

Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, перш за все між ФРН і Францією. Вже у наступні десятиліття стали очевидними і незаперечними позитивні результати європейської інтеграції. З 1 липня 1968 р. було запроваджено єдиний тариф на ввезення товарів з третіх країн. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей. Введені єдині стандарти на багато видів продукції. У листопаді 1993 р. набрав чинності Маастрихтський договір, згідно з яким Співтовариство поступово трансформується у валютний, економічний і політичний ***Європейський Союз*** з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 р. на єдину валюту — євро перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро було засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами, а з 2002 р. стало єдиною грошовою одиницею у 12 країнах ЄС (до зони євро поки що не приєдналися Великобританія, Данія і Швеція).

Нині Євросоюз — одна з найпотужніших інтеграційних зон світу, яка об'єднує 25 країн. У 1973 р. до шести держав, які підписали Римський договір про створення ЄЕС — ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, - приєдналися Великобританія, Ірландія, Данія, що посилило роль і значення організації. У 1981 р. до ЄС вступила Греція, у 1986 р. — Іспанія і Португалія, у 1995 р. — Австрія, Швеція, Фінляндія. 12—13 грудня 2002 р. у Копенгагені відбувся історичний саміт голів держав Європейського Союзу, на якому відразу 10 країн офіційно було запрошено вступити у 2004 р. до ЄС. 16 квітня 2003 р. в Афінах на зустрічі лідерів Євросоюзу запрошення було підтверджено підписанням договору про прийняття до цієї організації десяти нових членів: Польщі, Угорщини, Чеської Республіки, Словаччини, Словенії, Латвії, Литви, Естонії, Мальти й Кіпру. З 1 травня 2004 р. вони стали повноправними членами ЄС. 2007 р. очікується приєднання Болгарії та Румунії. Зі вступом до Європейського Союзу названих країн його територія збільшилася більше ніж на третину, внутрішній ринок зріс до 500 млн споживачів, що більше, ніж у США та Японії, разом узятих. Стосовно інших

країн, географічно розміщених у Європі, в т. ч. й України, то долю їх майбутнього членства в Євросоюзі поки що не визначено.

Економічний потенціал Євросоюзу, що невпинно прогресує, близький, а за окремими напрямами перевищує економічний потенціал США. Сьогодні ЄС є незаперечним лідером світової торгівлі, забезпечуючи майже 40% світового експорту, тоді як США — менше 12,3% (1948 р. — 22%). ВВП ЄС становить близько 10 трлн дол. США, промислове виробництво — 22% світового. Країни ЄС посідають панівні позиції в експорті капіталу, будучи по суті визначальним інвестиційним центром світової економіки (протягом 1990-х років п'ять найбільших європейських інвесторів — Німеччина, Великобританія, Франція, Нідерланди та Швеція — забезпечували 80% загального обсягу експорту іноземного капіталу). Значна увага приділяється соціальним складовим економічної політики. Таким чином, Євросоюз має всі шанси стати справді глобальним центром з перспективами стійкого зростання та посилення впливу на забезпечення стабільності та демократії у Європі й усьому світі.

Протягом 70—90-х років продовжувала свою діяльність Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ). До неї входили: Австрія, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Швейцарія. Між державами було скасовано митні бар'єри на кількісні перевезення товарів. Однак у цій спільноті не було єдиних зовнішніх тарифів. Кожна країна з державами провадила самостійну економічну політику: товари цих країн не могли вільно пересуватися усередині ЄАВТ (за винятком непродовольчих товарів ЄС).

Важливу роль у світовій економіці на початку 70-х років відігравала стерлінгова зона, до якої входили всі країни — члени Співдружності, крім Канади, Південної Родезії, острівні володіння Великобританії у різних частинах світу, а також незалежні держави.

Стерлінгова зона була найбільшою з валютних груп за територією і чисельністю населення країн, що належали до неї. Вона забезпечувала Великобританії певні економічні вигоди, оскільки країни-учасниці поставляли їй найрізноманітнішу сировину для обміну на англійські промислові товари. Поступово зменшувалася роль фунта стерлінга як міжнародної резервної валюти в умовах міжнародного економічного суперництва. Долар США дедалі більше почав використовуватися в країнах стерлінгової зони. Вступ Великобританії в 1973 р. у "Спільний ринок" ще більше знизив роль стерлінгової зони. Хоча у валютному законодавстві Великобританії поняття стерлінгової зони ще формально зберігається, однак фактично вона перестала існувати.

Діяльність РЕВ зосереджувалася на розвитку товарообміну, координації зовнішньої торгівлі, обміні науково-технічною інформацією. У 1956—1957 рр. країни перейшли до координації народногосподарських планів, спеціалізації та кооперування виробництва. Були створені організації з співробітництва в різних галузях господарської діяльності ("Інтерметал", "Інтерелектр" тощо) і Міжнародний банк економічного співробітництва. Гальмувалися інтеграційні процеси пануванням планово-розподільних і командно-адміністративних методів управління.

Структурні зміни в економіці економічно розвинених держав супроводжувалися розвитком сфери нематеріального виробництва, тобто сфери послуг. Найприбутковішими у цій галузі є фрахт, транспорт, туризм. За оцінками ГАТТ, у 1989 р. світовий експорт товарів становив 3095, послуг — 680 млрд дол. Сьогодні сфера послуг досягла 1/5 світового торгового обороту. Рівень розвитку сфери послуг Східної Європи різко відстає від рівня економічно розвинених країн світу.

Не в усіх країнах структура експортних товарів однакова. Економічно розвинені держави постачають на світові ринки переважно готові вироби. Левина частка в сучасній міжнародній торгівлі припадає на США — 42 %, Німеччину — 30, Японію — 12 %. Вони експортують на світові ринки 30 — 40 % наукоємних товарів. Головними постачальниками нафти у світі є країни ОПЕК. Останнім часом з'явилися й інші — Норвегія, Великобританія, Мексика.

У міжнародно-економічних відносинах величезне значення має науково-технічна інформація. Експерти комісії ЄС підрахували, що конкурентоспроможність 2/3 промислової продукції 90-х років і 55 % робочих місць у Західній Європі залежать від рівня розвитку технології та інформатики. Країна, яка не шкодує витрат на НДДКР, перемагає у конкурентній боротьбі на світових ринках. Економічно розвинені країни особливу увагу сьогодні приділяють розвитку науково-технічного прогресу. Значні інвестиції вкладаються у НДДКР. У повоєнний період частка таких витрат становила не більше ніж 1 % національного продукту. З 60-х років державні субсидії помітно зросли, а в 90-х роках у середньому становили 3 %.

Загальні витрати 24 країн Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) на НДДКР наприкінці 80-х років дорівнювали 230 млрд дол. Більшу частину цієї суми становили державні субсидії. Держава, фінансуючи гроші на розвиток науки і техніки, прогнозує розвиток як національної, так і глобальної економічної стратегії. Німеччина та Японія застосовують "ноу-хау" насамперед для зміцнення конкурентоспроможності своїх товарів, США — для космічних досліджень, розвитку аеронавтики.

Для підвищення конкурентоспроможності товарів розгортається науково-виробнича кооперація на рівні фірм. У них беруть участь всесвітньо відомі "Сіменс" і "Інтел", "Сіменс" і "Тошіба", "Дженерал електрик" і "Філіпс" і т. д. Широкомасштабними є проекти ЄС. Було розроблено ряд програм. Найголовніша з них — Еспріт (Європейська стратегічна програма в галузі інформаційної технології). Завдяки їй ЄС реалізував план "Технологічна Європа", згідно з яким європейська економіка наприкінці XX ст. мала досягти найвищого рівня виробництва. На ці плани було затрачено мільярди екю.

Наймогутніший економічний потенціал сконцентровано у сімці країн — США, Японії, Німеччині, Франції, Великобританії, Канаді, Італії. Інтернаціоналізація виробництва сприяє підвищенню ефективності національних економік, прискорює розвиток науки, техніки, зростання життєвого рівня. У межах ГАТТ здійснюється 4/5 світового товарообороту, 300 транснаціо-

нальних корпорацій контролюють 75 % товарів, що направляються в країни "третього світу". Вони мають можливість знижувати ціни на сировину, підвищувати на промислові товари. Характерним прикладом інтернаціональної кооперації можуть бути фірми "Дженерал Моторс", "Тойота", "Боінг", "Вольво". Процвітає торгівля зброєю. Лише за 1967 – 1986 рр. продано зброї на суму 635 млрд дол. Основними її покупцями були: Саудівська Аравія, Ірак, Єгипет, Ізраїль, Лівія, Сирія, Йорданія, країни Перської затоки. Найбільшими виробниками різних видів озброєнь є США та Росія (до 1991 р. – СРСР). За 1982 – 1989 рр. Саудівська Аравія заплатила за цей смертоносний товар 42, Ірак – 42,8 млрд дол.

Закінчилася конфронтація між так званим соціалістичним табором і економічно розвиненими державами. Дедалі більше країн, вирвавшись із "соціалістичної" системи, намагаються ввійти в економічні, політичні, культурні, воєнні структури Європейського Союзу. Ця історична тенденція – визначна подія сьогодення.

Міжнародні кредитні та позикові операції регулює МБРР. З 1992 р. він почав обслуговувати і країни Східної Європи. Питаннями світової торгівлі займається ГАТТ, валютно-фінансовими відносинами – МВСР. Сьогодні в центрі міжнародних економічних відносин є конвертовані валюти. Розвинені країни давно стабілізували національні валюти. Завдяки цьому вони можуть встановлювати нормальні зовнішньоекономічні зв'язки, входити в міжнародні світові інтеграції, мати доступ до передової технології, здійснювати патентно-ліцензійні операції. Конвертована валюта відкриває шлях до ринкових відносин.

Особливою тенденцією міжнародних економічних відносин стало не тільки зростання інвестицій на модернізацію виробництва, а й раціональне його розміщення. Усуваються шкідливі для людини і навколишнього середовища енергоємні виробництва.

У "третьому світі" з'явилися країни, які швидко розвиваються. Вони виробляють і експортують готову продукцію, в тому числі наукоємну. Для цього створюються промислові зони, звільнені від податків та мита. Головний напрям їхнього розвитку становить експорт товарів на світовий ринок. Організатором промислового виробництва у цих країнах та регулятором експортно-імпортних операцій є транснаціональні компанії. Світове співтовариство мусить рахуватися з тим, що у "третьому світі" зберігається градація країн на слабкорозвинені, середнього розвитку і такі, що вийшли на сучасний рівень.

Світ сьогодні економічно інтегрується. Головна мета союзів держав, яких сьогодні є 20, – господарське зближення в ім'я прогресу. Наймогутніший з них – Європейський Союз. У 1949 – 1991 рр. діяла Рада Економічної Взаємодопомоги. В 1992 р. підписано угоду про створення "спільного ринку" між Аргентиною, Бразилією, Парагваєм та Уругваєм (МЕРКОСУЛ). У 90-х роках заснувалося Чорноморське економічне співтовариство (Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна). На початку 90-х років підписано угоду між урядами США, Канади, Мексики

про північноамериканський "спільний ринок". Подібні форми інтеграції діють у Південно-Східній Азії, Африці та в інших регіонах планети.

Учені вважають, що у XX ст. розвиток людства відбувався під знаком "звільнення" енергії та атомного ядра, в XXI ст. визначальним стане своєрідна психологічна революція. Пріоритет дістане розумова праця інженерів, економістів, банкірів, юристів, зайнятих у невиробничій сфері. Світові запаси сировини, енергії вичерпуються. На часі проблема регулювання світового господарства в цілому. Найповніше цю функцію виконує ООН, особливо її Економічна і соціальна рада (ЕКОСОР), Конференція з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Організація з промислового розвитку (ЮНІДО), Програма з навколишнього середовища тощо.

Глобальне економічне регулювання здійснюють МВФ, ГАТТ. Світовий характер мають також щорічні наради "Великої сімки", до якої в останні роки приєднується і Росія.

На сьогоднішньому етапі світова економіка формується в процесі інтернаціоналізації господарського життя. Понад 200 незалежних держав пов'язані у сфері виробництва, капіталовкладень, міграції робочої сили в галузі науки і техніки. На 20 провідних країн припадає 80 % сільськогосподарського та промислового виробництва. Наступає потреба в регулюванні всього світового господарства.

У сучасному світовому господарстві простежуються такі напрямки: максимальний розвиток промисловості, зокрема переробної, причому з використанням найновіших досягнень науки і техніки; переважає товарний тип господарства, орієнтованого на ринок, де панує приватна власність; продуктивні сили спрямовані на розвиток науково-технічного прогресу, інформаційних (комп'ютерних) технологій і послуг. Найголовніші галузі суспільного виробництва — послуги, які асоціюються з екологічними, економічними і соціальними факторами виробництва. Тут все підпорядковано інтересам суспільства, природи, людини. Основне багатство — духовні цінності.

Ні одна із сучасних країн не може ефективно просуватися по шляху економічного прогресу без інтеграції із світовим господарством. Стан національної економіки дедалі більше залежить не від внутрішніх, а від зовнішніх виробничих факторів, в тому числі міжнародного поділу праці, загального світового науково-технічного розвитку, наявності сировинних ресурсів. Спроби побудови економіки лише на основі самозабезпечення зазнають неминучого краху.

Інтеграційні процеси простежуються в розвитку науки, техніки. Еволюційні процеси, що тривали до 60-х рр. XX ст., змінилися в кінці 90-х рр. революційними перетвореннями у технології всіх галузей матеріального виробництва та сфери послуг. З'явилася електронно-обчислювальна техніка, промислові роботи і матеріали нового покоління, ведеться розробка та впровадження нових джерел енергії і т.д.

Постійно зростають капіталовкладення у наукові дослідження. Якщо Великобританія на ці цілі у XIX ст. витратила 1 млн фунтів ст., то сьогодні

лише щорічно — 1,5—2 млн. Річні витрати США на науку ще більші — 300—400 млрд дол. щорічно. Відповідно різко зросла чисельність наукових працівників. Якщо в кінці XIX ст. їх було близько 50 тис., то сьогодні — 6 млн.

Бурхливий розвиток науки і техніки в другій половині XX ст. призвів до розвитку концепції постіндустріального суспільства. Її головним теоретиком є американський соціолог Д. Белл. Він зробив спробу розкрити наслідки сучасної науково-технічної революції. На його думку, вона ліквідує суттєві суперечності в соціально-економічному ладі промислово розвинених країн. У постіндустріальному суспільстві провідну роль відіграють не індустріальні центри, а "університети", відповідно ведучою соціальною групою такого суспільства стають не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукоємких технологій.

Постіндустріальна система суспільного виробництва базується на знаннях, інформації. Вчені, як носії інтелекту і власники складної розумової робочої сили, а не фабрик, заводів, земельних плантацій, пануватимуть у структурі привласнення.

Про посилення цієї тенденції свідчать такі дані по США. Сукупний обсяг людського капіталу там становить 44 трлн 584,7 млрд дол., а активи корпорацій тільки 12 трлн 770 млрд дол. Отже, нагромадження людського капіталу в США втричі перевищує капітал у матеріально-речовій сфері. У постіндустріальному суспільстві впроваджуються моделі "інтелектуального народногосподарського розвитку здібностей населення". Такі програми здійснюються в Японії, США, Німеччині, Франції, Великобританії, Швеції. Як наслідок, у провідних країнах світу питома вага працюючих з творчим характером діяльності збільшилася з 20 % у 1960 р. до 50—60 % у 1997 р.

Поняття "технологія" в постіндустріальному суспільстві розуміється не тільки як сукупність знань у впровадженні чи удосконаленні машин, обладнання, а й патенти, ліцензії, технічні послуги у сфері дизайну, методів управління, маркетингу. Показово, що в багатьох країнах, які розвиваються, швидкими темпами також нагромаджується людський капітал, особливо в Південній Кореї, Індії, Китаї. Саме тому "третій світ" упевнено завойовує позиції у передових галузях промисловості, наприклад, у напівпровідниковій.

Ще одна характерна особливість постіндустріального суспільства — безперервне зростання обсягу інформаційних послуг у розвинених країнах. У США в 2000 році частка найманих робітників у цій сфері становила 60—75 %. Прогрес у розвитку комп'ютерної техніки сприяє запровадженню ЕОМ у всі сфери людської діяльності. Отже, у промислово розвинених країнах сформувався окремий електронно-інформаційний комплекс.

4.5. Нові індустріальні країни: їхнє становлення і економічний розвиток

Індустріальний розвиток аграрно-сировинних країн протягом 50 – 60-х років XX ст. призвів до появи кількох груп, різних за рівнем розвитку окремих галузей і господарств у цілому. Чотири країни — Бразилія, Мексика, Аргентина, Індія — в середині 60-х років забезпечували 43,4 % вартості продукції обробної промисловості всіх країн з аграрно-індустріальною структурою господарства. Окрему групу утворили країни — експортери нафти, які в 1960 р. об'єдналися в ОПЕК.

Окремою моделлю індустріалізації є Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг. Головними їх ознаками були експортна орієнтація обробної промисловості (37 – 38 % на рік), швидкі темпи зростання, залучення іноземного капіталу в позиковій або підприємницькій формі. У світовій літературі вони дістали назву "нові індустріальні країни". В аграрно-індустріальному напрямі розвивалася економіка Венесуели, Філіппін, Колумбії, Таїланду. Через значне зростання темпів промислового експорту (до 20 %) їх почали називати "новими експортними країнами". Це суттєво змінило систему міжнародного поділу праці, ускладнило світові економічні зв'язки.

Процес індустріалізації нових індустріальних країн не скрізь проходив однаково. Наприклад, Бразилія, Мексика, Аргентина є найбільшими виробниками сировинних ресурсів, до того ж мають місткі внутрішні ринки. Однак це не стосується Гонконгу і Сінгапуру. Бразилія володіє майже всіма матеріальними ресурсами. На її території (8,5 млн км²) зосереджено 30 % лісових світових масивів. Постійним джерелом надходження капіталів до Мексики є нафта. За її запасами вона займає четверте місце після Саудівської Аравії, Кувейту та Ірану. Значні запаси уранових руд в країнах Латинської Америки стали основою розвитку атомної промисловості. Характерною рисою мінерально-сировинної бази цих країн є наявність руд рідкісних металів — ніобію, марганцю, молібдену, нікелю, вольфраму, алюмінію. Ніобієм — металом, що має стратегічне значення, Бразилія задовольняє 70 % потреб світу. Володіючи такими дорогоцінними природними ресурсами, Аргентина, Бразилія, Мексика добували кошти для динамічного розвитку національних господарств.

Швидкому розвитку нових індустріальних країн сприяли також іноземні інвестиції та значні державні капіталовкладення в національну економіку. Країни Латинської Америки скоротили імпорт непродовольчих товарів, нарощуючи випуск власних товарів. Для цього спочатку треба було створити базові галузі економіки: гірничорудну, металургійну, машинобудівну, хімічну, нафтопереробну. Якщо в 70-х роках в країнах Латинської Америки легка і харчова промисловість становила 40 % ВНП, а базова — 45 %, то в 1992 р. остання дорівнювала вже 72 %. Отже, розвиваючи галузі обробної промисловості, ці країни впритул наблизилися до рівня розвинених держав.

Частка обробної промисловості в США становила 79 %, у Мексиці — 75 %. Важлива роль у зростанні промислового потенціалу належить важкій індустрії. Добившись того, що ця галузь у Бразилії та Аргентині досягла 70 % усього промислового потенціалу, вони ввійшли в число 20 провідних розвинених країн світу. Сама ж Бразилія зайняла місце в десятці наймогутніших держав. Витрати на виробництво однієї тонни сталевого прокату становлять в США 475 дол., Японії — 500, ФРН — 528, Південній Кореї, Бразилії — 424 дол. Отже, нові індустріальні країни стали конкурентоспроможними у цій галузі на світових ринках. З 23,4 млн т чавуну, виплавленого в Бразилії в 1980 – 1988 рр., 2/5 пішло на експорт. Лише в 50 – 80-х роках індустріальний сектор нових індустріальних країн зріс у 4 рази, у грошовому вираженні він становив 184,8 млрд дол.

Завдяки структурним змінам економіки нові індустріальні країни Латинської Америки ввійшли до системи міжнародної виробничої спеціалізації. Якісні тенденції промислового розвитку цих держав дістали назву "експортно-промислової орієнтації". За виробництвом окремих видів продукції промисловості вони не поступаються розвиненим країнам. Так, Бразилія займає п'яте місце у світі з випуску тракторів та інших сільськогосподарських машин. Надзвичайно велику увагу нові індустріальні країни приділили розвитку наукоємних галузей. Бразилія, наприклад, розгорнула біотехнологічне виробництво. Було розроблено і введено в дію нові покоління ядерних реакторів. На їхній основі в країнах Латинської Америки діють АЕС.

Серед нових індустріальних країн Азії виділяються Південна Корея і Сінгапур. Спираючись у своєму бурхливому розвитку на власні ресурси, ці країни розвивали насамперед сучасні галузі, які в основному працювали на експорт. Протекціоналістська політика захисту від зовнішньої конкуренції відіграла позитивну роль в розвитку ряду галузей. Південна Корея, наприклад, створила зовсім нові галузі: гірничорудну, кольорову металургію, машино- і суднобудівну, автомобільну, електронну тощо. Такі структурні зміни допомогли їй збільшити обсяг всіх видів промислової продукції з 50-х до 80-х років у 3 рази. Вражаючих успіхів нові індустріальні країни Азії досягли в розбудові електротехнічної та електронної промисловості, їхня частка в 1970 р. в Південній Кореї в усьому промисловому виробництві становила 1,8 %, у 80-х роках — 11,5, а у 1989 р. — 30 %.

Необхідність пріоритетного розвитку наукоємних галузей зумовлювалася не тільки внутрішніми, а й зовнішніми факторами. Південна Корея лише в 1962 – 1989 рр. одержала з-за кордону понад 6 тис. ліцензій, з яких 50 % — японські.

В економіці Малайзії успішно розвиваються приватний і державний сектори. Наприклад, в 1974 р. було створено національну нафтову компанію "Петронанс", яка отримала право на монопольну діяльність у розвідуванні, добуванні, переробці та продажу нафти. Плантаційне господарство, яке належало колонізаторам, поступово було націоналізовано. Держава субсидує

вирощування каучуконосів, маслинових пальм. На Малайзію припадає 60 % світового виробництва пальмової олії.

Малайзія раціонально використовує іноземні інвестиції для добування нафти і газу. Донедавна уряд дозволяв іноземцям володіти майном, але не більше ніж 49 % нерухомості. Тепер вони можуть володіти будь-яким підприємством чи плантацією повністю, але за умови, що 50 % виробленої продукції експортуватимуть за кордон. Такі виробництва забезпечують роботою 350 тис. малайзійців. Усього в країні налічується 700 іноземних компаній. Сумарні інвестиції в 1987 р. сягнули 12 млрд дол., з яких частка американських транснаціональних компаній становила 3,2 млрд дол. Значні вклади внесли Німеччина, Італія, Канада, Австралія. Зростає приплив капіталу з Тайваню і Сінгапуру. Крім приватних капіталів у Малайзію надходять позики через урядові канали. В 1987 р. сума їх досягла 10,5 млрд дол.

Малайзійці зуміли добитися дуже великих успіхів у розвитку мікроелектроніки, робототехніки, персональних ЕОМ, електронних систем для верстатів, роботоманіпуляторів тощо. За участю японського капіталу автоскладальні цехи перетворилися на самостійні автозаводи.

У 1986 – 1990 рр. в країні було передано у приватну власність підприємства державного сектору. Уряд Малайзії бачить у приватизації надійний шлях підвищення темпів економічного зростання. Іде пошук покупців, у тому числі за кордоном, для передавання у приватну власність державних залізниць.

У 1947 р. Індія стала незалежною державою. Уряд зіткнувся з неймовірними труднощами державотворення. Головна з них – занедбане національне господарство. За 200 років британського панування економіка Індії залишалася аграрною, відставала в промисловому відношенні. Країна з 700 млн населення в 1948 р. давала 0,8 % світової індустріальної продукції. Англійці й далі утримували у своїх руках більшість підприємств і плантацій. Понад 70 % населення було зайнято в аграрному секторі. Земля перебувала в руках поміщиків. Орендна плата була висока. Лихварі визначали все життя знедоленого селянства. В країні не вистачало продовольства. Економічні труднощі поглиблювались гострими релігійними, соціальними (кастовими), етнічними конфліктами.

Врятувати країну могли тільки радикальні реформи. Індійське керівництво вважало, що єдиний шлях виходу з становища, що склалося, це формування, поряд з приватним, державного сектора економіки. Спочатку було націоналізовано усі природні багатства, шляхи сполучення, залізниці, іригаційні системи, страхові компанії, аерофлот. У власність держави перейшли найбільший банк, у кінці 60-х років – усі інші. У 70-х роках було націоналізовано найбільшу нафтову компанію "Есо". Вже в середині 70-х років 30 % промислового виробництва належало державному сектору. Одночасно уряд інвестував значні капітали в провідні галузі групи А, зокрема в металургію. При фінансовій допомозі ФРН, СРСР, США, інших країн Індія перетворилася на один з найбільших центрів важкої промисловості Азії. У 70 – 80-х роках вона повністю забезпечила себе металом, а значну частину його навіть експортує за кордон.

Спираючись на власні ресурси та іноземні інвестиції, Індія розвивала сучасні галузі промисловості — хімічну, машинобудівну, нафтопереробну, енергетичну.

Випуск сучасної промислової продукції, порівняно з 50-ми роками, збільшився в десятки разів. Індія як індустріальна держава в 70—80-х роках увійшла в десятку найбільш промислово розвинених країн.

Життєво важливе значення для Індії має сільське господарство. Населення її зростає, сьогодні воно наближається до 1 млрд чол. Для того щоб забезпечити його продовольством, в країні здійснено аграрну реформу. Держава ліквідувала за викуп поміщицькі землі, передаючи їх за невисоку плату хліборобам. Хоча ще й досі ця реформа не завершена, уряду все ж вдалося підняти сільське господарство на значно вищий рівень. Індія, піднявши втричі урожайність зернових, в основному покінчила з голодом, змогла відмовитися від масового ввезення продовольства з-за кордону. Починаючи з 60-х років уряд проводить програму "зелена революція". Це цілий комплекс заходів, які сприяють піднесенню аграрного сектора. До нього входять будівництво іригаційних споруд, ефективне використання хімічних добрив, застосування високоурожайних сортів зернових, виведення породистих тварин.

Сучасна Індія — це індустріально-аграрна країна, яка запускає власні супутники, має атомні електростанції, електронну, автомобільну та інші найсучасніші галузі промисловості. Разом з тим вона надзвичайно суперечлива — голод сусідує з розкошами, новітня наука — з неписьменністю, мир — з кривавими етнічними і релігійними конфліктами.

4.6. Господарство країн з перехідною економікою

Створення так званої ***соціалістичної системи*** означало перехід країн до нових механізмів економічного розвитку. До 1950 р. були в основному подолані труднощі повоєнної відбудови. 50—60-ті роки стали періодом форсованої індустріалізації на основі екстенсивного розвитку. Економічна політика засновувалася на методах і механізмах, що використовувалися в тодішньому СРСР. Це зумовило її уніфікацію. Використовувалися однакові інструменти впливу на господарське життя. Були здійснені перетворення у трьох напрямках: націоналізація промисловості, впровадження планової економіки, аграрні реформи.

Вихідні умови для європейських соціалістичних країн були різними. Лише СРСР, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка (НДР) мали сформований промисловий комплекс. За рівнем національного доходу на душу населення, промислового розвитку, зовнішньоторгових зв'язків у 1950 р. існувало три групи країн:

1) найбільш розвинуті — Чехословаччина, НДР;

2) з рівнем удвоє меншим за цими показниками — Угорщина, Польща;

3) СРСР, Болгарія, Румунія, показники яких у 2,5 раза і більше відрізнялися від країн першої групи.

Було проголошено курс на вирівнювання і зближення рівнів економічного розвитку країн. Ставилося завдання подолання аграрного характеру господарства та перетворення їх на індустріально розвинені. Протягом 50—60-х років утвердилася суспільна форма власності. Характерною ознакою стало прискорення економічного зростання. Середньорічні темпи приросту господарства були вищі, ніж в економічно розвинених країнах, особливо в 50-х роках. Проте головна увага тут приділялася галузям, що не були носіями технічного прогресу: металургії, важкому машинобудуванню, виробництву будівельних матеріалів. У наступних десятиріччях в країнах "соціалістичного табору" розпочинається уповільнення темпів розвитку, а в деяких країнах (Польща, Угорщина, Чехословаччина) почали спостерігатися кризові явища в національних економіках. Темпи щорічного зростання суспільного виробництва тут різко впали із 2,9 % у 1981—1985 рр. до 1,8 % у 1989 р. Наприкінці 80 — початку 90-х років усі східноєвропейські країни опинилися в умовах глибокої соціально-економічної кризи.

Головними причинами різкого зниження темпів економічного зростання, а потім і глибокої економічної кризи у країнах регіону стала неефективність адміністративно-планового розвитку та використання досягнень НТП, нераціональна структура суспільного виробництва, висока енергота матеріаломісткість національного виробництва, низька продуктивність праці тощо.

З розпадом "соціалістичної системи" більшість країн, які туди входили, розпочали перехід від нежиттєздатного політизованого господарства до природної ринкової економіки, де вільні конкурентні ціни й приватна власність визначають поведінку виробників і споживачів. Виходячи з цього, головним напрямом програм та практики ринкових реформ у даних країнах став процес роздержавлення й приватизації. Значну увагу було приділено подоланню монополізму й розвиткові конкуренції, лібералізації цінової політики та зовнішньоекономічної діяльності, кардинальній зміні грошової, фінансово-кредитної та соціальної політики.

Країни з перехідною економікою можна поділити на дві групи. ***Одну*** формують Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія й колишня НДР, яка розвивається як перехідне суспільство і водночас інтегрується політично й економічно з ФРН. До них примикають Албанія, а також Словенія, Хорватія, нова Югославія та інші держави, що виникли на терені старої Югославії. ***Друга група*** — п'ятнадцять держав, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Вони, як і Словенія, Словаччина, Хорватія, проходять через стадію формування державності, що надає специфічного характеру перехідній економіці у цих країнах.

Попередні оцінки показують, що зростання виробництва в країнах з перехідною економікою було навіть значнішим, ніж припускала більшість спостерігачів. У Польщі та Словаччині, починаючи з 1993 р., щорічне збільшення ВВП становить 5—7 %, трохи менший ріст був досягнутий в Чехії, Угорщині, Хорватії, Словенії, Румунії. Болгарія, хоча і не досягла та-

ких успіхів у прирості виробництва, але після невдалої спроби комуністичного реваншу також стала на шлях оздоровлення економіки. У 2000 р. зростання ВВП по Східноєвропейському регіону, в т. ч. і в Україні, становило 6 %.

Досить відчутною поки що залишається різниця у ступені економічного розвитку постсоціалістичних країн Європи. Так, згідно з даними Віденського інституту міжнародних економічних порівнянь, валовий внутрішній продукт Польщі у 2001 р. був на 27 % більшим, ніж у 1989 р. — до початку реформ (у інших країнах регіону економічні реформи розпочалися пізніше, тому для порівняння взято 1990 р.), у Словенії ВВП у 2000 р. був на 20% вищим, ніж в 1990 р., в Угорщині — на 8 %, у Словаччині — на 5 %. Всі інші постсоціалістичні країни не досягли у 2000 р. власних показників ВВП за 1990 р. Чехія та Македонія трохи не дотягнули до рівня ВВП десятирічної давності. Естонія, Хорватія, Румунія та Болгарія зуміли забезпечити лише три чверті ВВП 1990 р. Литва, Латвія та Росія зупинилися на двох третинах.

Значна роль в успішному розвитку таких країн, як Польща, Чехія, Словенія, Угорщина та ін., належить створенню в них сприятливого інвестиційного клімату. Це — загальна лібералізація господарської діяльності; забезпечення відносної стабільності законодавства та передбачуваності змін у ньому; встановлення раціонального рівня оподаткування, з пільгами для інвестицій та реінвестицій; правильна амортизаційна політика; виважена політика доходів, яка активізує споживчий попит тощо.

Результатом такого комплексного підходу став процес активного відновлення інтенсивного внутрішнього капіталоутворення. У Польщі, Чехії та Словенії відповідний показник уже перевищив дореформений, а в Словаччині — значно наблизився до його рівня. В Угорщині деяке відставання щодо цього компенсується вагомими успіхами в залученні іноземного приватного капіталу. У цілому за останні роки валовий обсяг внутрішніх капіталовкладень (% ВВП) помітно зріс і становив у 1996 р. у Польщі 19,1 %, в Угорщині — 22.7 %, у Чехії — 27.7 %, у Словаччині — 34,9 %, а в 1995 р. у Словенії — 22 %.

При цьому окремі країни, що досягли найпомітніших успіхів у поліпшенні інвестиційного клімату (Польща, Угорщина, Чехія), активно залучали капітал найбільших транснаціональних компаній (ТНК), з включенням відповідних національних виробництв до їхньої глобальної системи розподілу і постачання. Так, в Угорщині ряд найважливіших підприємств було повністю або переважно продано у власність іноземних інвесторів. В автомобільну промисловість цієї країни значні кошти інвестували такі ТНК, як Audi (Німеччина) — 530 млн доларів, General Motors (США) — 283 млн доларів і Suzuki (Японія) — 280 млн доларів, а у сферу виробництва споживчих товарів — Unilever (Великобританія — Нідерланди) — 150 млн доларів, що сприяло модернізації відповідних галузей. У Чехії такий тип стратегії є характерним для виробництва скла, легкових автомобілів та інших транспортних засобів, для харчової та хімічної промисловості, для сфери телекомунікацій тощо. Зокрема, заслуговує на увагу створення тут сучасного, експортоспроможного виробництва миючих засобів компанією Procter &

Gamble. У Польщі цей метод ефективно використано в тракторному виробництві: Daewoo Corporation (Південна Корея) придбала польське підприємство вартістю в 1,1 млрд доларів.

Водночас досвід центрально- та східноєвропейських країн з перехідною економікою показує, що конкретні засоби пристосування підприємств до більш жорсткого ринкового економічного середовища використовуються залежно від того, які з цих засобів є доступнішими та відносно дешевшими. Причому на перших фазах трансформаційного процесу підприємства (навіть ті з них, які мають для цього значні потенціальні можливості) в переважній більшості випадків намагаються уникати внутрішньої перебудови своєї структури, оскільки найчастіше це пов'язано з болісними конфліктами інтересів всередині самого підприємства (організації). Навпаки, переважають намагання коригувати умови діяльності. Причому в багатьох випадках превалюють надії на використання методів державної підтримки, а також слабкостей недосконалої на початках системи законодавчого регулювання.

Так, під тиском національних виробників практично в усіх згаданих країнах вибірково коригувався курс на лібералізацію імпортного режиму. Зокрема в Польщі селективний протекціонізм поширився на окремі виробництва, що перебувають на стадії реконструкції, а також на сільськогосподарських виробників. Тут з процесу лібералізації було виключено імпорт алкогольних і тютюнових виробів, палива, а також запроваджувалися додаткові податки на імпортні автомобілі та вироби електроніки. В Угорщині було збережено квоти та ліцензії щодо імпорту окремих споживчих товарів, запроваджувалося (1995 р.) додаткове 8-відсоткове мито на всі види імпорту. В Чехії та Словаччині застосовувалися додатковий 20-відсотковий податок на імпорт споживчих товарів, а також системи попередніх імпортних депозитів щодо окремих груп напоїв.

Однак, незважаючи на подібні кроки, протекціонізм та інші засоби державної підтримки в даних країнах застосовуються відносно обмежено. Переважають ті адаптаційні процеси, які дедалі більше спираються на реструктуризаційні мікроекономічні механізми. Саме вихідна обмеженість державної допомоги, її концентрація виключно на пріоритетних напрямах розвитку, які дають помножений ефект, за наявності чітких і прозорих механізмів її надання, стали передумовою для кардинальної зміни пануючих у суспільстві очікувань і, як результат, формування стратегії позитивного пристосування на рівні підприємств (організацій).

Ряд дослідників відносять до перехідних суспільств, причому найбільш ефективних, і ***Китай***, незважаючи на збереження там при владі комуністичної партії і відповідної їй політичної системи. Швидке піднесення китайського господарства на основі розширення ринкових відносин, приватного й недержавного секторів, експортоорієнтованої моделі розвитку свідчить про справжні успіхи тамтешньої перехідної економіки на тлі кризи цілого ряду перехідних суспільств. Якщо протягом перших двадцяти післявоєнних років Китай стійко займав останнє місце в світі за величиною ВВП на душу населення, то завдяки безпрецедентно високим темпам економічного зростання в наступні роки цей показник до 1996 р. підвищився з 12 до 49 %

від середньосвітового рівня. Загальний обсяг ВВП Китаю протягом другої половини XX ст. збільшився в 22,4 раза, а його частка в світовій економіці зросла з 2,7 до 10,2 %. Протягом 1979—1999 рр. реальні доходи на душу населення в Китаї збільшилися в 4,8 раза. Всього за п'ятнадцять років, що пройшли від початку реформ, експортна квота цієї країни виросла у 8 разів і в 1993 р. становила близько 24 % ВВП. За кількісними показниками економіки Китай уже посів 6-те місце у світі, з 1993 р. міцно посідає перше місце серед країн, що розвиваються, за рівнем залучення інвестицій. Загальна сума прямих іноземних інвестицій у китайську економіку становить 350 млрд дол. США, і вона збільшується кожен рік більш ніж на 40 млрд дол. Фахівці прогнозують, що за умов збереження сучасних темпів розвитку Китай до 2020 р. стане чільною економічною потугою світу.

Більшість перехідних економік вже пройшли стадію індустріалізації, населення цих країн має значний рівень освіченості, такі країни, як Чехія, Росія, Україна та інші мають розвинені галузі науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. Дослідження показали, що чимало підприємств цих країн потенційно конкурентоспроможні на світових ринках. Загалом населення даних країн підтримує основні цінності, які формують "дух індустріальної цивілізації". Це не дає змоги вважати їх країнами, що розвиваються. Водночас взяті в сукупності в середньому найважливіші показники перехідних економік поступаються перед відповідними даними розвинутих ринкових систем, взятих в цілому. Зокрема у Польщі в середині 90-х років фірми, що оперували у сфері високих технологій, випускали лише 3,5 % усієї промислової продукції, тоді як у більш розвинених країнах відповідний показник становить до 20%.

Важливою проблемою східноєвропейських країн є істотна залежність їх економічного зростання від економіки значних споживачів їхнього експорту — США та країн Західної Європи.

Перехідні економіки лише наближаються до ринку як усталеної форми господарювання, приватний, недержавний сектор перебуває на етапі становлення, зміцнення й набуття легітимації. Із закінченням цього процесу виникне відносно завершена економіка, яка розвиватиметься через зміни вже на власній основі.

4.7. Країни, що розвиваються

Розпад колоніальної системи після Другої світової війни — одна з визначних подій сучасної історії. Цей процес умовно можна поділити на три етапи. Перший, з 1945 р. до середини 50-х років, коли в основному відбулося визволення Азії. Другий, з половини 50-х до середини 60-х років, привів до появи незалежних держав у Північній та Тропічній Африці. Третій етап, з 1965 до 1990 р., завершив деколонізацію півдня "чорного континенту".

З розпадом колоніальної системи відкрилися перспективи для суверенного розвитку десятків нових держав в Азії, Африці, Латинській Америці. Вони займають понад 60 % території Землі, де проживає 77 % світового

населення. Тут зосереджено 89,3 % розвіданих світових запасів нафти й 50,5 % — газу. Більше 50 % світових запасів і видобутку марганцевої руди, хромітів, ванадію, золота, платини, алмазів припадає тільки на країни Африки. За роки незалежності ці країни здійснили складні соціально-економічні перетворення, досягли певних успіхів у створенні основ національної економіки. Проте переважній більшості з них не вдалося істотно скоротити відставання від промислово розвинутих країн з ринковою економікою, вирішити багато гострих соціальних проблем.

Хоч країни, що розвиваються, істотно різняться рівнем економічного розвитку, соціально-економічними структурами, мають національні, історико-культурні, релігійні своєрідності, можна виділити їхні спільні або близькі риси. Це передусім кількісне й якісне відставання продуктивних сил від рівня постіндустріальних держав. Більшість даних країн має малорозвинену економіку. Їм притаманна відсталість соціально-економічної структури, яка характеризується багатоукладністю економіки, великою часткою кастово-феодальних та інших докапіталістичних укладів. Спільною рисою переважної більшості цих країн є низький рівень життя населення, слаборозвиненість соціальної інфраструктури. Й нарешті, їхньою особливістю є набагато істотніший і жорстокіший вплив релігій, традицій на соціально-економічний розвиток, ніж в індустріальних країнах.

Незважаючи на те, що частка країн, що розвиваються, у світовому виробництві підвищилась за 1980 – 1990 рр. з 13,1 до 16 %, виробництво ВНП на душу населення зростало дуже повільно через високі темпи зростання населення, а в багатьох державах навіть абсолютно скоротилось. Це зумовило збереження значної дистанції між ними і країнами з розвиненою ринковою економікою. У 1991 р. ВНП на душу населення становив відповідно 830 і 18 211 доларів.

Істотно відстають країни, що розвиваються, від розвинених держав з ринковою економікою за рівнем продуктивності праці. Це відображає їхню загальну соціально-економічну відсталість і пояснюється незавершеністю індустріалізації, невідповідністю сучасним вимогам структури економіки, дуже слабким освоєнням досягнень НТП, вкрай низьким рівнем інвестицій у людський капітал і багатьма іншими факторами.

Значної гостроти в Азії, Африці та Латинській Америці набувають ***соціальні проблеми***. У країнах з високим рівнем безробіття мільйони людей позбавлені можливості брати участь у виробництві й різко обмежені у споживанні. Для створення нових робочих місць, підвищення кваліфікації або забезпечення існування маси незайнятих людей потрібні великі кошти, в той час як існує гострий дефіцит фінансових ресурсів.

Величезною проблемою для країн, що розвиваються, є зростання їхньої заборгованості перед розвиненими країнами. Так звана боргова криза особливо вразила країни Латинської Америки та Африки. Вона призвела до затяжного економічного спаду в багатьох з них у 80-ті роки. Значна частина боргів набула репутації "безнадійних". У зв'язку з цим країни, що розвиваються, у 80 – 90-ті роки почали робити дедалі більший акцент на залучення інвестицій

транснаціональних компаній. Їхній приплив не призводить безпосередньо до зростання боргу й водночас може бути важливим джерелом фінансування економіки, а також каналом одержання засобів виробництва, технологій, "ноу-хау", інженерно-консультаційних послуг, управлінського досвіду.

Незважаючи на притаманну всім країнам, що розвиваються, соціально-економічну відсталість, між ними існує істотна різниця у рівні розвитку продуктивних сил, динаміці соціального росту й, нарешті, у ступені адаптації до техногенної цивілізації.

Значно зросла диференціація між країнами зазначеної групи у 80 – 90-х роках. Вона була спричинена багатьма соціально-економічними, політичними та іншими факторами. Відмінність умов виробництва (зокрема, забезпеченість природними ресурсами), демографічної ситуації, місця у міжнародному поділі праці, як і специфічність політичної ситуації, будуть і в перспективі визначати дедалі більшу нерівномірність розвитку цих держав.

Особливу групу утворює більшість ***країн — експортерів нафти*** (Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія та ін.), які мають високий рівень прибутку на душу населення, значні експортні надходження. У 70-ті роки ці країни динамічно розвивалися, інвестували великі кошти у національну економіку, соціальну інфраструктуру. Так, у Саудівській Аравії дохід від експорту в 1974 р. становив 30 млрд доларів, а в 1981 р. — понад 101 млрд доларів. В Об'єднаних Арабських Еміратах щорічний середній дохід на душу населення на початку 80-х років досяг найвищого рівня в світі — 23 тис. доларів. Упродовж 70 – 80-х років провідне місце в світі посідав і Кувейт — 16 тис. доларів на душу населення щорічно. Однак через падіння у 80-х роках попиту на нафту й різке зниження світових цін на неї ці держави в останні роки уповільнили темпи росту. Наприклад, надходження в бюджет Саудівської Аравії склали в 1998 р. лише п'яту частину від надходжень 1980 р. Різко погіршилось становище таких держав, як Венесуела, Нігерія, Алжир, бюджети яких на 80 – 95 % залежать від нафти.

Інша група країн, що розвиваються, так звані ***нові індустріальні країни***, у 80-ті роки перетворилась на полюс світового зростання. Динамічно модернізуючи свою економіку, диверсифікуючи галузеву структуру господарства, нові індустріальні країни займають дедалі помітніше місце у глобальній економіці.

Все ж більшість країн, що розвиваються, особливо африканських, перебувають у скрутному становищі внаслідок соціально-економічної та культурної відсталості. Це так звані ***найменш розвинені держави***. За класифікацією ООН, до них належить 47 держав (Афганістан, Бангладеш, Ефіопія, Ємен, Сомалі, Уганда, Чад та ін.) з населенням близько півмільярда чоловік. Середній рівень доходу на душу населення тут становить всього 250 доларів. Не маючи значних запасів природних ресурсів, відчуваючи гострий дефіцит фінансових коштів для економічного розвитку, ці держави в останні десятиліття практично витіснені з міжнародного поділу праці і перебувають у надзвичайно скрутному становищі.

Характерні риси економіки найменш розвинених країн такі: доіндуст-

ріальний рівень продуктивних сил; домінування натуральних і напівнатуральних форм господарювання в економічній структурі; вкрай вузька сфера функціонування товарно-грошових відносин і дії ринкових стимулів; початкова стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку; однобока спеціалізація експортного сектору тощо.

Низький рівень економічного розвитку згаданих держав та значна нерівномірність розподілу прибутків серед окремих верств населення призводить до значних проблем. Так, у країнах на південь від Сахари за межею бідності живе близько половини населення. Щорічне зростання сільськогосподарської продукції тут не перевищує 1,5 %, тоді як населення зростає на 3 %, тобто вдвічі швидше. За даними ООН, близько 60 % населення Тропічної Африки систематично не доїдає, у тому числі 40 % дітей у віці до 5-ти років.

Жалюгідний стан економіки призвів до різкого скорочення державних асигнувань на охорону здоров'я, освіту, професійну підготовку. Дитяча смертність тут у 10 – 12 разів вища за показники розвинутих країн. Половина дорослих в Африці — неписьменні. Тільки 11 % дітей закінчують школу, а вчаться у вищих навчальних закладах — лише 1,4 %.

Світове співтовариство намагається допомогти найменш розвиненим державам у вирішенні їхніх проблем. Зокрема, в червні 1999 р. лідери провідних індустріальних країн домовилися про списання половини зовнішнього боргу найбідніших країн. Згідно з цією ініціативою, буде списано 70 млрд доларів США із загальної суми заборгованості більш як 30 країн, яка складає майже 130 млрд доларів. Окрім того, для забезпечення фінансування допомоги найбіднішим країнам світу була підтримана пропозиція про продаж близько десятої частини золотих резервів МВФ, які оцінюються у 27 млрд доларів.

Цивілізаційні закономірності посилюють тенденцію до формування спільних рис та ознак господарського розвитку світової економіки. Водночас відбувається диференціація між різними країнами та регіонами залежно від рівня їхнього соціально-економічного розвитку, ступеня інтегрування у міжнародний поділ та кооперацію праці, забезпеченості головними факторами виробництва, територіально-географічних та інших особливостей.

Все це спонукає країни до найширшого використання як внутрішніх, так і зовнішніх джерел і факторів економічного зростання, до гармонізації національної та міжнародної економічної політики, взаємопристосування господарських механізмів й інституціональних структур на міждержавному і міжнародному рівнях, уніфікації господарського законодавства.

Драматичним і суперечливим в економічному відношенні був шлях, яким довелося пройти людству в період з 1939 р. і до початку XXI ст. Під час другої світової війни (1939 – 1945) господарство більшості країн було зруйновано або зазнало величезних збитків.

Лише окремим з них, наприклад США, вдалось не тільки зберегти, а й зміцнити промисловість, сільське господарство, фінанси.

У повоєнний період загострилися стосунки між Сходом і Заходом. Перший обрав соціалістичну, сталінську, модель розвитку господарства, другий — традиційну цивілізовану, індустріальну. Відбудова промисловості, сільського господарства в умовах тоталітарних режимів проходила повільно, як і зростання життєвого рівня населення. Країнам Європи, Японії завдяки плану Маршалла, фінансовій допомозі США вдалося швидко подолати наслідки воєнної розрухи, досягнувши довоєнного рівня в економіці та добробуті населення.

Промисловість, сільське господарство, інші галузі західних держав у 50 — 60-х роках розвивалися в умовах прискореного розвитку науково-технічного прогресу. Зростали витрати на НДДКР. Виникали нові технології (лазерні, плазмові, комп'ютерні), транснаціональні корпорації охопили усі країни Заходу. США, як і раніше, залишалися лідером у виробничій і фінансовій сферах. Діяльність урядів економічно розвинених країн спрямовувалася на всебічне забезпечення населення матеріальними і духовними цінностями. Яскравим прикладом цього є небувале господарське піднесення Японії та ФРН, відоме в історичній науці як "економічне диво".

Протягом 50 — 60-х років XX ст. у світовому господарстві відбулися зміни у співвідношенні позицій трьох підсистем за рівнем розвитку та загальним економічним потенціалом.

За темпами економічного зростання найшвидше розвивалися так звані соціалістичні країни. Зменшилася частка економічно розвинених країн та країн, що розвиваються, у світовому валовому продукті та промисловому виробництві. В світовому експорті частка економічно розвинених країн зросла, що свідчить про збереження їх впливу на світове господарство.

Підсистема світового господарства	Частка у сукупному ВВП, %		Частка у світовому промисловому виробництві, %		Частка у світовому експорті	
	1950	1970	1950	1970	1950	1970
Економічно розвинені країни	72, 2	66,5	74,8	56,5	61,3	66,8
Соціалістичні країни (без азіатських і Куби)	13,7	19,8	17,4	35,9	6,8	10,1
Країни, що розвиваються	14,1	13,7	7,8	7,6	30,5	21,4

Якісний аналіз розвитку економічних сил свідчить про переваги економічно розвинених країн. Порівняно з ними у соціалістичних країнах обсяг валового внутрішнього продукту на душу насе-

ління становив 26 % у 1950 р. і 45,8 % у 1970 р., у країнах, що розвиваються, відповідно 15,4 і 7,6 %.

Різними були темпи індустріалізації. В економічно розвинених країнах господарство розвивалося інтенсивно, визначалося галузями, пов'язаними з розвитком науково-технічного прогресу, швидким технічним переоснащенням промисловості. Сільське господарство досягло рівня індустріального. У соціалістичних країнах зростання відбувалося на основі екстенсивних факторів. Лише в другій половині 60-х років Чехословаччина, НДР перейшли до інтенсивного розвитку. Перевага надавалася традиційним галузям, становлення наукоємних галузей розпочалося в 60-х роках. Індустріалізація сільського господарства не завершилася. У країнах, що розвиваються, індустріалізація лише розпочалася, формується мінімальний промисловий комплекс.

У 70 – 90-х роках виникли і розвинулися нові індустріальні країни. Як за обсягом виробництва, так і за якістю промислової продукції вони наблизилися до передових країн світу, а в окремих галузях зрівнялися з ними.

У 60 – 90-х роках на нашій планеті утворилися десятки міждержавних економічних об'єднань. Наймогутніше з них – Європейський Союз. У 90-х роках простежувалася стабілізація розвитку економічно розвинених країн.

Після краху СРСР нерівномірно розвивається економіка посткомуністичних держав.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Які економічні наслідки другої світової війни? У чому полягає значення плану Маршалла для відбудови європейської економіки?*
2. *Визначте тенденції й напрями розвитку світового господарства у 50 – 90-х роках XX ст. Охарактеризуйте структурні зрушення у світовому господарстві.*
3. *Проаналізуйте чинники, що сприяли "економічному диву" Німеччини та Японії в 50 – 60-х роках.*
4. *Які зміни відбулися в структурі промислового виробництва:*

   а) економічно розвинених країн;

   б) колишніх соціалістичних країн;

   в) країн, що розвиваються?
5. *Яке значення має науково-технічний прогрес для розвитку національних господарств і світової економіки в цілому?*
6. *Охарактеризуйте місце сільського господарства в світовому і національних господарствах.*

7. *Яка роль держави в розвитку національних господарств розвинених країн?*
8. *Визначте основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин у 50—90-х роках XX ст. Яка роль держави у зовнішньоекономічній діяльності? Назвіть основні центри економічного суперництва світового господарства.*
9. *Проаналізуйте особливості розвитку міжнародної торгівлі. Які зміни відбулися в товарній структурі та географічному розподілі зовнішньої торгівлі?*
10. *У чому полягають особливості вивозу капіталу в світовому господарстві?*
11. *Перелічіть нові індустріальні країни. Розкрийте стратегію їхніх економічних програм.*
12. *Які риси є характерними для фінансової та кредитно-грошової системи економічно розвинених держав світу?*

Книга 2

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Розділ 1. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ ТА КНЯЖИЙ ПЕРІОД

Територія України в палеоліті належала до високорозвинених районів світу. Перша людина з'явилася тут 1,5 млн років тому. Оскільки клімат був суворий і холодний, люди селилися переважно в південній частині України. Відомі 1 тис. поселень палеоліту, зокрема Королеве, Рокосове в Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка в Донбасі, Кіїк-Коба в Криму тощо. Знайдено залишки господарсько-побутових комплексів, що складалися з жител, які нагадують курені, накриті шкурами звірів, ділянок, де обробляли кремінь, кістку, ріг, вогнищ і ям-сховищ. Тогочасна людина полювала на мамонтів, носорогів, коней, зубрів, биків, лосів, оленів, птахів.

В Україні мезолітичні пам'ятки датуються IX—VI тис. до н.е. і знаходяться по всій території

Неоліт тривав від другої половини IV до II тис. до н. е. Найвідомішою культурою цієї доби була трипільська, найменування якої походить від назви села на Київщині. Трипільці селилися на території від Карпат до Південного Бугу, на Подніпров'ї, Волині, в Степовому Причорномор'ї. Для поселень характерним було кругове розташування жител. Трипільці жили в постійних будівлях чотирикутної форми. Будуючи хату, в землю вбивали дубові стовпи, між якими закладали стіни з плетеної лози і обмазували глиною. Дах покривали соломою або очеретом. Він мав чотири схили та отвір для диму. Долівка була глиняна, в середині хати знаходилась велика піч, навколо якої — лежанки з випаленої цегли. Хати розмальовували як усередині, так і ззовні. З'явилися протоміста площею до 400 га.

Основним заняттям трипільців було хліборобство. Сіяли ячмінь, просо,

пшеницю, вирощували майже всі садово-городні культури, відомі сьогодні в Україні. Ріллю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Зерно на борошно мололи кам'яними зернотерками (жорнами). Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Трипільці розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Розвивалося общинне ремесло. Використовувався перший штучний матеріал — кераміка. Збереглося чимало цегляного посуду, випаленого з глини, оздобленого чорним, білим та жовтим орнаментами, жіночі статуетки прародительок. Для щоденного вжитку використовували миски, немальовані горщики сірого кольору. Зародилися прядіння і ткацтво, з'явився ткацький верстат. У неоліті остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління), вдосконалилися лук і стріли, з'явилися кам'яні сокири. Вишик наземний транспорт — лижі, віз, сани, волокуша. Худобу використовували як тяглову силу. Наслідком неолітичної революції стала досить розвинена система обміну. Є відомості, що трипільці отримували в обмін на хліб і худобу від остготських племен коней, запозичили деякі технологічні способи керамічного виробництва. В неолітичну добу поширилося використання міді. Вироби з цього металу та руда потрапляли на територію України з Балкано-Дунайського регіону.

Трипільці стали праосновою українського народу, який не прийшов з інших країн, а з незапам'ятних часів жив на своїй землі, постійно освоюючи територію від Дніпра до Дністра. Трипілля ставить Україну в один ряд з найдавнішими світовими культурами.

Розвинене сільське господарство, високий рівень ремесла, будівництва, духовного життя, які так схожі з шумерською, мікенською культурами, дають підставу сучасним вченим вважати трипільців одним з найцивілізованіших народів неолітичної доби.

Бронзовий вік в Україні припадає на II тис. до н. е. Визначальними рисами цього періоду були існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоливарного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру. Обмінювалися мідь, бронза, золото, бурштин, фаянс, сіль. Металургія на території України розвивалася на привізній сировині.

Перехід до виробництва заліза на межі II — I тис. до н. е. став визначальним моментом початку раннього залізного віку.

Початком залізної доби на території України вважають XII — VIII ст. до н. е. Вона пов'язана з кіммерійською (кінець II — початок I тис. до н. е.), скіфсько-сармато-античною (VII ст. до н. е. — IV ст. н. е.), ранніми слов'янськими культурами (IV — VIII ст. н. е.). Зросла продуктивність сільського господарства. У Лісостепу та на Поліссі основою господарства було орне землеробство з використанням залізних знарядь праці. Тваринництво стало свійським, виникло стійлове утримання худоби, розвивалося птахівництво. В степу переважало кочове скотарство. В ході суспільного поділу праці

ремесло почало відокремлюватися від сільського господарства, стало самостійним видом господарської діяльності. Великого значення набуло залізоробне ремесло. Керамічні вироби виготовляли на гончарному крузі. Поселення мали різноманітні житлові господарські та виробничі будівлі. Населення України мало тісні економічні зв'язки з стародавніми цивілізаціями Близького Сходу, Стародавньої Греції. Головними постачальниками металу на територію України були Закавказзя та Західна Європа. Тому ранній період залізної доби на українських землях пов'язують з гальштадською культурою. Активними були відносини з Візантією.

У період раннього заліза в Україні виділяється пшеворська культура (I ст. до н. е. — I ст. н. е.). Її поселення розташовувались на Волині, Подністров'ї, Поділлі та Закарпатті. Як свідчать археологічні розкопки, господарство цих поселень було дуже розвиненим. Пшеворці застосовували залізоплавильні горни. Використовували такі сільськогосподарські знаряддя: залізні серпи, круглі жорна. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, гречку, горох, просо, овес, коноплю. Розводили корів, кіз, коней, овець. Основними ремісничими професіями були ковалі, зброярі, гончарі, будівельники. Зразки їхніх виробів знайдено у великій кількості як в розкопаних поселеннях, так і в могильниках. Більшість вчених вважають, що ця культура тісно пов'язана з зародженням слов'янства, тобто безпосередньо створена нашими предками.

На схід від пшеворської культури знайдено численні поселення зарубинецької культури. Сьогодні відомі 500 поселень і понад 1000 могильників. Люди селилися на просторах Полісся, Верхнього і Середнього Дніпра, Південного Бугу і над Десною в III ст. до н. е. — II ст. н. е. Для економічної історії значення цієї культури особливе — завершується багатовіковий процес розвитку найголовніших галузей — землеробства і ремесла, а також налагоджуються стабільні взаємовигідні торгові зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я.

Економіка зарубинецької культури грунтувалася на сільському господарстві. На Поліссі велося вирубне землеробство, у лісостеповій смузі — орне. Розводили худобу, займалися мисливством і рибальством. Виявлено чимало ремісничих майстерень, в тому числі ковальських, гончарських, ювелірних. Серед знайдених виробів найчастіше зустрічаються залізні сокири, серпи, ножі, рибальські гачки, наконечники списів, стріл, бронзові пряжки, браслети, шпильки, посуд, античні прикраси, кераміка, намиста, амфори. Хоч і з деяким застереженням, зарубинецьку культуру можна вважати східнослов'янською.

Найяскравішим історико-економічним явищем, предтечею Київської Русі — України була так звана черняхівська культура (друга половина II—VII ст. н. е.). Її поселення охоплювали практично всю етнічну територію України. Черняхівці досягли високого рівня розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі, будівництва. На сьогоднішній день вивчено понад 5000 пам'яток черняхівської культури, досліджено більше ніж 200 поселень та могильників. Оселі розташовувалися на схилах ярів, простягаючись на 1,5—2 км. Поруч із глинобитними низькими мазанками розташовувалися будівлі господарського

призначення — комори, хліви, пивниці, а також залізоплавильні печі, майстерні, де виготовляли жорна, керамічні вироби, ювелірні прикраси.

На всій території України зустрічаються місця, де для виробництва посуду використовували гончарні круги.

Провідною галуззю економіки черняхівців, як і в попередніх культурах, було сільське господарство. Широко практикувалося двопілля. Вирощували пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплю, сочевицю. Орне господарство стало переважати на великих площах, удосконалювалися знаряддя праці. Це давало можливість жителям не тільки забезпечувати себе хлібом, а й вивозити зерно на зовнішні ринки. Високорозвинене землеробство і тваринництво зумовили небувале піднесення промисловості.

В усіх поселеннях черняхівської культури знайдено залишки залізо- та бронзоплавильних майстерень, у яких застосовувалися термічна обробка металу, зварювання тощо. Сировиною для сталеварного ремесла були місцеві торф'яно-болотні руди. Виявлено близько 100 найменувань виробів з заліза і сталі. Виробництво кольорових металів розвивалося на привізному матеріалі, переважно з Прибалтики та Північного Причорномор'я. З бронзи, міді, олова, золота та срібла виготовляли прикраси, хірургічні ножі, голки, шпильки тощо.

Розвиток сільського господарства, ремесла стимулювали обмін і розвиток торгівлі як усередині країни, так і за її межами. Особливо великих розмірів досягли торгові зв'язки черняхівців з античним світом, насамперед з Римом, територія якого в II — III ст. н. е. досягла етнічних кордонів України. Це підтверджують скарби монет, скляних кубків, амфор, тонкого червонолакового посуду, прикрас, знайдених у поселеннях черняхівської культури. Сплави кольорових металів, бурштин, що нерідко трапляються у розкопаних оселях черняхівців, завозилися з Прибалтики.

В епоху бронзи на території України одночасно з іншими країнами виникли найдавніші державні утворення. Вони визріли на існуючих тут численних високорозвинених культурах. У III — IV ст. н. е. черняхівська культура зумовила появу могутнього племінного союзу — держави антів, яку М. Грушевський та більшість сучасних істориків справедливо вважають праматір'ю українців.

Отже, з найдавніших часів розвиток території України був складовою частиною еволюції людства. Провідною рисою господарського життя її населення була безперервність економічного прогресу: від привласнюючого господарства мисливців і рибалок до відтворюючого землеробсько-тваринницького господарства. Прогресу форм господарювання сприяли зміни природно-кліматичних умов. Величезне значення для економічного розвитку українських земель мали контакти з сусідніми спільнотами.

Дослідження археологічних пам'яток дає можливість визначити закономірності економічного розвитку України, а також стверджувати, що історичні періоди первісної доби для населення України та Близького Сходу були спільними.

1.1. Процес феодалізації селян і земельні відносини

Середина I тис. н. е. стала початком становлення феодального господарства, що було органічною частиною загальноєвропейського процесу. Не існує єдиного погляду щодо завершення його формування. Панує думка, що основні риси феодального господарства сформувалися за часів роздроблення Київської Русі (з середини XII ст.). Іноді стверджують, що збірники законів України-Русі "Руська Правда" і "Правда Ярославичів" (друга половина XI ст.) свідчили про завершення його формування. Утвердження феодальних відносин в Україні пов'язують також з початком польсько-литовської доби (з середини XIV ст.).

Протягом V – VII ст. у східнослов'янських племен розпочався процес становлення сільської територіальної громади під назвою ***верв***. Вона складалася з самостійних родин-дворищ, об'єднаних сусідством і економічними зв'язками. Земля переходила в індивідуальну власність малих сімей, що витісняли великі патріархальні родини і утворювали самостійні господарства. Поземельні відносини характеризувалися поступовим утвердженням спадкового володіння.

За часів союзу племен під назвою Руська земля з центром у Києві (VIII – IX ст.) поглиблювалося майнове і соціальне розшарування. Виділялася племінна знать — князі, "лучші мужі", воїни-дружинники. Вони збагачувалися під час війн, внаслідок стягування данини з населення, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, привласнюючи значну частину воєнної здобичі та найбільші прибутки. В громаді з'явилося велике землеволодіння. Земля поступово перетворювалася на головне багатство. Розпадові сільської громади сприяло рабство, основним джерелом якого були війни. Рабство мало яскраво виражені патріархальні риси і не переросло в рабовласницьку систему господарства.

Формування приватної земельної власності прискорилося у період Київської держави (кінець IX — середина XII ст.). Існувало дві форми земельної власності. "Жизнь", як синонім західноєвропейського алоду, — спадкове володіння, домен князів і бояр, що вільно відчужувалася (продавалася, передавалася у спадок, дарувалася). Відбувалося завоювання ("окняжіння") земель сусідніх громад, формувалася державна в особі князя власність на землю, що була панівною протягом XI – XII ст. Це була власність не особисто князів, а столів, на яких вони сиділи. Втрачаючи стіл, князь одночасно втрачав волості, що було умовним, невідчуженим володінням бенефіціального характеру. Князі постійно переходили з однієї землі-волості до іншої. Існувала практика запрошення їх вічевою громадою на князівський стіл. Уже наприкінці XI ст. розпочався процес перетворення волостей на феод — спадкове володіння. Однак він не завершився в домонгольський період. Деякі дослідники розвиток феодального землеволодіння пов'язують з розпадом вільного селянського землеволодіння, виникненням і зростанням великої земельної власності на основі приватногосподарської ініціативи (приватного права).

У Київській Русі склалися такі землеволодіння, як князівське (доменіальне), боярське, церковне. Першими землевласниками були князі. За літописами, княгині Ользі належали село Ольжичі на Десні, село Бутурино і місто Вишгород під Києвом, її син, князь Володимир, крім Вишгорода, отриманого у спадщину, володів містом Білгородом на Ірпені. Приватні володіння князів особливо швидко зростали в XI – XII ст.

Боярське землеволодіння, за історичними джерелами, відоме з другої половини XI ст. Проте зародилося воно значно раніше. Боярами ставали князівські дружинники, які осіли на землі, та місцеві землевласники (земські бояри). Джерелами зростання їхньої земельної власності були відчуження селянських та захоплення громадських земель, придбання їх, займанщина і освоєння нових земель.

Після прийняття християнства (988 р.) церква існувала на введену князем Володимиром десятину. Вона становила десяту частину князівських данин, прибутків з судових і торгових мит. У другій половині XI – XII ст. виникло і зросло церковне землеволодіння з дарувань князів, бояр і членів їхніх родин, придбання, заселення пустищ. Так, князь Ізяслав (кінець XI ст.) подарував Києво-Печерському монастирю сусідню з ним гору. Князь Ярополк (80-ті роки XI ст.) передав у власність монастирю три волості у Волинській землі: Небльську, Деревську, Луцьку. Багатьма селами та містом Полонним володіла Десятинна церква. Значні земельні володіння належали єпископам.

У XI – XII ст. формувалися васальні відносини. Великий київський князь надавав князям-намісникам землі-волості з правом стягування податків для прожиття, що надходили раніше йому як верховному правителеві. Князі-намісники зобов'язувалися бути вірними київському князю, надавати йому військову і фінансову допомогу. Вони не мали права передавати волость у спадок, відчужувати й без згоди київського князя. За зраду або непокірність васал втрачав волость.

Поряд з князівським складався боярський васалітет. Князі дарували боярам міста і села як своєрідну плату за участь в управлінні суспільством. Ці дарування, як і в князівському васалітеті, не мали земельного характеру. Дарувалася не територія, а право стягування податків з населення. Сеньйоріально-васальні відносини в Київській державі були нестійкими, розвивалися повільно. Однак вони створювали можливості для поступового привласнення князями і боярами громадських земель.

Важливою ознакою формування феодального господарства було утворення різних категорій феодально залежного селянства з рабів, вільних членів громади.

У документах Київської держави для визначення рабства застосовувалися терміни "челядь" і "холопи". Раби були в спадково-особистій залежності від свого власника, об'єктом купівлі-продажу. Більшість челяді становили полонені. Джерелами холопства були самопродаж, одруження на рабині без умовленості з її власником, посада тіуна (управителя без угоди), розтрата чужого майна, неспроможність повернути борги. Холопам, на відміну від челяді, дозволялося укладати різні торгові та кредитові угоди, але відпо-

відав за них його власник. Починаючи з X ст. більшість рабів, крім дворових, почали використовуватися в сільському господарстві, наділяючи їх землею. За своїм становищем раби поступово наближалися до феодально залежного селянства.

У найбільш ранніх джерелах сільське і міське населення в Київській Русі мало назву "люди". З розвитком феодалізму в IX – XI ст. цей термін набув значення "феодально залежне селянство", яке експлуатувалося державою або приватними феодалами.

У XI ст. з'явилося поняття "смерди". У Київській Русі смердами називали все давньоруське селянство, яке було вільним і економічно самостійним. Водночас так називали селян, які поступово потрапляли у залежність від князя-вотчинника, платили данину, виконували примуси на його користь, підлягали його судові. У кінці XI – XII ст. з розвитком боярського і церковного землеволодіння смерди потрапили під владу феодалів. Ряд норм обмежував їхні права як вільних людей. За вбивство смерда і холопа призначалася однакова винагорода. При відсутності дітей чоловічої статі землі смердів відходили до князівських володінь, їм заборонялося брати участь у торгівлі. Між феодалами існували угоди про видання втікачів-смердів.

Одним із способів перетворення вільного населення на феодально залежне було його закабалення. У Київській Русі існувала категорія напіввільних людей – закупів і рядовичів, поява яких була пов'язана насамперед з розвитком приватно-феодального землеволодіння.

Рядовичами називали селян, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. Люди, які потрапили у боргову залежність на умовах позики грошей чи хліба, наймання, при відпусканні холопа на волю, називалися закупами. Закупами могли бути збанкрутілі купці, ремісники, селяни. Вони відробляли боргове зобов'язання в господарстві землевласника, а якщо працювали в сільськогосподарському виробництві, мали наділи землі та вели власне господарство. Характер залежності закупів визначався підляганням їх феодальній юрисдикції, обмеженням права переходу. За втечу або крадіжку закуп перетворювався на холопа. Однак суспільне становище закупа забезпечувало йому право виступати свідком у суді, звертатися з скаргою на власника.

Відома і така категорія населення, як ізгої. Ними вважали людей, які з різних причин вийшли з тієї групи, до якої належали, але не ввійшли до іншої (звільнені з рабства, збанкрутілі купці, князі без землі, селяни, які втратили землю, неосвічені сини священиків).

Найдавнішою формою залежності селян була данина – примус, що сплачувався грішми, продуктами сільського господарства та промислів. Вона стягувалася на користь князя та держави з селян підлеглих територій. До державних доходів входили також торгове і судове мита. Селяни були зобов'язані утримувати представників княжої адміністрації, залучалися до ополчення, надавали підводи, будували і ремонтували фортеці, мости, дороги.

З формуванням феодальної земельної власності та залежних селян, утворенням держави данина набувала характеру централізованої феодальної

ренти. Дарування князем окремим феодалам права стягувати данину для прожиття було етапом на шляху формування рентних відносин у приватних володіннях. Точних даних про переважання певної форми ренти у Київській державі немає. Панівною була натуральна форма ренти. За "Руською Правдою", існувало феодальне господарство з примітивною відробітковою рентою. Грошовий чинш згадується у писемних документах з X ст.

Важлива роль в становленні феодальних відносин належала державі. У "Руській Правді", "Правді Ярославичів", Уставі Володимира Мономаха забезпечувалися права феодалів на землю, закріплювалася соціальна структура суспільства, визначалися права різних категорій залежних селян.

Отже, у Київській Русі поступово утверджувалися феодальні відносини. Однак економічне життя давньоруського суспільства засновувалося на власності вільних селян — членів громади. Не було масового обезземелення селян як передумови великого землеволодіння. Цьому сприяла наявність значної кількості незаселеної, господарсько неосвоєної землі, що сповільнювало феодалізацію.

Період політичного роздрібнення (друга половина XII ст. — середина XIV ст.) був початком зрілого феодального господарства на території України. Розвиток відбувався в межах окремих самостійних князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Галицько-Волинського, Тмутараканського.

Становлення зрілих форм феодальної власності пов'язане з зростанням і зміцненням землеволодіння князів, бояр, церкви. Значну частину землевласників становили так звані вільні слуги — васали князів і бояр. Феодальне законодавство надавало феодалам виняткове право володіти землею, відчужувати та передавати у спадок, захищати своє майно.

Утвердилася ієрархічна структура землеволодіння, що грунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських васальних відносинах. Виникла справжня феодальна драбина: великий князь, місцеві князі, бояри, боярські слуги. Юридична сторона сеньйоріально-васальних відносин не була чітко відпрацьована. Вони засновувались не на земельних відносинах, а на стягуванні податків із земель для прожиття.

Окремі історики обстоюють думку, що в Україні бенефіціальна та ленна системи західноєвропейського типу виникли в XII—XIII ст., зокрема в Галицько-Волинському князівстві. Для його економічного розвитку характерним було переважання боярського землеволодіння. Князівський домен почав формуватися лише з XII ст. Значна частина боярства виросла з селян-аллодистів. Процес феодалізації відбувся без впливу княжої організуючої сили. Галицько-волинські князі володіння землею, своїми слугами і боярами почали пов'язувати з службою та васалітетом. Землі, що надавалися у довічне володіння, називалися "державою". Так, князь Данило Галицький, звільнивши землі від угорців, роздав міста боярам і воєводам. Як правило, коли князь втрачав своє князівство, вірне йому боярство втрачало свої села.

З формуванням великого землеволодіння і феодально залежного селянства в XI—XIII ст. розвивався імунітет як юридичне оформлення фео-

дального панування. Землевласники набували права суду, стягування данини й управління усіма категоріями селянства.

Найінтенсивніше розвивалися князівські вотчини. Для них була характерна розкиданість у різних волостях. У структурі господарства переважали рільництво, конярство, промисли, відробіткова і натуральна ренти.

Приватновласницькі вотчини в XII — першій половині XIII ст. зростали в результаті дарування феодалові князівських земель і внаслідок його приватновласницької ініціативи (придбання і захоплення земель, освоєння незайманих територій). Співвідношення доменіальних і селянських земель, частку їх в обсязі доходів вотчини не з'ясовано. Поєднувалися три форми ренти. Переважала натуральна рента у двох видах стягування — фіксований чинш і здольщина. Грошові платежі були пов'язані з судово-адміністративними штрафами та митами. У доменіальному господарстві використовувалися регулярні та періодичні відробітки (сінокоси, будівельні роботи, гужовий примус, рільничі роботи).

Вотчина була багатогалузевим господарством. До неї належали землеробство, тваринництво, промисли, найважливішими з яких були полювання, рибальство, бджільництво, переробка сировини, млинарство. Його господарсько-адміністративним і військовим центром було укріплене феодальне подвір'я-замок. У центрі території розташовувалися будинки і господарські будівлі (комори, хліви, стайні, льохи, майстерні). Існувала система вотчинної адміністрації: управитель-огнищанин (тіун), сільські та ролейні старости, конюший (конюх), ключник. Господарство вотчини мало натуральний характер, яскраво виражену спрямованість на задоволення потреб споживання. Лише незначна частина виробленого йшла на ринок для продажу і придбання товарів, що не вироблялися у господарстві.

Економічною основою селянського господарства було селянське подвір'я-дим. Розмір індивідуального селянського землекористування дорівнював в середньому одному "плугові", що був одиницею оподаткування і становив близько 15 га землі. 10 — 15 димів, в основному родичів, об'єднувалися у дворище. З часом до складу дворищ вступали чужі люди, які залежно від майнового стану або ставали рівноправними членами — "потужниками", або потрапляли в залежність від господарів дворищ, їх називали "підсусідками", "половинниками", "дольниками". Землі дворища складалися з "ділянок" — димів, що були розкидані у різних місцях. Існували також невеликі господарства і менша одиниця оподаткування — "рало". Дворища входили до складу громади, на чолі якої стояв староста (отаман), обраний на вічі, яке мало власний копний суд. У спільному користуванні громади були неподільні угіддя (альменди). Вона розподіляла державні примуси і податки.

Селянські господарства були основою економічного життя, займали більшість землі вотчини, виробляли більшу частину сільськогосподарської продукції, самі переробляли її для безпосереднього споживання. Частка доменіального господарства вотчини у загальному виробництві була значно меншою, але воно визначало прогрес в сільському господарстві, мало

більше можливості вдосконалювати знаряддя праці, застосовувати передову на той час агротехніку, вирощувати нові культури тощо.

У другій половині XIV ст., коли в Західній Європі утворилися централізовані держави, більшу частину українських земель (Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля, східна частина Волині) було приєднано до Великого князівства Литовського, а Галичину і Західну Волинь (Холмщину і Белзщину) загарбала Польща. В 30-х роках XV ст. під владу Польського королівства потрапило Західне Поділля. Закарпаття загарбала Угорщина, а Буковина ввійшла до складу Молдавського князівства.

Загарбання українських земель іноземними державами призвело до змін у земельних відносинах. Виникла і поступово збільшувалася земельна власність литовських, польських, угорських, молдавських феодалів.

У Галичині, Холмщині, Белзщині княжі землі або перейшли у володіння польського короля (так звані королівщини), або передавалися польській шляхті. За період 1440 – 1480 рр. у львівській землі в її руках опинилося 2/5 поселень. Заможні галицькі бояри отримали ствердні грамоти на свої володіння та поступово полонізувалися. Окремі з них, які активно виступали проти поляків, позбулися володінь або емігрували до Литви. Частина бояр лише частково добилися прав на шляхетство, утворивши групу "ходачкової" шляхти. Інші стали замковими слугами, навіть селянами. Не задовольняючись своїм становищем, галицьке боярство активно домагалося зрівняння у правах з польською шляхтою, яка за польським законодержавним збірником законів "Вислицький статут" (1347 р.) і Кошицьким привілеєм (1374 р.) була звільнена від податків і примусів. Земля вважалася повною її власністю, а селяни-кмети лише користувалися наділами землі та підлягали юрисдикції своїх панів. У 1434 р. привілеєм короля Владислава III галицька шляхта була зрівняна в правах з польською і звільнена від усіх примусів. Назву "боярин" було замінено на "пан".

У Великому князівстві Литовському земельна власність була умовною, тимчасовою, пов'язаною з військовою службою. Великий князь вважався господарем усієї землі, що складалася з князівських і волосних земель, які надавалися удільним князям. Після ліквідації уділів у кінці XIV ст. землі отримували князівські намісники (старости), призначені в землі-воєводства. Ті, в свою чергу, розподіляли землі між місцевими князями і боярами, повітовими воєводами та старостами. Так встановлювалася ієрархія васальних відносин. Ця залежність визначалася в угодах і присяжних грамотах. Володар землі міг передавати її у спадщину лише з дозволу уряду, якщо наступний власник продовжував служити у війську. Таке правило поширювалося на всі види земель — спадкові, куплені, вислужені. У 1447 р. польський король і Великий Литовський князь Казимир IV видав привілей, що підтвердив права шляхти на землю та поширив його на українських феодалів.

Протягом другої половини XIV – XV ст. на українських землях почало складатися магнатське і шляхетське землеволодіння. Найбільшими власниками землі були Великий Литовський князь і представники знатних родин. Вони отримали назву магнатів.

Військово-службовий стан (шляхта) складався з земських бояр, військових слуг магнатів, заможних міщан і селян, які бажали служити у війську князя і могли утримувати себе під час походів, їхнім головним державним примусом була військова служба.

Продовжувала зростати власність церковних феодалів. З появою на українських землях католицьких митрополій і єпископств (кінець XIV — початок XV ст.) вони отримали королівські дарчі грамоти на території, населення яких не підлягало юрисдикції верховної влади і звільнялося від загальнодержавних податків.

На Закарпатті феодальна власність почала зростати з XIII ст. У Північній Буковині землі належали нащадкам галицьких бояр і молдавським феодалам.

Еволюція земельних відносин на українських землях призвела до внутрішньої перебудови вотчин, змін у соціально-економічному становищі та юридичному статусі селянства. Почався процес закріпачення, що визначалося посиленням земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селян від феодала, загальнодержавним обмеженням свободи їхньої господарської діяльності та переходу. Ці процеси були також пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин, зростанням ринку сільськогосподарської продукції, новими формами господарства, орієнтованими на ринок.

У Великому князівстві Литовському панівним типом селянського господарства залишалося дворище, що складалося з димів. Селяни за майновим і правовим становищем поділялися на різні категорії: данників, тяглових, службових, їх об'єднувала поземельна залежність від феодала та відносна правова свобода.

Данники — це землероби, які вели самостійне господарство, користувалися широкими володільницькими правами на земельні наділи, могли передавати їх у спадок, на свій розсуд дарувати, закладати. Набуття шляхтичем помістя не позбавляло їх прав на землю.

Однак громада не могла відчужувати землю за свої межі без дозволу феодала. Повинності данників обмежувалися данями (медом, збіжжям, хутром, грішми), їх називали похожими, бо вони мали право переходу з одного місця в інше, на незайняті землі.

"Тяглові", або "работні" селяни, колишні закупи і холопи вели господарство на наділі землі, що належала феодалу, і відбували відробіткову ренту (панщину). Частина з них жила у дворі феодала і працювала в доменіальному господарстві. Ці селяни ставали "непохожими", тому що були позбавлені права виходу. В маєтках великих князів "непохожий" селянин міг піти, залишивши замість себе іншого селянина.

Селяни-службові (ремісники, сокольники, бобровники, стрільці, конюхи, бортники, рибалки, сторожі) обслуговували двір феодала. Вони об'єднувалися в сотні, якими керував сотник, крім виконання спеціальної служби, притягувалися до відбування панщини, сплачували данину. Деякі з них були заможними і мали залежних селян, батраків і рабів.

Крім праці феодально залежних селян, у маєтках використовували працю рабів, так званої челяді невільної, "паробків". Вони обробляли панську землю, були особистими слугами феодалів. Частину з них переводили на селянські

ділянки як "тяглових" селян. З'явилися і бездомні селяни; які в пошуках роботи переходили з місця на місце і називалися "гультяями", "люзними".

Протягом другої половини XIV – XV ст. уніфікувався правовий статус селян, їх стали називати "дедизними", "отчизними", "панськими".

Отже, селянське землеволодіння в результаті тривалого розвитку феодальних відносин в українських землях руйнувалося. Посилилася феодальна залежність селян, розпочався процес їх закріпачення, складалася фільваркова система сільського господарства.

Основою економіки українських земель традиційно було сільське господарство. Велике значення мала система рільництва. У Київську добу в лісостеповій зоні було поширене орне землеробство, у лісових районах — підсічне. В XI – XIII ст. парова система з дво- і трипільною сівозміною переважала практично на всій території, співіснуючи з перелоговою та підсічною. Головними землеробськими роботами були оранка, посів, боронування, жнива, молотьба. При трипільній системі землеробства збільшувалася площа ріллі, зростала врожайність, певною мірою зберігалася структура грунту.

У Київській Русі основним знаряддям обробітку грунту було широколопатеве рало. Перша згадка про плуг міститься в літописі від 981 р., але поширився він в Україні у XII – XIII ст. За своїми розмірами український плуг був здебільшого невеликим. Він значно поліпшував якість обробітку грунту, завдяки чому в нього проникало більше вологи, повітря, тепла, а це в свою чергу підвищувало родючість. З часом плуг удосконалили, чіпляючи колісний передок, що надавало йому потрібної стійкості, вирівнювало борозни. Плуг коштував дорого і потребував значної тяглової сили та двох людей — орача і погонича. Застосовували плуг здебільшого в феодальній вотчині. У селянському господарстві поширенішим було рало. Далі воно перетворилося на знаряддя розпушування вже зораного грунту. На Поліссі орали сохою, робочою частиною якої є дворога розсоха, на яку набивали два сошники. Українська соха ("литовка", поліська) мала свої особливості: дві полиці у формі клина, що закріплювалися нерухомо. Соха не перевертала, а підрізувала шар грунту знизу, розпушувала його. Для післяорного обробітку грунту використовували вузьколопатне рало та борони. В Київській Русі знали кілька видів борон — суковатку, плетушку і тесану.

Урожай збирали залізними серпами. Обмолочували ціпами на току. Обмолочене зерно провіювали і зберігали в спеціально обладнаних ямах-льохах. Воно могло зберігатися у таких сховищах кілька років. Це полегшувало становище у неврожайні роки. Зерно мололи на ротаційних ручних кам'яних жорнах. У XII ст. з'явились водяні млини. З інших сільськогосподарських знарядь праці використовували коси для сінокосів та збирання бобових, лопати, граблі, вила, сокири, ціпи тощо.

В Україні-Русі культивували жито, пшеницю, овес, просо, гречку. Жито вирощували в північних районах, а пшеницю — у південних. Зерно використовували в харчуванні, ним сплачували данини і годували худобу. Ячмінь вирощували для пивоваріння. Пшоно було одним з основних продуктів харчування населення. Овес йшов переважно на корм коням. З бобових

культур вирощували: горох, квасолю, сочевицю, боби. Рівень продуктивності був досить високим. Так, середня врожайність зернових досягала сам-6,2, тобто одна десятина (1,09 га) давала 8 ц зерна.

Важливе місце у селянському господарстві посідало вирощування технічних культур. У селянському господарстві посіви льону і коноплі були обов'язковими, тому що слугували сировиною для виготовлення тканин на вертикальних, а пізніше і на горизонтальних верстатах. З коноплі та льону виготовляли також олію.

Поряд з зерновими і технічними вирощували городні культури. Найпоширенішими були капуста, ріпа, цибуля, часник, мак, гарбузи, дині.

З найдавніших часів в Україні було поширене садівництво. Сади насаджували монастирські та феодальні господарства, а також заможні селяни. Є згадки про сади Києво-Печерського монастиря. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що князь Данило у новій столиці Холмі "посадив гарний сад". Вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, горіх, черешню, малину, порічки, смородину, агрус, барбарис, виноград. Селяни розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, свійську птицю — курей, качок, гусей. За "Руською Правдою", крадіжка худоби вважалася одним із найважчих злочинів, її кількість була ознакою заможності та багатства. У господарствах князів і бояр тримали багато коней, які були потрібні на час військових походів та безперервних феодальних війн. У гірських районах Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, на високогірних луках і полонинах основою тваринництва було вівчарство.

Основні види господарства доповнювали промисли. Степи, ліси, Карпатські гори — ідеальні умови для бджільництва, яким займалися князі, бояри, прості люди. В XIV ст. в Україні з'явилися перші пасіки, які поступово поширилися в лісостепових і степових районах. Окремі села, що належали князеві або великим боярам, спеціалізувалися на бджільництві, сплачували податок медом. З меду виготовляли різні напої, поширені ще з антських часів. У великій кількості заготовляли віск, з якого виробляли свічки.

Значну роль у господарстві мало мисливство. Полювали на диких коней, зубрів, турів, оленів, кабанів, ведмедів. Особливо цінувалися хутрові звірі. Як зазначав літописець, поляни "платили данину по білій вивірці від диму", деревляни — "по чорній куні". Полювання було для князів найулюбленішим заняттям. З вичинених шкур вбитих звірів виготовляли одяг і у військовій справі — боброві тули (сагайдаки), вовчі та борсукові приблиці (шоломи), деякими з них вкривали коней.

З незапам'ятних часів українці займалися рибальством. У річках була незліченна кількість риби: білуги, осетрів, сомів, стругів (форелі), лящів, кленів, мерен, вугрів, линів, коропів, окунів, щук. Їх виловлювали вудками, сітями, неводами, менежками, саками і просто руками. В XIV—XV ст. рибу ловили у ставах, які спеціально гатили на невеликих річках. Рибу вміли солити та сушити. У раціоні українців були поширені продукти збиральництва: гриби, ягоди, дикі плоди, горіхи. Особливо зростала роль збиральництва у неврожайні роки.

1.2. Ремесла. Міста

Ремесла і промисли на території України пройшли тривалий шлях розвитку. В другій половині I тис. н. е. переважала ремісничa промисловість. Найпоширенішими її видами були прядіння, ткацтво, обробка шкіри, дерева і каменю. Ремісничого характеру набуло залізоробне, гончарне, ювелірне виробництво.

Залізоробне виробництво поділилося на металургійне та ковальське. Виплавка заліза була майже повсюдним заняттям, переважно в лісостеповій зоні, де болотна руда часто виходила на поверхню. Наявність великих лісових масивів забезпечувала виробництво деревного вугілля. Залізо виплавляли у сиродутних горнах. Отримували крицю — в'язку масу, яку для надання твердості проковували, варили кілька разів. Існувало вже до 20 видів ковальських виробів: знаряддя праці, воєнне спорядження, побутові речі тощо.

Значних успіхів досягло гончарне ремесло. До кінця I тис. н. е. гончарний круг поширився по всій території України, витіснивши ліплену кераміку. Це виявилося в удосконаленні техніки виробництва, його подальшій спеціалізації, збільшенні кількості галузей.

Київська доба ознаменувалася розквітом ремесла. Ремісники мешкали в містах, феодальних замках, боярських вотчинах, сільських поселеннях. Міське ремесло відрізнялося від сільського складністю, розгалуженістю, вироби — якістю. Існувало понад 60 видів ремесел.

Провідними галузями були металургія та обробка заліза. Відбулася спеціалізація ковальської справи. За даними археологічних досліджень, налічувалося до 150 видів виробів із заліза і сталі. Найбільше знайдено предметів для ведення сільського господарства — сокир, серпів, кіс, наральників, лопат, ножів, цвяхів, підков, кресал, пряжок, замків, ключів, гаків, обручів. Важливе місце займало виготовлення зброї, кольчуг. При виробленні залізних і сталевих речей застосовували зварювання, карбування, різання, обпилювання, полірування, паяння. Проводилися наварювання сталевих лез і термічна обробка заліза. Існувало до 16 спеціальностей ремісників з обробки заліза і сталі.

Давньоруські ремісники досягли високої майстерності в ливарній справі, центрами якої були Київ, Львів, Володимир, Галич і Холм. За словами літописця, в Холмі для церкви Святої Богородиці майстри вилили поміст з міді й чистого олова, що "блищав, як дзеркало". Для цього храму частину дзвонів привезли з Києва, а решту вилили на місці. За наказом волинського князя Володимира Васильковича було вилито мідні двері для церкви в Любомлі. І по сьогодні красується в кафедральному храмі Святого Юра у Львові дзвін-велет, вилитий місцевими майстрами в 1341 р. Збереглося ім'я автора знаменитого витвору — Яків Скора. Поряд з виливанням поширеними були кування та карбування, переважно посуду. Міддю оковували щити.

Високорозвиненим ремеслом було виготовлення прикрас з кольорових і благородних металів. Прийняття християнства і будівництво церков сприяло розвитку виготовлення предметів церковного вжитку. З міді виливали дзвони

і хрести. Ювеліри славилися далеко за межами краю. Прикраси виробляли способом тиснення срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення скані, зерні, філіграні (перегородчастої емалі). Широко застосовували техніку позолоти, оздоблення срібних виробів черню.

Інтенсивно розвивалося гончарство. Воно було поширене як у містах, так і на селі. Посуд, що вироблявся у місті, відрізнявся якістю обробки і різноманітнішими формами. Майже весь він виготовлявся на ручних гончарних кругах, обпалювався в спеціальних печах — горнах, що мали двох'ярусну конструкцію з глиняною перегородкою між ярусами та піччю в нижньому ярусі. Майстри виготовляли миски, горщики, черпаки, кухлі, прялиці для ткачів, світильники, писанки, іграшки, речі церковного вжитку. Для нанесення орнаменту на посуд застосовували складні штампи, іноді покривали речі поливою. Вироблялася цегла — плінфа, з якої будували князівські палаци, храми, фортеці.

Високого рівня досягло склоробне виробництво, продукцію якого вивозили за кордон. Для монументального живопису (мозаїки) використовували різнокольорову смальту (кубики зі скляної маси). Із скла робили прикраси. Матеріалами для виробництва скла були пісок, поташ, вапно, кухонна сіль. Часто скло заварювали.

Найпоширенішими в Україні були ремесла, пов'язані з обробкою деревини. Повсюдно використовували сокири, долота, кліщі, струги, пилки. Існував токарний верстат. До найдавніших виробів дерев'яних справ майстрів відносять вози, колеса, човни, діжки, бодні, відра, корита, ложки. З дерева робили буквально все — від колиски, домовини, меблів до палаців, храмів.

Серед інших ремесел відомі кравецтво, обробка кістки та каменю, оброблення шкур і виробництво з них одягу і взуття. З шкури кравці шили кожухи, шапки, шевці — чоботи, черевики, ходаки. Прості люди широко використовували личаки, постоли. З полотна та сукна шили свити, жупани, плащі, киреї, шапки, штани, запаски, пояси, хустки, сорочки, гуні. Прядіння, ткацтво довго залишалися ремісничою промисловістю.

Високого розвитку набули будівельна справа і архітектура. У Києві були споруджені Десятинна церква, Успенський і Софійський собори, Золоті ворота, в Галичі — 20 мурованих церков, серед яких Успенський собор, в Чернігові — Спаський і Борисо-Глібський собори. Славилися мостобудівники. Про міст через Дніпро повідомляє літопис за 1115 р.

Існувало три категорії ремісників — сільські, вотчинні, міські. Ремесло у вотчині було засновано на праці залежних селян. Свої вироби вотчинні ремісники віддавали феодалу в формі натуральної ренти. Частина з них працювала у дворі феодала. Однак більшість виробів ремесла селяни виготовляли у своїх дворах. Міські ремісники поділялися на дві групи — залежних від феодала та вільних. Так, важко уявити, щоб ремісники-ювеліри могли існувати без опіки феодалів. Разом з тим ремісники-ковалі здебільшого були вільними. Деякі ремісники потрапляли через борги в залежність до купців і монастирів.

У містах Київської Русі ремісники селилися за професійним принци-

пом, утворювали спілки, що називалися дружинами. Кожна дружина, як і цехи у Західній Європі, виробляла свій статут, виконувала військові повинності перед князем. Це були зародки майбутніх цехів. Побут ремісників мало чим відрізнявся від сільського. Невелика хатина з господарськими приміщеннями (майстерня, хлів для утримання худоби і птиці) переважали серед міських жител. Ремісники обробляли городи, утримували худобу і птицю, займалися іншими видами сільськогосподарського виробництва.

За соціальним складом ремісники були неоднорідні. З зростанням міст виділяється верхівка. Вона була нечисленною, формувалась за професійним принципом: ювеліри, майстри зброї, іконописці тощо. Це були ремісники, які працювали на задоволення потреб феодалів і церкви, збагачувалися, почали відігравати провідну роль у містах. У 1072 р. на князівському з'їзді були присутні представники заможних ремісників.

Монголо-татарська навала призвела до тимчасового занепаду ремесел, зникнення окремих ремісничих професій, але поступово протягом XIV – XV ст. вони відродилися. Найбільшими центрами ремісництва стали Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. У кінці XV ст. в українських містах було понад 150 – 200 ремісничих спеціальностей. На всій території України добували і плавили руду. Залізо варили 8 – 10 год у спеціальних печах-домницях. При них були кузні, в яких робили з сирого заліза метал, придатний для виготовлення різних предметів. З 16 кг сирого заліза отримували 8 – 11 кг якісного металу. Частину його ремісники віддавали державі або феодалам як податок.

Для ливарництва характерним було виникнення і розвиток замкової артилерії. Технологічно складнішим стало виробництво дзвонів, прикрас, предметів церковного вжитку. Ювеліри навчилися поєднувати різноманітні матеріали (золото, срібло, коштовне каміння, кістку, дерево, скло тощо).

Зросло значення будівельної справи. Це був період інтенсивного будівництва оборонних споруд, палаців, церков, монастирів з каменю і цегли. Великими замками були Київський на Замковій горі, Луцький верхній, Кременецький. Почали споруджувати кам'яні аркові мости.

В українських містах збільшувалася кількість ремісників, які становили значну частину населення і почали об'єднуватися в цехи. Перша згадка про ремісничі цехи в Україні датується 1386 р., коли була видана цехова грамота для шевців Перемишля. Причини їх виникнення були ті самі, що й на Заході: необхідність боротьби проти державної адміністрації та феодалів, вузькість внутрішнього ринку, оборонні цілі. У Львові за першим реєстром ремісничих цехів 1425 р. існували такі цехи: пекарів, ковалів, шевців, кравців, лимарів, сідельників, солодовиків (пивоварів), кушнірів (кожушанників). Наприкінці XV ст. у Львові було 500 ремісників 36 спеціальностей, об'єднаних в 14 цехах. Протягом XV ст. цехи поширилися по всій Україні. У Києві були цехи кравців, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, золотарів, цирульників тощо. Цехи мали власний статут, суд, свої свята, святих, прапори, до складу їх входили майстри, підмайстри, учні. На чолі цеху стояв виборний майстер. Кількість майстрів була обмеженою. Підмайстер міг стати май-

стром, склавши іспит — подавши шедевр (взірець певного виробу) і заплативши високий вступний внесок. Особливістю цехової організації в Україні було те, що вона об'єднувала не тільки за професійною ознакою, а й за національними чи релігійними ознаками.

Значна частина ремісників не була об'єднана в цехи. Це так звані партачі, що формувалися з селян-утікачів, сільських ремісників і цехових підмайстрів. Вони були зародком вільнонайманих робітників. Між цеховими ремісниками і партачами точилася гостра боротьба. Часто на боці партачів виступали магнати, які використовували їх для своїх потреб, переховуючи у власних маєтках.

З розвитком ремесла відбувалося соціальне розшарування всередині цехової організації. Майстри експлуатували підмайстрів і учнів, утруднювали їм перехід у майстри і підмайстри. Важке становище цієї категорії ремісників призвело до утворення підмайстрами в XV ст. своєї фахової організації — господи, яка захищала їхні інтереси від утисків цехової верхівки. В 1469 р. у Львові існувала господа підмайстрів ткацького цеху, в 1483 р. у Коростені — підмайстрів шевського цеху.

Національно-релігійний гніт щодо українських ремісників призвів до появи категорії так званих перехожих ремісників, яка була особливо поширеною на Наддніпрянській Україні. Шукаючи кращої долі, вони переходили з одного міста до іншого. У чисельному відношенні ця категорія ремісників була невеликою.

Цехові організації відігравали позитивну роль у розвитку міського ремесла. Вони захищали інтереси ремісників, сприяли поліпшенню якості продукції, спеціалізації виробників, їхніми негативними рисами були надмірна регламентація, соціальні протиріччя між членами цехів, неврахування інтересів покупців.

Важливе місце в господарстві займали промисли. Надзвичайно багата різноманітними природними ресурсами Україна стала одним з найважливіших постачальників сировини і напівфабрикатів для багатьох країн Європи. Одним з найважливіших промислів було виробництво заліза, що мало багатовікові традиції. Сировиною для нього були болотні руди, які добували відкритим способом. Залізорудні промисли були поширені в Київському Поліссі, на Чернігово-Сіверщині, Волині, в Галичині.

Зростало значення деревообробних промислів, де працювали як залежні, так і вільнонаймані робітники. Ліс використовували в будівельній справі, для виготовлення транспортних засобів, меблів, знарядь праці. З деревини отримували також смолу, дьоготь, лико тощо. Різко зріс попит на поташ — компонент для виготовлення скла, мила, фарб.

Млинарство було монополією феодалів і джерелом значних прибутків. У XIV—XV ст. землі часто надавалися разом з млинами. Млини були водяними. Крім перемелювання зерна їх використовували у різних виробництвах — валянні сукна, переробці олійних культур, для залізорудної справи, обробки дерева (тартаки).

Отже, XIV—XV ст. характеризувалися помітними зрушеннями в ре-

меслі, що виявлялося у формуванні цехів, зростанні числа ремісників та їхніх спеціальностей.

Відокремлення ремесла від землеробства, концентрація ремісників у поселеннях, розвиток торгівлі призвели до утворення на Русі міст. У VI – IX ст. це були "гради" (городища) – невеликі укріплені поселення як центри землеробської округи. Частина з них перетворилася на міста – ремісничо-торгові осередки і адміністративно-політичні центри земель.

Стародавні міста утворювалися по-різному. Якщо в Західній Європі на розвиток міст мали значний вплив античні традиції, то в Київській Русі міста розвивалися під впливом внутрішніх факторів. За археологічними матеріалами визначаються такі шляхи їхнього становлення: торгово-ремісничий, общинно-феодальний і державний. Іноді на торгово-ремісничі осередки перетворювались села. Багато міст заснували князі, зокрема Галич, Львів, Ярослав, Ізяслав, Володимир та ін. Виникали міста і з боярських садиб. Феодальні міста розвивалися з центрів міжплемінних союзів. Часто міста формувалися на місці оборонних засік, навколо яких групувалося населення, шукаючи захисту від степових кочівників.

XII – XIII ст. – період розквіту середньовічного міста, коли формувався зовнішній вигляд, планування, архітектура, оборонні споруди, високого рівня досягли міське ремесло і торгівля. Літопис "Повість временних літ" нараховує на Русі в IX – X ст. 20 міст, таких як Київ, Чернігів, Переяслав, Любеч, Вишгород. У X ст. літописи згадують 32 міста, в XI ст. – близько 60, а в XIII ст. їх нараховувалося майже 300.

Найбільше міст було в Київській землі – 80, серед них Вишгород, Білгород, Василів, Корсунь. На Лівобережжі знаходилися Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Путивль, Любеч. Зростала кількість міст в західноукраїнських землях. Лише в Галичині і Холмщині на початок XIV ст. їх було 22, близько 10 міст – на Волині. В XII ст. великим містом став Галич – центр Галицько-Волинського князівства. Приблизно 13 – 15 % населення жило в містах.

Структура міста в Київській Русі мало чим відрізнялася від західноєвропейської. Місто або замок був одночасно резиденцією князя чи боярина і укріпленням на випадок нападу. Роль цієї частини міста особливо зросла під час феодальних міжусобиць. Ремісничі майстерні, житлові будинки та інші споруди розміщувалися навколо замку в передмістях. Економічним осередком і центром громадського життя міста був "торг" – ринок. Міста належали удільним князям, великим боярам, були центрами ремісництва і торгівлі для сільської округи, що тяжіла до них.

Міста зберігали зв'язок із сільським господарством. Ремісники і купці розводили велику рогату худобу, коней, кіз, овець, свійську птицю. За містом були угіддя, що їм належали. Тут вирощували сільськогосподарські культури, заготовляли сіно, виділяли пасовища тощо. Житлові будинки ремісників майже не відрізнялися від селянських хат.

У кінці XII ст., за даними М. Грушевського, найбільшим містом був Київ, де проживало близько 100 тис. чол. Особливо він зріс при правлінні

Ярослава Мудрого. Було збудовано Софійський собор, багато церков. Київ залишався більше адміністративним і торговим центром, ніж ремісничим. Тут було численне купецьке населення.

XIV – XV ст. були періодом урбанізації Європи. Досить швидко зростала чисельність міст в Україні. Відбудовувались старі міста, зруйновані ординською навалою, виникали нові. Київ зберіг за собою провідне місце в господарському житті. Зросло значення Львова, населення якого наприкінці XV ст. становило близько 10 тис. чол. У Руському і Белзькому воєводствах в XIV – XV ст. статус міст отримали 92 населених пункти. На Буковині в другій половині XV ст. існувало близько 50 міст, населення багатьох з них становило лише 500 чол.

Після звільнення з-під золотоординського ярма в 60-х роках XIV ст. українські землі зазнавали значних нападів кримсько-татарських орд. Для оборони від них було збудовано цілу систему оборонних замків, багато з яких переросли на міста. Замки будували переважно з дерева. Лише Кам'янець-Подільський, Хотин, Меджибіж, Скала, Жванець, Смотрич на Поділлі та Луцьк на Волині мали кам'яні кріплення. До замку прилягали міські ринки, будинки феодалів, купців, ремісників. Територію міста обносили дерев'яним частоколом або кам'яним муром. З XVI ст. кам'яні будинки починають споруджувати великі феодали та найбагатші купці.

Міста належали державі (20%), церкві та магнатам (80%). Міщани постійно відчували тиск з боку власників. Це позначалося на їхньому соціальному і економічному житті. Вони перебували у феодальній залежності, як і селяни, відробляли ренту та різні повинності: гужову, військову, ремонтували замки, платили за шлюб.

Однією з особливостей розвитку українських міст було те, що духовні та світські феодали володіли великими земельними ділянками в королівських містах. Ці володіння називалися юридиками і не підпорядковувалися міській адміністрації та суду. Іноді юридики зобов'язані були виконувати повинності на користь феодала. З волі старости чи феодала на міщан накладалися різні податки за право торгівлі чи виробництва. Шляхта часто просто грабувала заможних купців. В Україні королівська влада виступила на захист інтересів феодалів, а не міст, як це було в Західній Європі. Однак для того щоб забезпечити мінімальні умови розвитку міст, литовські великі князі, польські королі, феодали надавали містам України можливість обмеженого самоврядування.

За зразок бралася хартія вольностей міста Магдебурга, тому це право дістало назву магдебурзького. Протягом XIV – XV ст. магдебурзьке право отримали Санок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.). При наданні магдебурзького права з міст стягувалась певна сума, визначена у привілеї. Населення звільнялось від натуральних повинностей і сплачувало грошові податки з торгівлі та промислів. Міське населення звільнялося від управління й суду великокнязівського або королівського намісника. Міське самоврядування — магістрат складався з "лави" на чолі з війтом

(суд у кримінальних справах) і ради з бургомістрами (адміністративний орган і суд у цивільних справах).

Магдебурзьке право на українських землях було обмеженим. За міщанами зберігався обов'язок відбування численних повинностей. Королівські намісники самовільно втручалися у справи міст. Війта призначав великий князь чи король. Лише міщанство м. Львова мало право самостійно обирати людину на цю посаду.

В XIV—XV ст. в Україні відбувся процес зростання чисельності іноземців. У Галичині, на Західній Волині та Західному Поділлі в XIV ст. польські колоністи в деяких містах становили більшість населення. Феодали запрошували німецьких, голландських та інших ремісників, їм надавались значні привілеї. Українські міщани їх не мали. Їм забороняли займатися торгівлею, певними видами ремесел, поселятися в престижних частинах міста, на них не поширювалося магдебурзьке право. Становище погіршувалося ще й тим, що влада підтримувала католицьку церкву, яка була на боці іноземних колоністів.

1.3. Торгівля. Фінанси

Важливе значення у господарському житті Київської держави мала внутрішня торгівля. Вона забезпечувала обмін між сільськогосподарським виробництвом, ремеслом і промислом. Формувалася система внутрішніх ринкових зв'язків спочатку в межах невеликих районів (кількох поселень) або сільськогосподарської округи міст, волостей, потім великих адміністративно-господарських земель.

Внутрішня торгівля велася переважно на торгах, коли в певні місце і час сходилися усі, кому потрібно було продати свій товар або купити вироби інших. Торги існували практично в усіх містах. У Києві їх було вісім, зокрема Бабин торжок на Горі та Торговище на Подолі. На ринкових майданах були постійні торгові приміщення. У великих містах торгівля велася щоденно, у менших — у певні дні тижня. Починаючи з XII ст. поблизу торгів будували храми, які відали службою мір і маси, збирали мита за користування ними. У Києві це була церква св. Богородиці Пирогощі на київському торговищі, у Чернігові — храм П'ятниці.

На торгах можна було купити зерно, печений хліб, овочі, рибу, м'ясо, молоко, вироби ремесла та промислів. У літописах XII—XIII ст. почали зазначати ціни у неврожайні роки. З Галицької землі привозили сіль, яку добували в Карпатах. У північні райони Русі везли зерно.

Зовнішня торгівля порівняно з внутрішньою була жвавішою. Через те що господарство мало натуральний характер, зовнішній ринок охоплював незначну частину господарської продукції.

Торгували українські племена переважно з пізньоантичними, а згодом з візантійськими центрами Північного Причорномор'я, Подунав'я. Серед племінної знаті користувалися попитом такі товари, як вино, столовий посуд з

глини, скла та металу, бронзові фібули. В обмін за них вивозили хутро, мед, шкури, віск. Слабкішими були торгові контакти з племенами Середньої та Північної Європи, балтійським, фінно-угорським та тюркським населенням Східної Європи. Через землі давньоукраїнських племен проходив "бурштиновий шлях" з Прибалтики до Дунаю. Відомі торгові зв'язки з Великою Моравією, Болгарією, західно- та східнослов'янськими державними об'єднаннями, а також Хозарією і країнами Сходу. Іноземцями описано перебування руських купців на ринках Іраку, Ірану, Близького Сходу. Вже в VII—VIII ст. із зміцненням центральної влади київських князів зовнішня торгівля розширюється. Торгові шляхи з Києва простиралися з півночі на південь, із сходу на захід. Головним з них був так званий шлях із варяг у греки. Розпочинався він у Нижньому Новгороді. Системою річок з Дніпром були зв'язані Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород та інші міста. Купці з товарами прибували в Київ. У червні під Витичевом, що дещо нижче столиці, збиралися флотилії човнів і вирушали вниз Дніпром до Чорного моря. Торговий шлях закінчувався в Константинополі.

Найважчим відрізком цього шляху були Дніпрові пороги, які простягалися на 100 км. Деякі з них, особливо Ненаситець, проїхати було неможливо, тому човни перетягували берегом волоком. Важливим осередком торгівлі було місто Олеш'є (Олешків, сучасний Цюрупінськ Херсонської області). Звідси флотилії вирушали у відкрите море.

Вплив української торгівлі на Чорному морі був дуже великий, навіть Чорне море отримало назву "Руського", яка вживалася ще довго після того, як українські купці втратили контроль над торгівлею. Торгівля з Візантією посідала перше місце в зовнішній торгівлі Київської держави.

Перед військовою загрозою візантійські імператори змушені були йти на поступки українським купцям, не збираючи з них мита і податків. Договір 907 р., який уклав з Візантією князь Олег, надавав пільги українській торгівлі. Пізніші договори — 944 р. і 956 р. — засвідчують, що торгівлі в політичному житті Київської держави відводилась велика роль.

За повідомленнями іноземців та руських літописців можна докладно перелічити товари експорту та імпорту київських купців. На ринки Візантії вони вивозили у великих кількостях мед, віск, хутро, мечі, рідше хліб та ліс, а привозили дорогі тканини — парчу, паволоки, оксамит, шовк, заморську зброю, південні фрукти, прянощі, ювелірні вироби з золота, срібла, дорогоцінних каменів — чаші, хрести, персні, кульчики, діадеми, вироби з емалі, скла, художній посуд, а також книги.

Досить інтенсивними були торгові зв'язки купців з країнами Сходу — Хозарським каганатом, Великим Булгаром, Середньою Азією та арабським Близьким Сходом. Про це свідчать знайдені археологами золоті гроші, навіть скарби, в яких кілька тисяч монет. Торгівля велась Волгою, річками її басейну та сушею. Араби, купці з Середньої Азії верблюжими караванами привозили товари в Ітіль, Булгар, інші міста цього району. Звідси вони під посередництвом руських купців вирушали до Прибалтики та Київської Русі. За свідченнями арабського хроніста відомі експортні товари русичів: хутра

соболів, білок, горностаїв, куниць, лисиць, бобрів, зайців, кіз, а також віск, стріли, березова кора, шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби (ікла моржів), бобровий аромат, горючий камінь, оброблені шкури, мед, горіхи, яструби, мечі, панцирі, деякі породи дерев (берези, клену), вівці, бики. З арабських товарів українські купці охоче купували намисто, золото, срібло, зброю, прянощі, шовк. У цьому обміні головну роль відігравали міста Середньої Азії Хіва, Самарканд, Шаші (Ташкент).

Торгівля зі Сходом була дуже прибутковою. Одне хутро чорної лисиці коштувало 100 червінців (золотих монет). Однак, коли у 1060 р. князь Святослав зруйнував Ітіль, Булгар, інші міста Волго-Каспійського регіону, східна торгівля перестала існувати.

Письмові джерела подають відомості, що українські купці в X — XII ст. вели жваву торгівлю з Чехією, Польщею, Придунайськими країнами. Вони бували на торгах Франції, Італії і навіть Іспанії. Добиралися туди переважно сухопутними шляхами через Галичину і Волинь. Із Заходу руські купці привозили франкські мечі, латинські шоломи, сільськогосподарську сировину. Русичі завозили в Західну Європу товари свого традиційного експорту. В IX — на початку X ст. вже функціонував торговий шлях Київ — Галич — Прага — Регенсбург. Письмові джерела вказують на існування в X — XII ст. стабільних торгових зв'язків Русі з Німеччиною. Так, у Кельн наші купці завозили ювелірні вироби і хутро. Було налагоджено торгові зв'язки німецьких міст Любека, Штеттіна з Києвом. У Німеччину купці потрапляли через Польщу двома шляхами: сухопутним через Київ — Луцьк — Володимир — Люблін та водним — Дніпром, Прип'яттю, Західним Бугом.

У Польщу русичі завозили сіль, отримуючи натомість різні суконні вироби. За угорську мідь руські купці платили хутром. Є письмові згадки про торгові зв'язки Київської Русі з Англією, Францією та Скандинавськими країнами.

Торгівля з країнами Заходу та Сходу дещо відрізнялась від візантійської. Сюди крім традиційних товарів везли також вироби ремісників. На ринках Чехії, Німеччини, Моравії, Польщі та інших країн можна було побачити ювелірні вироби русичів, а в країнах Сходу — мечі та кольчуги.

Важливими торговими шляхами були "соляний", "залозний", які поєднували Київську Русь з кримським узбережжям Чорного моря і Кавказом.

Київські князі контролювали всі шляхи басейну Дніпра, який залишався головною торговою артерією Східної Європи. Київ став великим торговим центром. Сюди стікалися товари із Скандинавських країн, Візантії, Сходу і Західної Європи. Він був також своєрідним транзитним місцем, через яке із сусідніх земель надходили товари.

Розвиток торгівлі мав велике значення для Київської держави. Якщо знать західноєвропейських країн була зацікавлена в розвитку торгівлі, то київські князі та їхнє оточення докладали чимало зусиль для її процвітання. Це засвідчують перші договори з Візантією, за якими створювалися сприятливі умови для українських купців.

Чому київські князі прагнули розвивати торгівлю? Розміри данини, яку

вони отримували, перевищували їхні потреби, тому більша частина її мала реалізовуватися на ринку. Внутрішній ринок був недостатньо розвинений, щоб поглинути велику кількість меду, воску, хутра та інших товарів, їх можна було продати на ринках сусідніх країн.

Розвиток торгівлі дав змогу сформуватися стану купців. Найчисленнішою групою були дрібні торговці, які розносили вироби київських, галицьких, чернігівських та інших ремісників. Великі купці — "гості" — вели закордонну торгівлю. Вони реалізовували значні партії товарів, об'єднувалися в торгові корпорації — гільдії, мали вплив на політику держави. Купці й "гості" були під охороною князя.

З розвитком торгівлі в Київській державі формувалася грошова система. Перші монети на території України відносяться до II—III ст. Це були римські монети, але вони не набули поширення в Україні. У VI—VII ст. з'явилися сасанідські монети. Давньоруська держава мала свою грошову систему в формі "кунних" грошей. За гроші слугували хутра куниці або білки. "Кунна" грошова система була досить складною і об'єднувалася лічильною одиницею — гривнею. В IX—XI ст. одна гривня дорівнювала 20 ногатам, або 25 кунам, або 50 резанам, з XII ст. — 50 кунам, або 100 вскшам. Однак для значних торгових операцій була потрібна певніша і твердіша валюта, ніж "куна". Так з'являються срібні зливки — гривні. Вони мали різну форму і масу: київська гривня важила 160—196 г срібла, чернігівська — близько 196 г. Золота гривня не мала такого поширення, як срібна. Наприкінці XIII ст. з'явився срібний злиток — карбованець, що дорівнював половині срібної гривні.

Застосовувались у ті часи й карбовані монети, їх почали виготовляти в часи князювання Володимира Великого. Це були золотники і сріблянники. Пізніше Святополк Окаянний та Ярослав Мудрий випускали лише срібну монету довільної маси. Карбували монети місцеві майстри.

Поряд з вітчизняними монетами в обігу до середини XI ст. були куфічні дирхеми, візантійські монети. Західноєвропейські динарії не відігравали значної ролі в торгівлі Київської держави, хоча вони тут зустрічалися. Основна маса монет була арабського походження.

У XII—XIII ст. головною грошовою одиницею була срібна гривня. Ця форма грошей свідчить про високий рівень концентрації багатства в руках панівної верхівки і виникнення особливих форм виробничих відносин і обміну.

Карбування власних монет тривало і за синів Володимира Великого — Ярослава і Мстислава. При них вийшли перші вітчизняні золоті та срібні гроші. На одному боці монети був викарбуваний герб України — тризуб. Вони випустили в обіг і розмінні монети — ногати та резани. Ходовими грішми були також гривні — срібні зливки масою 160—500 г. Археологи виявили невелику кількість цих грошей. Основною причиною цього було те, що на Русі в XI—XII ст. купці збували товар в кредит. За ці послуги кредитори-купці сплачували суму, яка іноді дорівнювала 50 % боргу. В цих кредитних операціях безпосередню участь брали князі. Якщо купець ставав

банкрутом, право передусім захищало інтереси князя, потім іноземних інвесторів і лише потім торговців. Поява у 1113 р. "Статуту про рези (проценти)" є свідченням того, що товарно-грошові відносини в Київській Русі досягли найвищого ступеня в своєму розвитку.

Торгівля зазнала менших втрат від монголо-татарської навали, ніж ремесло. Уже в XIII ст. розпочалося піднесення торгівлі, зумовлене зростанням міст і розвитком ремесел. У містах з'явилися крамниці, в яких продавалися найрізноманітніші товари, у тому числі продукція сільського господарства.

Вигідне географічне положення Галицько-Волинської держави сприяло розвитку зовнішньої торгівлі. Українські купці активно торгували з Польщею, Угорщиною, Візантією, генуезькими і венеціанськими факторіями Причорномор'я, Литвою, країнами Західної Європи. Центрами торгівлі були Львів, Перемишль, Володимир, Луцьк, Київ, Галич. Найінтенсивніше проходила торгівля з Волині і Галичини на Київ. Багато століть Прикарпаття забезпечувало всю Україну сіллю.

Купці вивозили за кордон шкіри, хутро, мед, віск, сіль, хліб, ремісничі вироби. З країн Західної Європи та Півдня вони везли дорогі тканини, золото, срібло, породистих коней, рибу, вино, прянощі. Князі, тобто держава, від торгівлі мали значні прибутки, з кожного купця стягувалося мито. Одна з таких митниць згадується літописцем 1287 р. в Городлі. Збирали його спеціальні службовці з окремих караванів, коней, від маси, кількості товарів. Умови міждержавної торгівлі вирішували керівники держави спеціальними угодами. Андрій Юрійович знизив мито до одного гроша від коня, у 1320 р. він скасував повністю мита для торунських купців. Митниці були також в Холмі, Володимирі, Крешові, Любачеві, Городку і Львові. Внутрішня торгівля внаслідок панування натурального господарства розвивалася слабко.

Широкомасштабна торгівля потребувала нормального функціонування грошової системи. Грошова одиниця Галицько-Волинського князівства була адекватною періоду Київської держави. У літописах зустрічаються назва гривня-куна і відомості, що грошові знаки виготовлялися на Волині. Описуючи багатства Володимира Васильковича, літописець зазначає: князь "таредрі великі срібні і кубки золоті та срібні сам перед своїми очима побив і вилив у гривні, і намиста великі баби і матері своєї вилив і розіслав милостиню по всій землі". В Галицько-Волинській державі в обігу були й інші грошові знаки. В грамоті Андрія Юрійовича називалися такі одиниці: монета, гроші й денарій — розмінні частини гривні. У XIV ст. гривня дорівнювала 48 грошам або 240 денаріям. Ці дрібні монети карбувалися у сусідніх державах — Чехії, Польщі і Угорщині. Як свідчать княжі грамоти, вони були у вільному обігу в Галицько-Волинській державі. Можливо, що галицько-волинські князі чи королі карбували такі самі монети, як західноєвропейські, але досі їх не знайдено у скарбах.

Отже, навіть у складних умовах залежності від Золотої Орди Галицько-Волинська держава зуміла налагодити торгівлю.

У другій половині XIV – XV ст. розширилася внутрішня торгівля, основними формами якої були торжки, ярмарки.

Торжки обслуговували місцеві ринки. Вони відбувалися один-два рази на тиждень, перетворюючись на елементи постійної торгівлі. Шляхта і купці, козаки і селяни звозили хліб, крупи, рибу, віск, мед, прядиво, худобу, шкіри, сіно, вироби сільських промислів і хатнього ремесла. Основними споживачами цих товарів були міщани. Однак і купці скуповували великі партії хліба, худоби тощо, щоб перепродати в інших містах з більшою вигодою. Крім того, купці, багаті міщани і цехові ремісники на ринкових площах влаштовували постійні крамниці, де продавали вироби ремісників — взуття, одяг, пряноші, прикраси тощо. Великим попитом користувалася зброя.

Важливим предметом торгівлі була сіль. Вона поставлялася з Галичини і Північного Причорномор'я в усі землі України і за кордон. З'явилась окрема категорія торговців сіллю, їх називали солениками, а пізніше — чумаками і коломийцями. Багатші з них в окремих містах монополізували торгівлю сіллю.

У XV ст. набули поширення ярмарки, що було першою ознакою складання внутрішнього ринку. Ярмарки організовувались один-два рази на рік і тривали кілька днів, а то й тижнів. На них з'їжджалися купці з різних земель. Значно розширюється оптова торгівля. Укладаються контракти на поставку товарів у великих розмірах.

Міста для проведення ярмарків визначались великокнязівськими і королівськими грамотами (постановами). Постійні ярмарки були у Львові, Києві, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославлі. Купці приганяли сюди зі сходу України великі стада худоби, привозили хутро, мед, віск, шкіри, рибу, ремісничі вироби. Активними учасниками ярмарків були міщани і селяни, які купували сукно, полотно, вироби ужиткового призначення, зброю тощо.

Торгівля так само, як і ремесло, регламентувалася численними правилами, які захищали інтереси невеликих торговців. Торгувати дозволялося лише місцевим купцям у відведеному місці, у визначені дні та години. Міська адміністрація була зацікавлена в збереженні таких порядків, тому що це полегшувало збирання торгових мит. У великих містах було два і більше торгових майданів, де розміщувались склади товарів для вивезення за кордон або в інші міста.

Важливим фактором розвитку господарства України залишалася зовнішня торгівля. Зі Сходу і з Півдня привозили переважно предмети розкоші — шовкові, парчеві тканини, оксамит, килими, саф'ян, вина, коней; із Заходу — сукна, полотно, залізо, сталь, зброю, скло, папір. З України вивозили продукти сільського господарства та промислів — мед, віск, хутро, деревину, худобу, шкіри, а з XV ст. — також збіжжя. Значне місце займав вивіз рабів. Важливими центрами зовнішньої торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк.

Найважливіше значення у торгівлі зі Сходом мав Львів, через який ішли сухопутні шляхи левантійської торгівлі. В XIV ст. до Чорного моря вів "татарський" шлях — через Кам'янець-Подільський степами до італійських поселень Кафи (Феодосії) і Сурожа (Судака) в Криму та Азовського узбережжя. В XV ст. цей шлях втратив своє значення і торгівля велася "молдавським" шляхом через Галич, Коломию, Чернівці, Сучаву (столиця

Молдавії), з відгалуженням через Теребовлю і Кам'янець-Подільський, через Ясси до італійських колоній Кілії (в гирлі Дунаю) і Білгорода (в гирлі Дністра), а звідти Чорним морем до Константинополя. Після взяття турками-османами Константинополя у 1453 р. через Львів проходив єдиний європейський шлях східної торгівлі.

Львів з'єднував українські землі з Західною Європою — Вроцлавом і Гданськом, а також з Молдавією, Угорщиною. В 1379 р. він одержав широке складське право (протягом 14 днів), що поширювалося на всі товари, крім солі. Складське право зобов'язувало всіх купців, що проїжджали через місто, зупинитися і продавати свої товари певний час. У 1460 р. привілей короля Казимира забезпечив Львову виключне право оптової торгівлі та дорожнього примусу. Львівські купці мали пільги у сплаті мита на території Польського королівства.

Важливим транзитним пунктом був Київ, з якого йшли шляхи на Кавказ, в Середню Азію, Крим, Московську державу. На Волині першість у торгівлі перейшла від Володимира до Луцька, що підтримував зв'язки з балтійським Помор'ям, білоруськими землями. Конкурентом Львова в південній торгівлі був Кам'янець-Подільський. Однак ці міста не здобули монопольного права на торгівлю, як Львів.

Розвиток торгівлі стримували феодальні відносини. На відміну від країн Західної Європи великокнязівська і королівська влада проводила митну політику на користь магнатів і шляхти. Великі феодали домагалися від держави звільнення від мита, отримання права збирати його самим. Вони були заінтересовані у зниженні митних зборів з іноземних купців, які купували імпортні товари за пільговими цінами. Така політика потурання магнатам і шляхті позбавляла державну скарбницю одного з найважливіших джерел надходжень. Разом з тим купці змушені були десятки разів сплачувати мито за перевезення товарів. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито брали 174 рази. Система збирання мита була дуже розгалуженою. Збирали прикордонне, шляхове, мостове, перевізне, гребельне, ярмаркове, торгове, ринкове мито тощо.

Польський уряд прагнув монополізувати зовнішню торгівлю України. Так, німецькі купці могли купувати українські товари тільки через посередництво польських купців. Лише після приєднання Східної Пруссії з Кролевцем (Кенігсбергом) до Польщі стала можливою вільна торгівля України з прусськими містами. Українським купцям, особливо в західноукраїнських землях, заборонялося займатися торгівлею. Вони часто зазнавали грабежів з боку шляхти, міські жителі часто громили українські крамниці.

Дискримінації з боку держави зазнавали також вірменські, єврейські та московські купці. Іноземних купців примушували продавати товари за зниженими цінами великими партіями. Королівська адміністрація на місцях практично була необмеженою в своїх діях щодо іноземних купців. З них брали непомірно високі мита, під різними приводами арештовували і вимагали викупу.

Розвиток торгівлі в XIV — XV ст. сприяв упорядкуванню грошової сис-

теми. З 50-х років XIV ст. до другого десятиріччя XV ст. у Львові випускалися місцеві монети – великі срібні руські півгроші з гербом Галицької Русі – левом та мідні денарії. В 60–90-х роках XIV ст. карбував монети у Києві князь Володимир Ольгердович.

Проте український ринок у XIV–XV ст. обслуговували не лише вітчизняні монети. Вони посідали скромне місце на українському грошовому ринку. Тут курсували чеські, татарські, литовські, польські, угорські, італійські, молдавські, генуезько-кримські монети. Така різноманітність грошей пояснювалася феодальною роздробленістю, слабкістю центральної влади, відсутністю єдиного ринку, утрудненістю зв'язків між окремими українськими землями. Існування локальних ринків призводило до формування місцевих грошових систем.

Панівне становище в грошовому обігу в українських землях посідав празький гріш. Випущені при чеському королі Вацлаві (1278–1305 рр.), ці великі та повновагові монети, виготовлені з високопробного срібла, витіснили з ринків Східної Європи інші монети. Досить поширеними були польська гривня, що дорівнювала 48 грошам, а також лічильна одиниця – копа, на яку йшло 60 грошей. Значне місце на українських ринках посіли польський півгрош (срібна монета вартістю 1/2 гроша) і литовський динарій. Багато було в обігу золото-ординських дирхемів.

У XV ст. поширився продаж товарів у кредит, під заставу, з'явилися векселі, почали укладатися торгові контракти, зародилася іпотечна система (земля приймалася в заставу). Окремі купці вели торгівлю через своїх агентів. Розвиток лихварства привів до появи перших "банківсько-торгових домів". Відсоткові ставки були високими (50–100 %). Державне законодавство намагалося регулювати кредит. У 1347 р. було заборонено брати більше одного гроша з гривні на тиждень.

Отже, розвиток торгівлі в Україні гальмувався політикою феодальних держав, до складу яких входили українські землі. Проте з розвитком торгівля розширювалася і набувала нових форм.

Утворення Київської держави зумовило появу нових податків з населення. Найдавнішою формою оподаткування була данина. Залежно від історичних умов вона виступала як воєнна контрибуція, прямий державний податок, феодальна рента. Вперше згадується данина в "Повісті временних літ" як воєнна контрибуція, накладена на підкорені племена. Князі Олег і Ігор збирали данину як державний податок з окремих слов'янських земель, виїжджаючи разом з дружиною на "полюддя". Княгиня Ольга, встановивши в 947 р. постійні пункти – "погости" для збирання данини, дні та строки, започаткувала стабільне її стягування. Одиницею оподаткування були "дим", "дворище" або "плуг". Платили натурою (хутром, шкірами, медом, худобою, збіжжям) і грішми. З розвитком феодальних відносин відбувалася еволюція данини. Вона перетворювалася частково на державні податки або феодальну ренту на користь феодала. Князі одержували також доходи у вигляді торгових мит, плати за судочинство і штрафів. Населення Київської Русі відбувало різні державні примуси: "повоз" (перевезення), будівництво міст і укріплень, утримання князівських чиновників, відбування військової повинності.

У період монголо-татарського панування населення феодальних князівств, крім церкви і духовенства, платило десятину, пізніше — поголовну подать, виконувало різні примуси. Данина, або татарщина, збиралася хутром, збіжжям, грішми, спочатку — ханськими баскаками, а пізніше — українськими князями.

У Великому князівстві Литовському головним загальнодержавним щорічним податком селян була серебщина, яку на Київщині називали подимщиною, на Волині — воловщиною, на Чернігівщині — поголовщиною. Оподаткування здійснювалось на земельній одиниці — дворищі. Селяни виконували найрізноманітніші державні примуси — будували і ремонтували замки, шляхи, косили сіно, давали підводи і стацію — продовольство для великого князя при переїздах. Поступово стація стала постійним податком і збиралася грішми. На користь церкви селяни сплачували десятину.

Польський король і великий литовський князь Казимир привілеєм 1447 р. звільнив шляхетських і міщанських підданих від сплати серебщини, гужової повинності, косіння сіна. Серебщина стала тимчасовим податком, розмір якого встановлювався великим князем за радою феодалів. Цей привілей значно зменшив доходи великого князя і посилив його залежність від феодалів.

У Польській державі галицьке боярство до 30-х рр. XV ст. платило податки з кожного лану по 4 гроші, 2 міри вівса, 2 міри пшениці, виконувало примуси з ремонту королівських замків, відбувало військову повинність (оборонні війни, закордонні походи) певною кількістю озброєних людей без винагороди від короля. З другої половини XV ст. знову почав стягуватися податок з лану в розмірі 12 грошів, який поступово став постійним. Селяни платили десятину на користь церкви. Тяжким тягарем була стація — натуральна повинність для утримання польського війська. Справлялися податки на млини, корчми, рудники, з людей, які займалися вівчарством, працювали за наймом. Міське населення платило податок з рухомого і нерухомого майна — шос — у розмірі 4 % суми, в яку було оцінено майно. Непрямий податок — акциз — з'явився в 1459 р., ним обкладалися лише алкогольні напої.

Розвиток господарства в українських землях у V—XV ст. порівняно із західноєвропейським мав свої особливості. Дискусійним є питання генези феодалізму. Традиційно вважалося, що феодальна власність у Київській Русі та залежність селянства сформувалися в процесі розпаду общини-громади, її феодалізації; "окняжіння" земель і переростання полюддя, данини в ренту, приватно-господарської ініціативи феодалів. Васальні стосунки виникли значно пізніше, ніж на Заході, — в XI—XIII ст. Вони не були чітко виражені та оформлені юридично. На відміну від Заходу залежне селянство складалося з патріархальних рабів та вільних членів громади. Таких явищ, як прекарії та комендації, на Русі не було.

Деякі сучасні дослідники стверджують, що на Русі не було великого землеволодіння, незалежного від князівської влади. Воно, на їхню думку, було результатом княжого дарування.

Процес феодалізації в XI — на початку XIII ст. не завершився. Умовне землеволодіння не набуло поширення. Панівною формою його була спадкова вотчина, селяни вважалися особисто вільними, їхня залежність виявляла-

ся у сплаті данини, податків, ренти. Феодалізація уповільнювалася безперервною колонізацією вільних територій. Уніфікація різних груп залежного селянства відбувалася повільно.

З втратою державності господарський, соціально-економічний розвиток українських земель визначався руссько-литовським й польським правом. Одночасно українські землі колонізувалися польськими, литовськими, угорськими, молдавськими феодалами. З кінця XV ст. в Україні, як і в європейських країнах на схід від Ельби, розпочалося юридичне оформлення кріпосного права, фільваркової системи.

Ремесла на українських землях за рівнем розвитку не поступалися західноєвропейським. Однак на відміну від Заходу в українських містах крім вільного міського ремесла розвивалося вотчинне, монастирське, державне. Останнє організувала князівська влада. На будівництві міст, оборонних споруд, храмів, кораблів працювали переважно залежні ремісники.

У період зрілості феодального господарства в містах почало переважати вільне міське ремесло. Цеховий лад ремесла виник пізніше, ніж у Західній Європі, — в кінці XIV ст. Його створення і розвиток гальмувалися феодальним характером давньоруських міст. Цехи в Україні ніколи не досягали такої самостійності та політичної могутності, як на Заході.

В Європі і в Україні міста ставали економічними, політичними та культурними центрами своїх аграрних областей. Такого протиборства, як на Заході, між міським населенням і феодалами в Україні не було. У містах крім ремісників і купців проживали феодали, священнослужителі, люди вільних професій. Міста мали аграрний характер. Подібні були міста в Італії, Візантії.

У Західній Європі і в Київській Русі провідну роль в економічному житті відігравала зовнішня торгівля. У країнах Західної Європи формувались національні ринки, в Україні ярмарки виникли наприкінці XV ст.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Охарактеризуйте відносини власності в українських землях у IX — першій половині XIV ст.*
2. *Які категорії залежних селян були в Київській Русі княжої доби?*
3. *Розкрийте особливості господарського розвитку українських земель в другій половині XIV — XV ст. в складі Польського королівства і Великого князівства Литовського.*
4. *Наведіть факти, що свідчать про високий рівень ремісництва. Чим відрізнявся розвиток ремесла в українських землях від західноєвропейського?*
5. *Проаналізуйте характер, форми внутрішньої та зовнішньої торгівлі Київської Русі. Яку роль відігравали українські землі в зовнішньоекономічних зв'язках Польського королівства і Великого князівства Литовського?*

Розділ 2. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ в XVI—XVIII ст.

2.1. Аграрні відносини в Україні у XVI — першій половині XVII ст.

Господарство України на відміну від країн Західної Європи на початку XVI ст. розвивалося в умовах недержавності. Українські землі належали Великому князівству Литовському, Польському і Угорському королівствам, Молдавському князівству.

Внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства (Люблінська унія 1569 р.) утворилася держава — Річ Посполита. Чернігово-Сіверські землі, що в 1503 р. належали Московській державі, в 1618 р. були приєднані до Речі Посполитої. Адміністративний поділ, площа і населення українських земель в складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. характеризувалися такими даними:

Воєводства	Площа, тис. км	Населення, тис. осіб	Кількість поселень
Руське і Белзьке	64,4	1140	3910
Волинське	42,6	650	2200
Подільське	24,1	280	760
Брацлавське	26,7	550	500
Київське і Чернігівське	153,7	1750	3900

У середині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї українські козаки заснували Запорозьку Січ, що стала зародком відновленої Української держави.

Протягом XVI — першої половини XVII ст. в господарстві Галичини та Правобережжя України відбулися значні зміни. Інтенсивно зростало велике феодальне землеволодіння, утвердилося та зміцніло фільварково-панщинне господарство.

Земельна власність зосереджувалася переважно в руках королів, магнатів, шляхти, церкви. З середини XVI ст. почало формуватися козацьке землеволодіння.

Державні маєтки "королівщини" об'єднувалися в староства — великі господарські комплекси, що складалися з фільварків і згрупованих навколо них "ключів" — окремих груп поселень, об'єднаних адміністративно. У Руському і Белзькому воєводствах державні помістя становили 1/5 поселень. Загалом у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10 % усіх поселень. Проте високий рівень концентрації земельного фонду в державних маєтках не свідчив про економічну могутність короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками землі були магнати та шляхта, орендарі цих земель. Як форма землекористування існувала власне оренда, коли маєток і селяни з їхніми примусами віддавалися на певний, як правило, трирічний строк за визначену плату, і як застава, коли маєток давався в заклад кредитору за позичену суму. Строк застави тривав до повернення боргу, дохід йшов на сплату процентів. Застави оформлялися актами, вони були зумовлені як зростою потребою держави в грошах, так і втягуванням феодальних маєтків у товарно-грошові відносини, що приводило до нагромадження значних коштів у великих землевласників. Наприклад, Я. Острозький на початку XVII ст. тримав Канівське і Богуславське староства за 9500 золотих кожне, Переяславське — за 2000. Застави збагачували магнатів, посилювали їхнє політичне значення. Разом з тим скорочувався фонд державних земель.

Більша частина земель в Україні була зосереджена у магнатів. У 70—80-х роках XVI ст. у Руському і Белзькому воєводствах двом десяткам магнатів (Замойським, Потоцьким, Жолкевським та ін.), які володіли 10 і більше поселеннями, належало майже 1/3 приватних шляхетських сіл і міст. Близько 40 великих шляхтичів, які володіли 5—9 селами, мали 1/5 приватних поселень.

У Великому князівстві Литовському найбільше магнатів було на Волині. Про розмір їх маєтностей свідчить чисельність кінних воїнів, що виставлялися під час війни (з розрахунку один вершник від 8 селянських господарств). У 1528 р. виставили: князь Слуцький — 433 "коні", Радзівілл — 260, Ходкевич — 187, Вишневецький — 98. Одним з наймогутніших магнатів був Василь-Костянтин Острозький, якому на початку XVI ст. належало на Волині 59 міст і містечок, 857 сіл, 111 фільварків. Він володів землями на Київщині, Брацлавщині, Поділлі.

Особливо швидко магнатське землеволодіння зросло після Люблінської унії 1569 р., коли почалася колонізація наддніпрянських і задніпрянських

земель. У цьому самому році була проведена ревізія "пустопорожніх" земель у нових воєводствах. Сеймова постанова 1590 р. дала королеві повне й необмежене право роздавати "пустині, що лежали за Білою Церквою". Фактично ці землі були заселені козаками і селянами. Проте силою зброї польські пани захоплювали землі, а населення перетворювали на підданих. В Україні з'явилися латифундії "королев'ят" — українських і польських магнатів. Так, Калиновські володіли Уманщиною, Конєцпольські — землями на річці Тясмині, Замойські — від Тернополя до Паволочі, Потоцькі захопили Кременчук і Бориспільську волость. У басейні річки Сули виникла латифундія князів Вишневецьких з центром у Лубнах. У 30-х роках XVII ст. у володіннях Я. Вишневецького було 50 міст і містечок, 40 тис. селянських дворів, близько 230 тис. селян. Крім земель на території України, ці магнати мали великі маєтки в Польщі.

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, шлюбів, пожалувань короля, купівлі та захоплення земель. Права на придбані або загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

В аграрному господарстві значного розвитку набуло шляхетське землеволодіння. У Великому князівстві Литовському оформлення шляхти як привілейованого стану та його остаточне відокремлення від "поспільства" (селянства) було завершено у середині XVII ст. У 1522 р. за сеймовою ухвалою "про вивід шляхетства" до шляхетського стану включалися лише нащадки тих землевласників, які належали до бояр з часів перших великих князів (Вітовта, Сигізмунда, Казимира). У 1528 р. було проведено перепис шляхти.

Оформленню шляхетського стану сприяла аграрна реформа (волочна поміра) 1557 р., під час якої перевірялися права на шляхетство. За Люблінською унією шляхта звільнялася від військової служби і державних повинностей. Вона в основному була польського походження або спольщена. Українські роди (Кульчицькі, Яворські, Чайківські, Витвицькі, Попелі, Ярмолинські, Сагайдачні та ін.) були дрібними власниками. Деякі з них володіли одним селом або його частиною. Зростанню шляхетського землеволодіння, так само як і магнатського, сприяли великокняжі й королівські дарування, придбання і продаж маєтків, насильне захоплення селянських земель. Часто шляхта орендувала землю у магнатів.

На початок XVII ст. в Україні налічувалося близько 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків.

Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів внаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Поширене було захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Безземельна шляхта наймалася на службу до магнатів, отримуючи невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, в основному військової служби. У Руському і Белзькому воєводствах шляхті належало 1/5 поселень.

Неухильно зростала велика феодальна власність у Закарпатті та Північній Буковині. Після входження Сіверщини до складу Речі Посполитої (остаточно за Полянським договором 1634 р.) було проведено ревізію земель-

них володінь. Землі, права на які не було доведено, роздавали польським магнатам і шляхтичам. О. Пісочинський заволодів Стародубщиною, канцлер Оссолінський — Батурином і Конотопом, Р. Потоцький — Ніжинським староством.

У Слобожанщині царський уряд здійснював політику так званих заказних городів, згідно з якою російським феодалам заборонялося купувати землі у південних повітах країни. Це сприяло зростанню землеволодіння служилих українських людей.

Протягом XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбулося законодавче закріплення прав магнатів і шляхти на землю. За привілеями 1506 і 1522 рр. великого князя Сигізмунда I землі закріплювалися в довічне володіння ("до живота"). У 30—50-х роках землі роздавалися до трьох "животів", тобто до смерті онука бенефіція землі. Литовський статут 1529 р. (кодекс прав Литовської держави) встановлював, що шляхтич мав право лише на рухоме майно, якщо володів маєтком на основі військової служби магнатові. Привілей 1529 р. великого князя Сигізмунда II Августа гарантував недоторканність шляхетських володінь лише на державних землях за умови, що ними користувалися тільки магнати і шляхтичі, землеволодіння яких не було пов'язане з феодально-службовою залежністю від великого князя або магнатів. Литовський статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності. Для відчуження вотчини вже не потрібно було дозволу великого князя, маєтками розпоряджалися на власний розсуд. Проте вислужені маєтки і землі відчужувалися лише з дозволу князя, вони роздавалися або до "живота", або з правом передання спадкоємцям чоловічої статі.

Люблінська унія 1569 р. підтвердила звільнення шляхетського землеволодіння від усіх обмежень. Шляхта могла володіти землею в обох частинах держави.

У цей час продовжувало зростати володіння православної, уніатської та католицької церков. Великокнязівський і королівський уряди підтримували церкву, визначаючи її важливу роль у захисті інтересів феодалів. Церкви багатіли за рахунок захоплення селянських земель, відписувань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти, які намагалися схилити її на свій бік.

Великокнязівський уряд надавав землі монастирям. У XVI — першій половині XVII ст. найбільшим землевласником був Києво-Печерський монастир. Маєтки київського митрополита були на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині. Великими землевласниками були також Видубицький, Межигірський монастирі. Не поступався перед найбільшими магнатами митрополит П. Могила, якому лише на Київщині належало 2305 сіл і міщанських дворів.

Становище православної церкви різко погіршилося після Брестської унії 1596 р. Під тиском польсько-литовських феодалів, які вбачали у православній церкві опір своїм намірам покатоличення і ополячення українського народу, вона була змушена поступитися частиною своїх володінь на користь уніатської та католицької церков.

Напередодні 1648 р. на Волині, Брацлавщині та Київщині близько 50 маєтків належало католицьким монастирям і костьолам. Багато маєтків католицька церква мала на Чернігівщині та Полтавщині.

Протягом XVI — першої половини XVII ст. у структурі феодального землеволодіння відбулися зміни, пов'язані з розвитком козацького землеволодіння. Основною формою землеволодіння середнього козака був хутір. При козаках були "всякі пожитки" — луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки, гаї, ліси. Хутір часто перетворювався на велике землеволодіння. Заможні козаки, крім землеробства і тваринництва, займалися ще різними сільськогосподарськими промислами, зокрема будували млини, заготовляли мед, курили горілку, торгували продуктами.

Зростання магнатсько-шляхетської земельної власності привело до еволюції права землеволодіння селян. На початку XVI ст. у західних українських землях селяни користувалися наділами як спадковими володіннями на основі локаційних грамот. У Великому князівстві Литовському волосні селяни вільно розпоряджалися землею, могли її продавати, закладати, дарувати. Селяни приватних володінь не мали права переходу і поступово підпадали в особисту залежність.

Протягом XVI ст. з розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, зростанням в Західній Європі попиту на продукцію сільського господарства, насамперед на збіжжя, відбулося обезземелювання селян та їх остаточне закріпачення. Литовський статут 1529 р. заборонив селянам без дозволу панів купувати або брати у заставу землю.

Обмежували права селян на землю фільварки. На відміну від Польщі, де вони були значно поширені, в Україні цей процес відбувався повільно.

Для існування фільваркових господарств суттєво необхідними були доступ до ринків та значна робоча сила. Ці умови існували в Галичині, на Волині та Поділлі, де і виникли перші фільварки. У середині XVI ст. в Руському і Белзькому воєводствах нараховувалось кілька сотень фільварків. На Волині фільварки поширились пізніше, ніж в Галичині.

З розвитком фільваркового господарства безпосередньо була пов'язана волочна реформа польського короля і князя литовського Сигізмунда II Августа, проведена в 1557 р. в його маєтках у Литві, Західній Білорусії та в Україні — у Кременецькому повіті, Ратенському й Ковелівському староствах на Волині. Метою її було збільшення доходності великокнязівських маєтків розширенням господарської ріллі й посиленням селянських повинностей.

Згідно з "Уставами на волоки" руйнувалося громадське землеволодіння. Всі землі (дворові та селянські) перемірювали і поділяли на волоки. Кожне селянське тяглове господарство за точно встановлену ренту отримало волоку землі і втратило право розпоряджатися нею. Кількість тяглових селян залежала від розмірів фільварку, оскільки площа землі його відносилася до площі, переданої в користування селян як 1 : 7. Волочна реформа збільшила кількість тяглових селян, в категорію яких були переведені селяни-денники, службові, челядь. Господарства, що не могли обробляти волоку і відбувати примуси, наділялися меншими наділами — півланом, "загородами"

(приблизно 1/2 волоки). Наділ селян вважався спадковим, його можна було ділити, але не збільшувати. Купівля-продаж землі заборонялася. У великокнязівських маєтках дозволялося переселення селян, але без будь-яких прав на землю.

Основою господарства став фільварок, під який відводилися кращі землі, зведені в одну велику площу. Селянам діставалися окраїнні та гірші землі. І хоча площа фільваркових земель була меншою, ніж селянських, забезпеченість селян землею погіршала.

Волочна поміра зруйнувала також громадські порядки. Дворище було замінено "димом" — селянським господарством з індивідуальною відповідальністю за примуси. Селянська влада за німецько-польським зразком поділялась на війтів і лавників. Війт призначався на 100 і більше селян з метою контролю селянських примусів і отримував дві волоки землі. Лавники допомагали війтові і не звільнялися від примусів.

Литовський статут 1566 р. визнавав за селянами лише обмежене право на рухому власність, а продаж землі допускав лише між селянами одного маєтку.

У другій половині XVI — на початку XVII ст. фільварки створювалися у тих воєводствах, де їх до того ще не було. В низинних районах Закарпатської України вони з'явилися в останній третині XVI ст. У Буковині така система не склалася. Повільно організовувалися фільварки в Центральній і Лівобережній Україні, де насамперед потрібно було освоїти колонізовані землі. Шляхта заохочувала селян займати ці землі, запропонувавши їм слободи (поселення, звільнені від сплати примусів та оброків протягом 15—30 років).

Найбільші фільварки мали по 400—600, середні — по 100—250 га ріллі.

Розвиток фільваркової системи зміцнив феодальну власність на землю. На всі українські землі поширився принцип абсолютної неподільної спадкової станової власності, що діяла у Польщі. Шляхта домоглася виключного права на землю і на працю виробників. Нешляхетської земельної власності не могло існувати. Селян було позбавлено права на спадкове користування землею. Вони поділялися на групи залежно від майнового стану і господарських функцій у фільварках. Селяни-кмети мали наділ землі і виконували примуси з тяглом. Загородники "сиділи" на городах і мали садиби. Халупники мали тільки садибу і хату. Коморники володіли лише худобою. Гультяї працювали як тимчасові наймані робітники.

До середини XVI ст. переважали селяни-кмети з повним наділом (ланом), які мали змогу широко розгорнути господарство. Найбільша кількість таких повноланових господарів зустрічалась на Лівобережжі, де феодальне гноблення не набуло таких розмірів, як на інших українських землях. Завдяки невеликій густоті населення там залишалося багато вільної землі. До заможної групи належали також селяни, що займалися сільськими промислами, — мельники, корчмарі, рудники, а також сільські старшини — отамани і "вибранці" (селяни, що належали до королівського війська і мали

привілеї, такі як звільнення від данини і примусів). Заможні селяни іноді відкуплялися грішми від робіт на пана, а траплялося, що й купували собі волю.

Аграрна реформа 1557 р. і розвиток фільварків прискорили зменшення селянських наділів та зростання кількості малоземельних і безземельних селян. Про це свідчать дані люстрації 1564—1565 рр. усіх сіл державних маєтків Руського і Белзького воєводств про співвідношення кметських наділів і загальної кількості дворів:

Розмір наділу	Кількість кметських господарств, %
Більше 1/2 лану	18,5
Півлану	47,5
Від 1/4 до 1/2 лану	25,0
Менше 1/4 лану	6,3

На початку XVII ст. на українських землях 15 % кметів мали наділ більше півлану, близько 33% — півлану, до 20% — менше чверті лану. Третину селянства становили малоземельні й безземельні. У 40-х роках XVII ст. найпоширенішими були господарства на чверть лану (5—7 га), це був той мінімум, який, на погляд панів, забезпечував прожиток селянської сім'ї і створював сприятливі умови для відтворення робочої сили — селянина і його ременту як основи існування і розвитку фільварку.

Розгортання панщинно-фільваркової системи не тільки позбавило права селян на землю, а й призвело до збільшення їх панщини, примусів і втрати права переходу. На українських землях у складі шляхетської Польщі основна маса селян була закріпачена протягом перших десятиліть XVI ст. Польські сейми (1505 і 1520 рр.) заборонили селянам покидати свій наділ без згоди пана й узаконили дводенну панщину. Королівський асесорний суд в 1518 р. позбавив селян права подавати скарги на пана і, як правило, був на боці останніх, якщо скаржилися селяни королівських маєтків.

На українських землях Литовської держави відбувалися ті самі процеси. Селянам було заборонено скаржитися на своїх панів, які використовували право вотчинного суду. Литовські статути 1529 і 1566 рр. дозволяли купувати селян без землі. "Устави на волоки" 1557 р. юридично закріпляли належність селян феодалові: "Кметь і все його майно є наше". Для тяглових селян встановлювалася панщина в розмірі двох днів на тиждень з волоки, для городників — один день пішої панщини (без робочої худоби) і додатково шість днів під час жнив, прополювання городів. Тяглові селяни повинні були виконувати "шарварки" (роботи з будівництва), "толоки", "гвалти", жати сіно, платити чинш і натуральні податки. У кінці XVI ст. на Поділлі панщина доходила до двох-трьох днів на тиждень з господарства. У північній Київщині селяни платили данину медом і грошову ренту, пан-

щина становила кілька днів на рік. У південній Київщині, південно-східній Брацлавщині, де землеробство ускладнювалося татарськими набігами, панщини не було.

"Артикули" польського короля Генріха Валуа 1573 р. і третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпачили селян, їм заборонялося самостійно виступати на суді, свідчити як проти, так і за своїх панів. Практично неможливим стало право переходу. "Похожі" селяни, які вважалися вільними, проживши десять років в маєтку пана, повинні були при переході сплатити 10 кіп грошів, що дорівнювало половині вартості селянського господарства із землею, а також повернути позику, отриману при поселенні. Шляхтич мав право протягом десяти років розшукати селян-утікачів, а спіймавши їх, зробити "отчичем", тобто селянином, який втратив право переходу. Всі селяни вважалися кріпосними, позбавлялися права розпоряджатися своїм майном, заповідати, відчужувати його без дозволу поміщика, повинні були коритися і щодо віросповідання. Запроваджувалася необмежена панщина "з волі пана". Шляхтич міг позбавити селянина життя на свій розсуд.

У першій половині XVII ст. у Галичині, на Волині, Поділлі нормою для волочних і підволочних селянських господарств стала щоденна панщина. У північно-західній частині Київщини вона зросла до двох-трьох днів. Поряд з регулярною щотижневою панщиною поширилася нерегулярна, що здійснювалася на вимогу землевласника чи управляючого маєтком. Почала запроваджуватися урочна панщина, коли селянин повинен був виконати певну роботу в точно зазначений строк.

Надзвичайно обтяжливими були примуси: забезпечення квартирами, харчами й фуражем військових загонів, вартування при панському дворі, лагодження шляхів, будівництво при млинах, ремонтування будинків, випасання худоби тощо. Тягарем для селян було кілька разів на рік їздити своїми кіньми або волами з панським хлібом чи іншими продуктами у далеку дорогу — на ярмарки або до портів. У 40-х роках XVII ст. селянські підводи долали шлях з Київщини до Вісли. Існували так звані дарові дні, коли селяни повинні були гатити греблі, ловити рибу, стригти овець, чесати льон і коноплі, працювати на городі.

Магнати та шляхта намагалися закріпачити селян на Лівобережжі. Ці землі освоювалися і заселялися завдяки широкій народній колонізації. Селяни "сиділи" в слободах і мали пільги на 25—30 років, сплачуючи натуральну та грошову ренти. Строки "волі" минали в кінці 20—30-х років XVII ст. і саме в цей час почалося посилення кріпосництва. У відповідь зросла і набула масового характеру боротьба селян і козаків за землю, знищення кріпацтва, перетворення їх на вільних землевласників.

У Закарпатській Україні феодальні повинності регламентувалися угорським загальнодержавним законодавством. У XVI ст. максимальна величина панщини становила 52 дні із селянського господарства на рік. В основному це були будівельні роботи, охоронно-поштова служба, з другої половини століття — праця у сільському господарстві. З поширенням фільварків у середині XVII ст. панщина досягла двох-трьох днів на тиждень.

На Буковині основою господарства залишалися селянські землі. За користування ними селяни платили натуральну та грошову ренти, державні податки на користь молдавського господаря і турецького султана.

Отже, протягом XVI — першої половини XVII ст. на українських землях відбулися істотні зміни в аграрних відносинах. Розширення внутрішнього та зовнішнього ринків призвело до формування й утвердження фільварково-панщинної системи господарства. Зросло магнатсько-шляхетське землеволодіння. Завершилося юридичне закріпачення селян, які підпали в поземельну, особисту і судово-адміністративну залежність від феодалів. Найінтенсивніше ці процеси відбувалися в Галичині, Волині, Поділлі, північно-західних районах Київщини. В Наддніпрянській і Задніпрянській Україні, де вирувала народна колонізація, селяни були вільними, жили в слободах, залежність їх від феодала виявлялася у сплаті йому натуральної і грошової ренти. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння як зародок землеволодіння фермерського типу. Наступ феодалів на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу, найвищою точкою якої стала Визвольна революція середини XVII ст.

2.2. Аграрна еволюція українських земель у другій половині XVII — XVIII ст.

На початковому етапі Української національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. утворилася Українська козацька держава, що вела боротьбу проти польсько-шляхетського гніту, за об'єднання всіх українських земель під гетьманською булавою. Із ліквідацією в Україні польсько-шляхетського державного апарату старшина Війська Запорозького почала управляти країною.

Економічна політика Б. Хмельницького та уряду Української держави визначалася воєнними і політичними досягненнями, відносинами з Річчю Посполитою, розмахом селянської антифеодальної боротьби і змінювалася на різних етапах Визвольної війни.

Внаслідок визволення України від польсько-шляхетського панування почалося формування Української держави, при цьому відбулися зміни у поземельних відносинах. Було вигнано магнатів, шляхту, орендарів, а їхні землі, робоча худоба, реманент шляхом заїманщини перейшли у користування козаків, селян, міщан, державної адміністрації. Законодавство Речі Посполитої втратило силу і селяни стали вільними.

Істотно вплинули на характер аграрних відносин умови Зборівського (1649 р.) і Білоцерківського (1651 р.) договорів. Відновлювалося феодальне землеволодіння і старі форми експлуатації. Шляхта подавала заяви до актових книг на завдану шкоду, збирала чинші, оренди грошима, зерном, худобою і все це відсилала до Польщі. Зросла кількість універсалів Б. Хмельницького, що підтверджували права шляхти на маєтки, забороня-

лося козацькій старшині привласнювати їх, захищати й приймати до війська шляхетських підданих, перешкоджати урядникам і шляхті збирати податки.

Одночасно Б. Хмельницький намагався не допустити відновлення великого феодального землеволодіння і відмовився пускати в Україну магнатів, за винятком канцлера Оссолінського та київського воєводи А. Киселя. Феодали-католики не мали права приїздити до маєтків, а лише відряджати православних урядників.

Відновлення старих поземельних відносин і форм експлуатації селян привело до посилення антифеодальної боротьби. Селяни хотіли бути вільними і не мати над собою "дідичних панів", не визнавали розпорядження центральних і місцевих органів влади, не допускали шляхту в маєтки.

Остаточно на території Української держави фільварково-панщинна система господарювання, земельна власність королівщини, польських та українських магнатів і шляхти, католицької церкви були ліквідовані після перемоги в Батозькій битві (1652 р.). Основна частина звільнених територій (а це був значний земельний фонд: королівщині належало близько 150 міст і містечок, магнати і шляхта володіли приблизно 1500, а католицька церква — 50 маєтками), а також незаселені землі перейшли до загальнодержавного фонду, що був у володінні Скарбу Війська Запорозького — складової частини апарату гетьмансько-старшинської адміністрації. Верховним розпорядником землі був гетьман, на місцях розпоряджалися нею полковники і сотники. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків і міщан.

Б. Хмельницький вважав законними права української православної шляхти, яка визнала владу Української держави, на довоєнні королівські надання і взяв їх під захист. Це була в основному покозачена дрібна шляхта, яка і до революції 1648 р. вела боротьбу з магнатами-землевласниками проти обмеження своїх шляхетських прав на землю. За відомостями російського посла Г. Кунакова, в українському війську в 1649 р. було 6000 шляхтичів, які зайняли посади в гетьманській адміністрації.

За 1648 – 1654 рр. шляхта отримала до 50 гетьманських універсалів на землеволодіння. Кількість їх зросла після узаконення в "Березневих статтях" і "Жалуваній грамоті шляхті" (1654 р.) привілейованого становища української шляхти: "...шляхта... чтоб при своих шляхетских вольностях пребывали". З 1654 по 1657 р. більше 90 гетьманських універсалів захищали права шляхти — звільняли від військової служби, постоїв війська, забороняли кривдити та ін.

Права шляхти на земельну власність були підтверджені універсалами Б. Хмельницького від червня 1657 р. і залишили їй право володіти спадковими маєтками, користуватися ленними довічними наданнями тим, хто "виконав присягу вірності" Війську Запорозькому. Під захистом гетьманської влади, яка у боротьбі проти Речі Посполитої прагнула заручитися підтримкою православної церкви і духовенства, перебувало монастирське землеволодіння. Воно не тільки було збережене, а помітно зросло. За Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.) 17 монастирів підтвердили свої права на 34 маєтки,

що їм належали до війни, і на 48 нових земельних володінь. Протягом 1654 — 1657 рр. 11 монастирів отримали 10 універсалів на нові маєтки, 4 — на угіддя, 8 — на млини. У 1653 р. деякі монастирі добилися права на доменіальний суд. Отже, монастирське землеволодіння продовжувало існувати на феодальній основі, використовуючи працю залежних селян. Це був прецедент для відновлення феодальної земельної власності.

У ході національно-визвольної революції завершився процес утворення козацької власності на землю. Це було юридично затверджено під час Переяславської ради 1654 р.: "Именний казатцких, чтоб нихто не отбирал: которие земли имеют й что к ним належит, что с теми йменнями вольны били".

Важливим наслідком Визвольної революції було зростання чисельності козацтва і перетворення його на привілейований окремий стан, юридично вільний. Козацтво фіксувалося поіменно в урядових реєстрах і підлягало виключно юрисдикції гетьмана і старшини. Козаки дістали право на вільне проживання в містах і селах, заняття ремеслом, торгівлею, промислами, на утворення місцевого громадського самоврядування, зберегли традиційний козацький суд, були звільнені від податків. Основним їх обов'язком була військова служба. Проте фактично в козачий "компут" можна було вільно вписатися і виписатися, перейти в інший стан. Більшість населення (за окремими даними — до 80 %) вважали себе козаками.

В історико-економічній літературі підкреслюється суперечливий характер козацької власності. Вона визначається як корпоративна, оскільки носієм власності виступав не окремий індивід, а корпорація козаків в особі Війська Запорозького. Тільки вступивши до лав війська, козак отримував право козацької власності на землю, якою володів до цього. Козаки могли вільно продавати і купувати землі, засновувати слободи, економічно реалізувати монополію на земельну власність. Ні уряд, ні місцева адміністрація не могли втручатися в козацьке землеволодіння, проводити конфіскацію, навіть тоді, коли за малолітством дітей порядкувала вдова. Одночасно право земельної власності мало умовно службовий характер, було обмежене відбуванням власним коштом військового примусу на користь Війська Запорозького. Деякі дослідники вважають, що повна необмежена спадкова земельна власність козаків мала приватний характер і юридично не відрізнялася від шляхетського землеволодіння.

Почало утворюватися старшинське землеволодіння, що існувало в двох формах: приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій). Воно охоплювало Чернігівщину і середню частину Київщини, землі Київського, Черкаського, Чигиринського полків і рідко траплялося в Брацлавщині, на Полтавщині. Намагання старшини заволодіти маєтками вигнаних польських та українських панів не знаходили підтримки у Б. Хмельницького, який у своїй політиці враховував інтереси спадкового козацтва, непримиренність селян і простих козаків до відновлення феодального землеволодіння. За 1648 — 1657 рр. відомо лише 20 гетьманських дарувань старшині власності невеликої вартості (млини, будинки).

Старшина збільшувала землеволодіння за рахунок займанщини, купівлі

землі у козаків, селян. Як винагороду за несення служби у козацькому війську старшина отримувала на "ранг" (посаду) землі, села і містечка з державного земельного фонду. Це були тимчасові володіння, подібні до західноєвропейського бенефіція.

Зросло землеволодіння Б. Хмельницького, який мав у спадковій власності хутір Суботів. Від польського короля він отримав міста Медведівку і Жаботин, села Кам'янку, Новосільці, землі за Чигирином, від російського царя — м. Гадяч з селами. Як гетьман мав рангове володіння — Чигиринське староство.

За Московсько-Переяславським договором 1654 р. лише гетьману надавалося право спадкового володіння. Військова старшина "для прокормлення" отримувала млини. Поступово право надання земель у власність поширилося і на неї.

Взагалі в роки Хмельниччини (1648—1657 рр.) старшина у землеволодінні поступалася духовенству і шляхті. Аграрна політика Б. Хмельницького, який не допускав відродження великого землеволодіння і не підтримував прагнення старшини і шляхти перетворитися на привілейованих землевласників у дусі польської шляхти, викликала їх незадоволення і змушувала звертатися без відома гетьмана до російського царя з проханням пожалування земель. У Московській державі існували феодально-кріпосницькі порядки ("Соборне Уложення" 1649 р.), і всі звернення української старшини знаходили підтримку. Першими отримали царські грамоти посли Війська Запорозького до Москви в 1654 р. — переяславський полковник П. Тетеря на місто Смілу і генеральний суддя С. Богданович-Зарудний на місто Старий Мліїв з "селами і всіма угіддями". Генеральний писар Виговський, пізніше гетьман, отримав грамоти на міста Остер і Ромни з селами, 5 містечок і 3 села з усіма доходами і угіддями. Родина Золотаренків випросила грамоти на місто Батурин, пізніше на місто Борзну, Глухів, Мену, Нові Млини із селами, угіддями, млинами. Право власності на землю ще не означало його фактичної реалізації. Селяни і міщани відмовлялися виконувати примуси на користь монастирів, шляхти. Старшина не могла відкрито володіти своїми маєтностями. Прості козаки, селяни негативно ставилися до зазіхань старшини на землю, що призводило до загострення соціальних суперечностей.

Визвольна революція змінила становище селян. Вони добилися особистої свободи, права змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. На перешкоді стояло лише майнове становище, бо військова служба здійснювалася за власний кошт. Незаможні селяни записувалися у міщани. В ході революції уряд, в основному з фіскальних і господарських міркувань, намагався зупинити процес покозачення селян. Гетьманським універсалом від 2 липня 1648 р. заборонялося записуватися в козаки монастирським селянам. Певний час існувала тенденція відокремлення реєстрового козацтва від селян і міщан (літо 1650 р.). Проте в цілому в роки Хмельниччини не було проведено розмежування козаків і покозачених селян. Козацькі права селян у козацьких полках були визнані урядом як рівноправні із спадковими козаками.

Місце селянства в соціальній структурі Української держави визначалося в "Березневих статтях" так: "Кто пашеной крестьянин, тот будет должность былую его царскому величеству отдавать, как и прежде всего".

Селяни, що жили на землях загальнодержавного фонду, у так званих вільних військових селах і містечках, перебували "під правлінням сотенним, в ведомстве полковом и в диспозиции гетьманской". За переписом 1666 р., який проводився царським урядом з метою запровадження нової системи оподаткування, в Ніжинському, Переяславському полках вільні військові села становили більше половини загальної кількості населених пунктів. Селяни вважали землю своєю з повним правом розпоряджатися і передавати у спадок, купувати, продавати. Вони самовільно користувалися полями, лісами, луками, сіножатями, річками, озерами, обробляли землю без регламентації держави і вільно користувалися результатами праці. Селянські наділи значно зросли за рахунок займанщини і перевищували існуючу норму, що становила до 1648 р. четвертину лану.

Селяни платили визначені гетьманською владою податки і виконували повинності на утримання війська і адміністративного апарату. Обов'язки селян, що жили на приватних і рангових землях, визначалися у формі "звикло є послушенство". Власники землі намагалися отримати річний чинш, данину медом, поступово притягували селян до обов'язкових робіт. Монастирі за допомогою уряду першими заставили селян "роботизну віддавати". Б. Хмельницький прагнув полегшити становище селян, зменшити гостроту соціальних суперечностей. У універсалах не вимагалося виконувати панщину, не визначалися характер і тривалість робіт. Відробіткова рента замінялася грошовим чиншом.

В історико-економічній літературі немає єдиної точки зору щодо селянських земель. Існує думка, що земля належала селянам вільних військових сіл і містечок на правах власності. Інші вчені вважають, що селяни лише користувалися землею і сплачували державі як власнику землі феодальну ренту. Отже, права на користування землею та угіддями свідчили лише про значний крок до селянської власності. Продовжувало існувати громадське (спільне) і сябринне (групове) землеволодіння. Значні земельні володіння дістали міста і міщани. Після смерті Б. Хмельницького в Українській державі посилилася тенденція зростання привілейованого становища старшинсько-шляхетної землевласності. Так, Гадяцький трактат (1658 р.), який було укладено елітарним старшинським угрупованням на чолі з гетьманом Виговським, повертав польським шляхтичам маєтки, забезпечував українській старшині та шляхті права на землю і феодальні привілеї. Щороку 100 козаків повинні були нобілітуватися.

Магнатсько-шляхетське землеволодіння збереглося на території західноукраїнських земель (Белзьке, Волинське, Руське воєводства). Проте і тут під впливом подій Визвольної революції посилився процес занепаду фільварково-панщинної системи, відробіткова рента зменшувалася або замінювалася грошовою, окремі села і міста отримали статус слобід, мешканці яких звільнялися від виконання примусів і сплати податків.

Отже, на території Української козацької держави було знищено велике і середнє феодальне землеволодіння, монополію магнатів, шляхти і церкви на землю, яку почали вільно продавати і купувати. Панівними стали такі форми земельної власності, як державна і козацька. Поступово формувалася старшинська власність, хоча і в незначних розмірах — будинки, хутори, млини, слободи, окремі села. Відстояла свої давні права на землю дрібна і середня православна українська шляхта. Збереглася і зросла земельна власність православних монастирів і духовенства. Ці традиції привілейованого землеволодіння мали значний вплив на відродження феодальних відносин.

Важливим досягненням стало визнання селянської власності. І хоча селянське землеволодіння на відміну від козацького грунтувалося не на юридичній основі, а на звичаєвому праві, однак селяни фактично стали вільними виробниками.

Аграрна політика Б. Хмельницького мала прогресивний характер. Незважаючи на її суперечливість і непослідовність, були створені умови, за яких козаки і селяни змогли забезпечити свої інтереси. Зміцнився інститут приватної земельної власності. Основною формою господарства стало дрібне землеволодіння козаків, селян і міщан.

Зміни в поземельних відносинах були затверджені в "Березневих статтях" 1654 р. і стали юридичною основою для аграрного розвитку України в складі Московської, пізніше Російської держави.

Результати змін у поземельних відносинах Української держави оцінюються в історико-економічній літературі по-різному. Одні вчені вважають, що всі перетворення не виходили за межі феодального господарства, яке на той час не вичерпало потенційних економічних можливостей. Феодальна земельна власність була обмежена козацько-селянським землеволодінням, але продовжувала існувати в таких формах, як монастирська і шляхетська. Почала формуватися феодально-державна власність на землю, а українські селяни перейшли в категорію феодально залежних селян. Вони виступали не власниками землі, а як ті, що користувалися нею, добилися особистої свободи, але позаекономічний примус залишався. Відробіткову ренту було замінено грошовою і натуральною. Держава здійснювала феодальну експлуатацію шляхом збирання державних податків.

Інші дослідники доводять, що Визвольна революція почалася в умовах, коли на території, на якій утворилася козацька держава, почався процес генези індустріального суспільства, більшість населення була особисто вільною і не було кріпосного права. Під час революції відбувся переворот в аграрних відносинах, знищено феодальну власність, крім монастирської та незначної частини шляхетської, права на які практично не були реалізовані. Ліквідовано панщинну систему. Сформувалася і стала панівною індивідуально-приватна козацько-селянська власність на землю. Козацтво і селянство вступали в товарно-грошові земельні відносини у вигляді купівлі-продажу землі, її застави та ін. Це створювало умови для інтенсивного розвитку аграрних відносин, швидкого перетворення козацько-селянських маєтків на господарства фермерського типу. Проте в складі феодально-кріпосниць-

кої Російської імперії економічний розвиток Української держави був позбавлений цих перспектив.

Після Української національної революції в середині XVII ст. Лівобережна Україна, за якою закріпилася назва Гетьманщина, і Слобідська Україна залишилися в складі Московської (з початку XVIII ст. Російської) держави. Гетьманщина, що займала територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних районів Сумської, лівобережної частини Черкаської та Київської областей, в адміністративно-територіальному устрої поділялася на полки (Стародубський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський, Миргородський). Полки, в свою чергу, поділялися на сотні. Територія Слобідської України охоплювала сучасні Харківську, східну частину Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також деякі райони Воронезької, Курської та Білгородської областей Росії і поділялася на 5 козацьких полків (Острозький, Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський).

На кінець XVIII ст. було остаточно скасовано автономію Української гетьманської держави в складі Російської імперії і в 1783 р. запроваджено поділ на намісництва — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. Було ліквідовано козацьке самоврядування у Слобідській Україні, утворено в 1765 р. Слобідсько-Українську губернію, з 1780 р. — Харківське намісництво. На землях Запорозької Січі виникла Новоросійська губернія (1764 р.). У 1775 р. Запорозьку Січ остаточно було зруйновано. Внаслідок російсько-турецьких війн (1768—1774 рр., 1789—1791 рр.) Північне Причорномор'я і Крим були приєднані до Російської держави. На українських землях запанували загальноросійські порядки.

Згідно з другим (1793 р.) і третім (1795 р.) поділами Речі Посполитої до Російської держави відійшли Правобережна Україна і Волинь.

XVI—XVIII ст. були періодом активних міграційних процесів та освоєння нових земель. Основний рух спрямовувався з Правобережної та Західної України на Лівобережну і Слобідську. Особливо масового характеру він набув у 70—90-х роках XVIII ст. після війни між Росією і Туреччиною, а також у 60 — на початку 70-х років XVIII ст.

На територію Лівобережної і Слобідської України спрямовувався потік утікачів із Росії. Переселялись також білоруси, молдавани, болгари, серби, грузини, німці. У Києві, Ніжині, Переяславі існували колонії вірменів і греків. Спостерігалися й зворотні процеси. Населення Лівобережної України переселялося на правий берег Дніпра. Освоювалися землі басейнів річок Оскол, Красна, Деркул, Коломак, Мож і Донець. Простори від р. Синюхи до Дніпра і далі до берегів Чорного і Азовського морів заселялися і освоювалися повільно. Цей процес активізувався в 40—50-х роках XVIII ст. з поверненням запорожців і політикою російського уряду. Міграція і заснування нових населених пунктів мали стихійний (народний) та спеціально організований характер, що визначався царським урядом і місцевою владою.

Отже, на кінець XVIII ст. в основному завершилося формування національної території України.

Для розвитку аграрних відносин у другій половині XVII – XVIII ст. визначальними були зростання й зміцнення земельної власності православних монастирів, української шляхти і козацької старшини, їхня боротьба за права і привілеї російського дворянства на землю і працю селянства. Втрачаючи політичні права у сфері автономії, старшина і шляхта намагалися забезпечити економічну незалежність і зосередити увагу на нагромадженні земельних володінь і організації господарства. Економічною основою її панівного становища в суспільстві була земельна власність. Шляхта мала ті самі економічні й політичні права, що й старшина. Вона поступово розчинилася в її середовищі, займаючи посади в гетьманській адміністрації. Деякі старшини отримали шляхетські привілеї. Істотної відмінності у розвитку старшинської і шляхетської землевласності не існувало.

Загальна кількість старшинських дворів у 20-х роках XVIII ст. становила майже 0,5 % загальної кількості дворів населення Гетьманщини, а в кінці XVIII ст. – до 1 %. У середині XVIII ст. старшина Гетьманщини становила майже 21 тис. осіб.

Гетьманський уряд свою політику спрямовував на зміцнення старшинського землеволодіння, в якому вбачав опору автономії України.

Царський уряд підтримував панівне становище козацької старшини, сприяв зростанню її земельних володінь і привілеїв, але одночасно обмежував практику роздавання маєтностей гетьманами, запроваджував порядок наділення і затвердження придбаних земель лише за царськими указами та одноосібно.

Головним розпорядником земель, що стали власністю Війська Запорозького, вважався гетьман, який надавав і забирав, затверджував і скасовував надання полковників і сотників, давав дозвіл на будівництво різних підприємств, пільги на користування ними, дозволяв засновувати слободи і поселяти переселенців. Старшинські права на землю підтверджувалися чи змінювалися на Генеральній військовій раді при обранні кожного нового гетьмана, а потім розсилалися установам у вигляді статей, що регламентували аграрні відносини.

Верховним власником і розпорядником усієї землі був царський уряд, який втручався в аграрні відносини в Україні. За "Коломацькими статтями" (1687 р.) гетьмана І. Мазепи, цар мав право затверджувати гетьманські універсали на землі, гетьман не міг розпоряджатися маєтками, визначеними царськими грамотами. Протягом XVIII ст. царські грамоти, постанови Малоросійського приказу (1662 – 1722 рр.), Сенату, Малоросійської першої (1722 – 1727 рр.) і другої (1764 – 1786 рр.) колегій набули першорядного значення. Затверджені або надані ними землі не могла відібрати місцева адміністрація.

Старшинське володіння землею існувало у двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній. Спадкове ("зупольне", "вічне", "спокійне") володіння не залежало від службового становища, воно було об'єктом купівлі-продажу, обміну, дарування, застави при торгових операціях, що фіксувалися у відповідних актах.

Тимчасово-умовне володіння формувалося з царських та гетьманських надань на "ранг", "до ласки військової", "на підпертя дому". Строк, на який воно давалося, визначався формулюваннями "до ласки нашої рейментарської і військової" або "до смерті". Рангові володіння формально вважалися власністю Війська Запорозького і перебували у володінні Генеральної військової канцелярії.

Джерелами зростання старшинського землеволодіння були: займанщина вільних земель; придбання, часто примусове, або загарбання козацьких і селянських земель; гетьманські надання і пожалування царського уряду "за службу великому государю" з фонду вільних військових маєтностей.

Про зростання старшинського землеволодіння в другій половині XVII — на початку XVIII ст. свідчать дані "Генерального слідства про маєтності", проведеного в 1729—1730 рр. з метою впорядкування земельних відносин. Лише у Чернігівському, Стародубському, Ніжинському, Переяславському, Лубенському полках до 1708 р. у власність старшини перейшло 518 населених пунктів.

У 30-х роках XVIII ст. понад 35% оброблюваних земель Гетьманщини були приватною власністю старшини.

Земельна власність зростала за рахунок надань гетьманів і полковників. Гетьман Мазепа (1687—1709 рр.) видав понад 1000 земельних універсалів, гетьман Скоропадський (1708—1722 рр.) роздав 22 села з 370 селянськими подвір'ями, гетьман Д. Апостол (1727—1734 рр.) — 10 сіл з 151 подвір'ям. За матеріалами ревізії 1741 р. тільки за період 1728—1741 рр. роздано царем, Сенатом, Малоросійською колегією, гетьманами 13 544 двори посполитих у вічну і спадкову власність.

Старшина збільшувала землеволодіння за рахунок козацьких і селянських земель. Продаж землі мав примусовий характер. Землі відбиралися за несплату боргів. Збільшення примусів змушувало селян залишати землі.

У другій чверті XVIII ст. царський уряд спробував узаконити кількість подвір'їв за рангами. Указом від 1 лютого 1732 р. було приписано до рангів генерального обозного 400 подвір'їв, генеральних суддів — по 300, підскарбіїв — 300, осавула, бунчужного і хорунжого — по 200, генерального писаря — 140, судового писаря — 30, канцелярії війська і судової — 100, полковника — 150—300, сотенна старшина отримувала від 5 до 30 подвір'їв.

Старшина намагалася перетворити рангові маєтності на спадкові. Одним із шляхів досягнення цього було збереження полкових і сотенних посад у сім'ях. Так, Апостоли були миргородськими полковниками, Лизогуби — чернігівськими, Горленки — прилуцькими, Забіли — сотниками Борзнянської сотні Ніжинського полку. Великими землевласниками стали родини Кочубеїв, Золотаренків, Радичів, Миклашевських, Свічок, Гамаліїв, Маркевичів і багато інших. За гетьмана Д. Апостола основний земельний фонд було роздано. Відмінність між спадковим і тимчасово умовним володінням практично зникла.

У Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. половиною земельного фонду володіли 250 родин слобідської української старшини: Кондратьєви, Квітки,

Донець-Захаржевські, Шидловські, Перехрести та ін. Багато маєтків мала харківська поміщиця велика княгиня Єлизавета Петрівна, пізніше російська імператриця.

Власниками великих латифундій були гетьмани. Про розміри їх володінь свідчить "Табель", складений в 1764 р. після скасування гетьманату в Україні. І. Мазепа мав подвір'їв посполитих 1965, І. Скоропадський — 19 882, Д. Апостол — 9103, К. Розумовський — 9628, полковник, наказний гетьман П. Полуботок — 3200. У російських губерніях І. Мазепа мав 20 тис. кріпосних селян, К. Розумовський — понад 45 тис.

Петро І наділяв маєтками сербських, чорногорських, волоських дворян, які під час Прутського походу 1711 р. перейшли на бік Росії (Д. Кантемір та ін.). Великими землевласниками в Гадяцькому полку стали серби М. і Г. Милорадовичі.

У 1742 р. для управління маєтностями царської сім'ї, російських землевласників, іноземців була створена "комісія", що безпосередньо підпорядковувалася Малоросійській канцелярії. Після скасування гетьманату рангові землі діставалися російським вельможам.

У Слобідській Україні російські дворяни, духовенство, службові люди володіли землями з другої половини XVII ст. (Абрамови, Тев'яшови, Морозови, Алферови). Російським членам гетьманського уряду (1734—1750 рр.) належало 832 подвір'я. З'явилася група власників прибалтійського походження (Девіц, Сасов, Гондриков). У 1767 р. у Слобідській Україні власників українського походження було 298, російського — 32, іноземного — 29.

Царський уряд у 50-х роках XVIII ст. почав захоплювати запорозькі землі та заселяти їх сербськими і німецькими колоністами. Аграрну політику місцевої влади визначав "План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення" (1764 р.). Після зруйнування Січі (1775 р.) частина запорозьких земель була подарована царським вельможам. Кожен дворянин міг отримати 1500 десятин, якщо за кілька років заселить на ній не менше 13 подвір'їв селян.

У 80-х роках XVIII ст. розпочалася колонізація причорноморських і приазовських степів та Криму переселенцями з України, Росії, Туреччини. Землеволодіння беїв, мурз залишалися на правах спадщини, а населення прирівнювалося до державних селян. Дворяни, чиновники отримували в дар наділи по 1,1 тис. десятин за умови заселення їх селянами, які отримували по 58 десятин і відробляли по два дні панщини. В 1797 р. в Криму та Північній Таврії було роздано не менше ніж 625 тис. десятин землі.

Протягом другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. значно зросло монастирське і церковне землеволодіння за рахунок придбання й захоплення козацько-селянських та громадських земель. За даними "Генерального слідства про маєтності", в 1729—1730 рр. у 9 полках (крім Стародубського) монастирям належало 305 маєтків і 11 073 подвір'їв посполитих, що становило понад 20% загальної кількості подвір'їв.

Гетьмансько-старшинська адміністрація намагалась обмежити монас-

тирське землеволодіння. З подання гетьмана Д. Апостола царський уряд указом 1728 р. заборонив духовним землевласникам купувати землю, лише приватним особам дозволив заповідати її монастирям. Монастирі мали монопольне право на винокуріння і торгівлю горілкою в своїх маєтках. Церква домоглася права на безплатне володіння частиною громадських земель у вигляді дарувань. Общини виділяли священикам подвір'я, поля, сіножаті для ведення господарства.

Певна частина маєтностей належала містам, членам міських управ. За гетьманськими універсалами, вони могли на юридичній основі експлуатувати селян, користуватися сіножатями, риболовними угіддями, млинами, лісами. У містах ділянки належали цехам. У випадку купівлі-продажу власником цих земель було "цехове товариство від старшого до меншого". Багаті міщани скуповували землю у міщан, селян, козаків. Випадки надання гетьманами земельних наділів купцям були нечастими. Один з перших універсалів видав І. Мазепа в 1688 р. стародубському купцеві Спиридонову (Шараю). Проте протягом XVIII ст. міське землеволодіння зменшилося внаслідок загарбання старшиною, особливо коли права міст не підтверджувалися царськими жалуваними грамотами.

Козацтво, як і в роки Хмельниччини, було привілейованим станом Лівобережної та Слобідської України. Чисельність козацтва не була постійною, вона то зростала, то зменшувалася. За статтями Б. Хмельницького, реєстрових козаків було 60 тис., І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Мазепи — по 30 тис. Після Мазепи пункт "чисельність козаків" у гетьманських статтях був усунений. За ревізією 1723 р., в компутах десяти полків (131 сотня) Лівобережної України було 55 240 козаків. У 1735 р. під час російсько-турецької війни головнокомандувач російської армії фельдмаршал Мініх скаржився, що чисельність боєздатних козаків дорівнювала лише 20 тис. У 1764 р. в зверненні до Катерини II при вступі на престол старшина вказувала, що знайдеться лише 10 тис. козаків, які можуть служити у війську.

У Слобідській Україні в 1700 р. в п'ятьох полках було 3500 козаків, у 1723 р. в чотирьох полках, крім Острозького, — 75 898 козаків. Козаки зберігали земельні наділи, що мали до Визвольної революції, вони купували, освоювали шляхом займанщини нові землі. Цим правом користувалися переселенці з Правобережної України. В Слобідській Україні козацька власність формувалася за рахунок урядових дарувань. Так, у 1659 р. новоприбулим надавалося: отаманові — 15 десятин землі, осавулам — 13,5, простим козакам — 12. Чугуївські козаки отримали по 30 десятин землі, крім цього ліси і сіножаті.

До початку XVIII ст. суд Гетьманщини визнавав право займанщини при виникненні земельних суперечок. У Слобожанщині займане право було скасоване рішенням князя Шаховського, затверджене царським указом (1735 р.). Козацькі заїмки були визнані, хоч на них і не було документів. Необхідно було лише записати їх у полкових канцеляріях протягом року.

Після Визвольної революції почався процес поступового обмеження прав козаків на землю та їх знеземлювання. Козацькі та селянські землево-

лодіння розмежовувалися. Старшина, використовуючи місцеву та царську адміністрацію, відмовлялася визнавати право козаків і селян вільно розпоряджатися землею, скуповувала її, відбирала за борги.

Одночасно старшина змушувала козаків безплатно працювати в своїх маєтках: орати землю, косити траву, заготовляти сіно і дрова, доглядати за худобою, брати участь у будівельних роботах, забороняла їм торгувати горілкою, замість своїх рангових селян віддавала козаків на військову службу, записувала в посполиті. Козаки давали старшині так звані ральші-подарунки, часто на Великдень, Різдво, спочатку натурою, з кінця XVII ст. — грішми.

Згідно з ордером гетьмана К. Розумовського про проведення в 1753 р. ревізії в Лівобережній Україні, козацько-селянське населення за майновою ознакою поділялося на: 1) можногрунтових і знатного промислу, які мали не менш як 50 десятин землі, хутори з сіножатями та луками, кінські, овечі заводи, пасіки або товару на суму до 1000 крб.; 2) середньогрунтових і середнього промислу, які мали не менш як 20 десятин землі, заводи або до 500 крб. товару в крамницях; 3) малогрунтових і малого промислу, які не мали до 20 десятин землі, а доходу з промислів і торгівлі — 200 крб.; 4) нішетних, які мали від 2 до 4 десятин землі; 5) крайньоніщетних, які землі не мали, жили в подвір'ях з городів або у безподвірних хатах без городів, займалися заробітками.

Козаки поділилися на виборних і підпомічників. Це було закріплено універсалом І. Мазепи (1701 р.) та підтверджено спеціальним розпорядженням "Правління гетьманського уряду", який затвердив царський указ (1735 р.).

Виборні, в свою чергу, поділялися на виборних козаків "без всякой подмоги" і виборних "с подмогой", яких частково або повністю мали забезпечувати підпомічники. До виборних без підмоги належали козаки, що мали орне поле, сіножаті, ліс, худобу, млини, пасіки, винокурні або "знатні" та "середні" промисли. Виборними з підмогою вважалися козаки, що мали орне поле не більше ніж 5 четвертей посіву (2,5 десятини). До підпомічників належали ті козаки, які не мали грунтів, промислів, а мали лише свої хати, а також ті, хто мав дозвіл від влади виставляти за свій кошт іншу особу. Кількість підпомічників поступово зростала.

Господарське становище козаків погіршувалось у зв'язку з тим, що крім військової служби, вони брали участь у всіх війнах Російської держави, охороняли південні кордони від татар. У статтях гетьманів І. Скоропадського (1722 р.), Д. Апостола (1728 р.) поряд з підтвердженням прав і привілеїв козаків зазначалося про постої офіцерів і солдатів російської армії в дворах простих козаків, виконання ними гужового примусу. Козаки брали участь у так званих командираціях — будівництві та ремонті каналів, фортець. На будівництві Ладозького каналу працювало 20 тис. козаків, половина з яких не повернулася додому. Щороку в спорудженні Української оборонної лінії (1731 – 1733 рр.) брало участь 25 тис. лівобережних козаків, слобожани давали по одному козаку з 10 дворів. Тяжкою була служба на цій лінії. Гетьман К. Розумовський просив у 1751 р. звільнити лівобережне

козацтво від неї. В 1759 р. майже 13 тис. козаків були у від'їзді у зв'язку з військовою службою, в 1778 р. — 10 тис. Це призводило до запустіння господарств, в яких козаки жили та утримували сім'ї. Вони були змушені залишати військову службу, виходити з козацького стану (виписники), займатися промислами, торгівлею, йти на заробітки.

Необхідність збереження козаків як дарової військової та робочої сили змушувала уряд обмежити скуповування земель у козаків. "Решительные пункты" (1728 р.) гетьмана Д. Апостола забороняли відбирати у козаків і селян успадковані та куплені землі. Царські укази 1739 — 1741 рр. забороняли в Гетьманщині купувати землі рядових козаків. У 30-х роках XVIII ст. було заборонено скуповувати землі козаків у Слобожанщині. Проте на практиці нічого не змінилося. В 1754, 1760, 1761 рр. гетьман К. Розумовський видав спеціальні ордери, за якими старшині дозволялося залишити у себе куплені у козаків землі. Сенат був змушений в 1764 р. спеціальною грамотою наказати гетьманові Розумовському оформити купчі документи на всі придбані у козаків землі. В середині 60-х років видавалися розпорядження для покарання покупців козацьких земель "отнятием грунта, лишением денег, за оний заплаченний". Землі козакам поверталися безплатно.

Царський уряд 16 квітня 1728 р. видав указ, який забороняв переводити козаків у посполиті. Указ 1735 р. наказував Генеральній військовій канцелярії визволити "закріпачених козаків" (козак, що був посполитим 15 років, міг ним залишатися назавжди). Гетьман К. Розумовський був змушений видати універсал (1754 р.), що обмежував насильства та зловживання старшини щодо козаків. У 1783 р. після юридичного оформлення кріпосного права царський уряд перевів підпомічників у категорію державних селян: козаки зберегли особисту свободу та право на володіння землями, але сплачували податки та відбували відповідні примуси. Заможні виборні козаки або перейшли до стану козацької старшини, або записувались у міщани, займалися ремеслом, торгівлею, що вела до капіталізації їхніх господарств.

Селяни Української держави поділялися на приватних, рангових, вільних військових сіл і містечок, ратушних, або магістратських. У перші десятиліття після Визвольної революції більшість селян (до 80% залежно від полку) становили жителі вільних військових маєтностей. Селяни могли вільно переходити до козацького стану. Проте вже за гетьманування І. Самойловича (1672 — 1687 рр.) російський уряд у 1674 р. заборонив вписувати селян у козацькі реєстри. Гетьман І. Мазепа також не дозволяв козацькій адміністрації "в козацтво приймати" посполитих. У 1764 р. на Лівобережжі було 65 401 козацьких дворів, а селянських — 114 943. У Слобожанщині більшість населення становили посполиті.

Змінилось майнове становище селян. За переписом 1666 р. селян за господарською ознакою поділили на три групи: орних, які обробляли землю власною худобою; ремісників; бобилів, які не мали робочої худоби або мали вола чи коня.

Основою господарювання, одиницею при ревізіях, сплаті податків було подвір'я, в якому часто мешкало кілька сімей.

Селяни вільних військових сіл вважали землю, яку обробляли, своєю власністю. В другій половині XVII — на початку XVIII ст. її вільно передавали у спадок, дарували, продавали, купували. В приватновласницьких, тимчасово-умовних володіннях право селян на користування землею було обмежене, а при купівлі-продажу землі передавалося лише право на її володіння з наявними примусами на користь власників землі.

Зростання земельної власності старшини та монастирів призводило до знеземелювання селян. Вільні військові маєтності передавалися в приватні руки. Проте старшина отримувала права не тільки на особистість селянина і його землю, а й на частку селянської праці, що виражалася в певних примусах і платежах. Ствердити право власності можна було шляхом придбання або прямого загарбання землі, про що свідчать документи того часу.

З кінця XVII ст. суд не визнавав звичаєвого права селян на землю й посилався на Литовський статут, який залишався основою чинного права в Гетьманщині та феодально-кріпосницькі принципи якого задовольняли українську старшину. Вона неодноразово просила царський уряд затвердити Литовський статут як основний юридичний кодекс Української держави. В універсалі 1708 р. гетьмана І. Мазепи зазначалося, що селяни, які покинули маєток, втрачали всі права на землю. В офіційних документах заборонялося купувати та брати під заставу землі посполитих без дозволу володільців землі. В 1727 р. Генеральна військова канцелярія постановила, що землі селян після їх відходу залишаються у власника маєтку.

Знеземлювання селян відбувалося швидше, ніж козаків. Після Визвольної революції в середині XVII ст. 80—90% селян мали землю. За матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії (1765—1769 рр.), старшинські, монастирські, казенні селяни поділялися на тих, хто мав землю, і безземельних. Власники наділів передавали землю у спадок, в оренду, купували та продавали, організовували хутори. Зросла чисельність заможних селян, які сконцентровували значну частину наділної землі та худоби. Безземельні посполиті або займалися землеробством на старшинській, монастирській, казенній землі, що виділялась їм у тимчасове користування, або жили за рахунок продажу робочої сили. Деякі безземельні селяни тримали багато худоби, пасік, займалися ремеслами, промислами. Окремі з них мали до 30—40 голів рогатої худоби, 20—30 свиней, 30—40 коней, до 300 овець. Деякі селяни, так звані служителі, не мали ніякого господарства і постійно жили в маєтках старшини або "на пропитання", або за річну плату (2—10 крб.).

Продовжувало існувати землеволодіння громад, що об'єднували всіх мешканців села — козаків і селян. Юридичне угіддя під назвою "вільних", "громадських", "мирських" вважалися власністю Війська Запорозького. Община розпоряджалась угіддями, лісами, озерами, розподіляла їх, продавала громадникам або стороннім особам, давала дозвіл на будівництво гребель, млинів, рудень, видавала листи на право передання або користування землею. Ті члени громади, які не мали орної землі, обробляли общинні землі. В середині XVIII ст. ці землі занепали під наступом гетьмансько-старшинської

адміністрації, яка або скуповувала їх, або оголошувала землі вільними та захоплювала їх.

У північній частині Лівобережної та частково Слобідської України зберігалося сябринне землеволодіння. В спілку сябрів входили в основному родичі, але були спілки й чужих людей. Члени об'єднання спільно господарювали, проте кожен володів і розпоряджався своїм паєм. Вступ до спілки, вихід, передання, продаж землі здійснювалися за згодою усіх членів спілки. Сябринство існувало й серед старшини, багатих козаків, при спільному придбанні землі, млинів, паїв, членів спілки. В 60-х роках XVIII ст. до 40 % орної землі було в сябринному володінні. Однак до кінця XVIII ст. воно поступово зменшилося, панівною стала індивідуальна власність на землю.

У 1765 р. царський уряд видав маніфест про генеральне межування — точне визначення земельних володінь землевласників, козаків, селян, церкви, міст. Воно проводилося до 1861 р. і було юридичною основою поземельних відносин.

З кінця XVII — протягом XVIII ст. відбулися значні зміни в правовому становищі селян. Поступово поширилася та утвердилася феодальна рента, зокрема відробіткова.

У 30—60-х роках відробіткова рента стала триденною, під час польових робіт — щоденною, а в другій половині XVIII ст. досягла п'яти і більше днів на тиждень. Відробіткова рента поєднувалася з натуральною і грошовою, розміри яких фіксувалися.

На чинші перебували посполиті ратушних і магістратських сіл, північних районів, де земля була мало придатна для землеробства.

Вихідці з Росії, України, Білорусії, які поселялися на слободах, звільнялися від примусів на 2—3 роки, а потім виконували всі обов'язки посполитих.

У другій половині XVIII ст. почали застосовувати місячину, коли у селян забирали наділи землі та вони працювали на доменіальній землі за натуральну щомісячну плату.

Політика гетьманської адміністрації та царського уряду позбавляла селян права переходити на інші місця. В універсалі до старшини Полтавського полку (1706 р.) І. Мазепа наказував розшукувати селян, які вийшли із старшинських маєтків, повертати назад, відбирати майно й карати їх. Сенатські укази потребували повернення на попереднє місце проживання старшинських і монастирських селян на Лівобережжі та Слобожанщині. У проекті збірника законів "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.) старшина, прагнучи юридично оформити своє економічне панування, записала, що селяни повинні завжди "послушание й повинности" віддавати своїм володільцям, останні мали можливість карати селян, давати дозвіл йти на заробітки.

З середини XVIII ст. наступ на селян посилився. Універсал гетьмана К. Розумовського від 22 квітня 1760 р., підтверджений царським указом 1763 р., забороняв селянам без дозволу власника маєтку переходити на нові місця. Ще одним кроком у цьому напрямі був Рум'янцевський опис Малоросії (1765—1769 рр.), за яким визначалася належність населення до різних станів.

Остаточне юридичне закріпачення селянства на Лівобережжі та Слобожанщині відбулося згідно з царським указом від 3 травня 1783 р. В ньому зазначалося, що селянин повинен "залишатися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою ревізією". У південноукраїнських землях кріпацтво юридично було оформлено в 1797 р. Встановлювалася триденна панщина із збереженням всіх натуральних і грошових примусів.

В Українській гетьманській державі, Слобідській Україні земельні володіння були непривілейованими. Вони грунтувалися не на грамотах і документах, а на реальному володінні. Питання юридичного закріплення прав на землю було нерозривно пов'язане з проблемою нобілітації старшини, оскільки за російськими законами дворянство монопольно володіло землею. У "Глухівських статтях" (1669 р.) був пункт про надання в майбутньому дворянського звання козацькій старшині. У "Коломацьких статтях" (1687 р.) вона вже прирівнювала себе до службового дворянства та просила царський уряд підтверджувати права на володіння землями, отриманими від гетьмана. Проте уряд довго негативно ставився до нобілітації української старшини, видавав грамоти на землю окремо кожному прохачу та затягував вирішення питання про зрівняння української старшини в правах із російським дворянством. Відома заява Сенату, що в "Малой России дворян нет".

У 1726 р. за розпорядженням із Петербурга була проведена офіцерська ревізія з метою визначення земельних маєтностей і перевірки прав власності. В "Решительних пунктах" 1727 р. гетьмана Д. Апостола висувалося питання про перевірку прав володільців маєтностей, зокрема тимчасовоумовних, і упорядкування земельних відносин. У 1729 — 1730 рр. було проведено "Генеральне слідство про маєтності". Всі землі були поділені на шість категорій: 1) приватновласницькі; 2) рангові; 3) монастирські; 4) ратушні; 5) вільні військові; 6) спірні. Власники рангових маєтностей, які не могли довести права на них, повинні були їх повернути. Старшина отримувала юридичне закріплення права на землю, якщо доводила законність придбання. Д. Апостол просив царський уряд "об уравнении малороссийских чинов с русскими табельними".

Після Визвольної революції (1648 — 1676 рр.) термін "шляхетство" не вживався в Українській державі. За Петра I він поширився в Російській імперії й козацька старшина прагнула закріпити його за собою законодавчо. У проекті збірника законів "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.) шляхетські права визнавалися за всіма категоріями старшини та їхніми дітьми й духовенством. Проте, оскільки цей документ обгрунтовував право Лівобережної України на самоврядування в межах Російської імперії, його не було затверджено.

Старшина робила спроби домогтись юридичних прав на землю, звертаючись до російських імператриць Єлизавети Петрівни (1742 р.) і Катерини II (1764 р.). Проте ці клопотання було відхилено, хоч формально дворянські права визнавалися, бо царський уряд постійно підтверджував права старшини на землю. Юридичною підставою для претензій старшини став Рум'янцевський опис Малоросії (1765 — 1769 рр.).

З другої половини 60-х років XVIII ст. царизм змінив негативне ставлення до нобілітації старшини й реалізовував заходи щодо відокремлення її від козацького стану. У 1764 р. офіцерські чини та статус дворянства отримала старшина Слобідської України у зв'язку з ліквідацією козацьких полків.

Із скасуванням деяких указів адміністративно-територіального ладу Лівобережної України царський уряд остаточно зрівняв права старшини з російським дворянством. Указом від 26 жовтня 1781 р. на ім'я генерал-губернатора Лівобережної України П. Рум'янцева право участі в місцевій адміністрації та суді належало дворянам, "вотчини і поместья свои в тех губерниях имеющим". Отже, старшина здобула всі права, що мало російське дворянство. У 1783 р. було видано указ про закріплення за старшиною прав на селян і перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні; в 1784 р. — указ, за яким рядові козаки мали окремий суд. "Жалувана грамота дворянству" (1785 р.), що поширювалася на Слобожанщину, Лівобережжя і південно-українські землі, свідчила про завершення нобілітації української старшини. Вона мала право володіти землею, селянами, засновувати підприємства, організовувати ярмарки і торги, була звільнена від податків, обов'язкової військової служби, не могла підлаватися тілесним покаранням. У кінці XVIII ст. на Лівобережжі нараховувалося близько 100 тис. українських дворян. 130 землевласників мали понад чверть мільйона кріпосних, зокрема Забіли — 4400, Жураковські — 4826, Милорадовичі — 13 180, Родзянки — 16 000, Кочубеї — 16 200, Скоропадські — 25 670, Безбородьки — 31 290.

Отже, аграрний розвиток Української гетьманської держави протягом другої половини XVII — XVIII ст. відбувався під визначальним впливом економіки феодальної Російської держави. Було знищено землеволодіння селян. Повторно утвердилися феодальна земельна власність і кріпосне право. Старшина домоглася нобілітації та спадкової власності на рухоме й нерухоме майно, перетворилася на привілейований стан.

У результаті Визвольної революції українського народу середини XVII ст. західноукраїнські землі не ввійшли до Української козацької держави. Галичина залишилась у Речі Посполитій, Північна Буковина належала Молдавському князівству, васалу Туреччини, Закарпатська Україна була у складі Угорщини і потрапила в залежність від монархічної Австрії.

Протягом другої половини XVII ст. за Правобережну Україну точилася боротьба між Польщею і Туреччиною. Трактатом "Про вічний мир" 1686 р., за Андрусівським договором (1667 р.), рішення якого були підтверджені, Галичина, Північна Київщина, Волинь залишились у складі Речі Посполитої, султанська Туреччина захопила Поділля, Південна Київщина і Брацлавщина були оголошені нейтральною зоною. Після Карловицького конгресу 1698 — 1699 рр. Правобережна Україна, Волинь і Галичина входили до складу Речі Посполитої. На цих землях зберігався адміністративний поділ на воєводства Київське, Волинське, Брацлавське, Подільське, Руське й Белзьке.

Відбулись істотні зміни в земельних відносинах на Правобережжі. У Руському, Белзькому воєводствах збереглося феодальне землеволодіння. Однак значна частина земель була спустошена і не використовувалася. Землі

Подніпров'я від Києва до Чигирина обезлюдніли. Подільські землі спустошувалися набігами татар. У Брацлавському, південно-східних районах Київського воєводства велике й середнє феодальне землеволодіння було в основному ліквідовано. Селяни стали фактичними власниками землі. У Волинському, північно-східній частині Київського воєводства феодальне землеволодіння значно зменшилося, зокрема у Київському чисельність шляхти з 1648 по 1683 р. скоротилася з 380 до 260, а магнатів — до 15 родин.

З відновленням козацтва на Правобережжі (рішення польського сейму 1685 р.) почалася народна колонізація земель на південь від р. Рось. Переселенці з Лівобережної України, Полісся, Волині, Галичини, Молдавії записувались у козаки, займали та освоювали землі, хто скільки міг. Формувалося козацьке та селянське землеволодіння.

Після остаточного утвердження Речі Посполитої на Правобережжі (Прутський мир 1711 р.) почалася магнатська колонізація земель. Перша половина XVIII ст. — це період утвердження та зміцнення феодальної власності в Правобережній Україні.

Продовжували існувати королівська (державна), магнатська, шляхетська, церковно-монастирська землевласність. Діяв принцип абсолютної неподільної спадкової шляхетської власності. Нешляхетська власність заборонялася. Власність на землю давала право влади над підданими. Цей порядок був затверджений Конституцією 1768 р. у "Правах кардинальних" (додаток до Конституції), де було записано про непорушність влади і власності шляхетського стану на спадкові землі та їхніх підданих. Згідно із статутними правами ці землі ніколи не повинні бути відібрані чи зменшені. Під час продажу, оренди, застави феодальних маєтків предметом угоди була не земля, розміри якої не вказувались, а села з усіма належними їм правами, фільварками, будовами, промислами, підданими та їхніми повинностями.

Великим землевласником залишалася польська корона. В Київському воєводстві в 60-х роках XVIII ст. королівщина становила третину всіх дворів. У Галичині в кінці XVIII ст. королівщині належало близько 15% доміній (складне об'єднання сіл, міст, фільварків, ключів, підприємств, роз'єднаних територіально і пов'язаних єдністю власності та влади магната). Фактично королівщиною володіли магнати (за умови сплати четвертої частини прибутків — кварти).

Основним земельним фондом володіла шляхта. За даними першого австрійського перепису (1773 р.), в Галичині нараховувалося 6450 фільварків, об'єднаних 1900 доміній. З них близько 1500 домініїй (5300 фільварків) належало шляхті, чисельність якої становила 19 тис. родин (95 тис. чоловік), або 3,6 % населення краю.

Справжніми власниками землі в Галичині і Правобережжі були магнати Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чарторийські, Понятовські, Замойські, Сангушки, Тишкевичі, Жевуські, Браницькі, Осолінські, Радзивілли, Стадницькі та ін. Дані за 1785 р. свідчать про те, що 40 магнатських сімей Галичини володіли близько 2800 фільварками, або більше ніж половиною приватних маєтків. У середині XVIII ст. близько 40 магнатських родин володіли 80 % території Правобережної України.

У Правобережній Україні лише незначній частині шляхти вдалося повернути колишні землі. Станом на 1785 р. шляхта-пани (260 сімей) володіли 1600 фільварками, шляхта односельна — 300, шляхта дрібнопомісна (900 сімей) — 600 фільварками.

Більшість шляхти (близько 12 тис. сімей) становила загородова і безземельна шляхта — шляхта-голота. Це були нащадки староруських бояр, вільних поселенців, жителі шляхетських сіл, що здобули нобілітацію. Вони в основному "сиділи" на дрібних наділах землі або тільки у садибах — загородах, виконуючи чиншові повинності, дрібні послуги для власника землі. В XVIII ст. на Тернопільщині, Прикарпатті було багато "бояр", вільних від повинностей, які поступово злилися з чиншовою шляхтою.

Більшість шляхти стримувала маєтки на умовах васальної залежності, оренди, служила управителями, економами, адміністраторами, у воєнних загонах магнатів.

Великими землевласниками були духовні феодали. У Київському воєводстві 8 монастирів володіли 74 селами. У Галичині монастирі, церкви мали великі земельні володіння, проте більша частина їх належала римсько-католицькому духовенству. Греко-католицькі священики за матеріальним становищем майже не відрізнялися від селян і виконували службові обов'язки як різновид панщини.

У Закарпатській Україні земельна власність належала угорським, німецьким, молдавським феодалам. Так, четверта частина всіх поселень Закарпаття (200 міст, 4 містечка) входила до Мукачево-Чинадієвської латифундії графа Шенборна. У другій половині XVIII ст. у Закарпатті нараховувалося понад 6 тис. родин шляхти. У Північній Буковині великими землевласниками були монастирі, бояри молдавського походження. Середні та дрібні землевласники були українського походження.

Характер селянського землеволодіння мав свої особливості. В Галичині земля доміній поділялася на двірську (фільваркові поля) і селянського користування. Залежні українські селяни не мали права спадкового володіння та розпорядження землею. Вони лише "сиділи" на землі, маючи право посілості й користувалися наділом доти, доки виконували примуси на користь двору. В спадок передавалися повинності, від виконання яких залежало користування землею. Селянські поселення входили до складу доміній як їх частина. Громади існували не як економічна спільність, а як двірська.

У Придністровських районах зберігалося перемінне землекористування. Щороку селянським дворам надавалося стільки землі, скільки вони могли обробити, виходячи з наявності робочої сили, худоби. У деяких районах Східної Галичини, зокрема в Косівській волості, існувало закупне землекористування. Закупний підданий мав право спадкового користування землею з твердо встановленими примусами.

У Правобережній Україні козацьке землеволодіння було знищене в кінці XVII – XVIII ст. До середини XVIII ст. селяни втратили право власності на землю.

На території Брацлавського, південно-східної частини Подільського, Київського воєводств відновлення феодальної власності здійснювалося за рахунок організації слобід. Селяни на 4—6 років звільнялися від примусів, створювали своє господарство. Оскільки це були в основному втікачі, феодали давали позику у вигляді хліба, худоби, знарядь праці. Двірських земель не було, магнатське господарство складалося з промислів і промислових підприємств. Протягом 30—60-х років XVIII ст. скоротилися строки слобід, запанувала фільварково-панщинна система господарства. Магнатські маєтки з переважанням доменіальних земель панували у Волинському, північно-західній частині Подільського і Київському воєводствах. Протягом XVIII ст. вони поширилися по всьому Правобережжі.

Незначні земельні володіння належали містам. Львів продовжував володіти 13 тис. моргів землі на основі королівських грамот XIV—XV ст. Міщани міст користувалися землею з чиншовими примусами.

Основними групами селян за підданством були державні та приватні, що перебували у спадковій власності земельної шляхти. Так, у Галичині на кінець XVIII ст. державних селян було 22 %, а приватних — 78 % загальної кількості сімей.

Селянські господарства різнилися між собою і за господарськими функціями в фільварково-панщинній системі.

Залежно від забезпеченості землею і робочою худобою кмети (рольники) поділялися на парових, поєдинкових, піших. У Галичині парові селяни, як правило, користувалися наділом у 16—24 моргів польової землі та 4—8 моргів сіножаті, мали три-чотири голови робочої худоби. Поєдинкові отримували в користування половинний наділ і працювали у фільварку з одним конем. Піші "сиділи" на чверті наділу, працювали на ручних роботах. Більшість селян становили мало- та безземельні коморники, загородники, халупники, які не мали орної землі, користувалися городами і громадськими пасовищами. Комірники не мали ні землі, ні городу, жили або в своїх хатах, або у заможного селянина, були обов'язковою частиною господарства кметів на правах батраків. Пани примушували кметів мати коморників, які допомагали виконувати феодальні примуси. В другій половині XVII ст. майже третина селянських господарств була безземельною, повні наділи мали лише 2 % кметів. У середині XVIII ст. кількість безземельних господарств дорівнювала майже половині. Згідно з даними земельного кадастру 1786—1789 рр. у Галичині одна селянська родина в середньому користувалася 16,42 морга землі.

Розміри землі, що перебували в користуванні селянських господарств на Правобережжі, були різними. У Подільському воєводстві паровий наділ дорівнював 7,5 – 13 десятин, поєдинковий — 2,7—7,5, піший — 1,8—0,3 десятини. Були селяни, які володіли наділами в 15—25 десятин, 58 % селянських господарств не мали землі. Середня забезпеченість селянських господарств робочою худобою була низькою — 1—2,5 голови. Так, у маєтках південно-східного Правобережжя 67,3 % селянських господарств були безтягловими або однотягловими, 30,7 % мали по 2—3 воли і лише 2 % господарств — від 4 до 17 волів.

Майже половина селян Закарпатської України володіла 1/4 і ще меншою частиною земельного наділу. Чисельність безземельних і безтяглових господарств (так званих желярів і піджелярів) зросла з 2/3 в кінці XVII ст. до 80 % у середині XVIII ст. Один кінь припадав на 17, один віл — на 2 господарства. Свиней було по одній голові на дві сім'ї, овець і кіз — по одній, корів — менше, ніж по одній на сім'ю. Втратило свої привілеї особисто вільне населення Закарпаття ("лібертині") та Буковини ("решезі").

Залежно від майнового стану селянських господарств визначалися розміри феодальної ренти. В Галичині на кінець XVII ст. звичайна, дарова, шарваркова у королівщині панщина становила в середньому 78 днів на рік, у приватних маєтках — 133 дні. Одне селянське господарство обробляло 2 га двірської землі. До панщини належав тижневий примус (близько 14 днів, або 8 злотих). З усіх кріпосних примусів на відробіткову ренту припадало 68,2 %. Селяни сплачували грошовий чинш за користування пасовищами і лісами (26,6 %), данину зерном (осип) (1,7 %), пряжею (2,2 %), продуктами харчування (1,3 %), виконували роботу у дворі, відбували варту. Селяни королівщини постачали рекрутів і обробляли їх поля. Селяни церковних маєтків утримували військові частини. Всі селяни платили державні податки — подимне, церкву десятину.

У карпатських районах кріпосне право існувало на основі так званого волоського права. Селяни були власниками рухомого майна, їх залежність виявлялась у вигляді чиншу, праці на промислових підприємствах своїх власників. Орної землі у селян часто не було, основним багатством вважалася худоба.

На Правобережній Україні з утвердженням фільварково-панщинної системи в кінці 60-х років XVIII ст. панівною стала відробіткова рента. На Волині селяни із загальним наділом в 1/4 — 1/6 волоки відробляли 3 — 4 дні влітку і 2 — 3 дні взимку.

Розміри грошової ренти визначалися за тяглом. Для піших вона становила 4, для тяглових — 6 — 18 злотих. Селяни, які мали 5 — 6 волів, платили 30 — 40 злотих. Отже, для аграрних відносин у західних і правобережних українських землях другої половини XVII — XVIII ст. було характерним зростання й зміцнення феодальної власності на землю, її концентрація в руках магнатів. Розвиток господарства відбувався на основі фільварково-панщинної системи, що на кінець 60-х років XVIII ст. поширилася по всій території. В західноукраїнських і правобережних північно-західних землях продовжувала панувати відробіткова рента. У північно-східних районах Правобережної України еволюція йшла від особистої свободи селян до слобід, грошової, відробіткової ренти, що свідчило про повторне закріпачення селян. Відбувалося майнове розшарування селян, збільшення чисельності мало- та безземельних, зміцнення заможних за рахунок оренди землі. Головна роль в організації виробництва перейшла від селянського до феодального господарства.

Провідну роль в економічному житті України продовжувало відігравати сільське господарство. Хліборобство розвивалося в основному екстен-

сивне, за рахунок освоєння пусток, луків, заболочених місць, нових земель у Наддніпрянщині, Лівобережжі, Слобожанщині, Північному Причорномор'ї. На всій території України існувала дво- і трипільна системи рільництва з локально-територіальними варіантами. В степовій зоні домінувала перелогова система, що еволюціонувала в парову. В районах Полісся, Волині, Карпат застосовувалася підсічна система. В кінці XVII — на початку XVIII ст. на обробіток однієї десятини землі за трипільною системою витрачалося 10, за підсічною — 70 днів.

Став інтенсивнішим спосіб підживлення грунту. За Литовським статутом 1529 р., удобрені грунти коштували вдвічі дорожче за неудобрені. У Галичині в XVIII ст. було три види удобрення грунту: поправлення (внесення гіпсу, вапна), угноєння (внесення гною, приорювання зеленого добрива), обробіток грунту (посилення його родючості за допомогою орних знарядь). Найпростішим способом підтримання родючості грунту було виділення орних площ під пасовища. У Бойківщині, Лемківщині, Полтавщині існувала практика, коли частину поля займали під овес, на другий рік на ній випасали худобу. В Прикарпатті землю під пасовищами використовували один-два роки. У Карпатах практикувалося кошарування худоби, особливо овець. За трипільною системою грунт підживлювали раз на три роки під озимі культури.

Для підвищення родючості грунту використовували різні форми сівозміни. Парове поле займали лише житом, яке замінювали ярими культурами, потім залишали для толокування. Після вівса земля виснажувалася і заростала травою. З появою картоплі трипілля видозмінилось у чотирипілля або нерегулярну парову систему. У сівозміну вводили технічні культури. В маєтках великих землевласників почали запроваджувати багатопільну систему.

Головним знаряддям обробітку землі залишався традиційний український плуг, в який впрягали по три-чотири пари волів, а у легкий німецький — чотирьох коней. Поряд з плугом у південному Поліссі й зоні Лісостепу застосовували безполозові, одно- та багатозубі (грабле- і бороновидні) рала. Ними орали м'який грунт або культивували його, впрягаючи одного-двох волів або коней. Застосовувалась двозуба соха. Вдосконалювались і мали регіональну специфіку ручні знаряддя: мотики, сапи, заступи. Сіяли й збирали врожай вручну за допомогою традиційних знарядь — серпа, коси, грабель, вил, ціпа. Поширилася молотьба на відкритому току в полі за допомогою худоби. З XVII ст. для очищення зерна почали застосовувати дерев'яні млинки. Дотримувалися чотириетапної сезонної оранки: 1) весняна оранка під парові культури; 2) оранка чорного пару; 3) літня оранка толоки і обробіток стерні під озимі культури; 4) зяблева оранка. Внаслідок слабкої забезпеченості тягловою силою основна маса селян обробляла землю супрягою, об'єднуючи тягло кількох господарств.

Хліборобство в Україні мало в основному зерновий характер. Як і раніше, культивували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох. Встановилася стійка структура посівів. У Галичині овес становив 34 % обсягу посіяного

зерна, жито — 24, ячмінь — 16, гречка — 12, пшениця — 9 %. Посіви озимини займали 1/3 площі. У фільварках Правобережжя жито становило до 40 % посіяного зерна, овес — 25—35, пшениця — 10—12, гречка — 12—13, ячмінь — 9—12 %.

Зросли посіви технічних культур: коноплі, льону, тютюну. За гетьмана Скоропадського за наказом Петра I була спроба перетворити південну частину Лівобережжя на район високоякісного тютюнництва. Поблизу міста Ромни створили зразкову плантацію, до якої приписали козаків Каплунівської сотні. Організацією робіт займався французький майстер. У 1723 р. на Лівобережжі було зібрано до 100 тис. пудів тютюну. У Східній Галичині виробляли понад 20 тис. центнерів тютюну на рік. З кінця XVIII ст. почали вирощувати картоплю і конюшину, ефективно розводити шовкопряд.

У Закарпатській Україні панівною залишалася двопільна система рільництва. У гірських селах вирощували овес, жито, просо, в низинах — пшеницю, озиме жито, ячмінь. З початку XVII ст. поширилася кукурудза, що стала основним харчовим продуктом, її культивували також у Покутті та на півдні Поділля.

Врожайність зернових і технічних культур навіть при сприятливих умовах була невисокою. Враховуючи, що частину врожаю селяни віддавали як чинш, а частину переробляли на горілку, зерна для споживання не вистачало і це призводило до голодування селян, особливо в гірських районах, на чернігівській землі.

Крім зернових і технічних культур селяни вирощували багато городніх культур: капусту, ріпу, гарбузи, часник, цибулю, баштанні культури, пастернак, хрін, петрушку. У фільварках магнатів з'явилися парники.

Відбулися зрушення в садівництві. Зросли площі садів, з'явилися нові сорти, почали застосовувати щеплення дерев. Сади були при кожному домі. Ними славилися міста Кропивне, Ніжин, Полтава, Київ, а також монастирі. З першої чверті XVIII ст. у Києві існував казенний сад. В 1764 р. в ньому нараховувалося 2583 фруктових дерева і 43 401 виноградна лоза.

У Галичині овочів, фруктів культивували мало. Однак зростало господарське значення тваринництва. Наявність худоби визначалася внутрішніми потребами господарств, розмірами орної землі, сіножатей. Чисельність худоби була значною. Це пояснювалося двома факторами: наявністю багатих пасовищ і великими запасами барди на гуральнях. На заводах К. Розумовського у 1772 р. у чотирьох волостях налічувалося 5000 коней, 2300 волів, 3640 корів, близько 11,5 тис. овець.

У фільварках Правобережної України тваринництво в основному використовувалося на потреби панського маєтку. Утримували в середньому 30—90 і більше голів великої рогатої худоби, 20—70 свиней, 1500 овець. У Східній Галичині на 100 га сільськогосподарських угідь припадало 8 волів, 7 коней, 13—15 корів, 9 свиней, 13 овець. У фільварках появилося молочарське господарство.

Важливе місце в господарському житті займало вівчарство. На розведенні овець спеціалізувалося багато сіл західноукраїнських земель. За да-

ними люстрації 1565 р., у селах Самбірської економії нараховувалося приблизно 16,3 тис. овець. Овече молоко переробляли в селах, або так званих шалашах, якщо пасовища були розташовані далеко від сіл. Шалаші були як виробнича ланка і як форма кооперації селян. На село припадало 2–3 шалаші, кожен з яких оподатковувався. В селах і містах були "мирские стада", для яких відводилися пасовища.

Царський уряд, зважаючи на сприятливі природні умови, намагався перетворити Лівобережну Україну на район високоякісного вівчарства. В полки направлялися виписані з Польщі та Сілезії фахівці-шахместри, обов'язком яких було навчити жителів методам розведення та стриження високоякісних порід овець. За кордоном готували фахівців. На заводах для нагляду за вівцями та інструктажу вівчарів встановлювалися спеціальні посади — "отборних овець овчарів", "комиссаров овчарних заводів".

Розвиток тваринництва ставив питання про корми. В окремих господарствах Лівобережжя сіножаті займали до 250 десятин. Зросла ціна на сіно. Якщо в 40-х роках XVIII ст. 10 копиць сіна (з однієї десятини землі) коштували 2,25 крб., то в 1755 р. — 3,2 крб. Взимку худобу годували ячмінною, вівсяною, гречаною соломою, поживні якості якої були нижчі за культурні трави.

Протягом XVIII ст., особливо в другій половині, поглибилася спеціалізація сільськогосподарського виробництва. На Лівобережжі та Слобожанщині вирощували більше озимого жита (до 50 % площі), на Півдні — пшениці (арнаутка), на Волині — озимої пшениці (до 30 %). Для Галичини був характерним гречано-вівсяний напрям. Чернігівський, Стародубський, Сумський полки були головними районами посівів коноплі, Чернігівський, південні полки, землі між Дністром і Прутом — тютюну. В лісостепових і лісових районах розводили переважно волів, у степових — коней.

Поряд із хліборобством і тваринництвом дедалі більшу роль відігравали сільськогосподарські промисли — бджільництво, рибальство, мисливство.

У Польщі в XVI ст. появляються трактати з сільського господарства. В 1534 р. вийшла перша друкована книга "Про злаки, тварин, птахів, риби". Всього протягом XVI ст. було надруковано 25 трактатів із сільського господарства.

Для сільського господарства в XVI — XVIII ст. характерним було зростання його товаризації. Значна частина зерна реалізовувалася на внутрішньому ринку для харчування міського населення і виробництва горілки, решта — експортувалася.

Значні доходи мала старшина від продажу тютюну, продуктів тваринництва, промислів, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції (млинарства, гуральництва, олійниць, свічкарень та ін.), а також від лісопилень, рудень, гут, цегелень, поташень, селітряних варниць.

Старшинські господарства мали великі площі лісів, що були об'єктом купівлі-продажу. У 60-ті роки один гектар лісу коштував приблизно 15–16 крб.

Найбільш прибутковими були млинарство та гуральництво. Річний прибуток з двох водяних млинів військового товариша Т. Свічки в 1767 р.

становив 398 пудів борошна та 71 пуд пшона. В середині XVIII ст. (1749 р.) у маєтках старшини нараховувалося 1522 казани, 19 винокурень Кочубеїв давали більше 27 тис. відер, а 14 винокурень П. Рум'янцева — 13,2 тис. відер горілки на рік.

Одночасно старшина закуповувала сільськогосподарський інвентар, хліб для гуральництва, сировину для промислів, худобу, місцеві та закордонні промислові вироби, предмети розкоші.

Селянські та козацькі господарства залишалися натурально-споживчими, їхньою основою було хліборобство. У другій половині XVIII ст. посіви сільськогосподарських культур коливалися в таких межах: жито — до 4 десятин, пшениця — до 0,5, гречка — до 2, ячмінь — до 1,5, просо — 0,25, коноплі — до 0,5, льон — до 0,5 десятини. Однак потреба грошей для сплати ренти, податків, купівлі необхідних товарів змушувала селян і козаків дедалі більше продуктів вивозити на ринок.

Заможні козаки часто здавали землю в оренду. Значну роль в їхніх господарствах відігравали промисли, пов'язані з сільським господарством, — обробка льону, коноплі, млинарство, гуральництво, а також з гутництвом, рудництвом, чумацтвом, торгівлею. У другій половині XVIII ст. річний прибуток виборних козаків м. Борисполя, які займалися сільським господарством, в середньому дорівнював 7 крб., торгівлею — 15, промислами і землеробством — 20 крб.

Млини та гуральні в селянських господарствах обслуговували власні потреби. З 1667 р. селяни Лівобережжя мали право викурювати горілку за відповідну плату лише на весілля, похорони. В 1761 р. гетьман К. Розумовський заборонив селянам займатися гуральництвом, проте воно продовжувало існувати. В основному селяни мали 1—2, а окремі — 7—10 казанів.

Важливою статтею грошових прибутків у латифундіях були оренда і посесія (заставна оренда, за допомогою якої феодал розплачувався за борги з кредиторами). Посесор управляв маєтком на основі контракту, в якому записували суму боргу, обов'язки селян і посесора. Однак останні систематично порушували договори і, як наслідок, господарювання посесора призводило до розорення маєтків, про що свідчили численні судові справи. В оренду здавали право пропінації, млини, ставки, промисли, збір повинностей. У 60-х роках XVIII ст. третина володінь Потоцьких здавалася в оренду і посесію.

У карпатських районах в умовах недостатньої кількості орної землі основу господарства домініїй становило промислове виробництво (металургія та добування солі).

Товарний характер селянських господарств обмежувало розширення фільварково-панщинної системи. Оскільки для забезпечення сім'ї хлібом необхідно було мати наділ у 10 моргів (1/3 волоки), то більшість селянських господарств не могла виходити на ринок із своєю продукцією. У ринкових відносинах брали участь чиншові господарства, ті, що мали не менше двох волів, орендарі землі у магнатів, селяни, які займалися ремеслом, торгівлею, чумацьким промислом.

Негативно впливала на розвиток селянського господарства система орендних і посесійних відносин. Орендарі та посесори примусово купували у селян хліб, худобу за заниженими цінами, захоплювали майно, вимагали додаткових повинностей. У магнатському господарстві ця система відігравала роль лихварського капіталу.

Під впливом товаризації сільського господарства у XVIII ст. в українському селі широко застосовувалася праця наймитів. Існували такі форми найму, як вільний, кабальний, примусовий. Людей примушували орати поле, жати, молотити, косити сіно, копати стави, будувати. Запрошували також фахівців із садівництва, тваринництва, пасічників, для роботи на промислових підприємствах.

На межі XVII — XVIII ст. в Гетьманщині плата найманих женців становила третину врожаю, в кінці XVIII ст. — п'яту частину, молотників — десяту, день оранки оплачувався 4 копійки (у XVIII ст. 1 кг пшениці коштував 0,2 копійки).

Відносини між господарем і наймитом регламентувалися звичаєвим правом. Якщо наймит порушував угоду і кидав роботу до закінчення обумовленого строку, то гроші йому не сплачувалися за весь договірний час роботи. Якщо господар розривав угоду, то сам платив наймиту за всю домовлену роботу.

Використання вільного найму поєднувалося з примусовим. Селян примушували возити горілку до Києва за визначену плату, займатися поденною роботою в маєтках старшини. Постійні робітники жили при економіях у побудованих для них хатах. У деяких маєтках південної частини Лівобережжя застосовували переважно найману працю, яка використовувалась у козацьких і селянських господарствах. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у Топальській сотні Стародубського полку 35,7 % козацьких господарств мали найманих робітників, у Конотопській сотні Ніжинського полку — 16 %.

У Галичині та Правобережжі в кожному фільварку працювало до десяти постійних найманих "паробків". Поширилося челядництво — праця у дворі феодала замість панщини без норми. Поступово вона перетворилася на різновид примусового найму за оплату натурою і грошима. Платили у XVIII ст. за день 12—20 грошей. Постійним явищем став кабальний найм. Селяни купували в борг у шляхти хліб, волів, корів. При цьому укладали договір і селяни відробляли борг, працюючи на феодала. У другій половині XVIII ст. за вільним наймом працювали чиншові селяни Брацлавського, південно-східної частини Подільського і Київського воєводств.

Бідні селяни часто відходили на заробітки, заможні займалися підприємництвом (промислами, зокрема чумацьким).

Отже, у сільському господарстві України відбувалися певні зрушення. Розширилися посівні площі, зросло значення зернового господарства, поглибилася спеціалізація окремих районів, важливого значення набули племінна і селекційна робота. Садівництво, сільськогосподарські промисли мали допоміжне значення. Характерною рисою господарства магнатів Західної та Правобережної України, козацької старшини було підприємництво, вико-

ристання найманої праці. Магнати вкладали значні кошти в організацію виробництва. Товарно-грошові відносини сприяли майновій диференціації селянства та козаків. Заможні зміцнювали зв'язки з ринком за рахунок продажу продукції свого господарства, промислової та торговельної діяльності, застосовували працю наймитів. Мало- та безземельні селяни формували ринок праці.

2.3. Мануфактурний період української промисловості

У господарському житті України велику роль відігравала промисловість, у тому числі хатня, якою селяни і козаки займалися у вільний від землеробства час, виготовляючи насамперед вироби побутового призначення. Феодально залежне селянство сплачувало натуральну ренту пряжею, полотном, сукном та ін. Відбувався подальший розвиток міського і сільського ремесла, що в умовах товарно-грошових відносин з роботи на замовлення переросло у дрібне товарне виробництво. На його основі формувалось і утверджувалося мануфактурне виробництво.

Важливим показником розвитку ремесла в містах була кількість ремісників, їх професій. Так, у кінці XVI — першій половині XVII ст. у Руському і Волинському воєводствах налічувалося понад 8000 ремісників. За даними перепису 1666 р., в 36 містах Лівобережної України 26 % жителів були ремісниками. Внаслідок політики московської влади, що обмежувала розвиток української промисловості, в кінці XVIII ст. серед населення Гетьманщини ремісники становили незначну кількість: у Чернігові — 4,5 %, у Гадячі — 16 % всіх жителів. Значними ремісничими центрами були Ніжин — 42,3 % дворів ремісників, Стародуб — 48,5 %. У Києві працювало 4 тис. ремісників. У Харківському намісництві ремеслом займався 1 % населення, в Катеринославському намісництві — 4 %. За даними австрійського перепису 1773 р., у Галичині нараховувалося майже 60 тис. ремісників і торговців. У Закарпатті 1715 р. було 119 ремісників (0,46 % мешканців міста), а в 1780 р. тільки в Ужгороді їх налічувалося 226.

Внаслідок технічного прогресу міське ремесло вдосконалювалося, появилися нові галузі виробництва. У першій половині XVII ст. у містах України налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей. У кінці XVIII ст. кількість ремісничих спеціальностей зросла до 300. Окремі міста стали центрами ремісничого навчання.

Найпоширенішими міськими ремеслами були кравецтво, шевство, ткацтво, сукноробство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування. В окрему галузь виділилося виготовлення продуктів харчування і напоїв. Існували численні загони фірманів і сплавщиків, які перевозили товари гужовим і водним транспортом. Посилилася спеціалізація ремесел. Існувало 34 спеціальності з деревообробки, 22 — будівельної справи, 17 —

виробництва одягу, 25 — харчової і винокурної промисловості. Ремісники застосовували передові для того часу технології виробництва, що ставило їх вироби в один ряд з кращими зразками західноєвропейського ремесла.

У XVI – першій половині XVII ст. кількість цехових об'єднань збільшилася. Чисельність ремісників у цехах була різна: від 4 до 50 майстрів. Після Визвольної революції середини XVII ст. продовжувався процес створення цехів. Типовим явищем стало об'єднання в одному цеху ремісників різного фаху. За царською грамотою 1660 р. усі київські ремісники (понад 30 спеціальностей) належали до чотирьох цехів. У 1762 р. у Києві існувало 12 цехів.

Діяльність цехів регламентувалася цеховими статутами, де контролювалися кількість годин робочого дня, розмір плати підмайстрів і учнів, строки учнівства, кількість сировини, що закуповувалась. Утруднювався вступ до цеху нових членів, для цього збільшувалися строки учнівства, а від членів вимагали "чистоти походження". Польсько-німецька міська верхівка не допускала українців до багатьох цехів, забороняла їм мати свої майстерні. Однак з розвитком товарно-грошових відносин, розширенням ринку цехи не могли забезпечити попиту на міські ремісничі вироби, який насамперед задовольнявся партачами (позацеховими майстрами). У першій половині XVII ст. питома вага партачів у суспільному виробництві міст України була досить значною. У Львові вони становили понад 40 % усіх ремісників. На відміну від цехових ремісників, які були під юрисдикцією магістрату, партачі були під захистом шляхти, духовенства, замку й обслуговували їх потреби. Одночасно вони працювали на ринок, підриваючи своєю конкуренцією цехове ремесло.

Шляхта, підтримуючи нецехове ремесло, домоглася в 1538 і 1542 рр. сеймових постанов про заборону цехів. Король доручив старостам і воєводам не дозволяти їх створення. Проте, оскільки промисловість збільшувала прибутки власників міст, король і шляхта в своїх містах і містечках досить часто були ініціаторами створення цехів, надавали їм привілеї. Це обмежувало самостійність цехів, які віддавали засновникам частину продукції та доходів.

У ході Визвольної революції середини XVII ст. українські ремісники завоювали право вступати в будь-який цех і займатись усіма видами ремесла. В Лівобережній Україні та Слобожанщині козацька і російська адміністрація активно втручалася в справи цехів: підтверджувала привілеї, давала дозвіл на відкриття нових, визначала їх права і статус ремісників. У Правобережній та Західній Україні діяльність цехів контролювалася з питань прибутків на користь власників міст.

Царський уряд офіційно дозволив займатися ремеслом партачам. Місцева влада встала на захист цехів, але чисельність партачів зростала. У більшості українських міст на двох цехових ремісників припадав один позацеховий. Посилилася конкуренція між цехами і позацеховим ремеслом. Укладались угоди міських цехів з нецеховими ремісниками про поділ функцій, сплату певних податків.

Протягом XVI – XVIII ст. в ремеслі розвивалися товарні відносини. Ремісники поступово переходили від роботи на замовлення до виготовлення продукції на ринок. У багатьох цехах відбувався процес майнової диференціації. Багаті ремісники, нехтуючи статутом цехів, самовільно збільшували чисельність підмайстрів і учнів.

Стала звичайним явищем практика використання наймитів, кількість яких становила 10 – 15 чоловік. На їх становище переходили підмайстри й учні. Цехи втратили можливість ефективно регулювати виробництво. Протягом XVIII ст. у західних і правобережних землях кількість цехів зменшувалася порівняно з першою половиною XVII ст. Так, у Львові діяло лише 13 цехів, а в інших містах — по 6 – 9.

У кінці XVIII ст. нищівного удару по цеховій системі в українських землях завдала урядова політика Російської й Австрійської монархій. У Росії цеховий ремісничий устрій було створено на основі виданих Петром I "Регламентів Головного майстрату" (1721 р.) і указу "Про цехи" (1722 р.). До цехів приймалися представники всіх станів, не обмежувалися розміри виробництва, не регламентувалася кількість учнів і підмайстрів. "Ремісничим регламентом" (1785 р.) розширювалося самоврядування цехів, в містах, де вже існували цехи, заборонялася ремісниче діяльність поза межами цехів. Проте протягом XVIII ст. цехи вже не відповідали потребам економічного зростання, вони перетворилися на державні органи для збирання податків та виконання інших примусів. У 1785 р. загальноросійські закони були поширені на українські цехи Лівобережжя.

Постанови австрійського уряду 70 – 80-х років XVIII ст. обмежили вплив цехів, полегшили вступ до них ремісників, ліквідували регламентацію щодо виготовлення продукції, кількість учнів і підмайстрів, звільнили усіх членів від особистої залежності від пана. Ці постанови надали пільги купцям і ремісникам незалежно від віросповідання, підпорядковували цехи державній владі. Одночасно продовжувалось онімечення західноукраїнських міст. Прибулі ремісники отримували міське право, звільнялися на 10 років від усіх податків, а їхні сини — від військової повинності.

Протягом XVI – XVIII ст. набули поширення сільські ремесла та промисли, які дедалі більше відокремлювалися від землеробства та інших галузей сільськогосподарського виробництва. У селах зросла кількість ремісників різного фаху, для яких ремесло стало основним заняттям, а не додатком до сільського господарства.

У першій половині XVII ст. серед сільських ремісників, які становили 3 % населення, налічувалося 200 ремісничих професій. Серед них помітне місце займали ткацтво (виробництво полотна, селянських сукон, килимів, хусток, рушників, ряден), гончарство, обробка дерева (виготовлення возів, дерев'яного посуду, скринь, знарядь праці).

Окремі села були відомі своїми ремісниками та їх виробами. Наприклад, село Смолевичі на Чернігівщині славилося виробництвом килимів, села Роменського і Миргородського повітів на Полтавщині — ряднинами. На Чернігівщині цілі села жили з продажу дерев'яних і гончарних виробів,

дьогтю, смоли. У передгірських і гірських районах Галичини поширилося сільське ткацтво на місцевих льоні та коноплі, що там вирощували. За обсягом виробництва воно перевищувало цехове. Селяни містечка Комарно поблизу Львова у XVII ст. щорічно виготовляли 16 – 18 тис. штук полотна (близько 400 тис. пог. м).

Поступово відбувався процес підпорядкування сільського ремесла міському. Внаслідок певної насиченості сільського ринку ремісник намагався збути свій товар у місті. Проте це вдавалося їм з великими труднощами. Адміністрація міста штрафувала чи конфісковувала товар сільського ремісника, який втручався в монополію цехових ремісників. Сільські ремісники намагалися переселитися в місто. Переважна більшість втікачів поповнювала ряди партачів.

Якщо в XI – XV ст. ремісник контролював виробництво і збут своїх товарів, то в XVI – XVIII ст. він втратив владу над своїм продуктом. Сформувалася нова соціальна група – скупники, які ставали посередниками між виробником і споживачем. Широко користувалися послугами скупників партачі Львова, Острога, Луцька та інших міст. Власники майстерень, купці перетворювалися на підприємців, а частина підмайстрів, позацехові ремісники – на найманих робітників. Створювались умови для переростання дрібного товарного виробництва у нову, вищу форму промисловості – мануфактуру.

Розвиток ремесла в Україні сприяв зростанню старих і виникненню нових міст. У середині XVI ст. вони стали важливими господарськими, політичними та культурними центрами. У 40-х роках XVII ст. в Україні налічувалося 970 міст і містечок, в тому числі у Руському воєводстві – 177, Белзькому – 32, Холмській землі – 23, у Волинському воєводстві – 150, Подільському – 111, Брацлавському – 122, Київському – 385, Чернігівському – понад 40, на Слобожанщині – близько 20, Північній Буковині – 10, у Закарпатті – понад 20. Виникли такі міста й містечка: Конотоп, Фастів, Лисянка, Шаргород, Гадяч, Миргород, Базалія, Яготин, Костянтинів, Умань, Рокитне, Кролевець, Савинці, Бориспіль, Гайсин, Бердичів, Бобровиця та ін.

Ініціатива у створенні міст належала польським магнатам, але будували їх та мешкали у них українці. Магнати або королівські старости шукали собі нові джерела доходів – податки з ремісників, плата за проїзд у місті, за місце на ринку. Люстрації XVI ст. свідчать, що містечко давало панові у 5 – 10 разів більший прибуток, ніж село, на грунті якого воно виникло. Крім того, міста створювали сприятливі умови для збуту сільськогосподарської продукції. Доходи від сіл, розташованих поблизу міст, завжди були більшими.

Містечка були порівняно невеликими, половина з них налічувала до 100 подвір'їв. Існували й такі містечка, що мали до 20 "ринкових" будинків. У заснованих містечках зароджувалися ремесло і торгівля. Проте більшість населення становили землероби, від селян вони відрізнялися тим, що за статутами міст не відробляли панщини, а лише сплачували натурою чинші та данину. Містечка, залишившись аграрними, з десятками ланів землі, не-

значною кількістю ремісників і купців, відрізнялися від звичайних сіл тільки ярмарками й торгами.

Більшість міст України протягом XVI – першої половини XVII ст. нараховувала по 100 – 300 будинків. Однак в окремих містах кількість їх зростала до 1750 (у Києві). У більшості міст України було від 1 до 3 тис. мешканців, а у містечках – 700 – 800.

У другій половині XVII – XVIII ст. продовжували створюватися міста. У XVII ст. в Лівобережній Україні налічувалося понад 100 міст і містечок, у середині XVIII ст. – 200. З освоєнням південних земель були засновані міста Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Севастополь, Одеса. Однак міста залишалися невеликими і малонаселеними. За переписними книгами 1666 р. міське населення Лівобережної України становило 46 %, а в 90-х роках XVIII ст. в містах жило лише 6,5 % населення. У Києві налічувалося 2454 будинки, в Полтаві – 1000, в Стародубі – 800, в Ніжині – 900.

Міста Слобідської України виникли на основі поселень українських переселенців. У кінці XVIII ст. жителі міст становили 6,8 % населення, де більша частина їх були військові, селяни, в основному українського походження з колишніх козаків. Торгово-промислові люди, або міщани, становили 12,1 % міських жителів.

Правобережні та західноукраїнські міста після значних руйнувань під час воєнних дій другої половини XVII – початку XVIII ст. відроджувалися повільно. Зменшилося значення Кам'янця-Подільського, Брацлава, Луцька, Володимира-Волинського, Кременця, зросло значення Білої Церкви, Черкас, Вінниці, Сатанова, Могилева, Бродів, Самбора.

Соціально-економічний розвиток міст і становище їх мешканців залежали від правового статусу. У складі Речі Посполитої міста поділялися на королівські (державні) та приватновласницькі (панські й церковні). Перші розташовувалися на державних землях, як правило, були адміністративними центрами королівської влади на місцях. В управлінні вони керувалися магдебурзьким правом, яке передбачало самоврядування, привілеї, ремесла тощо. Містечками з міщанським населенням керували ратуші. Більшість міст (80 % були приватною власністю магнатів і шляхтичів, а також католицької та православної церков.

Близькими за своїм становищем до приватновласницьких міст були юридики в королівських містах – це шляхетська чи церковна власність на території міст (двори, будинки), яка вплталась у господарство міст, але не підлягала їм ні юридично, ні економічно. Незважаючи на заборону королівської конституції 1611 р., власники юридиків з метою збагачення поселяли в своїх володіннях ремісників, купців, робітників промислів. Подекуди юридики досягали значних розмірів і давали великі доходи. Вони негативно впливали на економічний розвиток міст, підривали ремесло й торгівлю, свідчили про пряме втручання феодалів у міське життя.

З подальшим розвитком ремесла, промислів та торгівлі в XVI – першій половині XVII ст. в Україні посилилася диференціація міського населення.

Виділилися три основні групи: 1) найбагатша купецько-лихварська верхівка — патриціат, 2) середні та дрібні крамарі, цехові майстри, заможні міщани — бюргерство; 3) експлуатована й зовсім безправна біднота — плебс (плебейство).

До патриціату належали сім'ї польських і покатоличених українських міщан, розбагатілі родини німців, вірменів та інших національностей.

Бюргерство створювало опозицію патриціату і вимагало місця для себе у міському управлінні. Так, у 1577 р. населення Львова набуло права обирати "колегію мужів" із обмеженими контрольними функціями.

Плебейство (позацехові, незаможні ремісники, підмайстри наймити) становили переважну більшість міського населення. Реєстр подимного Київського воєводства за 1631 р. відрізняв у містах або містечках будинки "ринкові", "вуличні" й "убогі", або "нужденні халупи". Значну частину городян становили "загородники", "коморники", "підсусідки".

Крім трьох основних груп, у містах України проживала значна частина населення, яка не підлягала міській владі — козацтво, козацька старшина, шляхта, жовніри та ін.

Козаки, які становили значну частину населення міст Брацлавщини, Подніпров'я, відігравали значну роль у економічному розвитку міст, займалися торгівлею, промислами, ремеслом. За офіційними документами, їх називали "непослушними", оскільки вони не були підпорядковані міській управі, не виконували повинностей і вважали себе вільними. Крім українців, у містах проживали поляки, німці, євреї, вірмени, греки, татари та ін. У Наддніпрянській Україні міста мали український характер.

Українське населення міст обмежувалося в правах займатися торгівлею та ремеслом, не допускалося до міського самоврядування. Наприклад, у Львові православні українці не мали права займати жодної посади і мешкали лише на невеличкій ділянці міста (Руська вулиця). Мешканці платили податки і виконували повинності на користь короля, церкви, приватних власників, старост і орендарів у "королівщинах", — грошима, натурою, відробітками. Останні були різноманітними (тижнева панщина, ремонт млинів, підводна, толоки, шарварки, сторожування). Великим тягарем для міського населення було покриття витрат на військові потреби Польщі, утримання жовнірів. Городяни виконували повинності на користь місцевих церкви чи костьолу.

Значної шкоди завдавали свавілля королівської та міської адміністрації, міжусобна боротьба магнатів і шляхти, знущання польських жовнірів і найманих іноземних військ, а також оренда і застава міст.

Під час Визвольної революції українського народу середини XVII ст. в становищі міст і міщан відбулися важливі зміни. Міста з магдебурзьким правом зберігали свої привілеї. Так, Б. Хмельницький видав кілька універсалів про охорону Києва від постоїв козацьких військ, погрожував покаранням за кривди міщанам, звільнив Київ від воєводського податку, надавав пільги заможним селянам у торгівлі, забороняв місцевим селянам користуватися землями і сіножатями, що належали місту. При-

ватновласницькі та королівські міста опинилися під юрисдикцією уряду, і керували ними ратуші, що підлягали компетенції загальної козацької влади в краї.

Деякі міщани покозачилися (близько 60 – 80 %), деякі селяни записалися в міщани. В окремих містах (Черкаси, Канів, Переяслав) більшу частину населення становили козаки. Зросла міська верхівка з бюргерства, козацької старшини, шляхти. Більшість населення була українцями.

У Східній Галичині 90 – 94 % міст належали магнатам, шляхті, духовенству. Міста королівщини становили 6 – 10% усіх міст. Лише Львів мав права вільного міста. Приватновласницькими і королівськими були міста Правобережжя. У містах із магдебурзьким правом зберігалися юридики. Значну частину жителів міст становили міщани, що займалися ремеслом і торгівлею (30 – 40 %). Міщани були складовою частиною доміній і так само, як селяни, виконували всі феодальні повинності. Єдиним привілеєм, яким користувалися міщани, було право ярмаркової торгівлі.

Отже, XVI – XVIII ст. були періодом бурхливого процесу виникнення і розвитку міст, зростання їх ролі в господарському житті України. Проте на відміну від міст Західної Європи вони зберігали феодально-аграрний характер, були невеликими.

Процес формування промислово-торговельного населення йшов повільно. У Галичині та Правобережжі значна частина його була іноземного походження, що пояснювалося несприятливими для українців політичними та соціальними умовами феодально-шляхетської Речі Посполитої. Одночасно міста були центрами ремесла і торгівлі, важливим фактором у розвитку товарного виробництва.

Розвиток дрібного виробництва в містах і селах сприяв виникненню мануфактур. Початок мануфактурного періоду в Україні в історико-економічній літературі датується по-різному: від XVI ст. до другої половини XVIII ст. Найбільш переконливою є думка, що мануфактурне виробництво в Україні пройшло дві стадії — нижчу, яка характеризувалася розвитком початкових форм мануфактур, і вищу, коли почали панувати великі централізовані мануфактури.

Початкові форми мануфактури — це переважно дрібні підприємства, в яких поділ у процесі виробництва відігравав уже значну роль, панувала ручна ремісницька техніка, а в деяких галузях почалася механізація виробничих процесів. Такі мануфактури були попередниками розвинених мануфактур, перехідною формою від дрібного товарного виробництва до мануфактурного, їх поява в найважливіших галузях промисловості свідчила про початок мануфактурного періоду.

У XVII ст. мануфактурне виробництво відіграло значну роль у Лівобережній Україні та Слобожанщині. У 20-х роках XVIII ст. на цих землях під впливом перетворень Петра I почалося будівництво великих централізованих мануфактур. У Західній та Правобережній Україні вони створювалися в 70-х роках XVIII ст.

Виникнення мануфактур відбувалося двома шляхами: дрібні підприєм-

ства перетворювалися на великі самостійні виробництва, майстерні підпорядковувалися торговому капіталу, який активно проникав у виробництво.

Особливо сприятливим середовищем для виникнення мануфактурного виробництва були міські та сільські промисли. Вони не обмежувалися цеховими майстернями, тому були більш придатними для впровадження нових механічних процесів, прогресивних форм організації виробництва й праці. Важливе значення мало те, що в XVI — першій половині XVII ст. власниками промислів були представники всіх прошарків населення України (купці, шляхта, міщани, козаки, селяни). Найбільшими в економічному та воєнно-стратегічному відношеннях промислами володіла держава. Це зумовило широке використання найманої праці. Однак в умовах фільварково-панщинної системи шляхта почала запроваджувати мануфактурне виробництво, використовуючи не лише найману, а й кріпацьку працю. Отже, в Україні виникали як капіталістичні, так і кріпосні та змішані мануфактури. Формувалися кадри постійних робітників, які жили за рахунок заробітків у промисловості.

Збереження кріпацтва на західноукраїнських і правобережних землях після Визвольної революції середини XVII ст., його поступове утвердження на Лівобережжі та Слобожанщині в умовах зростання товаризації феодального господарства створили умови для подальшого розвитку виробництва на основі примусової кріпацької праці селян у формі феодальних (вотчинних) і посесійних мануфактур. Останні утворювалися як казенні, а потім передавалися в посесію (умовне спадкове користування) приватним особам чи одразу виникали як посесійні. На них працювали або приписні державні селяни, або куплені селяни спеціально для роботи на підприємствах. Частина поміщицьких мануфактур передавалася в оренду.

Більшість вчених вважають, що кріпосницькі мануфактури були своєрідним явищем, специфічною формою товарного виробництва, яке, розвиваючись в рамках феодалізму, широко використовувало натуральні ресурси маєтків і грунтувалося на праці кріпаків.

Технічною передумовою для зародження мануфактур в Україні було широке використання водяного колеса, що знаменувало перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого. У кінці XVIII ст. на території Лівобережжя налічувалося 3362 водяних і 12 732 вітряних млинів, на Слобожанщині — близько 645, у Східній Галичині — 5117. Значна частина з них була великими підприємствами мануфактурного типу з кількома відділеннями: борошномельним, крупорушним (очищення і подрібнення круп), сукноваляльним, лісопильним (тартаки). Коштував такий млин 3 тис. золотих. Млини обслуговували наймані селяни. Поширена була оренда млинів мельниками, заможними селянами, козаками.

У Гетьманській державі на будівництво й експлуатацію млинів видавалися спеціальні універсали гетьмана. Млини з орними землями, на яких засновувалися хутори або слободи, часто належали кільком власникам. Млинарство велося на високому рівні. Українські майстри-млинарі запрошувалися до Росії.

Розвивалося винокуріння (гуральництво, броварництво, медоваріння). Сировиною для виготовлення горілки і пива були жито, ячмінь, гречка, овес, пшениця. Дрібні гуральні та пивоварні діяли в кожному фільварку, маєтку, селі України. Винокуріння давало прибуток у 2—4 рази більший, ніж продаж хліба. В кінці XVIII ст. налічувалося понад 10 тис. гуралень.

У Гетьманщині та Слобожанщині винокурні належали монастирям, козацькій старшині, купцям, міщанам, козакам і селянам. На кінець XVIII ст. винокуріння повністю перейшло до дворянства. У правобережних і західноукраїнських землях право пропінації (виробництво і торгівля алкогольними напоями) належало лише шляхті.

У XVIII ст. більшість винокурень мала дрібнотоварний характер. Певна їх частина за розмірами і обладнанням належала до початкових форм мануфактур. Це були великі винокурні (гожельні), їх обслуговували в середньому 14 осіб.

Винокуріння мало високий ступінь товарності. Купували сировину, паливо, обладнання, продавали продукцію — в шинках уроздріб, збували оптом. Обсяги виробництва були досить значними: в 1801 р. у Лівобережній, Слобідській, Південній Україні вони становили 4,3 млн відер горілки, в Подільській і Волинській — 760 тис. відер. На винокурнях широко використовували найману працю, яка на межі XVIII — XIX ст. в Слобожанщині на поміщицьких винокурнях становила 39—42 %. Поширеним був наїм поміщиками для роботи своїх селян.

Продовжувало розвиватися металургійне виробництво, найпоширенішою формою якого були рудні. Місцем їх найбільшого зосередження були Чернігівщина, Волинь, Яворівська, Стрийська, Самбірська землі Руського воєводства. У XVI ст. в Україні діяло 70, в першій половині XVII ст. — 120 рудень.

В Українській козацькій державі рудні старшини, монастирів були під суворим контролем Генеральної військової канцелярії, на користь якої надходила десята частина виробленої продукції. Для будівництва рудні був необхідний дозвіл гетьмана. Рудні будувалися не власником, а "коштом й стараньем" фахівців рудної справи, які отримували промисли в оренду. Першими рудниками в Лівобережній Україні були вихідці з Правобережної України і Польщі. Орендну плату вносили як натурою, так і грішми. Для розвитку залізоробної промисловості велике значення мав указ Петра I від 1719 р. під назвою Берг-привілей. Згідно з цим указом майстрів звільняли від грошових поборів, військової служби, їм гарантували спадкові права власників. У Слобідській Україні рудні не мали великого поширення, їх відомо лише кілька.

Рудні складалися з млина, димарні, де з руди виплавляли залізо, і кузні. Виробничий процес поєднував залізорудне (добування руди), металургійне та металообробне виробництво. Чисельність працюючих була в межах від 7 до 24 осіб. Це давало змогу здійснювати мануфактурний поділ праці. Існували такі основні професії, як рудокопи, рудовози, димарі, ковалі, курачі, серед яких також був поділ праці. Робітники на руднях були найманими. На допоміжних роботах використовували примусову працю панщинних

селяни. Продукція рудень у першій половині XVIII ст. становила по 500—700 пудів сиродутного заліза на рік.

В останній чверті XVIII ст. з'явилися перші доменні мануфактури. Одноступінчастий сиродутний спосіб виробництва був замінений на двоступінчастий, при якому в доменній печі виплавляли чавун, а потім у кричній печі переплавляли його на сталь. На цих підприємствах працювало до 100 робітників. Першими доменними мануфактурами були Високошчанська, Кропивенська, Городоцька в Правобережній Україні. Доменні мануфактури діяли в селах Мізуні й Демні Стрийського, Смільній Самбірського, Руді Ромажнецькій Жовківського округів Східної Галичини, в Чинадієві й Кобилецькій Поляні в Закарпатті.

Рудні Лівобережжя не перетворилися на великі металургійні підприємства, причиною чого були бідність сировинної бази, низька якість і дорожнеча заліза. Рудні не витримали конкуренції російського заліза. В умовах занепаду рудень їх власники закріпачили рудників.

У першій половині XVI ст. в Україні почало розвиватися паперове виробництво, що виникло у формі початкової мануфактури, минаючи ремісничу стадію. Протягом XVI ст. було засновано 10 папірень, перша в м. Янові (1522 р.) біля Львова. Працювали вони в Перемишлі, Луцьку, Буську, Острозі, Жашкові, Брюховичах, Радомишлі. У Лівобережній Україні перші папірні виникли в кінці XVII ст. Протягом XVIII ст. їх налічувалося 9. Виробничий процес на папірнях характеризувався значною спеціалізацією, здійснювали його робітники таких професій: ганчірники, дереворуби, візники, кочегари, черпальники, формувальники, сушильники. У XVI—XVII ст. власниками папірень часто були городяни, які експлуатували найману робочу силу. Паперові папірні були на оренді, працювали на ринок. У Лівобережній Україні папірні належали монастирям і козацькій старшині.

У XVI ст. в Україні з'явилося книгодрукування: у Львові (1573 р.) і Острозі (1580 р.). Працювали польські та вірменські друкарні. У 1616 р. була заснована друкарня Києво-Печерської лаври, в 40-х роках XVII ст. — Єлецького монастиря в Чернігові. На Волині в XVIII ст. працювали дві пересувні друкарні. Обладнання, кількість найманих робітників, праця на ринок свідчили, що друкарні були мануфактурами.

Особливе місце в промисловості належало виробництву селітри в Лівобережній та Слобідській Україні. Осередком цього промислу були басейни річок Псла, Ворскли, Орелі, нижнього Дніпра та Бугу, райони поблизу Чугуєва і Путивля. У період польсько-шляхетського панування існувало майже 20 селітроварень, виробництво на яких було монополізовано урядом Польщі.

Під час Визвольної революції середини XVII ст. селітровими заводами керувало козацьке військо. У XVIII ст. будувалися казенні та приватні селітряні варниці, що належали козацькій старшині, козакам і городянам.

Сировиною для одержання селітри була земля городищ, старих могил, кріпосних валів і попіл. З 40-х років XVIII ст. поширився штучний буртовий спосіб виготовлення селітри. У кінці 80-х років XVIII ст. лише в Слобожанщині налічувалося понад 500 селітряних буртів.

З кінця 30-х років XVIII ст. були організовані селітряні компанії: Опішнянська (об'єднувала селітрозаводчиків м. Опішні), купця Щедрова, Російська (заводи були в Харківській губернії та в Полтавському полку) та ін.

Основним покупцем української селітри в XVIII ст. була Російська скарбниця. Примусова система збуту негативно впливала на розвиток селітроваріння. Великою була заборгованість скарбниці власникам заводів. Лише в 90-х роках XVIII ст. був дозволений вільний продаж селітри, що залишалася від постачання у скарбницю. Це сприяло розширенню селітроваріння.

Розвивалося виробництво скла. У другій половині XVIII ст. в Україні діяло приблизно 135 гут. Гути виготовляли листове скло, скляний посуд, кришталеві вироби. Чисельність робітників становила 15 – 26. Існував сталий поділ праці. Використовували в основному найману працю, а також поденну.

Зароджувалися і розвивалися нові форми виробництва у ткацтві. Центрами його в Західній Україні були Львів, Броди, на території Волині – Луцьк, Кременець, Володимир, у Гетьманщині – північні полки. Технічною основою були ткацький верстат і фолюші (терки, що труть сукно), ручні або при млинах. Виробництво організовувалось у формі децентралізованої мануфактури. Протягом XVII – XVIII ст. поглибилася спеціалізація, удосконалилися знаряддя праці та технологія. Продукція йшла на ринок. Замовником сукна було Військо Запорозьке.

Розвивалися лісові промисли: виробництво смоли, дьогтю, лісопильні. Найпоширенішою галуззю було виробництво поташу, що пояснювалося великим попитом на внутрішньому і, особливо, на західноєвропейському ринках, оскільки його використовували у виробництві скла, мила, для фарбування тканин. У середині XVII ст. на українських землях налічувалося не менше 140 буд. Торгівля поташем була монополізована державною скарбницею, її вели через Архангельськ, Ригу. На будах було зайнято від 60 до 100 робітників, насамперед найманих. На феодальних і монастирських будах використовували кріпосних селян. Працювали робітники таких фахів: коритники, поташники, бондарі, пакувальники, пилярі, фірмани.

Підприємствами мануфактурного типу були солеварні. Соляні промисли розвивалися в Прикарпатті – Перемишлянському, Дрогобицькому, Коломийському староствах Руського воєводства. Володіли ними держава, феодали, городяни і селяни. Із зростанням феодальної залежності селян їм забороняли виробляти сіль.

Виробництво солі в 1773 р. становило в Прикарпатті 50 – 100 тис. т, у районі Солотвино в Закарпатті – близько 30 тис. т на рік. На жупах був досить розвинений поділ праці. Тут працювали рудокопи, "жабні" робітники, які добували сіль, "ратні" люди, що піднімали її з кліток, варники, лопатники, рубачі, пакувальники, бондарі, мулярі, в'язальники. На кваліфікованих роботах переважала найманна праця, на допоміжних – праця кріпосних селян.

У деяких містах був поширений пороховий промисел. У Львові в першій половині XVII ст. існувало дві порохівні. Відома Кам'янець-Подільська порохівня, яку називали "млином для виробництва пороху".

Початковою формою мануфактури були виробництво гармат і дзвонів, а також підприємства для карбування монет. У XVII ст. у Львові було засновано велику монетарню з чітким поділом праці, що розміщалася в шести великих майстернях.

Значного поширення набули шкіряний і гончарний промисли, суднобудування, виробництво будівельних матеріалів.

Отже, наявність підприємств із застосуванням певних технічних засобів, зокрема гідравлічного двигуна у вигляді водяного колеса, з початковим або виразним поділом праці й застосуванням найманої праці, значною товарністю продукції свідчила про те, що в Україні відбувався процес створення початкових форм мануфактур. Тільки в Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVII — XVIII ст. їх налічувалося понад 200. Вони виробляли більшу частку продукції, що надходила на внутрішній ринок, і охопили такі галузі промисловості, як залізоробну, паперову, винокурну, скляну, поташну, селітряну, будівельних матеріалів, борошномельну та ін. Сформувалися кадри постійних робітників. Найману працю широко застосовували в купецьких, козацьких і селянських мануфактурах. Протягом XVIII ст. в Лівобережній і Слобідській Україні відбувався процес монополізації багатьох галузей промисловості. У західних і правобережних землях усі галузі промисловості належали шляхті та магнатам. Проте значна частина підприємств перебувала на оренді, експлуатувалася наймана праця, сировину закуповували, а готову продукцію реалізовували на ринку.

Отже, розвиток мануфактурного виробництва в XVI — XVIII ст. підготував умови для поширення великих розвинених централізованих мануфактур. Їх створення почалося в Лівобережній і Слобідській Україні. На кінець XVIII ст. налічувалося 40 великих мануфактур — казенних, посесійних, вотчинних, купецьких. Розвинені мануфактури виникли в текстильній промисловості, що підпорядковувалася Мануфактур-колегії.

В Україні найрозвиненішим виробництвом текстильної промисловості було суконне. Найбільшою суконною мануфактурою була посесійна Глушківська (Путивльська), заснована 1719 р. Наприкінці XVIII ст. на ній працювало 9 тис. робітників, щороку вироблялося близько 200 тис. аршинів сукна. Овечий завод при мануфактурі налічував у 80-х роках 17 тис. овець. На 1797 р. існувало 12 мануфактур з обсягом виробництва 304 620 аршинів сукна. Більша частина продукції припадала на мануфактури Лівобережжя і Слобожанщини — 88,6 %. На мануфактурах Правобережжя виготовляли 7,7 %, а Півдня — 6,7 % продукції. Значне місце займали вотчинні суконні мануфактури, на яких виробляли 96 % сукна. Серед них Ряшківська (в Прилуцькому повіті), що належала князю Юсупову, Батуринська графа К. Розумовського, Салтівська в Слобожанщині, що належала поміщикові Л. Тендрикову.

У 1726 р. в Почепі було засновано полотняну мануфактуру, на якій працювало 220 українських і російських робітників. Пізніше вона злилася з Шептаківською мануфактурою (Стародубський полк) Строганових. Великою була парусно-полотняна мануфактура П. Рум'янцева в Топальській

сотні Стародубського полку. В місті Корці на Волині діяли суконна і полотняна мануфактури.

З'явилися мануфактури з виробництва шовку-сирцю і шовкових виробів. У 1774 р. у слободі Нова Водолага засновано казенну шовкову мануфактуру, до якої було приписано 5 тис. селян. Одночасно посаджено 2 тис. шовковиць і розіслано насіння всім бажаючим. Продукція мануфактури не перевищувала 3 пудів шовку-сирцю на рік. Успішніше працювала Кременчуцька, пізніше Катеринославська (у місті Кадак під Катеринославом) казенна мануфактура з виробництва шовкових, бавовняних, конопляних панчіх, що призначалися для царського двору, а також продавалися. На ній працювало 136 верстатів, вартість річної продукції дорівнювала 26,7 тис. крб.

У 1794 р. була заснована Новоросійська суконна фабрика, до якої належало дві фабрики: суконна і шовково-панчішна. Для них на аукціоні закупили робітників на 16 тис. крб.

Приписною мануфактурою була Києво-Межигірська фаянсова фабрика, побудована на території колишнього Межигірського Спасо-Преображенського монастиря (1798 р.). На ній виготовляли чайний і столовий посуд, скульптурні вироби.

Почалося мануфактурне виробництво зброї. У 1736 р. був побудований і працював з деякими перервами Шосткинський пороховий завод, що належав державній скарбниці. В 1788 р. він мав 15 порохових млинів і на ньому працювало близько 500 казенних селян, а потім солдати, які відбували довгострокову службу в армії. Тут виробляли майже 12 тис. пудів пороху на рік. У 1764 р. було відкрито казенний збройовий завод "Арсенал" у Києві, в 1789 р. — завод з ремонту зброї в Кременчуку. На них працювали як приписні селяни, так і наймані робітники.

У Слобідській Україні першими мануфактурами були казенні Бахмутський і Торський (Слов'янський) соляні заводи. У 1782 р. роботу їх було припинено, оскільки варіння солі призводило до знищення лісів, а головне — не давало достатніх прибутків. У першій чверті XVIII ст. виникли Чугуєвський шкіряний завод Ф. Шидловського і Сумський Ф. Буташевича. На них працювали кріпосні селяни, а майстрами були наймані робітники.

У 1799 р. дав перший чавун Луганський чавуноплавильний завод. Розвивалася капіталістична мануфактура. В Києві було засновано шовкову мануфактуру купця Смородіна, в Ніжині — дві шовкові мануфактури купців Іванова й Алісова. З 70-х років на Топальській мануфактурі використовували найману працю.

Виникнення великих розвинених мануфактур було тісно пов'язано з воєнними і господарськими завданнями Російської держави, з фінансовою допомогою, яку вона надавала промисловості. Царський уряд підтримував підприємницькі намагання. Держава надавала безпроцентні грошові позики, підтверджувала монопольні права власників мануфактур на скуповування вовни і овечих шкур, дозволяла мати власні вівчарні, завозити з-за кордону напівфабрикати (прядену і сучену вовну). Держава була великим

споживачем товарів мануфактурної промисловості, вона часто зобов'язувала власників мануфактур постачати своїми товарами державні відомства. Створювались обов'язкові відносини між мануфактурами та державою, які урядконтролював.

У західних і правобережних українських землях великі мануфактури з'явилися в другій половині XVIII ст. В 70-х роках вони виникли в текстильній промисловості. Відома суконна мануфактура графа Потоцького в м. Тульчині на Брацлавщині, на якій працювали як кріпаки, так і вільнонайняті робітники, всього понад 20 чоловік. Вона мала 95 верстатів, виробляла 5 тис. аршинів сукна на рік.

У місті Корці на Волині на суконній мануфактурі Чорторийського працювало майже 140 робітників. Тут виробляли 10 тис. аршинів сукна щорічно. На полотняній мануфактурі в Немирові було зайнято майже 300 робітників.

У Галичині в 60—70-х роках діяла суконна мануфактура в Заліщиках у королівському маєтку, на якій працювали селяни-кріпаки та 18 сукнярів-німців. Існувала полотняна мануфактура в місті Мукачеве в Закарпатті. Спроби швейцарських власників заснувати бавовняно-прядильну, а пізніше і шовкову фабрику в Бродах зазнали невдачі.

У кінці XVIII ст. в Правобережному Поліссі виникли великі металургійні мануфактури — Високопіщанська, Кропивнянська, Чижівська, Городеська, в Закарпатті — у селах Кобилецька Поляна і Тур'я-Ромети.

У 1778 р. у Винниках під Львовом була заснована державна тютюнова мануфактура, де працювало близько 800 найманих робітників. Виникли фаянсова мануфактура у Глинську (біля Львова), два лікеро-горілчаних заводи у Львові з 10—20 найманими робітниками. Великим солевидобувним підприємством була солеварня у селі Стара Сіль у Прикарпатті.

Із загарбанням західних земель України Австрією почалася монополізація державою окремих галузей промисловості. Так, у 1774 р. була створена "Австрійська державна соляна монополія". Поширилася тютюнова монополія. Вирощувати, переробляти і торгувати тютюном мала право лише держава. Значними були позиції держави у залізодобувній промисловості.

Отже, протягом XVI—XVIII ст. в українській промисловості відбулися великі прогресивні перетворення. На зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура. У XVIII ст. розпочався період розквіту мануфактурного виробництва. На відміну від Західної Європи, де існувала одна форма мануфактур — на основі вільнонайманої праці, в Україні в умовах панування панщинно-кріпосницької системи господарства працювали мануфактури, що грунтувалися не лише на вільнонайманій, а й на кріпацькій праці (вотчинні, посесійні, казенні). Кріпосна мануфактура була специфічною формою товарного виробництва, що здійснювалося на феодальній основі. Викликана до життя розвитком товарно-грошових відносин, вона сприяла розкладу феодалізму.

2.4. Розвиток українського національного ринку. Фінанси

Зрушення в сільському господарстві, ремеслах і промисловості України зумовлювали пожвавлення торгівлі, розвиток економічних зв'язків між різними населеними пунктами, ринками і землями. Чим глибшим був суспільний поділ праці, тим більшою ставала потреба різних соціальних та професійних груп у виробничому спілкуванні. Неабияку роль у цьому відігравали міські торги та базари, на які приїжджали переважно жителі навколишніх сіл і міст. На них скуповували товар оптом для продажу на ярмарках та вроздріб. Право проводити торги на базарах надавалося містам, містечкам і селам спеціальними привілеями. Кількість їх постійно зростала. На кінець XVIII ст. на території Східної Галичини та Північної Буковини їх діяло щорічно майже 5000, на території Лівобережної України — 8680, Слобожанщини — близько 2 тис. Виділялися своїми базарами міста Південної України: Одеса, Єлизаветград, Катеринослав та ін.

Торги та базари проводили раз або двічі на тиждень у визначені дні. Торги спеціалізувалися на продажу певного виду товарів. Так, у Дрогобичі в 1523 р. був установлений вільний торг на м'ясо, який відбувався в понеділок, від свята Петра до Різдва. У Стрию й Самборі торги проводилися лише в четвер. Самбору привілеєм від 1623 р. було надано право ще на два торги протягом тижня. На Лівобережжі вони проходили найчастіше в понеділок і п'ятницю. Продавали продукти харчування, сільськогосподарську сировину, вироби ремісників. Асортимент товарів свідчив про певну господарську спеціалізацію районів. У містечку Опішня на Лівобережжі крім "красного товару" і харчових продуктів продавали дерев'яний, глиняний і скляний посуд. У Глухові, Конотопі, Борзні — хліб, Полтаві, Ромнах, Ніжині — тютюн. У Прикарпатті в містечку Лисець торгували шкіряними виробами, у Бережанах — вовною і полотном, на торгах і базарах Заліщиків і Збаража — зерном, у Львові — худобою і хлібом.

Торги проходили просто неба. Приїжджі купці та селяни продавали товари з підвод, а міські ремісники — в ятках, які ставили у визначених магістратом місцях.

Магістрати і ратуші слідкували за якістю продукції і за тим, щоб продукти харчування передусім потрапляли до міщан, а не до перекупників.

Обмежувалися права торговців, які не належали до відповідних цехових організацій. Так, "вільна" торгівля м'ясом у місті Дрогобичі в 1523 р. відбувалася щопонеділка за такою умовою: якщо чужі люди будуть продавати м'ясо, мають дати замку від кожної голови худоби лопатку; міщани від вола або ялівки заплатити по одному грошу, від свині, вівці та теляти — півгроша.

За місце на торзі брали відповідну плату, що не була постійною і однаковою для всіх міст, її визначали залежно від товару. В 1563 р. на торзі в Самборі від воза з горшками брали по 4 гроша, від вола та ялівки — по одному грошу, від теляти, барана — 6 динарів. Дохід йшов на користь замку.

Починаючи з XVII ст. польський уряд приділяв належну увагу встановленню єдиної метрологічної системи, яка до того часу була неоднакова. У багатьох містах України існували власні міри на зерно (колоди, корці, маці), які значно відрізнялися від мір інших міст. Заборонялося використовувати власні ваги та міри. Всі вони були державною або феодальною власністю і повсюдно були передані в оренду. Якщо хтось із купців важив своєю вагою, то магістрат їх карав.

Якщо базари та торги обслуговували лише місцеві невеликі ринки, забезпечуючи економічний зв'язок між містом і селом, то ярмарки зв'язували між собою різні райони України, вони стали першою ознакою становлення внутрішнього ринку. Кількість їх постійно зростала. За переписом 1666 р., в лівобережних містах кількість їх становила 76, у кінці XVII ст. — 390, у Слобожанщині — 271, у Галичині й Буковині — близько 120, у Закарпатті — понад 70. У Правобережній Україні в першій третині XVIII ст. виникло 16 ярмарків, в 40—60-ті роки — 42.

Кількість і тривалість ярмарків були різними. Наприклад, один раз на рік відбувались ярмарки в Борисполі, Тлумачі, Баворові, Бариші; двічі — у Києві, Житомирі, Бучачі, Чорткові, Кременці, Василькові, Калуші, Монастириськах, Ковелі, Надвірній, Ягольниці; тричі — у Чернігові, Тернополі, Барі, Зборові, Бродах, Володимирі-Волинському, Гусятині, Фастові; по чотири рази на рік — в Жовкві, Снятині, Борщеві; п'ять разів — у Самборі та інших. Ярмарки тривали по одному і більше тижнів. Наприклад, у Києві, Житомирі, Чернігові, Ніжині, Володимирі-Волинському, Бродах вони відбувалися протягом двох тижнів, в Стародубі — трьох, у Львові, Ярославі — чотирьох, Жовкві — шести тижнів. Більшість ярмарків приурочували до релігійних свят, що давало їм назву — хрещенський, воздвиженський, троїцький, георгіївський, іллінський, покровський та ін.

Склалася певна періодичність ярмарків. Найбільше їх збиралося восени і взимку. В XVIII ст. у Галичині в червні, вересні, листопаді, січні відбувалося до 50 % ярмарків. Це пояснювалося станом доріг і погодними умовами, наявністю товарних лишків, потребою в грошах і товарах селян, нерівномірним розподілом основних релігійних свят. Неодночасність ярмарків давала змогу купцям відвідувати по кілька їх, перевозити непродані товари та поповнювати асортимент. Так, у Сумах відбувався Введенський ярмарок (у листопаді — грудні), у Харкові — Хрещенський (в січні), Троїцький (у травні — червні), Іллінський у Ромнах (у липні — серпні), Воздвиженський у Кролевці біля Сум (у серпні — вересні), Успенський і Покровський у Харкові (в серпні — жовтні). У Закарпатті зимові ярмарки відбувалися в Березові з 10 грудня, Мукачеві — з 7 січня, відповідно весняні — 6 квітня і 7 травня, 19 березня і 24 квітня; літні — 24 і 29 серпня; осінні — 2 і 12 листопада.

Значну роль відігравали контрактові ярмарки у Львові та Києві, що збиралися щорічно. У Львові такі ярмарки (початок січня — лютого) перетворилися на біржі, де купували, продавали, закладали, здавали в оренду маєтки, укладали кредитні угоди, надавали позики. В 1775 р. було укладено

1205 угод на суму 39,3 млн польських золотих, кількість учасників становила 4000 чоловік. На Хрещенський контрактовий ярмарок у Києві, що був відкритий в 1797 р. замість ярмарку в Дубно на Волині, приїжджало 5 тис. чоловік.

За торговим обсягом ярмарки поділялися на великі, середні та дрібні. На великих ярмарках відбувалася торгівля оптом і вони збиралися рідко. Виділялися значними оборотами ярмарки в Києві, Ромнах, Кролевці, Стародубі, Ніжині, Харкові, Сумах, так звані святоюрські (червень і листопад) ярмарки у Львові на площі біля церкви св. Юра. На Іллінський ярмарок у Ромнах наприкінці XVIII ст. привозили товарів на 1—2 млн крб., на три Ніжинські — на 1.8, на три Почарські — на 1,1. Великі ярмарки постачали товарами середні та дрібні. Середні ярмарки обслуговували навколишні регіони, торгували місцевими та іноземними товарами невеликими партіями. Дрібні ярмарки мали локальний характер, на них місцеве населення продавало лишки продукції своїх господарств, торгувало вроздріб. Розміри ярмаркової торгівлі були меншими: від 2 до 100 тис. крб. Значну роль на середніх і дрібних ярмарках відігравали торговці-скупники.

У лівобережних містах у другій половині XVII — XVIII ст. за дотриманням правил торгівлі слідкували ярмаркові судді або козацька старшина. Торговці сплачували різні збори, зокрема мито від місця, кількості й різноманітності товарів, за його ввезення. Іноземні купці платили по 30, українські та російські — по 10, торгові люди — по 4—6 кіп грошей від одного воза товарів. У багатьох містах і селах ярмаркові збори здавалися на відкуп.

Ярмарки були універсальними. Торгували на них текстилем, галантерейними і господарськими товарами іноземного походження, залізним крамом, виробами ремесел, промислів, мануфактур, продуктами сільського господарства. Одночасно відбувалася спеціалізація ярмаркової торгівлі. Окремі ярмарки ставали центрами торгівлі вузького виду товарів ремісничого, промислового виробництва та сільськогосподарської продукції. У Бродах і Тернополі відбувалися великі ярмарки коней, у Станіславі та Чернівцях — полотна і худоби. Традиційно торгували худобою на ярмарках міст Турки, Калуша, Коломиї, Старого Самбора, Перемишля, Чернівців, Кіцмані, Яворова, Ярослава. Практично всі великі ярмарки в Лівобережжі й Слобожанщині розпочинали кінними торгами.

Густа мережа базарів, торгів, ярмарків сприяла зміцненню торгових зв'язків між містами і селами, окремими господарськими районами. На цій основі відбувалися злиття місцевих ринків і подальша економічна консолідація лівобережних, слобожанських, запорозьких, правобережних, прикарпатських, закарпатських і північноукраїнських земель. Торгові зв'язки між українськими землями значно зміцніли, що зумовило встановлення тісних економічних зв'язків між ними. Ярмарки набули загальноукраїнського характеру.

Волинський і подільський хліб збувався у містах Київщини. Київські купці продавали в Галичині дніпровську рибу, подільських волів, ремісничі вироби. Львівські купці возили сукно, полотно, мечі, плужне залізо, прикраси

в Ярослав, Снятин, Кам'янець-Подільський, інші міста Волині й Наддніпрянщини. Кам'янець-подільські купці привозили до Львова волів, віск, шкіри, до Луцька — худобу, а звідти брали полотно, хутро. Бродівські купці доставляли до Києва вино, до Бара і Ярослава — шапки, до Самбора — цвяхи.

В описах ярмарків і торгів Гетьманщини згадувалися купці з усіх земель України. Б. Хмельницький своїм універсалом 1657 р. наказав, щоб козацькі старшини "з людьми Львова як з власними нашими поводилися і в усякій торгівлі купецтву не робили перешкоди". Міста Полтавського полку встановили регулярні зв'язки з містами Харківського, Гадяцького і Ніжинського полку — з містами Сумського полку. Слобідські купці продавали на лівобережних ярмарках хліб, горілку, в'ялену рибу, клей, шкіри, ремені, худобу, а також товари, привезені з російських міст. Привозили тонкі сукна, срібний, олов'яний і мідний посуд, залізо. Масовий характер мала торгівля сіллю на Торських озерах. На слобідський ринок із Лівобережжя надходили хліб, товари, що привозилися з правобережних і західних українських земель, Польщі, Сілезії, Німеччини та інших країн.

Купці з правобережних і західноукраїнських міст торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Стародуба, Харкова, Сум та інших міст вином, бакалійними товарами, селянськими ремісничими виробами (кожухами, свитами, полотном), дьогтем. Лівобережні торговці (коломийці) спеціалізувалися на доставці солі з Коломиї. За переписом 1666 р. у Нових Млинах було 6, у Ніжині — 11 дворів коломийців.

Лівобережна Україна в другій половині XVII ст. була основним постачальником зерна на правобережний ринок. Поділля забезпечувало хлібом Закарпаття, Прикарпаття, звідти вивозилися коні, воли, корови, вівці. Головним центром торгівлі Лівобережжя з Правобережжям був Київ, звідки товари розходилися по всій Україні.

Активною була торгівля Правобережної України з Запорожжям: звідти везли сіль, рибу, зброю, чоботи, а купували коней, волів. Про обсяги торгівлі свідчить скарга кошового отамана на шляхту, що пограбувала 724 козаків забрала 1242 коней, 546 волів, 405 возів з рибою, 386 пар чобіт, 204 рушниці, всього товару на 1 598 277 талярів.

Із Закарпаття через Львів надходили товари з Угорщини та інших європейських країн. З Північної Буковини в інші українські землі гнали худобу, вивозили хутро, вино, мед, віск, горіхи, фрукти. Основними предметами ввозу були залізо, мед, вироби ремесел і промислів.

Регулярними були торгові зв'язки Придніпров'я та Слобожанщини з Північним Причорномор'ям і Кримом. Українські купці привозило зерно, хутро, вироби ремісників, товари з Західної Європи. Вивозили сіль, коней, товари з Туреччини.

Розвивалася також постійна торгівля, яку здійснювали через стаціонарні заклади — крамниці, магазини, рундуки, склади, корчми, шинки, ятки (ларки). Наприклад, у Кременці (середина XVI ст.) налічувалося 70 крамниць, Овручі (1629 р.) — 30, Кам'янці-Подільському (1570 р.) — 40, Володимирі-Волинському (середина XVI ст.) — 30. У 1566 р. тернопільські купці

отримали привілей на володіння оптовими магазинами текстильних товарів і солі, у 1585 р. польський король дозволив будувати 20 крамниць навколо ринку в Стрию. В середині XVI ст. на ринку у Львові працювало 15 крамниць, відкривалися нові. У тих крамницях ("крамах") вирувало торгове життя: були ятки шевські, крамниці золотарів, аптекарів, кушнірів, слюсарів, будки перекупок, саджавки з рибою. Черниці з монастиря Введення Богородиці продавали нитки.

У 80-х роках XVIII ст. у Лубнах торгувало 73 лавки (крамниці), Чернігові — 68, Миргороді — 52, Золотоноші — 36, Сумах — 40. Усього в містах і містечках Полтавщини і Чернігівщини було 2120 крамниць. У Буковині налічувалося близько 600 торгових закладів. У Бродах у Східній Галичині існувало 144 склепи і 67 крамниць.

Поширеною була така форма торгівлі, як корчмарювання. Торгували горілкою, пивом, медом. У середині XVI ст. у Києві діяло 58, у Вінниці — 42, Славуті — 10, Шепетівці — 7, в Луцьку — 68 шинків. У Галичині корчмарювання було на відкупі у корчмарів, в основному польських євреїв. Наприкінці XVIII ст. на 5467 сіл і міст Галичини припадало 5602 корчми, в Буковині торгувало близько 400, у Закарпатті лише Ужгородська казенна домінія здавала в оренду майже 80 корчм. У Лівобережній Україні дрібним виробникам забороняли продавати горілчані напої вроздріб, тому козаки і міщани орендували корчми.

Була поширена відкупна система. Після сплати певної суми в державну скарбницю відкупник отримував монопольне право на продаж горілки.

З кінця XVIII ст. у західноукраїнських землях з'явилась аукціонна торгівля. Продавали і купували землі, маєтки, будинки, хатнє майно, худобу, право на відкуп і оренду прибутків міста.

Протягом XVII—XVIII ст. визначились основні торгові шляхи. Фактично у кожному місті їх сходилося кілька. Від Києва до Харкова вели дві дороги. Перша йшла через Переяслав, Лубни, Миргород, Сорочинці, Прилуки, Зіньків, друга — через Бровари, Гоголів, Биків, Макіївку, Прилуки. До десяти доріг проходили через Чернігів — до Києва, Глухова, Новгорода-Сіверського, Ніжина, Козельця, Кременчука, Херсона, до польського кордону. З Харкова шляхи вели до Катеринослава та Херсона; до Києва — через Охтирку, Гадяч, Прилуки; до Сум і Новгорода-Сіверського; на Дон. Західноукраїнські землі сполучалися з Києвом так званим Південним шляхом: Львів — Глиняни — Золочів — Вишневець — Ямпіль — Ляхівці — Заслав — Полонне — Житомир — Коростишів — Білогородка — Київ. Зі Львова йшли шляхи на Станіслав — Коломию — Чернівці, на Самбір — Турку — Ужоцький перевал — Ужгород, на Стрий — Сколе — Верецький перевал — Мукачеве.

Наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях почалося будівництво шосейних доріг, що було викликано економічними і воєнними інтересами Австрії. З 1779 по 1790 р. було побудовано 750 км доріг, що з'єднали Львів з більш-менш значними містами Прикарпаття і Буковини, через перевали — із Закарпаттям, Віднем.

Важливу роль у розвитку торгівлі відігравали річкові шляхи Дніпром, Дністром, Тисою. Київські купці жваво торгували по Дніпру — із Твер'ю і Смоленськом, по Десні — з Москвою, по Дніпру, Прип'яті та Березині — з білоруськими та литовськими містами. Уже в 1571 р. в Києві існувала ціла торгова флотилія: 20 ком'яг — невеликих річкових кораблів. Окремі заможні купці мали по дві й більше ком'яг. Крім того, було 10 великих човнів. У 1657 р. в Києві почав працювати річковий порт.

Відбулися зміни на транспорті. Продовжували користуватися влітку і восени возами, взимку — саньми, які протягом XVIII ст. урізноманітнилися. Використовували вози різної довжини, чумацькі вози типу "мажа" і "хура" (фірманка), легкі чотири- та двоколісні вози — брички, лінійки, таратайки та ін. Сани були пристосовані відповідно до призначення: виїзні та вантажні. Поширилися човноподібні судна — довжанки, байдаки, обшиванки, баркаси, що могли пересуватися за допомогою весел і спеціальних вітрил. Здавна використовували плоти і пороми.

Розвивалося мостобудування. Так, у Києві в 1713 р. було збудовано міст біля Печерської фортеці. Мости будували за новою технологією "на стругах, якорях та канатах".

У другій половині XVII ст. за гетьмана Д. Многогрішного було започатковано поштову справу. На західноукраїнських землях її розвиток почався в кінці XVIII ст. У Галичині за 1775—1795 рр. було створено 77, на Буковині — 12 поштових станцій, що перебували в державному управлінні.

Отже, внутрішня торгівля в XVI—XVIII ст. стимулювала господарське піднесення, сприяла розвитку товарного виробництва та спеціалізації окремих регіонів, об'єднувала в економічне ціле села і міста України. Процес формування національного ринку продовжувався.

Значну роль у господарському розвитку українських земель відігравала зовнішня торгівля. Розвиток мануфактур, зростання міст призвели до зменшення обсягів сільськогосподарського виробництва у країнах Західної Європи. Такі країни, як Англія, Голландія, стають величезним ринком збуту сільськогосподарської продукції та сировини з України. В той самий час Україна була ринком збуту виробів мануфактурної промисловості західних країн.

У XVI — першій половині XVII ст. на захід вивозили волів, зерно, коней, шкіри, мед, віск, закарпатські вина, полотно, пряжу, поташ, сіль, дерев'яні вироби. Торгові зв'язки здійснювали переважно магнати, які мали економічні переваги над купцями, середньою шляхтою, оскільки вони не сплачували регіональних мит і податків, користувалися безплатним гужовим транспортом своїх кріпаків для доставки товарів до річкових пристаней, на річках Сян, Буг, Вепр. Великі маєтки давали змогу їм нагромаджувати для продажу значну кількість продукції, утримувати власні річкові судна, навіть цілі флотилії. У період сприятливої кон'юнктури останньої чверті XVI — першої чверті XVII ст. експорт з Галичини і Волині досяг великих розмірів.

У торгівлі України з Заходом значну роль відігравав найбільший на Балтійському морі порт Гданськ, через який вивозили багато лісових матеріа-

лів: бруси, дошки, клепки, шогли, попіл, поташ. Завозилися в Україну насамперед промислові вироби для потреб заможних верств населення. На ринках можна було зустріти німецькі, англійські, голландські, французькі товари — ювелірні вироби, зброю, тонке полотно, сукно, прикраси, книги тощо.

XVI — перша половина XVII ст. характеризувалися також подальшим посиленням торгових зв'язків України з Молдавією, Росією, Кримським ханством і країнами Азії — Персією, Індією та Аравією. Українські купці часто отримували від молдавських господарств грамоти-привілеї на пільгову торгівлю. До Молдавії надходили свинець, мідь, залізо, золото, срібло, металеві вироби, тканини, головні убори, скло; з Молдавії та Волощини — вина, риба-білуга, мед, віск, воли, шкіри, горіхи.

Розширювався асортимент товарів зовнішньої торгівлі з Туреччиною. Королівська комісія, яка встановила в 1633 р. у Львові "таксу" східних товарів, називала серед імпортованих з Туреччини шовк, атлас, перські килими, тигрові та борсукові шкіри, дорогу сірійську зброю, індиго для фарбування, арабських коней, прикраси, вина, рис, родзинки, пряноші. Зі Львова в Туреччину везли зброю і свинець, кушнірські вироби, сукно, ножі. У Снятині знаходилася головна митна "комора" для турецьких і молдавських товарів.

В імпорті з Угорщини чільне місце займали вина, залізні вироби, мідь, срібло, золото, селітра, сукно, а в експорті — сіль, гончарні вироби. Угорські купці приїжджали за товаром до Старого Самбора — головного центру торгівлі поблизу кордону.

Розвивались українсько-російські торгові зв'язки. Українські купці торгували не лише у прикордонних містах, а й возили свої товари в Москву, Курськ, Єлець, Тулу, Ярославль, Калугу, Рильськ, Твер, Нижній Новгород. Жваву торгівлю вели українські купці й на Дону. Російські купці збували свої товари у Києві, Львові, Луцьку, Володимирі-Волинському, Кам'янці-Подільському, Барі, Миргороді, Прилуках. В Україну завозили хутра, сукно, полотно, металеві та дерев'яні вироби, кінську збрую, сідла, зброю, одяг, ювелірні вироби. В Росію вивозили шкіри, худобу, овець, коней, вовну, рибу, віск, хміль, папір, сіль, жито, пшоно, горілку, полотно, скло, гончарні та інші вироби. Російські купці везли з України книги, продавали їх у Москві та найвіддаленіших районах держави. Так, у бібліотеці солепромисловиків Строганових у Сольвичегодську налічувалося сотні українських книг переважно "киевской печати". З Києва в Москву та Підмосков'я привозили для палацових садів різне насіння, саджанці угорських груш та слив, виноградні черенки. До двору московського царя Олексія Михайловича з України поставляли волоські горіхи.

Головним пунктом, куди прибували російські купці, був Київ. Тут, на Подолі, знаходилася російська купецька колонія. Київ був також основним пунктом транзитної торгівлі Росії з країнами Сходу. Через Київ товари з Персії, Індії, Аравії, Сирії направлялися до Москви, Пскова, Нижнього Новгорода, Швеції та Данії.

Утворення Української козацької держави відкрило широкі перспективи міжнародної торгівлі. Б. Хмельницький ввів у 1654 р. нову систему опо-

даткування. Мито збирали у розмірі двох золотих з кожних 250. Це було в 2,5 раза менше порівняно з тарифом 1643 р., що діяв в Україні до Визвольної революції. Гетьманські універсали заохочували імпортну торгівлю, обмежували вивіз коштовностей, коней, селітри. Водночас було заборонено продавати хліб у Польщу.

Під час Визвольної революції розрив з Польщею послабив торгові зв'язки з західними країнами. Активно велася торгівля з Білорусією, Молдавією, Туреччиною, Кримом. Так, Б. Хмельницький продав у Молдавію поташ на 200 тис. талярів. У 1652 р. в Молдавію було привезено 400 возів із сіллю. Було розроблено проект договору з Туреччиною щодо торгівлі на Чорному морі. Українські купці отримали право вільно плавати і торгувати в Чорному і Середземному морях, звільнялися від мит і податків.

Систематичними були зв'язки з Московською державою, які раніше мали нестабільний характер. Царський уряд у 1649 р. дав дозвіл українським купцям на безмитну торгівлю в прикордонних російських містах. Такий самий дозвіл дав Б. Хмельницький російським купцям. Скасовувалося мито на зерно, сіль, що вивозили з Росії в Україну. В прикордонних російських і українських містах влаштовували гостинні двори для російських та українських купців. Україна експортувала худобу, конопляне прядиво, тютюн, горілку, віск, воєнну здобич, поташ.

Важливе місце серед товарів з України посідала горілка. В "Глухівських статтях" і "Коломацьких статтях" були спеціальні пункти, що забороняли продавати горілку на території Росії, дозволяли здавати її лише на кухлеві двори, що були збудовані в Лівобережних містах царським урядом і приймали горілку за певну плату. Проте дрібні торговці таємно торгували нею в російських містах. Старшина, багаті купці вивозили і продавали горілку в центральних районах Росії, де вона коштувала дорожче, ніж у Лівобережжі. Для потреб армії велику її кількість закуповувала держава. У XVIII ст. торгівля горілкою була монополізована підрядниками державної скарбниці та скупниками.

Козацька старшина і купці монополізували продаж в Росію селітри, а Російська держава — право на її купівлю. Так, в 1700 р. вона закупила 30 тис., в 1790 р. — майже 53 тис. пудів селітри.

Лівобережні купці везли в російські міста з країн Західної Європи Туреччини, Криму предмети розкоші, дорогі тканини, прянощі, шаблі, лати піщалі, латинські книги.

В кінці XVIII ст. посилилися торгові зв'язки Росії з південними українськими землями. Російські купці продавали там будівельні матеріали, продовольство, купували у місцевих жителів велику рогату худобу, коней.

Важливу роль у зовнішній торгівлі відігравали купці-іноземці, особливо греки, їхні колонії існували в Києві, Переяславі. Б. Хмельницький дозволив грецьким купцям торгувати безмитно на всій території України, їх подвір'я звільнялися від підводної повинності та постоїв військ.

Після Української національної революції в середині XVII ст. були відновлені традиційні зв'язки з Західною Європою через Гданськ, Кенінгсберг, Ригу

Сілезію. Гетьман І. Мазепа офіційно затвердив головні торгові шляхи з Стародуба та Чернігова через Мінськ і Гродно до Кенінгсберга. Основним центром зовнішньої торгівлі для західноукраїнських земель залишався Гданськ. Пожвавилася торгівля сухопутним шляхом через Вроцлав і Оломоуц. Українські купці збували свої товари (продукцію сільського господарства і промислів) у Франції та Голландії. Серед імпортованих товарів найбільше значення мали англійські, угорські, вроцлавські сукна, китайка, англійська і шлезька байка, золота, срібна і шовкова парча, гризет, тафта, венеціанський і флорентійський оксамит, золоті й срібні гудзики, батист, чоловічі та жіночі панчохи, скрипки, саксонський фарфор, косметика, зброя, медикаменти, книги, мідь, географічні карти, сільськогосподарські знаряддя, вино, овочі та фрукти.

Продовжувалася торгівля з Білорусією. Водними та сухопутними шляхами вивозили хліб, м'ясо, рибу, прядиво, віск, вовну, сало, олію, тютюн, боброве хутро, горілку, поташ та інші товари. Українські купці торгували в Борисові, Вітебську, Гомелі, Пінську, Полоцьку, білоруські купці продавали і купували товари в Борзні, Києві, Лубнах, Ніжині, Почарі, Полтаві.

Значними масштабами і давніми традиціями характеризувалася торгівля з Туреччиною і Кримом. Відбувалися прямий товарообмін і транзитна торгівля, що йшла через Київ. Шлях до Константинополя пролягав через Фастів, Брацлав, Бендери, Ізмаїл, Базарчик, Кучок-Чехмечі. Другий шлях вів через Фастів, Брацлав, Ясси, Галац, Базарчик. Купці користувалися також шляхом від Прилук через Переяслав, Умань, Бершадь, Ізмаїл. Водний шлях йшов по Дніпру і Чорному морю. У вивезенні з України переважали продукти рослинництва і тваринництва, вироби ремесла, зброя. Купці з турецьких і кримських земель привозили кумачі, папір, шовк, каву, сап'ян, ладан, бакалію, вина, волоські горіхи тощо.

Українські купці здійснювали човникові рейси, торгуючи на великій території від Гданська і Кенінгсберга до Москви і Чорного моря.

Зовнішні торгові зв'язки західноукраїнських земель у XVIII ст. були на значно нижчому рівні, ніж до середини XVII ст. Шляхта продовжувала користуватися правом безмитної торгівлі. Магнати мали свої власні флотилії, пристані, склади для зберігання товару, використовували своїх селян для виконання феодальних повинностей або за примусовим наймом. Зовнішній товарообіг Львова за XVIII ст. скоротився в 6 разів, а вивезення товарів — у 29 разів.

Центром транзитної торгівлі між Заходом і Сходом було м. Броди. Після загарбання Австрією Галичини і надання Бродам прав "вільного" міста (1799 р.) через нього проходила торгівля Австрійської імперії з Росією, країнами Причорномор'я та Азії.

Головними перешкодами на шляху формування внутрішнього ринку в Україні та розвитку зовнішньої торгівлі були умови недержавності та залежності від інших країн, феодально-кріпосницькі відносини.

На українських землях, захоплених шляхетською Польщею, торгівля гальмувалася привілеями шляхти, яка звільнялася від мит на внутрішніх шляхах, а також при експорті й імпорті товарів, успішно конкурувала з

міськими ремісниками і торговцями. Це скорочувало торгові обороти купців, обмежувало внутрішній ринок. У 1568 р. сейм заборонив місцевим купцям подорожувати за кордон по товари. У 1597 р. польський король зобов'язав купців з Туреччини, Волощини і Молдавії переходити кордон з Польщею тільки в Снятині, а у 1613 р. заборонив обминати Теребовлю. Королівська адміністрація самовільно збільшувала мита, часто арештовувала купців, примушуючи їх платити викуп. На великих і малих шляхах було безліч митниць (державних і приватних). Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава брали мито 174 рази. Збирали прикордонне мито (ило), шляхове, мостове, гребельне, перевізне, ярмаркове, торгове, помірне та ін. Високі мита в умовах слабкої охорони державних кордонів призвели до масового поширення контрабанди, яка дезорганізовувала торгівлю. Торгівля ускладнювалася великою строкатістю одиниць міри й ваги, характерних на той час (існували львівські, теребовлянські, галицькі та інші одиниці міри й ваги).

Збереглися привілеї купецьких братств, так зване гостинне право, право складу (складське), примусове користування певними шляхами, ринкове право тощо. Особливо негативно на розвитку торгівлі позначилося складське право. Воно примушувало місцевих та іноземних купців продавати товари місту, яке володіло таким привілеєм. Це ставило купців у скрутні умови, адже ціни визначала місцева влада. Такі умови розвитку торгівлі призвели до дефіциту зовнішньоторгового балансу в середині XVII ст., який становив 10 млн польських золотих щороку.

У другій половині XVII — XVIII ст. в Речі Посполитій антиукраїнська політика в галузі торгівлі продовжувалася. У Правобережній Україні феодали обмежували селянську торгівлю, встановлюючи монопольне право на купівлю-продаж продукції сільського виробництва. В Прикарпатті селяни були практично усунені від торгівлі. Діяла постанова, що давала шляхті право на безмитну торгівлю.

На початку XVIII ст. в Українській гетьманській державі розпочалися зміни в торгівлі, які були пов'язані з зовнішньоекономічною політикою російського уряду, що мала протекціоністський характер. Торговою грамотою 1649 р. і Новоторговим статутом 1667 р. в Московській державі були ліквідовані англійські та голландські привілеї, обмежені права в торгівлі для всіх іноземних купців. Російський торговий капітал став повним господарем на внутрішньому ринку. За Петра I посилилися позиції російського купецтва в зовнішній торгівлі. Було встановлено високе мито на іноземні товари, ввіз окремих товарів був заборонений, на деякі з них встановлена державна монополія, заохочувалася зовнішньоторгова діяльність російського купецтва.

Реалізація цієї політики на українських землях, які входили до складу Російської держави, була спрямована на перетворення української торгівлі на колоніальну.

Зазнала змін митна політика. Українські купці платили на українсько-російському кордоні митний податок за ввезення товарів з Росії, так звану

індукту, за вивіз — евекту. Цей податок йшов до української державної скарбниці. Було встановлено особливе мито на користь російської скарбниці, а потім в російських портах за цей самий товар мито бралося знову. Плата була золотом, становила 8—10 % вартості товару. В 1724 р. розміри митного податку були збільшені: за олію, сало, льон, прядиво — на 4 %, за смолу — 18, за збіжжя — 25, за лляну пряжу і необроблені шкіри — 38 %. Податок на ввіз товарів на українську територію зріс до 10—37 %. Намагаючись зменшити конкуренцію українського тютюну і горілки, російський уряд обклав їх додатковим 30 %-м митом. Індукти, що збирала козацька старшина, було передано на відкуп російським купцям. У 1709 р. на всіх українських прикордонних пунктах було поставлено російські військові застави, яким надавалося право контролю над українським торговим рухом. Це посилило зловживання російських чиновників.

Царський уряд в 1754 р. скасував мито на товари, які надходили в Росію з України, і, навпаки, заборонив збір мита на території Лівобережжя. Російські купці отримали значні пільги, їхні двори звільнялися від військових постоїв, їм дозволялося влаштовувати окремі лавки і магазини. З 1771 р. російські купці могли вільно селитися в Україні, купувати будинки, інше нерухоме майно в Києві та Ніжині. Маніфест 1784 р. затвердив за російськими та іноземними купцями право на необмежену торгівлю в містах Південної України та Криму.

Царський уряд став на шлях регламентації зовнішньої торгівлі Української гетьманської держави з іншими країнами. За Петра I почалася примусова переорієнтація торгових шляхів у західні країни. У 1701 р. було видано указ про те, щоб українські купці возили товари до Азова, хоча цей порт практично не мав виходу до європейських країн. Було наказано вивозити прядиво, поташ, юхту, клей, сало, віск, олію, солому та інші товари через Архангельськ на Білому морі. В ході Північної війни після завоювання Риги ці товари можна було експортувати через названий порт. Було видано кілька указів (1714 р., 1719 р.), якими заборонялося взагалі вивозити українські товари через чужоземні порти, а тільки через російські (Петербург, Архангельськ).

Українські купці, щоб виїхати за кордон, змушені були заїжджати до Глухова і давати гетьманській канцелярії опис товарів. Після скасування українських паспортів в 1722 р. дозвіл видавав російський комендант, а потім губернатор у Києві, а огляд товарів проводився в Брянську.

Контролювались український імпорт і експорт. Заборонялося вивозити за кордон збіжжя і ввозити деякі товари — дорогі тканини, панчохи, цукор, фарби, полотно, білизну, тютюн, карти, сукно. Це було зроблено для того, щоб названі товари не конкурували з продукцією російських мануфактур. Запроваджені обмеження призвели до зниження цін на українські товари на ринку. Уряд і торгові російські компанії скуповували ці товари за дешевими цінами, а потім продавали за кордон.

Регламентація торгівлі в Україні негативно позначилася на її зв'язках з Західною Європою, на інтересах зарубіжних партнерів. Гетьман Д. Апос-

тол намагався поліпшити умови для української торгівлі: захищав місцевих купців від конкуренції московських, зобов'язав українську владу сприяти виїзду останніх з України, заборонив місцевій владі перешкоджати купцям і чумакам у їхній діяльності, ввів мораторій на сплату боргів купців, особливо тих, які вели зовнішню торгівлю. В 1729 р. з ініціативи Д. Апостола в Глухові відбулося зібрання українського купецтва, рішення якого про скасування перешкод на вивіз заборонених російським урядом товарів гетьман передав на царське ім'я. У Зверненні до Колегії чужоземних справ (1728 р.) Д. Апостол домагався обмеження мита індуктою, яку повинні збирати українці, і дозволу їздити за кордон з українськими паспортами. Він склав меморандум до центрального уряду, в якому обгрунтував основні положення про торгівлю в Україні: для українських і місцевих купців — вільна торгівля, а для іноземних купців — торгівля в Києві та Чернігові під час ярмарків двічі на рік. Царський уряд не задовольнив прохання українських купців і влади. Відносини України з іншими державами розглядались як зв'язки їх з Росією.

Товари з Правобережжя й Прикарпаття надходили до Лівобережної України через Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську та інші митниці.

Отже, протягом XVI – XVIII ст. в Україні сільськогосподарське і промислове виробництво набуло товарного характеру, формувався загальнонаціональний ринок. Проте на розвитку торгівлі негативно позначилася дискримінаційна політика Речі Посполитої й Російської монархії. Українська козацька держава поступово втратила самостійність у зовнішньоекономічних відносинах. Українські експорт та імпорт були зведені нанівець, Україна перестала бути самостійним членом міжнародної торгівлі. Українське купецтво втратило свою силу. Воно було витіснено із міжнародної торгівлі, займалося дрібною торгівлею в межах України, посередницькою діяльністю. Згідно з Рум'янцевським описом Малоросії (1765 – 1769 рр.) великі капітали були зареєстровані лише в іноземних (грецьких) купців.

Розвиток торгівлі в XVI – XVIII ст. сприяв процесу подальшого формування фінансово-грошової системи. Для тогочасного грошового обігу характерним був біметалізм — використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них металу.

У XVI ст. в обігу залишалися празькі гроші, литовські та польські денарії, півгрошові монети. Набули поширення срібні таляри (27 г), угорські золоті дукати (3,5 г). У результаті грошової реформи 1526 – 1528 рр. в Польщі почали карбувати срібний грош, що дорівнював 18 денаріїв. Було введено лічильний золотий, на який йшло 30 грошів. Реальною срібною монетою золотий став у 1564 р. ("півкопка"). Після Люблінської унії в результаті грошової реформи С. Баторія в 1578 – 1580 рр. була створена єдина монетна система для Речі Посполитої. Припинилося карбування півгроша і денаріїв, основними монетами стали шеляги (соліди), гроші, три- і шестигрошовики, півторагрошовики, з 1580 р. — польський золотий, або таляр (30

грошів, або 60 півгрошів). Випускалися легкі таляри (12,5 г чистого срібла) і важкі, або імперські (25,2 г чистого срібла). Поширилися також західноєвропейські таляри і дукати. В 1627 р. польський уряд заборонив карбувати дрібні монети, а лише таляри (90 грошів), півталяри, дукати (180 грошів). У зв'язку з кризовим станом економіки Речі Посполитої в середині XVII ст. почали випускати мідні шеляги (боратинки) і неповноцінні золоті з міді та срібла — тимфи. Всі ці монети були в обігу на українських землях в складі Речі Посполитої до кінця XVIII ст. У 70-х роках XVIII ст. з обігу були вилучені боратинки і тимфи. Основними грошовими знаками залишалися польський золотий (4 срібних і 30 мідних грошів), дукат (13 злотих), таляр (8 злотих). Після загарбання України Австрією на західноукраїнських землях поширилась австрійська монетна система.

З середини XVII ст. на території Української козацької держави поширилися російські срібні та в незначній кількості мідні монети. В Московській державі уніфікація грошової системи відбулася після реформи 1534 р. Карбувалася срібна копійка, лічильну функцію виконував рубль, в якому містилося 100 копійок. У середині XVII ст. почали карбувати мідні копійки, які витіснили срібні, проте швидко знецінилися, що призвело до вилучення їх з обігу. Срібні монети — російські таляри, або єфимки, в грошовому обігу відігравали незначну роль. За Петра I була введена десяткова монетна система: рубль, гривеник, копійка.

Протягом XVIII ст. проводилися реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської держави, в тому числі Лівобережної України. Випускалися мідні (копійка, п'ятаки), срібні (рублі, полтинники, гривеники), золоті (до 1753 р. червонці, з 1755 р. 10-рублеві імперіали, 5-рублеві півімперіали) монети. В грошовому балансі країни значення золотих монет було незначним (2,7%), зростало карбування мідних і на кінець XVIII ст. частка срібних і мідних монет зрівнялася. У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). В Москві та Петербурзі було створено асигнаційні банки, що вільно розмінювали асигнації на мідну монету. В 1786 р. банки були об'єднані, асигнації перестали бути розмінними. За рахунок паперових грошей покривався дефіцит державного бюджету, що призвело до їх емісії та знецінення. Російські гроші протягом XVIII ст. поширилися на українські землі, витіснивши з обігу польсько-литовську монету. З'явилася назва карбованець, коли протягом кількох десятиріч випускалися рублеві монети з косими нарізами (карбами) на ребрі замість написів. Отже, відбулось об'єднання грошових систем Росії й України в єдину грошову систему.

Одночасно із зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях в XVI – XVIII ст. поширилися кредитні операції й лихварство. Необхідність кредиту була зумовлена також відсутністю у купців вільних коштів. Наприклад, група львівських купців у 1621 р. мала боргові записи і розписки молдавських купців на 10 тис. золотих. У 1649 р. львівський купець М. Хадзаєвич, користуючись кредитом, закупив у Молдавії товарів на 25 тис. золотих, які були затримані кредиторами за несплату боргу. Операу-

вання кредитами підвищувало дієвість торгових операцій, спрощувало розрахунки. Наймасовішими були короткостроковий споживчий кредит і комерційний кредит на великі суми. У XVIII ст. позики до 100 золотих становили абсолютну більшість кредитних операцій у Тернополі (71 %), Рогатині (62 %), Теребовлі (59 %). У Руському воєводстві зафіксовано чимало випадків заборгованості магістратів Теребовлі, Рогатина, Снятина, які за борги розплачувалися громадськими землями, сіножатями, поступалися вільностями. Комерційний кредит брали для купівлі великих партій товару.

Лихварство було поширене серед представників різних верств населення (купці, орендарі, корчмарі, старости, війти). Найбільше ним займалися вірменські та єврейські купці, які часто спеціалізувалися в цій галузі. В Галичині своєрідними банківськими організаціями були єврейські міські громади (кагали). Позиковий процент був високим — від 8 до 20 % на рік, а на короткострокові періоди — 50 — 100 %, часто виступав у натуральній формі (передача користування землею та ін.). Нерідко в ролі кредитних контор виступали католицькі костьоли й монастирі, православні братства. Великі позики надавалися магнатам, шляхті, купцям і козакам, навіть королям. В Українській козацькій державі існував обопільний кредит у зовнішньоторгових операціях. Українські купці отримували його в Польщі, Німеччині, західноукраїнські купці брали українські товари в кредит. Оскільки не було інших умов для розвитку ринкових відносин, лихварство негативно впливало на розвиток економіки краю, виснажувало її.

У Російській державі на відміну від західних країн важливе значення мав державний кредит. Роль банку виконувала Мануфактур-колегія, яка видавала грошові позики промисловцям і купцям, безплатно передавала приватним особам казенні підприємства з наданням грошової позики з державної скарбниці. В 1754 р. створені Дворянський і Купецький банки. Дворянський банк, що мав контори в Москві та Петербурзі, видавав кредити з розрахунку 8 % річних під нерухоме майно і дорогоцінності в сумі від 500 крб. до 10 тис. крб. на одну особу. Він проіснував до 1786 р. Після цього його капітал було передано Державному позиковому банку. Невеликі капітали Петербурзького купецького банку, видача кредитів під товар на строк до одного року, обмеженість сфери дії лише купцями Петербурзького порту призвели до його закриття в 1782 р. і передачі вкладів до Дворянського банку.

Державний позиковий банк давав кредити під поміщицькі маєтки (40 крб. з кріпака чоловічої статі), заводи, кам'яні будинки в розмірі 3/4 їх ціни. Кредити видавали дворянству строком до 20 років з уплатою 5 % річних, містам — на 22 роки і 4 % річних. Вклади приймали з виплатою 4,5 % річних.

Комерційні операції здійснювали з 1772 р. облікові та страхові контори в провінціях при Державному асигнаційному банку. Одночасно розвивався комерційний кредит у формі векселів. У 1729 р. було створено вексельний статут, а в 1740 р. — банкрутський статут. Зберігав своє значення лихварський кредит, в основному в розмірі 12 — 20 % річних.

У Російській імперії мали право користуватися позиками лише великоросійське дворянство, іноземці, які перебували в постійному підданстві Росії та мали тут нерухоме майно. Українське дворянство було зрівняно з ними у правах на отримання позик лише в 1783 р.

Протягом XVI—XVIII ст. на українських землях відбулися зміни в фінансово-податковій системі й грошовому обігу. У Великому князівстві Литовському питаннями фінансів займалися підскарбії. Литовський статут 1529 р. звільнив шляхетських підданих від будь-яких податків і повинностей на користь князя й адміністрації. "Устава на волоки" (1557 р.) на землях великого князя ввела оподаткування замість дворища від диму відповідно до родючості грунту. Після Люблінської унії (1569 р.), коли українські землі були приєднані до земель корони, на них поширилася польська фінансова система.

У Польському королівстві основним щорічним податком з сільського населення було ланове. Розміри його протягом XVI ст. зросли з 12 до 30 грошів з лану, а для мало- і безземельних селян — від 20 до 30 грошів з господаря сім'ї. Жителі міст платили шос у розмірі 2 гроша з кожної гривні вартості рухомого майна. Єдиним непрямим податком був акциз на алкогольні напої. Сеймами встановлювали спеціальні додаткові мита. В 1563 р. був створений державний скарб, джерелом якого став постійний податок — кварта як четверта частина доходів від королівських маєтків і мита, що йшов на утримання найманого (кварцяного) війська.

У 1629 р. в Речі Посполитій була проведена реформа податкової системи. Замість ланового і шоса було введено подимне — податок з будинків у розмірі від 1/2 до 3 польських золотих. Ремісники з 1632 р. платили окремий податок. Зберігалася стація на утримання війська. Були встановлені державні торгові мита: в 1629 р. за вивіз товарів — евекта в розмірі 2—4 % їх вартості, в 1643 р. — за ввіз товарів — індукта в розмірі 4 % вартості товарів. На початку XVII ст. реальний дохід від них становив 288 тис., а в середині XVII ст. — 466 тис. дукатів.

У другій половині XVII—XVIII ст. на українських землях, що залишилися в складі Речі Посполитої, продовжували існувати як державні податки кварта, мито, подимне, з 1676 р. — подушне з єврейського населення. В 1764 р. створено фінансові комісії для корони та Литви. З 1775 р. основним податком стало нове подимне у розмірі 5—16 польських золотих. Крім того, було введено податок на тютюн.

В Українській козацькій державі фінанси підпорядковувалися гетьману, вони були невіддільні від його приватного господарства. Доходи створеного державного скарбу за Б. Хмельницького становили сотні тисяч золотих. Частину доходів він діставав від земельних володінь — колишніх королівщин, маєтків магнатів, шляхти і католицького духовенства. У трьох воєводствах (Київському, Брацлавському та Чернігівському) королівщинам належало близько 450 міст і сіл, магнатам і шляхті — близько 1400, католицькій церкві — понад 50. Ці землі частково були зайняті селянами й козаками, частково перейшли у відання військового скарбу. Більшу частину

цих земель держава передала старшині та козакам, які не одержували ніякої платні грішми, а також монастирям. Деяку частину землі військовий скарб продав.

Значні доходи козацька держава одержувала із сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні, корчми, лісові буди та інші підприємства, які раніше належали королівщинам або шляхті. В умовах становлення та зміцнення Української держави великого поширення набула оренда. Орендували винокурні, шинки, корчми, млини та ін. Великими орендарями були магістрати й монастирі. Поруч з ними багаті козаки та міщани брали оренду на власні імена. Вони здебільшого орендували млини, винокурні, шинки.

Важливою статтею поповнення державного скарбу були доходи від торгівлі. Існував ряд внутрішніх торгових зборів, що їх платили на торгах і ярмарках, зокрема возове — від возів, помірне — від мір збіжжя, повідерщина — від продажу відрами спиртних напоїв, а на дорогах — мостове, перевіз. Великі міста гроші від цих зборів брали на власні потреби, а містечка — передавали їх до скарбу. Повністю належали скарбові кордонні мита від ввезення та вивезення товарів. Усі старі оборонні універсали, надані купцям, було скасовано, "аби і найменший ущербок скарбові нашому військовому не був", проте гетьман іноді звільняв купців від мит та інших торгових зборів.

Головним джерелом прибутків військового скарбу були загальні податки з населення Української козацької держави. Зокрема стягували: побір або подимне — постійний податок від хати, дворів, землі; стацію — надзвичайний податок, який йшов переважно на утримання війська. Розміри податків становили від 1 до 12 золотих. Інколи їх сплачували зерном. Податки платили в основному селяни й міщани. Оподатковувалися також виробники спиртних напоїв. Цей податок, який називався показаниною, платили і козаки.

Кошти державного скарбу за Б. Хмельницького витрачали в основному "на утримання послів і на всякі військові потреби". Рядових козаків за свою службу забезпечували земельними ділянками. Проте вища військова старшина й адміністрація одержували платню грішми: генеральний писар — 1000 золотих, генеральний обозний, військові судді — по 300, судовий писар — 100, гетьманський бунчужний, гарматні, полкові, сотенні хорунжі — по 50 золотих. Така платня була затверджена "Березневими статтями" 1654 р. Делегати Війська Запорозького пропонували видавати платню також полковникам і полковим осавулам по 200 золотих, сотникам — по 100, іншим старшинам — по 50, рядовим козакам — по 30 золотих, але це прохання не було задоволене.

Однак, незважаючи на складні умови національної революції середини XVII ст., фінанси України в цілому були добре організовані. Державний скарб, успішно долаючи труднощі, виконував покладені на нього важливі функції.

Гетьман І. Брюховецький зробив невдалу спробу відокремити державні фінанси і передати їх до Московського царського скарбу, встановив посаду

генерального підскарбія. З цього часу починається втручання Москви у фінансові справи України. Неподільність особистих коштів гетьмана і державного скарбу негативно відбивалися на українських фінансах. Так, при арешті гетьмана І. Самойловича був конфіскований і державний скарб, половину коштів забрала Москва, половину залишилося новому гетьману І. Мазепі, за якого приватний і державний доходи знову були об'єднані. Після його смерті комісія на чолі з Карлом XII визнала спадщину гетьмана приватною і передала його небожеві А. Войнаровському. Тим самим мазепинці за кордоном, зокрема гетьман П. Орлик, були змушені витрачати свої кошти на державні справи. Конституція 1710 р., складена П. Орликом, обмежувала права гетьмана у розпорядженні державними коштами, військовий скарб відділявся від гетьманського та віддавався генеральному підскарбієві. На утримання гетьмана виділялись доходи з індукти, Гадяцького полку і Шептаківської сотні. Податки зменшувалися, оренда, збори на утримання війська скасовувалися.

У роки правління Малоросійських колегій (1722 – 1727 і 1764 – 1782 рр.) було встановлено контроль над фінансами України. Інструкції регламентували збирання податків, збирачі яких щомісяця і кожну третину року подавали у колегію рапорти про свою роботу. В 1725 р. було відіслано до Росії 244 255 крб. податків.

Гетьман Д. Апостол реорганізував українські фінанси, відновив посаду генерального підскарбія, відокремив державний скарб від приватного скарбу гетьмана, встановив окремий державний бюджет ("військовий скарб"), розмір видатків у сумі 144 тис. крб. щорічно. Проте державний скарб залишався під контролем російського уряду. Спеціальні інструкції регулювали діяльність двох генеральних підскарбіїв, один з яких обов'язково був росіянином, фінансового управління "Канцелярії зборів" і "Шетной комісії". Вони керували збиранням податків, витратами, контролювали фінанси магістратів. Гетьман К. Розумовський зробив останню спробу відстояти фінансову автономію України, проте успіху не досяг. Царський указ 1754 р. вимагав подавати точні відомості про прибутки та видатки українського скарбу. Зі скасуванням в Україні гетьманства (1764 р.) фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою імперії Романових.

Дуже обтяжливим для українського народу було безплатне утримання російської армії. Селяни й козаки-підпомічники збирали гроші, продукти харчування (порції), фураж (рації). До 1707 – 1709 рр. збори були незначними. Після полтавських подій на Лівобережній Україні постійно перебувало до 10 російських полків, а під час військових дій — значно більше. З 1716 по 1783 р. збори стали постійним податком — так звані консистенські дачки. З 1764 р. він існував як грошовий (по 1 крб. з кожного двора).

Населення Гетьманщини виконувало державні "загальнонародні" повинності, обов'язковість яких підтверджували грамоти І. Скоропадського, Д. Апостола. Найпоширенішою повинністю було забезпечення селянами і міщанами підвод, коней, волів і погоничів для російської армії, перевезення провіанту, пошти, чиновників. Повинності розподілялися нерівномірно. Для

селян вони були в два рази більшими, ніж для козаків. Так, у роки російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. було притягнуто до обозної служби 205 тис. селян, забрано волів і коней на 146,3 тис. крб. Усього збитки для України становили 12 млн крб. Українських козаків направляли на будівництво каналів між Волгою й Доном, навколо Ладозького озера, під час яких загинуло до 30 % козаків, на спорудження ліній укріплень, фортець, гребель, шляхів, мостів.

У 1765 р. на Слобідську Україну, а в 1783 р. на всю Україну було поширено подушний податок. В 1770 р. бюджетні надходження з України стали складовою частиною загальнодержавних надходжень Російської імперії. В 1783 р. відбулися зміни в податковій системі. Замість 1 крб. з селян і козаків збирали по 1 крб. 20 копійок, з купців — 1 % заявленого капіталу, з поміщицьких і монастирських селян — по 72 копійки на рік. Після секуляризації монастирського землеволодіння селян цих маєтностей віддали в казенне управління, і крім подушного вони платили податок 1 крб. Дворянство та духовенство були звільнені від сплати прямих податків.

Отже, фінанси українських земель були організаційно об'єднані з фінансовими системами Російської імперії та королівської Польщі. Жорстка централізована політика російського царизму призвела до остаточної втрати Лівобережною Україною будь-яких автономних прав у фінансово-кредитній сфері.

2.5. Господарство Запорозької Січі

Значну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво, яке вийшло на історичну арену в кінці XV ст. Воно успішно освоювало землі передстепової України, південного Поділля, Слобожанщини, Північного Причорномор'я та Приазов'я. В середині XVI ст. за порогами Дніпра було зосереджено багато українських козаків. Визначну роль у їх згуртуванні відігравала Запорозька Січ, що виникла на Нижньому Подніпров'ї в середині XVI ст. Її можна визначити як самоврядну військово-політичну організацію народної самооборони з комбінованою громадсько-індивідуальною господарською системою, яка грунтувалася на засадах особистої свободи козаків, демократії, самоуправління, федералізму та економічного лібералізму.

Економічна система запорозького козацтва складалася із двох секторів: січового та індивідуального. В свою чергу січове господарство поділялося на загальносічове та курінне. На цьому рівні переважали ті форми господарської діяльності, які потребували спільних зусиль, артільної роботи. Ядром соціальної організації Січі був курінь, де й минало все козацьке життя. Як самостійна економічна одиниця кожний курінь мав майно і доходи, якими Кіш як центральний запорозький уряд не розпоряджався. Саме між куренями Кіш жеребкуванням переділяв щорічно найбільш прибуткові угіддя — рибні лови, пасовища та сіножаті. Кіш утримував загальновійськові табуни коней, череди худоби, отари овець і торгував ними з сусідами: Польщею, Гетьманщиною і Росією. Індивідуально-трудовою діяльністю на приватно-

му рівні запорожці займалися в паланках — адміністративно-територіальних округах на землях Вольностей запорозьких козаків, які простягалися на південь від річок Тясмина і Орелі (у межах теперішніх Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської та Кіровоградської областей). Сімейні козаки іменувалися гніздюками. Вони були позбавлені статусу січовика і, виділившись з громадського курінного господарства, заводили власний хутір (зимівник). Поруч із суспільними (військовими) у паланках існували приватні зимівники, рибні промисли, млини, дуби (вантажні човни) тощо. Якщо курінь був одночасно адміністративно-бойовим і побутово-господарським підрозділом, то хутір-зимівник лише господарським поселенням. Необхідність куреня була зумовлена колективними потребами товариства, хутора — інтересами окремих козаків як самостійних підприємців. Отже, економічному життю запорозького козацтва однаково властиві й спільні дії, й індивідуальні зусилля.

Характер запорозького господарювання визначався природно-кліматичними умовами краю. У дніпрових плавнях ніколи не бувало посухи і тому в посушливі роки туди приганяли сотні тисяч голів худоби. Трави, лісу, очерету, риби — всього було вдосталь. Тому плавні давали запорожцям незліченні вигоди: там вони рубали ліс, заготовляли сіно й косили очерет на паливо, полювали на звіра та птицю, розводили пасіки, ловили рибу і раків. Особливо багатим був рослинний і тваринний світ межиріччя Дніпра та Бугу. Запорожці як неперевершені мисливці добували на хутро вовків, лисиць, зайців, куниць, крім того, сіяли пшеницю, жито, овес, ячмінь, просо, гречку, а також коноплі, вирощували городину — цибулю, кавуни і дині, капусту, хрін. У садах росли яблуні, груші, сливи, вишні, терен, калина.

В економіці Запорожжя землеробство довго відігравало другорядну роль. Через свою трудомісткість воно було малорентабельним. Скотарство порівняно з ним приносило в 5 разів більший дохід. Чимало козаків займалися ремеслом і промислом. Осідаючи поблизу укріплених пунктів, вони ставали ковалями, бондарями, ткачами. Французький інженер Г. Боплан, який мешкав в Україні протягом 1630—1642 рр., відзначав, що серед козаків "...взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох...".

У Запорозькій Січі дедалі активніше здійснювались товарно-грошові відносини. Запорозькі козаки посідали важливе місце в торгівлі південною сіллю. На річках Буг, Самара, Орель були спеціальні митниці для збирання соляного мита з кожного возу.

Поворотним у розвитку господарства Запорозької Січі став 1734 р. — рік виходу запорожців з підданства Кримського ханства, повернення в Україну і заснування Нової Січі. Почався перехід від епізодичних промислів до регулярного господарювання, від натурального господарства до товарного.

Природні й соціальні умови визначили організаційну форму запорозького господарювання в степу — зимівник (хутір). Зимівник запорозької старши-

ни і багатих козаків – це були великі тваринницькі фермі із значними посівами зернових. У них не було кріпацтва, що панувало тоді майже у всій Російській імперії, а виробництво грунтувалося на власній та найманій праці. Кількість зимівників, за існуючими даними, становила кілька тисяч. Крім небагатьох товарно-торгових господарств січового і паланкового підпорядкування, більшу частину з них становили невеликі напівнатуральні господарства. Тому індивідуальний сектор запорозької економіки сукупно можна охарактеризувати як самозабезпечувану економіку прожиткового мінімуму, коли будь-яка особиста діяльність доповнювалася господарюванням на землі. Такий патріархально-парцелярний тип сільської економіки був досить демократичним, але внутрішньо нестійким. Йому загрожували економічні закони вмираючого феодалізму і висхідного індустріального суспільства.

В історико-економічній літературі дискутується питання, чи була земля об'єктом приватної власності на Січі. Аналіз документів свідчить, що у дніпровських козаків, як і пізніше у їхніх нащадків за Дунаєм та на Кубані, в основу економічного устрою було покладено ідею володіння, а не право власності. Землею володіло військо, вона належала всім і кожному козаку, аби тільки він сам був причислений до Коша. По відношенню до землі, до січового й курінного майна ніхто з запорожців не був особою, відокремленою від громади. Проте й саме Військо Запорозьке як юридична особа не було приватним власником, бо тодішня військова власність відповідала сучасній державній власності, тобто Січ знала на зразок "загальнонародної" колективну власність, здобуту завоюванням або спільними зусиллями.

Загальнокозацьке володіння землею не виключало індивідуального землекористування членів війська, які належали до січового і паланкового одруженого козацтва. Особисте господарювання на землі війська дозволялося звичаєвим правом вільної займанщини земельної ділянки, що обмежувалося лише таким самим правом будь-якого іншого козака. На землю міг претендувати кожний запорожець там, де поспівав першим і скільки її брався обробити. З економічної точки зору козаччина починалася там, де були можливість і право такої займанщини. Врешті-решт рідкість населення на безлічі угідь довго не висувала проблему земельної власності. Саме на праві займанщинного землеволодіння склалися запорозькі хуторські господарства – зимівники. Право займанщини мало на Запорожжі таку саму юридичну силу, як і старовинні акти польських королів, рішення Коша та гетьманські універсали за Б. Хмельницького.

Бездомні, безсімейні козаки, "товариство" не могли мати ніякої власності, крім плати за службу, грошей, зароблених промислом чи добутих шаблею, а у паланці – також худоби й зимівника, що оброблявся найманими робітниками. Право власності на здобич на війні обмежувалося звичаєм. Перед походом кожний запорожець давав присягу, що не затаїть воєнної здобичі й віддасть її всю для поділу на користь війську та курінному товариству. З особистої частки жертвували січовій церкві.

Запорожжя це не знало приватної власності. Проте вкладаючи в господарство свої гроші і працю, окремі господарі природно прагнули змінити

умовний титул власності на безумовний. У Вольностях Війська Запорозького відбувався безповоротний процес перетворення загальнокозачої власності, що перебувала у спільному нероздільному користуванні всього війська, на приватну власність.

Можливості й переваги індивідуального володіння уже були відомі низовим козакам. Про повагу до власності як суттєву рису економічної свідомості запорожців свідчать суворі покарання за злочини проти власності. Злодійство поміж козаками, посягання на січове майно, розбійництво й пограбування своїх каралися на горло, прирівнюючись до порушення військових законів.

У Вольностях з фактичного володіння визрівало право власності. Там для запорожців переставало діяти публічне військове право. З безособово-публічного воно ставало індивідуально-приватним, вояк робився купцем, курінний товариш — самостійним підприємцем. При виході козаків на зимівники до того неподільне спільне курінне майно підлягало поділу на паї, розмір яких відповідав дійсному внеску кожного до курінного скарбу. За таких умов зникала ідеальна соціальна єдність товариства, з'являлася реальна майнова нерівність.

Господарські осілості запорожців започаткували майбутні села і навіть великі міста. Наприклад, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) виріс на місці запорозького поселення Половиці, Запоріжжя сформувалося навколо знаменитого острова Хортиця. Подібне історичне походження мають Нікополь, Кривий Ріг, Олександрія та багато інших міст. Запорозьке хліборобство заклало основу степової української житниці, пізніше відомої на всю Європу.

Заняття промислами на Запорожжі вважалося привілеєм козаків. Серед промислів важливу роль в економіці краю відігравало рибальство. Рибні промисли були на Дніпрі, Бугу, Кальміусі та їхніх притоках, у дніпровських лиманах та на Азовському морі, де широко використовували найману працю. Найнята "тафа" (артіль) рибалок отримувала половину виловленої риби, яку ділила між собою. Така форма оплати праці, поширена за тих часів, була вигідна господареві, бо стимулювала рибалок до збільшення вилову. Крім того, на рибний промисел наймали робітників за почасову оплату праці, яка становила приблизно 6 — 7 крб. на рік.

Крім ремісників-одинаків, на Запорожжі були майстерні, в яких працювало по 10 і більше чоловік. Жвавим ремісничим центром було передмістя Січі, де діяли майстерні, які виготовляли та ремонтували зброю. До підприємств ремісничого типу належали також водяні млини, їх кількість на Запорожжі у 1774 р. становила 41.

Торгівля та фінанси Запорожжя визначалися особливостями його господарства, способу життя і суспільного ладу.

Внутрішня торгівля обмежувалася продуктами харчування й предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечували місцеве виробництво і кустарні ремесла. Для Запорожжя велике значення мала зовнішня торгівля. На Січ завозили предмети найпершої необхідності в козацькому житті: хліб, горілку, тютюн, порох, інші бойові припаси, а також тканини і готовий

одяг, смушки, дорогу зброю і кінську збрую. Вивозили сіль, рибу, худобу, хутра. На територію Запорожжя не допускався "царев кабак", тобто російська державно-монопольна торгівля горілкою. Тут зберігалося стародавнє, що сягало ще часів Київської Русі, право на вільний продаж спиртних напоїв. Ними на Січі й у Вольностях міг торгувати кожний, хто заплатив збір у військову скарбницю.

Кіш проводив політику відкритої економіки. У середині XVIII ст. обсяг зовнішньої торгівлі Запорожжя складав близько 1 млн крб. з пасивним торговим балансом або перевищенням імпорту над експортом. Головним торговим партнером та імпортером з території запорозьких Вольностей була Росія. Широку торгівлю Запорожжя вело також з Кримом і Польщею. Тримаючи в руках транзитні шляхи і переправи на Дніпрі та на прикордонних польових річках, особливо через Буг, Тясмин і Синюху, січові власті в своїх фіскальних інтересах контролювали експортно-імпортні операції іноземних купців.

Скарб на Січі був сховищем не тільки грошей, а й різних цінностей, які надходили в розпорядження кошового отамана і кола (ради). Скарб був також архівом та складом військових клейнодів і оздоб, виконував роль арсеналу, де зберігалася вогнепальна зброя та бойові припаси. Крім того, січовий скарб функціонував як державна скарбниця.

Посада й коло службових обов'язків скарбника січового скарбу (шафара) походить з магдебурзького права. Під такою назвою з 1536 р. у Вільні (Вільнюс) виборні урядовці контролювали майно, доходи й витрати міста. І на Січі шафар і його апарат приймали доходи, видавали гроші й речі, вели облік касових сум і матеріальних цінностей, звітували кошовому та козацькій раді. Всього у владних структурах Січі налічувалося більше двадцяти різних посад з загальною чисельністю адміністративного персоналу 130 осіб. Крім курінних отаманів і полковників, діяльність яких охоплювала всі сторони життя Запорожжя, статус безпосередньої скарбової старшини мали два шафари, два підшафарії та кантаржей (хранитель мір і ваги) з невеликим штатом канцеляристів. Така (другорядна) роль скарбової старшини пояснюється устроєм Запорозької Січі, сила якої не вимірювалась обсягом її бюджету, а грунтувалася на фактично безплатній особистій службі та праці запорожців, що не потребувало значного перерозподілу ресурсів.

Ресурси Січі формувалися з комбінації податків, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій. Регалії як спосіб одержання доходів характеризувалися монопольним правом Коша розподіляти між куренями рибні та звірині лови, ліси й сіножаті при виключенні конкуренції з боку сторонніх, тобто Кіш за прикладом європейських монархів зосереджував у своїх руках найдоходніші статті господарювання. По суті запорозькі регалії були приватноправовим інститутом.

Податки на Запорожжі стягували через ціни на товари (непрямі або прямі податки), а також із доходів від промислів. Козаки не сплачували податків на споживчі товари на відміну від некозаків. Кіш тимчасово або постійно звільняв від податків заслужених або збіднілих козаків.

Безперервні війни і походи вкрай розорили б Запорожжя, якби тут

частково не покривали витрати. Довгий час фіскальна система Запорожжя об'єктивно могла опиратися лише на зовнішні джерела — військову здобич, царське "жалованье". Королі, потім царі і гетьмани, періодично посилали на Січ гроші, провіант, різне спорядження. Наприклад, у 1696 р. Петро І, котрий згодом так зненавидів запорожців, нагородив кожного по карбованцю (горілка тоді коштувала 2 копійки за кварту — майже один літр) і по відрізу сукна за спільну перемогу над турками під Азовом. Доходи скарбу доповнювали торгові податки з товарів у момент їх вивезення на ринок, мито за перевезення й транзитну торгівлю, тобто посереднє оподаткування, а також податки з промислів і оренди. Фінансовий стан Січі залежав від надходження високоліквідних активів: золота і срібла, а також дорогого посуду і зброї, цінних тканин, килимів, коней і худоби.

З часом значення джерел доходів змінювалося. Військова здобич, що мала надзвичайно важливе значення в XVI і XVII ст., яку в часи кошового отамана І. Сірка брали в Криму і Туреччині незліченно, втрачає свою колишню роль. І причини тут швидше культурно-економічні, ніж воєнно-політичні. Тривалий приплив дорогоцінних металів і коштовностей так й не збагатив Січ, бо імпорт на Запорожжі завжди переважав експорт. Перехід від епізодичного насильницького здобичництва до мирного господарювання був економічно вигідним.

Відомо, що при ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. від неї залишилася "військова сума" в 120 тис. крб. У термінах сучасного бюджетного рахівництва ця сума є залишком січового кошторису на друге півріччя 1775 р. та вільна касова готівка, яка повинна залишатися на початок 1776 р. Отже, у річному вирахуванні обсяг бюджету Запорозької Січі в останній рік її існування можна прийняти в 200 тис. крб. У валюті початку 90-х років XX ст. січовий бюджет оцінюється в 10—12 млн американських доларів.

Запорозька Січ не мала власної банківської та грошової систем. В обігу перебували гроші різних країн. Так, при арешті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського в нього, крім російських паперових асигнацій, була знайдена велика сума металевих монет: російські золоті червінці і срібна монета, турецькі леви, австрійські й голландські талери, ефимки та ін. Через відсутність власної валюти Січ іноді переживала грошовий "голод" — нестачу готівки, що, звичайно, супроводжувалося великим попитом на гроші як платіжний засіб і погонею за грошима як скарбом.

На Січі здійснювалися досить значні кредитні операції й продаж цінностей з відстрочкою платежів. При ліквідації Січі в інвентарних описах конфіскованого майна старшини разом з готівкою зазначені векселі й боргові розписки на тисячі карбованців.

На Запорожжі існував і державний кредит. Наприклад, у 1770 р. Кіш позичив "із військової суми" різним купцям більше 1000 крб. Отже, Січ завжди залишалась економічною структурою, яка значною мірою самозабезпечувалась продукцією власних промислів й господарювання на власній території (у Вольностях запорозьких козаків). Разом з тим Січ не була і замкне-

ною державою. Маючи лишки одних благ і нестачу інших, вона вела активну зовнішню торгівлю.

При відсутності приватної власності на землю на Запорожжі не заборонялась і не обмежувалась рухома приватна власність (гроші, речі, худоба, човни). Обидві форми власності — колективно-військова та індивідуально-приватна не протистояли одна одній, а співіснували.

Господарський і взагалі державний устрій Запорозької Січі, що склався в процесі самостійного розвитку українського суспільства, був, без сумніву, і продуктом міжнародного впливу. Запорозька господарська система несе в собі колорит епохи, передає характер життєдіяльного українського народу — працелюба, промисловця, воїна-колонізатора степової України. Засновуючись на національному грунті, вона відповідала народним звичаям, способу тогочасного життя.

XVI—XVIII ст. були періодом генезису індустріального суспільства, панування мануфактурного виробництва і формування ринку найманої праці, становлення фермерського господарства та світового ринку. Український народ вступив у цю добу, не маючи можливостей розвивати власне господарство і вільно розпоряджатися природними багатствами рідної землі. Українська козацька держава, утворена в ході Української національної революції середини XVII ст., поступово втратила свою незалежність. Господарський розвиток українських земель визначався економічними системами Речі Посполитої та Московської держави, до яких вони належали.

Тоді як у США та Західній Європі розвивалися вільні фермерські господарства, грошова рента, оренда землі, використовувалася наймана праця, в Україні протягом XVI—XVIII ст. утвердилася панщинно-кріпосницька система. Зміцніло землеволодіння магнатів і шляхти, які були власниками фільварків. Селяни стали кріпаками, опинившись в особистій, земельній, судово-адміністративній залежності від панів-землевласників. Правда, у той період в Україні існувало козацьке землеволодіння з вільною працею на власній землі, тривав процес покозачення селянства і звільнення його від феодальної юрисдикції. Частина селян, оселившись на слободах південної України, Черкащини, Лівобережжя, визволялися від панщини і позаекономічного примусу. Козацько-селянські війни кінця XVI — першої половини XVII ст. були боротьбою за збереження особистої свободи, за вільну хліборобську працю.

У результаті національної революції українського народу середини XVII ст., що відбувалася одночасно з Англійською буржуазною революцією, на більшій території України основними формами землеволодіння стали державна, козацька, селянська власність, було скасовано кріпосне право. Однак збереження напівфеодальних землеволодінь, монастирів православної церкви, дрібної шляхти стало прецедентом для відродження кріпосницьких відносин, їх реставрації сприяв той факт, що Українська

козацька держава не зуміла зберегти єдину територіальну цілісність українських земель і була знищена внаслідок колоніальної політики російського царизму. В Гетьманщині виникли приватні та рангові землеволодіння козацької старшини. Після поразки під Полтавою 1709 р. і зруйнування Запорозької Січі 1775р. з'явилися маєтності російських, німецьких, сербських, грузинських та інших іноземних феодалів. Наприкінці XVIII ст. селяни і козаки були закріпачені. Панщинно-кріпосницька система відновилась і на західних та правобережних українських землях, що залишилися у складі Речі Посполитої.

У промисловості України мануфактурний період почався в XVI ст. одночасно з країнами Західної Європи. Великі централізовані мануфактури з'явилися в другій половині XVIII ст. В умовах панщинно-кріпосницької системи розвивалися селянські, купецькі мануфактури, засновані на вільнонайманій праці, а також казенні та посесійні мануфактури, де застосовувалася праця кріпосних селян.

В Україні зміцнювалися економічні зв'язки окремих районів, йшов процес утворення національного ринку, що формувався як складовий елемент європейської й світової господарської системи. На ці процеси негативно впливали Московська держава і Річ Посполита, які спрямовували свої зусилля на ліквідацію самостійної України, перетворення її на колонію.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Охарактеризуйте процес утвердження домініально-панщинного господарства в XVI – другій половині XVIIст.*
2. *Які були соціально-економічні завоювання українського народу в ході національної революції середини XVII ст.?*
3. *Проаналізуйте зміни, що відбулися в земельних відносинах в Українській гетьманській державі та Слобідській Україні. Як змінилося правове становище селян?*
4. *Розкажіть про господарство старшини, козаків, селян в Українській гетьманській державі.*
5. *Проаналізуйте форми землеволодіння на правобережних та західноукраїнських землях. Назвіть особливості селянського землеволодіння.*
6. *Як вдосконалювалася агрокультура українського села? На конкретних прикладах проілюструйте зростання товаризації сільськогосподарського виробництва.*
7. *Якою була економічна система Запорозької Січі? Дайте характеристику торгівлі та фінансам Запорожжя.*

Розділ 3. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ в XIX — на початку XX ст.

3.1. Промисловий переворот

Промисловий переворот в Україні в складі Російської імперії розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції, майже одночасно з Німеччиною у 20 – 30-х і завершився в 70 – 80-х роках XIX ст.

Запізнення промислового перевороту пояснювалось економічною відсталістю Російської імперії. Протягом першої половини XIX ст. продовжувала існувати феодально-кріпосницька система, що гальмувала розвиток сільського господарства, формування ринку вільнонайманої робочої сили для промисловості. У першій третині XIX ст. більшість підприємств становили міські та сільські кустарні промисли (ремісничі майстерні), мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків. Негативні наслідки спостерігалися також через недостатність національних і відсутність зовнішніх інвестицій.

У суспільстві панувала ідея російської "аграрності", хоча Петро I своїми заходами штучно створював промислову структуру господарства. Згідно з цією ідеєю Росія мала залишатися землеробською країною і не була готова до скасування кріпосного права. Економічна політика Романових відповідала інтересам дворянства, і допомога промисловому підприємництву була незначною.

Проте в умовах кріпосного господарства в першій третині XIX ст. мануфактурна промисловість досягла певних успіхів і підготувала умови для промислового перевороту. В Україні кількість підприємств (без винокурень) зросла з 200 у 1793 р. до 649 у 1830 р. Головне значення мала обробна

промисловість. Розвивалися такі галузі, як харчова (гуральництво, борошномелення, виробництво олії), текстильна (суконна, полотняна, канатна), салотопна, миловарна, шкіряна, виробництво будівельних матеріалів (цегельна, скляна). У 20-х роках виникла цукрова промисловість. Першу цукроварню побудував граф І. Понятовський у с. Трощині Канівського повіту на Київщині. Цукробурякові мануфактури будувались у Лівобережній, Слобідській Україні, з 30-х років — на Правобережжі. Важка промисловість була представлена деревовугільною металургією на Поліссі, розробкою кам'яновугільних копалень в Донбасі. Потребу України у металі задовольняв Урал.

Мануфактури за становою належністю їхніх власників поділялися на поміщицькі, купецькі, селянські. Засновником промислових мануфактур була державна скарбниця. Важливим явищем було зростання частки підприємств із вільнонайманою робочою силою. У 1828 р. вони становили 46,2 % усіх підприємств, на них працювало 25,6 % робітників. Вільнонаймана праця переважала у склоробному, шкіряному, салотопному виробництвах. Почали використовуватися ремісничі та механічні робочі машини, закуплені у Великобританії. Однак цей процес не набув послідовного, систематичного характеру.

Промисловий переворот в Україні розпочався у харчовій промисловості. У цукровиробництві почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку випарювання й згущення цукробурякового соку. Загальна кількість цукроварень збільшилася до 222 у 1858 р., з них "парових" було 90, або 60 %. Проте цукрове виробництво як галузь дворянського підприємництва грунтувалося на примусовій праці кріпосних селян, що переважала у 40—50-х роках. Панівною тенденцією у розвитку виробництва цукру було перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику.

У 20-х роках XIX ст. з'явилися перші парові гуральні. Технічний прогрес позначився і на гуральництві. Парова техніка, що почала застосовуватися в цій галузі, не тільки прискорила виробничий процес, а й збільшила вихід горілки з одиниці сировини. Великі гуральні з досконалішою технікою витіснили невеликі. У 1860 р. в Україні було вже тільки 2407 гуралень, але обсяг їхньої продукції невпинно зростав.

Найбільш розвиненою галуззю текстильного виробництва була суконна. Кількість мануфактур з 12 у 1797 р. збільшилася до 92 у 1823 р. Панівне становище займали поміщицькі підприємства, частка яких у загальному обсязі виробництва становила 65,5 %. Центром її було Правобережжя. Звільнення у 1816 р. мануфактур від обов'язкових поставок державній скарбниці та надання права вільної торгівлі сприяли розвитку приватного підприємництва. У 30—50-х роках зростало значення мануфактур, заснованих на вільнонайманій праці. У 1860 р. працювало 26 вотчинних мануфактур і 22 підприємства на вільнонайманій праці, обсяг виробництва яких зріс до 53 % загального виробництва проти 25,3 % у 1823 р. Центр виробництва перемістився на Лівобережжя у посад Клинці. Перші підприємства тут ви-

никли в 1812 р., а перші машини на них з'явилися через 20 років. У 1834 р. на 11 клинцівських мануфактурах налічувалось 132, а в 1845 р. на 10 мануфактурах — 283 машини різних найменувань. Однак з усіх 15—16 операцій технологічного процесу виготовлення сукна машини застосовувалися фактично лише у двох — чесанні та прядінні.

Майже всі машини клинцівських мануфактур являли собою машиноподібні ремісничі знаряддя, оскільки роль рушійної сили виконували самі люди або худоба. У 1860 р. застосовувалося лише 17 парових машин загальною потужністю 240 к. с.

Технічний прогрес на суконному виробництві у м. Дунаївці Подільської губернії не досяг навіть рівня клинцівських мануфактур. Перші машини з'явилися тут лише в середині 40-х років XIX ст.

Зростаючі потреби в машинах змовили розвиток машинобудівної промисловості, яка почала створюватися в Україні з кінця XVIII ст. Її представляли мідярні, чавуноливарні та машинобудівні заводи. На початку XIX ст. в губерніях України налічувалось 10 мідярень, у 1860 р. їх було вже 17. Незважаючи на те, що основна частина мідярень на час реформи 1861 р. ще не вийшла з мануфактурної стадії, їм належала важлива роль як у постачанні обладнання винокурній і цукровій промисловості, так і в задоволенні різноманітних потреб населення.

На час реформи 1861 р. в українських губерніях було не менше ніж 20 машинобудівних заводів, які виробляли продукції на 1231 тис. крб. Майже 88 % цієї суми припадало на заводи Київської, Волинської, Катеринославської, Херсонської губерній. Разом з тим багато машин ввозилося з-за кордону. Лише через Одеський порт імпорт машин за 1850—1860 рр. зріс більше ніж у 3 рази. Застосування на практиці нової техніки сприяло підвищенню продуктивності праці промислових робітників.

Зростання обсягів машинобудування стимулювало розвиток металургійної промисловості. На зміну невеликим рудням кустарного типу приходили чавуноливарні та залізоробні підприємства на Чернігівщині, Луганщині, Київщині, Одещині, Слобожанщині.

Наприкінці 50-х років XIX ст. в Україні діяло не менше ніж 11 чавуноливарних і 32 залізоробних заводів. Хоча потужність цих підприємств була незначною, проте вони відігравали важливу роль в економічному розвитку країни, випустивши у 1859 р. продукції на суму понад 68 тис. крб. Поруч з технічною перебудовою і модернізацією металургійного виробництва йшов процес заміни кріпосницької праці вільнонайманою.

У дореформений період в Україні існувала й кам'яновугільна промисловість. На початку XIX ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовувалась праця державних і поміщицьких селян, була невисокою. До 1860 р. видобуток вугілля тут набув уже промислового характеру і становив майже 6 млн пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в Російській імперії, поступаючись лише Сілезькому басейну. Однак шахти в першій половині XIX ст. засновувалися на відсталій техніці, а поміщицькі, крім того, і на малопродуктивній, кріпосній праці.

Основним видом транспорту були гужові засоби. Більшість грунтових шляхів під час осінньої та весняної негоди зовсім виходили з ладу, і транспортування ними ставало неможливим. Гужовий транспорт використовувався у двох експлуатаційних режимах — чумацтво і підводна повинність.

У дореформене десятиріччя було розроблено ряд проектів будівництва залізниць в Україні. Однак реалізація їх загальмувалася через Кримську війну (1853—1856 рр.). В Україні було лише два стратегічних шосе — від Києва та від Харкова до Петербурга.

Повільно розвивався річковий транспорт. Наскрізний рух Дніпром був неможливий у зв'язку з наявністю численних порогів. У Дніпровському басейні 1852 р. налічувалося 7 пароплавів загальною потужністю 360 к. с. Після Кримської війни розвиток пароплавства пожвавився. З'явилися пароплавні товариства і компанії. В 1859 р. Дніпром і його притоками курсувало 17 пароплавів, серед них 3 пасажирських, решта — буксири.

Зростав вантажообіг чорноморсько-азовських портів та суден, які обслуговували їх. У 40—50-х роках основна частина вантажообігу припадала на парусні судна. Пароплави обслуговували переважно пасажирські та поштові перевезення.

Викладене свідчить про певні успіхи в розвитку української промисловості наприкінці 50-х років XIX ст. У виробництві цукру та видобутку вугілля вона почала набувати загальноімперського значення. Впровадження у виробництво досконаліших технологій і машин сприяло збільшенню випуску продукції. Відбулися значні зміни в розміщенні промислових підприємств в Україні. Якщо до середини 40-х років майже три чверті їх, що належали переважно поміщикам, були розташовані в містечках і селах, і лише дещо більше однієї чверті — в містах, то надалі підприємства, особливо фабрично-заводського типу, власниками яких ставали купці, міщани і багаті селяни, здебільшого будувалися в містах. З 1825 по 1861 р. кількість їх (без гуралень, яких було чимало) зросла в 3,6 раза. Кількісно переважали невеликі підприємства. Мануфактури фабрично-заводського типу становили лише 15 %. Проте саме вони разом з великими мануфактурами виробляли більшу частину товарної продукції.

На час реформи 1861 р. капіталістичні підприємства превалювали над поміщицькими. Якщо у 1828 р. в Україні було 53,8 % поміщицьких і 46,2 % купецьких підприємств, то на початку 1861 р. поміщицькі становили 5,8 %, а купецькі — 94,2 %. Протягом останніх дореформених десятиліть частка вільнонайманої праці в українській промисловості зросла з 25 % у 1825 р. до майже 74 % у 1861 р.

Отже, наприкінці дореформеної доби поміщицьке підприємництво занепадало, що переконливо свідчило про кризу феодально-кріпосницької системи.

У пореформений період фабрика остаточно витісняє мануфактуру. Якщо в 1860 р. налічувалося 2330 фабрик і заводів, то у 1869 р. — 3712 промислових підприємств. У 1879 р. обсяг виробництва 867 українських фабрик і заводів з кількістю робітників не менше ніж 16 чол. на кожному підприємстві досяг майже 103,3 тис. крб.

З падінням кріпосного права прискорився процес створення великої машинної індустрії. Промисловий переворот вступив у другий етап, який тривав протягом 60—80-х років.

Перше місце у структурі української промисловості зайняло цукроваріння. Частка його у всеросійському виробництві цукру в 1882—1885 рр. досягла 87,8 %. Цукрова промисловість України стала головним постачальником цукру для всієї Російської імперії.

Машинна індустрія в цукровій промисловості України сформувалася в основному з великих вотчинних цукрових мануфактур ("парових" заводів) заміною на них в усіх основних операціях ручної техніки системою машин, а примусової праці кріпосних селян — працею вільнонайманих робітників.

Технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х років підвищенням концентрації виробництва, скороченням тривалості щорічних сезонів цукроваріння, поліпшенням використання сировини. Прискорилися темпи зростання обсягів цукробурякового виробництва і продуктивності праці.

Значне місце в економіці України посідала винокурна промисловість. Правда, введення в липні 1861 р. норми виходу спирту, за яку власник заводу мав сплачувати державі акциз незалежно від виробничих показників підприємства, призвело до того, що багато невеликих винокурень припинили своє існування. Для горілчаної промисловості, як і для цукрової, характерним було застосування нової техніки, концентрація виробництва. У 1862—1863 рр. в Україні працювало 1485 горілчаних підприємств. Як і в цукровій промисловості, в горілчаній значно зменшувалась кількість підприємств. Однак обсяги випуску продукції при цьому не тільки не зменшувались, а й, навпаки, зростали.

Основними районами виробництва спирту в Україні стали Київська, Харківська та Подільська губернії. Наприкінці 70-х — на початку 80-х років багато винокурних підприємств перейшло до промисловців.

Розвивалося борошномельне виробництво. Зростала частка великих підприємств — парових млинів. На зміну примітивним жорнам прийшов вальцьовальний верстат.

У пореформений період з інших харчових виробництв порівняно швидко розвивалось олійне, сировиною для якого було насіння льону, коноплі, соняшнику. Особливо високих темпів розвитку ця галузь досягла в середині 80-х років. Великі парові заводи витісняли невеликі підприємства. В цілому олійна галузь щорічно виробляла продукції на суму 2602 тис. крб.

З вироблених в Україні ще наприкінці 60-х років майже 6,5 млн кг вовни (порівняно з більш як 8 млн кг виробництва її в Російській імперії в цілому) 25 % залишалося для переробки на українських підприємствах. Решта української вовни надходила на фабрики Москви і Петербурга, оскільки 88 % усієї вовняної промисловості було сконцентровано в російських губерніях.

У важкій промисловості технічний прогрес поширився пізніше, ніж у харчовій та легкій. Перехід від мануфактури до фабрики в металургії був

пов'язаний з подоланням надзвичайно великих труднощів, насамперед технічного характеру. Він став можливим лише на основі принципово нових технологічних процесів і відповідних механізмів.

Деревовугільна металургійна промисловість України, що існувала в поліських районах Правобережжя і на Чернігівщині, залишалась осторонь технічного прогресу і в кінцевому підсумку припинила своє існування.

Поміщицькі металургійні підприємства мануфактурного типу (Волинська губернія), які виникли ще в дореформений період, проіснували на два десятиріччя довше, ніж рудні. Прогрес тут зводився лише до того, що з кріпосної (поміщицької) мануфактури вони практично перетворилися на мануфактуру капіталістичну. Проте через ряд обставин і ця мануфактура на фабрику не перетворилася.

Невдалими виявилися спроби царського уряду організувати на базі південних казенних заводів-мануфактур зразкове металургійне виробництво фабрично-заводського типу. Через це уряд Російської імперії наприкінці 60-х — на початку 70-х років остаточно відмовився від казенного будівництва в металургійній промисловості. Заохочувався розвиток у ній приватного підприємництва (у формі надання довгострокових кредитів, виплати премій за готову продукцію, безплатного надання земель під заводи, шахти тощо). Найближчим результатом такого сприяння стало те, що незабаром на півдні України виникли перші металургійні підприємства типу фабрики: Новоросійський (Юзівський) завод Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва (1871 р., Катеринославська губернія) і Сулінський завод (1872 р., Область Війська Донського).

Технологічний процес на обох підприємствах засновувався на використанні мінерального палива. Однак між ними існувала й істотна відмінність: Юзівський завод налагодив виплавку місцевих руд на донецькому коксі, а на Сулінському заводі було зроблено спробу організувати доменний процес на місцевих рудах і донецькому антрациті, яка спочатку виявилася невдалою. Остаточно на ньому налагодили постійне виробництво чавуну лише у 1883 р. Потужність цього підприємства набагато поступалася Юзівському, на якому в 1876 р. вступила в дію друга доменна піч.

Виробництво чавуну в Україні зросло в 1870 — 1880 рр. у 4 рази, а прокату — в 7,7 раза. Українська металургійна промисловість в ті роки розвивалася швидше, ніж у Росії в цілому (приріст виплавки чавуну за 1870 — 1880 рр. в імперії становив 25, а випуск прокату — 139 %). Частка України у виробництві чавуну і прокату монархії Романових зросла в 3 рази.

Швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості, транспорту, а також хижацьке винищення лісів, що викликало великий попит на мінеральне паливо, стали важливими факторами піднесення вуглевидобутку в Донецькому басейні. Наприкінці 60-х і особливо на початку 70-х років тут спостерігалася справжня підприємницька лихоманка. Швидко переобладнувалися і збільшували видобуток вугілля шахти, виникали нові кам'яновугільні підприємства, акціонерні товариства за участю іноземних капіталів. Протягом 1860 — 1870 рр. видобуток вугілля у Донбасі зріс у 2,5 раза. Через

10 років у Донбасі налічувалося 197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн пудів вугілля, що становило 43,1 % усього видобутку вугілля Російської імперії. Як і в інших галузях, розвиток вуглевидобутку супроводжувався посиленням концентрації виробництва. Зменшувалася кількість невеликих шахт, натомість зростали число великих і частка їх у вуглевидобутку. Разом з тим потреби промисловості й транспорту у вугіллі задовольнялися недостатньо.

Рівень енергооснащеності шахт залишався низьким. Основні виробничі процеси — видобуток і транспортування в лаві вугілля — здійснювалися вручну.

Незважаючи на те, що у пореформені десятиріччя найважливіші галузі важкої індустрії розвивалися прискореними темпами, машинобудування, яке було її серцевиною, значно відставало. Порівняно швидко розвивалося сільськогосподарське машинобудування, що було викликано зростаючим попитом на сільськогосподарську техніку. Якщо на початку 60-х років в Україні існувало не більше 20 невеликих машинобудівних заводів, то в 1884 р. діяло 75 заводів (без Таврійської губернії). Серед них були досить великі підприємства фабрично-заводського типу. В Харкові, наприклад, діяли заводи Гельферіх-Саде (заснований в 1878 р.) і Мільгозе (1873 р.). В Херсонській губернії працювало два підприємства — в Одесі та Єлизаветграді. У 1876 р. в Луганську було засновано машинобудівний завод Гартмана.

Поступово розгорталося морське суднобудування. Воно було представлено Херсонською і Миколаївською верф'ями — великими капіталістично організованими підприємствами. До кінця 70-х років вони будували дерев'яні парусні кораблі для Чорноморського флоту.

З розвитком машинобудівної промисловості зростала її енергооснащеність. У середині 80-х років в Україні більше ніж 79 % підприємств машинобудування використовували парову енергію. Вони випускали понад 96 % продукції цієї галузі.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил України мав транспорт, особливо залізничний. Залізничне будівництво в Україні розгорнулося зразу після селянської реформи. У 1863 р. розпочалося спорудження першої залізничної лінії від Балти до Одеси протяжністю 196 верст. 1 вересня 1866 р. тут розпочався вже регулярний рух. У 1869 р. закінчено лінію Балта — Крюків (через Єлизаветград) з гілкою від станції Роздільна до Тирасполя.

Перша залізниця на Лівобережжі з'явилася в 1868 р. Вона пролягала від Курська на Ворожбу, а далі до Броварів. У 1870 р. цю залізницю було з'єднано з Києвом. У 1869 р. завершено будівництво ще однієї важливої лінії: Курськ — Харків — Таганрог — Ростов-на-Дону. Вона з'єднала Слобідську Україну (через Донбас) з Таганрогом і Ростовом-на-Дону на півдні, а також з Москвою на півночі. Активне залізничне будівництво тривало протягом 70-х років.

У 1871 — 1880 рр. споруджено 2643 км залізничних колій, а за попереднє десятиріччя — 2191 км. На кінець 70-х років в Україні було створено цілу

систему залізниць. Вони з'єднали між собою найбільші міста та промислові райони Донбасу, Придніпров'я, Кривий Ріг, Україну й різні райони Росії. Великими залізничними вузлами стали Харків, Київ, Кременчук, Катеринослав, Одеса.

Здійснюючи програму залізничного будівництва в Україні, царський уряд виходив з своїх великодержавних інтересів. Залізниці мали насамперед з'єднати російські промислові центри з чорноморськими портами. Спрямовані на захід колії були підпорядковані не стільки господарським, скільки стратегічним цілям, які не збігалися з господарськими інтересами України. Митними й провізними залізничними тарифами, оподаткуванням російський уряд ставив економіку України у дедалі важче становище. Наприклад, норми вивізних тарифів на українське збіжжя й інші товари на однакових відстанях залізничних колій були вищі для українських і нижчі для російських експортерів.

Головною водною артерією був Дніпро з його притоками. Чимало вантажів перевозилося Дністром, Південним Бугом. У рухомому складі річкового флоту зростала частка пароплавних річкових суден. Якщо Дніпром вище порогів у 1859 р. курсувало 17 пароплавів, то в 1884 р. вже 74. Всього на Дніпрі у 1886 р. експлуатувалося 7,4 тис. суден. Південними морськими воротами не тільки України, а й всієї імперії Романових був Азово-Чорноморський басейн. На його порти в 1866—1870 рр. припадало 46,8 % вартості вивезених і 20,7 % ввезених через європейські порти Росії товарів. У наступні роки торгово-економічне значення південноукраїнських морських портів зростало.

Отже, після скасування кріпосного права в імперії Романових розвиток промисловості України прискорився, незважаючи на її колоніальне становище та збереження середньовічних устоїв у суспільстві. В провідних галузях виробництва наприкінці 70-х років відбувся технічний переворот. Він мав свої особливості. По-перше, якщо у Великоросії він спочатку охопив бавовняне виробництво, то в Україні парова техніка почала застосовуватися насамперед у таких розвинених галузях, як цукроварна та горілчана. По-друге, в Україні промисловий переворот охопив передусім купецьку мануфактуру, а не поміщицьку. По-третє, через те що промисловий переворот розпочався у цукроварній та горілчаній промисловості і що машини почали застосовуватися також у сільському господарстві, українське машинобудування в основному було спрямоване на забезпечення технікою цих галузей. По-четверте, поряд з великими фабриками, заводами, копальнями існували невеликі мануфактури, зокрема в харчовій та обробній промисловості.

Щодо часових меж промислового перевороту в Україні в історико-економічній літературі є два протилежних погляди. Одні дослідники стверджують, що він відбувся ще до реформи 1861 р., інші пов'язують його завершення з 90-ми роками XIX ст. На нашу думку, перехід від мануфактури до фабрики в провідних традиційних галузях промисловості України відбувся наприкінці 70-х років, хоча машинізація гірничо-добувної промисловості, яка перебувала в процесі становлення, завершилася пізніше.

Промисловий переворот сприяв економічному зростанню міст. Поряд з ремеслом і мануфактурами у містах виникли підприємства фабрично-заводського типу, кількість яких швидко зростала. Якщо в 1825 р. в містах України налічувалося 528 промислових підприємств, то через 22 роки в 1847 р. їх було вже 718.

Соціально-економічні зміни в українській промисловості зумовили збільшення чисельності міського населення. Характерно, що якщо в 1811 — 1858 рр. міське населення всієї України зросло майже в 3 рази, то на Лівобережній Україні — в 2, на Правобережній — в 2,7, у Південній — 64,5 раза. Інтенсивне збільшення чисельності міського населення у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях зумовлювалося як їхнім порівняно швидким економічним розвитком в умовах нерозвинених феодально-кріпосницьких відносин, так і посиленою колонізацією. Частка міського населення України протягом 1811 — 1858 рр. зросла з 5 до 11 %. Жителі значної частини міст майже зовсім не займалися сільським господарством.

Міське населення в цілому зростало значно швидше, ніж сільське. В 1885 р. у 50 губерніях Європейської Росії налічувалося 660 міських поселень, з яких 165 припадало на Україну. В містах України проживало 28 % усіх міських жителів Російської імперії (міщан, купців, ремісників, робітників).

Однак в Україні було ще чимало міст, де значна частина населення належала до сільських станів (державні, поміщицькі селяни, козаки), а головним заняттям міських жителів вважалося землеробство.

Загалом з початку XIX ст. до 1870-х років у промисловості Східної України відбулися важливі не тільки кількісні, а й якісні зміни. Поряд з помітним зростанням чисельності промислових підприємств виникли нові галузі виробництва. Підприємства фабрично-заводського типу витіснили мануфактури. В більшості провідних галузей української промисловості відбулися докорінні технічні перетворення. Примусову працю замінила вільнонаймана. Це свідчило про завершення в основному промислового перевороту на Наддніпрянщині. Однак внаслідок колоніальної політики російського царизму промисловість східноукраїнських земель значною мірою мала однобічний характер.

3.2. Індустріалізація

Промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створив матеріально-технічні та соціальні передумови для подальшого розвитку економіки. Наприкінці XIX ст. в Україні, незважаючи на залишки кріпосництва, розпочалась індустріалізація.

Середньорічні темпи зростання промисловості України, як і всієї Російської імперії, досягли найвищого рівня. Причому важка індустрія порівняно з легкою розвивалася майже вдвоє швидше.

У розвитку металургійної промисловості України переломними стали 80 — 90-ті роки XIX ст. У той час на території Катеринославської та

Херсонської губернії було збудовано 17 великих металургійних заводів. Товариство Брянського рейкового заводу, уклавши договір з Акціонерним товариством криворізьких залізних руд про постачання сировини, у 1885 р. розпочало будівництво потужного чавуноливарного підприємства поблизу Катеринослава (Олександрівське, пізніше Брянське). У травні 1887 р. завершено спорудження першої домни, а ще через рік почала діяти друга піч. У 1889 р. став до ладу металургійний завод з двома домнами в с. Кам'янське (нині Дніпродзержинськ). У 1892 р. введено в експлуатацію Гданцівський, в 1884 р. — Дружківський, в 1896 р. — Донецько-Юріївський, в 1897 р. — Нікополь-Маріупольський металургійні заводи. Південноукраїнські металургійні підприємства були досить великими. На Сулінському заводі працювало 1200, на Юзівському — 5—6 тис., Кам'янському — близько 3 тис., Олександрівському — 4 тис. робітників.

У результаті спорудження нових і збільшення продуктивності діючих заводів на півдні України було створено велику металургійну промисловість. Виробництво чавуну зросло з 1,3 у 1880 р. до 8,5 млн пудів у 1889 р. (у 6,5 раза), а прокату — відповідно з 1,7 до 5,2 млн пудів (або більше ніж у 3 рази). Частка Півдня України у виробництві чавуну в монархії Романових за цей період збільшилася з 5 до 19 %, прокату — з 4,5 до 13 %. У 1913 р. в Україні діяв 21 металургійний завод. Наприкінці 90-х років XIX ст. Україна виплавляла 52, у 1913 р. — 69 % загальноімперського виробництва чавуну, 67 % сталі, 58 % прокату.

У зв'язку з розвитком металургійної промисловості на півдні України почало швидко зростати видобування нікопольської марганцевої руди.

Перехід металургії на мінеральне паливо зумовив високі темпи розвитку нової галузі важкої індустрії — коксового виробництва. Так, з 1889 по 1899 р. виробництво коксу збільшилося в Україні у 10,2 раза. У загальному виробництві коксу в Росії частка України у 1889 р. становила 91, а в 1899 р. — вже 99,4 %.

На відміну від кам'яновугільних копалень коксове виробництво вже на перших металургійних заводах України одразу виникло у вигляді великих підприємств. Продуктивність коксових установок металургійних заводів становила 3,5—4,5 млн пудів на рік, на копальнях — 0,3—18 млн пудів. На металургійних підприємствах використовувались закриті коксові печі, значно економічніші порівняно з відкритими, що діяли на копальнях.

Розвиток металургійної промисловості України був нерозривно пов'язаний з освоєнням Криворізького залізорудного басейну. За останнє десятиріччя XIX ст. значно зросла кількість залізних рудників у Криворіжжі.

Покращилася технічна оснащеність українських рудників. Збільшилася кількість парових машин, зросла їхня загальна потужність. Залізорудна промисловість перетворювалася на самостійну галузь великого індустріального виробництва. Збільшилась кількість великих рудників, устаткованих паровими машинами. Наприкінці XIX ст. велике машинне виробництво в українській залізорудній промисловості давало понад 75 % загального обсягу продукції. Тут було зайнято понад 62 % робітників. Залізорудна промисловість України,

як і металургійна, розвивалася швидше, ніж в інших промислових районах Російської імперії. Частка України в загальноімперському видобутку залізної руди зросла з 4,4 % в 1880 р. до 52,9 % у 1899 р.

Сформувалося велике кам'яновугільне виробництво в Донбасі. Частка Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля (без Королівства Польського) зросла в 1890 р. до 84,6 % і в 1898 р. — до 92 %. Видобуток вугілля збільшився з 927 млн пудів у 1909 р. до 1543,8 у 1913 р. (або на 66,5 %). На цей час у вугільній промисловості України діяло 1200 шахт, на яких працювало 1684 тис. чол.

Перетворення великих кам'яновугільних підприємств на переважаючу форму виробництва кам'яновугільної промисловості Донбасу було пов'язане з тим, що вони стали порівняно передовими технічно. Однак технічний прогрес у цій галузі індустрії не набув широкого розвитку, оскільки вона мала великі резерви дешевої робочої сили.

Порівняно з металургією, вугільною та залізорудною промисловістю машинобудування в Україні, за винятком сільськогосподарського, розвивалося повільно. У 1884 р. тут було 75 машинобудівних підприємств (без Таврійської губернії). Протягом 80-х років сформувалися два райони українського машинобудування загальноімперського значення: Херсонсько-Катеринославський (8,5 % загальноросійського виробництва) і Києво-Харківський (6,5 %). Наприкінці XIX ст. в Катеринославській губернії 33 підприємства виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя, в Таврійській губернії — 19, в Херсонській — 16.

В Україні вироблялось більше половини всіх сільськогосподарських машин, що виготовлялися на території Європейської Росії. Великим підприємством, котре випускало сільськогосподарські машини, був завод Грієвза в Бердянську. Заводи Одеси, Харкова, Єлизаветграда, Білої Церкви, Києва відігравали важливу роль у виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів, насосів для цукрової, винокурної, лісопильної та інших галузей промисловості. У 1876—1890 рр. вартість машин, випущених на підприємствах чотирьох південних губерній Російської імперії (Донської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської), зросла більше ніж у 8 разів, а за наступні чотири роки — ще у 2,5 раза. Це були найвищі темпи розвитку машинобудування в усій монархії Романових. Однак машини, виготовлені українськими підприємствами, за своєю вартістю і якістю поступалися іноземним. Мало вироблялося машин для самої промисловості, в тому числі для машинобудування.

У 1895 р. розпочалось будівництво Харківського паровозобудівного, а в 1896 р. — Луганського машинобудівного заводів. Уже в 1900 р. ці підприємства випустили 233 паровози, що становило 23,3 % загальноімперського виробництва. У Катеринославській губернії поряд з заводами сільськогосподарського машинобудування було побудовано вагонобудівний завод у Нижньодніпровську. Великим центром машинобудування став Харків. Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничозаводської промисловості, були Краматорський, Горлівський і Катеринославський.

Про розвиток українського суднобудування досить яскраво свідчить діяльність Миколаївського заводу "Наваль". Заснований у 1895 р. Бельгійським анонімним акціонерним товариством (з первісним капіталом близько 5 млн крб., який через 2 роки збільшився вдвоє), завод "Наваль" до 1900 р. мав 2250 робітників. Загальний випуск продукції досяг 4200 тис. крб. Проте при повній завантаженості підприємства його річна продуктивність могла становити понад 8 млн крб. за умови, що тут було зайнято 5 тис. робітників.

Усього в Україні в 1913 р. налічувалося 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на яких працювало 57 тис. робітників. Випуск валової продукції машинобудування становив 20,2 % всієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії. Проте українське машинобудування не задовольняло зростаючих потреб індустріального розвитку країни. Велику кількість машин та верстатів, як і раніше, ввозили з-за кордону, зокрема майже половину складних сільськогосподарських машин.

Швидкими темпами розвивалися в Україні харчова, лісопильна, швейна та інші галузі промисловості.

Підприємства харчової промисловості Правобережжя і частково Лівобережжя наприкінці XIX ст. виробляли 72 % українського цукру. На початку 90-х років на Правобережжі та Харківщині діяло понад 150 цукрових заводів, які виробляли близько 21 млн пудів цукру (85 % загальноімперського виробництва).

З 1901 до 1917 р. виробництво цукру-піску в Україні становило 78 – 85, цукру-рафінаду – 73 – 75 % загальноімперського виробництва. Кількість діючих в Україні цукрових заводів за 5 років перед першою світовою війною (1910 – 1914) зросла з 197 до 210, а чисельність робітників, які працювали на них, – з 110 732 до 129 256 чол.

Центром борошномельної промисловості був південь України. На Правобережжі та Лівобережжі підприємства цієї галузі працювали у Києві, Кременчуку, Харкові. Цукрове, борошномельне, спиртогорілчане виробництво стали галузями великої промисловості всеросійського значення. З галузей, що переробляли тваринницьку продукцію, успішно розвивалася шкіряна.

Важливе місце в економіці України займала винокурна промисловість, яка з кожним роком збільшувала випуск своєї продукції.

У тютюновій промисловості України поряд з невеликими тютюновими підприємствами, які кількісно переважали, діяло чимало великих фабрик. На деяких з них працювало кілька сотень робітників.

Важливим фактором індустріалізації України на початку XX ст. був найрозвиненіший на той час залізничний транспорт. У 1881 – 1890 рр. в Україні було введено в дію 1093 км залізниць, а у 1890 – 1895 рр. – ще 1141 км. Частину залізниць було збудовано за рахунок державної скарбниці, решту – великими акціонерними товариствами за підтримкою державного кредиту. На початку 90-х років в Україні діяло 9 залізничних (державних і приватних) магістралей. Загальна протяжність їх становила 7,6 тис. верст, або 1/5 всієї залізничної мережі Російської імперії. У перио-

му десятиріччі XX ст. темпи будівництва залізниць порівняно з 90-ми роками минулого століття знизилися майже вдвоє і підвищилися лише напередодні першої світової війни у зв'язку з промисловим піднесенням. У цілому по Росії протяжність залізниць збільшилась у 1913 р. до 70 200, у тому числі в Україні — до 10 900 км.

Залізниці створили необхідні умови для швидкого зростання металургії на півдні України, забезпечили широкий збут вугілля Донбасу. У 1870 – 1874 рр. залізниці України щороку перевозили близько 121 млн пудів вантажів, а в 1895 – 1899 рр. — понад 1414. Якщо в 1878 – 1882 рр. мінеральне паливо становило 13,1% вантажів, то в 1899 – 1901 рр. — вже 28,9 %.

У 1901 – 1911 рр. вантажообіг на залізницях України зріс на 81,6 %, причому темпи зростання зернових (103,6 %) і вугільних (96 %) перевезень були випереджаючими. На зерно і вугілля припадала майже половина вантажообороту, що відбивало характер розвитку економіки України в загальноімперському масштабі. У 1913 р. українські залізниці перевезли 104 млн т вантажів і 49 млн пасажирів.

Певний вплив на розвиток промисловості й транспорту в Україні мав іноземний капітал, приплив якого збільшився з 80-х років XIX ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів рінув у гірничу промисловість. З 1888 по 1894 р. тут було створено 22 іноземні компанії.

Монополістичні об'єднання в Україні, особливо великі, були тісно пов'язані з іноземним капіталом. Понад 25% усіх іноземних капіталів, вкладених у промисловість Російської імперії на початку XX ст., припадало на Україну. Так, у вугільній промисловості іноземцям належало 63 % основного капіталу, в металургії — 90 %. Іноземний капітал приваблювали в Україну високі прибутки, які майже повністю йшли за кордон.

Величезна роль у розвитку української промисловості належала акціонуванню. Перші акціонерні компанії в Україні виникли в 70-х роках. Цей процес набув широкого розмаху в 90-х роках, під час кризи 1900 – 1903 рр., яку змінило промислове піднесення 1910 – 1913 рр. Воно було зумовлене врожайними роками, посиленням у зв'язку з проведенням столипінської реформи капіталізації села, зростаючим попитом на сільськогосподарську техніку. Приплив вільних капіталів у промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних комерційних банків і торгово-промислових підприємств, зростанню акціонерних товариств. На масштаби промислового піднесення чималий вплив мало значне збільшення замовлень державної скарбниці, пов'язаних з підготовкою царизму до першої світової війни.

Створення акціонерних товариств певною мірою вирішувало проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсувало нестачу грошей у підприємців. Акціонерні компанії були єдиною формою організації фінансового та монополістичного капіталу і проникнення іноземного капіталу в українську промисловість.

У 70 – 80-х роках виникли перші акціонерні компанії. Чимало їх було

створено в 90-х роках. Серед них Голубівське Берестово-Богодухівське гірничопромислове товариство (1890), Російсько-Донецьке товариство кам'яновугільної та заводської промисловості (1895), акціонерне товариство Брянських кам'яновугільних копалень та рудників (1896), Катеринівське гірничопромислове товариство (1896), Таганрозьке металургійне товариство (1896). У 1896 р. утворюється також Донецько-Петровеньківське гірничозаводське товариство для розробки кам'яновугільних та інших покладів в Катеринославській губернії. У 1898 – 1899 рр. виникли Південне і Воскресенське гірничопромислові товариства, Кримсько-Донецьке товариство кам'яновугільної та гірничої промисловості, акціонерне товариство Катеринославського трубо- і залізопрокатного заводу, Південно-Російське металургійне товариство, Товариство Керченських металургійних заводів і рудників, Краматорське металургійне товариство.

Акціонерні компанії з'являлися також в інших галузях промисловості півдня України: Товариство рудників Дубової Балки в Кривому Розі з видобутку залізної руди (1892), Російське паровозобудівне і механічне товариство (1895), Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана (1896), Товариство Південно-Російського машинобудівного заводу (1896) тощо. В руках найбільших акціонерних товариств зосереджувалася більша частина капіталів.

Показовими є дані про частку великих компаній в акціонерному капіталі найважливіших галузей промисловості. У 1870 – 1890 рр. кількість найбільших товариств, основний капітал яких становив від 1 млн крб. і більше, зросла в 11 разів, а їхній капітал – у 8 разів. При цьому загальний основний капітал товариств з капіталом, меншим ніж 1 млн крб., збільшився тільки у 6 разів порівняно з їхньою кількістю. До того частка акціонерних товариств з капіталом, меншим ніж 1 млн крб., зменшилася в 1,6, а з основного капіталу – в 1,33 раза.

Правом вирішального голосу в акціонерних товариствах користувалися тільки великі та найбільші підприємці. В статутах цих товариств зазначалося, що кожен акціонер має право бути присутнім на загальних зборах і брати участь в обговоренні питань, але право вирішального голосу надавалось акціонеру, який мав не менше ніж 12 акцій. Власник 24 акцій мав два голоси, 48 – три.

Акціонерна промисловість України, як і монархії Романових у цілому, характеризувалася великою прибутковістю. У другій половині 90-х років норма прибутку в ній коливалася між 11,5 і 15,6 % на капітал, що становило в середньому 13 %, майже вдвоє перевищуючи прибутковість західноєвропейських підприємств. Гірничопромислові південноукраїнські фірми, використовуючи систему державних замовлень і забороненого митного протекціонізму, досягали небачених надприбутків. Це, зокрема, стосувалося металургійних заводів, прибуток яких у 1897 р. досягав в середньому 50 % на капітал, а Юзівського заводу – 100 %. Дивіденди Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства і Товариства Брянського рейкопрокатного залізоробного і рейкового виробництва становили 30 – 40 % на капітал. У 1897 – 1898 операційному році товариство Дніпровського заводу отримало близько 4 млн крб.,

тобто 80 % чистого прибутку на капітал, виплативши з цієї суми 2 млн крб., або 40 % дивідендів.

Дивіденди акціонерних товариств коксового виробництва досягали 30 – 35, а вугільних – 9 – 12 % на капітал. Південноукраїнські гірничопромисловці наживали багатомільйонні багатства.

Поява значної кількості акціонерних товариств у найважливіших галузях промисловості України свідчила про те, що розпочався новий етап становлення великої індустрії. Нагромадження капіталу невеликою кількістю акціонерних компаній у провідних галузях української промисловості стало важливою умовою для створення тут монополій.

Переломним моментом процесу зростаючої концентрації виробництва була економічна криза 1900 – 1903 рр. Вона безпосередньо призвела до краху сотень невеликих і слабких підприємств та створення ряду великих монополістичних об'єднань.

За концентрацією виробництва в основних галузях промислозості Україна займала перше місце в Російській імперії. Так, у 1901 р. на 12 великих металургійних заводах (з 16 діючих) було зосереджено 96 % усіх робітників металургії Півдня України. На кожному з них працювало понад 1 тис. робітників, які виплавляли 87 % чавуну в цьому регіоні.

Високий рівень концентрації був характерний також для вугільної промисловості Донбасу. Тут частка 25 акціонерних товариств (з 26 діючих у цій галузі) у 1912 р. становила 95,4 % видобутку всіх акціонерних товариств і понад 70 % видобутку вугілля в Донбасі.

Важливим фактором у монополізації промисловості України в цілому і вугільної зокрема була організація в 1904 р. синдикату "Продвугілля", який об'єднав майже весь видобуток і продаж кам'яного вугілля в Донбасі. Це був один з найбільших синдикатів Російської імперії. До нього входило 18 великих акціонерних вугільних товариств, підприємства яких зосереджували майже 75 % усього видобутку вугілля в Донбасі. Напередодні першої світової війни на підприємствах "Продвугілля" працювало 64 тис. робітників.

У 1902 р. в Україні засновано найбільший у металургії синдикат "Продамет". Його мета – торгівля виробами заводів цього об'єднання. У синдикат входило 12 підприємств (товариств), серед яких були Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство "Провіданс" та ін. На початок 1908 р. "Продамет" зосередив у своїх руках дві третини всього виробництва заліза і сталі Південної України. Синдикат продавав залізо різного гатунку, балки, рейки, бандажі, осі в імперії Романових.

У харчовій промисловості найбільшим був синдикат цукрозаводчиків, заснований у 1887 р., бюро якого знаходилося в Києві. Найвпливовіша роль у ньому належала цукровим магнатам Бобринським, Браницьким, Береденкам, Хряковим. Спочатку синдикат об'єднував 78 %, а в 1892 – 1893 рр. – 91 % усіх цукрових заводів України. Основним його завданням було регулювання цін на цукор і забезпечення підприємцям високого монопольного прибутку на внутрішньому ринку. Всього в середині 90-х років в Україні діяло 153 цукрових заводи, які виробляли 23,9 млн пудів цукру. Як і в перші роки існування

цукрового синдикату, підприємці скорочували продаж цукру на внутрішньому ринку і збільшували його експорт. Вивозячи частину цукру за кордон, вони штучно підтримували високі ціни на нього в Російській імперії.

Монополії охопили своєю діяльністю й інші галузі народного господарства. Напередодні першої світової війни в Україні вже не було жодної важливої галузі промисловості, в якій тією чи іншою мірою виробництво не було б монополізовано. Якщо в 1901 р. працювало лише 17 підприємств, на кожному з яких було зайнято понад 1 тис. робітників, то в 1913 р. їх налічувалося вже 42. У 1900 р. 5 великих металургійних заводів виплавляли 49 % усього чавуну в Україні, забезпечивши понад 25 % його загальноімперського виробництва. В 1913 р. на ці самі підприємства припадало вже 55 % виплавленого чавуну Півдня України і 37 % виробництва його у Росії в цілому. Усі монополістичні об'єднання, що діяли в Україні, з самого початку мали не регіональне, а загальноімперське значення.

Високий рівень концентрації виробництва не суперечив існуванню великої кількості невеликих підприємств, які, застосовуючи рутинну техніку, виробляли мізерні обсяги продукції.

В умовах економічного прогресу на межі XIX—XX ст. швидко зростали міста, створювалися нові промислові центри. У 1897 р. міські жителі України становили близько 13 % загальної кількості населення. Кількість міст з населенням до 10 тис. чол. скоротилася майже вдвоє. Тут проживало лише 11,8 % міського населення. При цьому подвоїлася кількість порівняно великих і середніх міст. У 1897 р. в Україні було 4 великих міста: Одеса (403,8 тис. жителів), Київ (247,7), Харків (173,9), Катеринослав (112,8 тис. жителів). У них сконцентрувалося 35 % міського населення. Більше ніж половина міських жителів України, як і раніше, проживали в невеликих містах з населенням до 50 тис. чол. у кожному.

Швидкий промисловий розвиток викликав значний приплив населення з Центральної Росії, насамперед у Донецько-Криворізький регіон. За рахунок прибулих робітників бурхливо зростала кількість мешканців таких міст, як Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Харків, Київ. Внаслідок цього в деяких містах Катеринославської, Херсонської, Київської губерній помітно переважало російське населення. Так, у Миколаєві росіян було 66,3 %, українців — 7,5 %, у Харкові — відповідно 62,8 і 26, в Одесі — 47,4 і 9,2, в Києві — 54,5 і 21 % і т. д. У Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями з великоросійських губерній.

В цілому наприкінці XIX ст. частка росіян серед населення України становила 12 %. Це були переважно робітники-гірники, металурги та адміністративні службовці.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Україна піднялася на вищий щабель економічного прогресу. Вона зайняла в монархії Романових одне з перших місць щодо індустріального розвитку, випереджала інші регіони імперії за видобутком вугілля, виплавленням чавуну, виробництвом цукру. В усіх провідних галузях української промисловості, у транспорті відбувалися значні технічні та соціальні перетворення.

Однак для докорінних змін в економіці цього було недостатньо. Україна, як і раніше, була аграрною країною. В 1913 р. у сукупній продукції промисловості та сільського господарства України промисловість становила 48,2 %. Частка засобів виробництва у всій промисловій продукції дорівнювала 42 %. На селі проживало більш як 80 % населення України.

До першої світової війни українська промисловість становила 24,3 % загальноімперської, даючи понад 70 % продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому. При цьому частка України в обробній промисловості Російської імперії становила тільки 15 %. В результаті цього індустрія в Україні розвивалась однобічно. Підприємств текстильної промисловості майже зовсім не було. Слабко розвивалися хімічна та поліграфічна галузі промисловості. Металообробні підприємства, розташовані в Україні, не забезпечували найелементарніших потреб населення. Навіть дріт і цвяхи на Наддніпрянщину завозили з Росії.

Незважаючи на порівняно швидкі темпи промислового розвитку, Україна, як і Російська імперія в цілому, продовжувала залишатися відсталою в техніко-економічному відношенні. Порівняно з дореформеним періодом розвиток промисловості в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. слід визнати надзвичайно швидким. Якщо ж виходити з можливостей промислового розвитку, які відкривав тогочасний рівень науки, техніки, культури, то слід визнати, що в українській економіці на початку XX ст. докорінних якісних змін не відбулося. Індустріалізація не була завершена, її перервала перша світова війна.

3.3. Промисловий розвиток західноукраїнських земель

У період, коли в Західній Європі швидко розвивалось індустріальне суспільство, на західноукраїнських землях безроздільно панувало феодальне господарство. А коли наприкінці XVIII ст. розпочався перехід від мануфактур до фабрик з використанням машин і парових двигунів, тут не було навіть розвиненого мануфактурного виробництва. Нечисленні мануфактури в переважній більшості не були явищами нового суспільства, а кріпосницькими і переважно невеликими.

На захоплених імперією Габсбургів українських землях, особливо у Східній Галичині, в першій половині XIX ст. розвивалися традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова. Не було села або фільварку, де б не виробляли полотно. У Жовківському, Бережанському та інших округах відкрилися суконні мануфактури. Засновувались нові паперні, гути, керамічні, залізоробні підприємства, ливарні заводи, особливо в Стрийській окрузі. У Винниках та Монастириській працювали тютюнові мануфактури, на яких у 1812 р. було зайнято 1320 робітників.

Загальнопоширеною галуззю промисловості було гуральництво. У 1836 р. в Галичині і на Буковині налічувалося 4000 гуралень, які виробляли понад 19,2 млн австрійських відер горілки, 1845 р. — відповідно майже 1512 і

12,2, 1850 р. — 990 і майже 10 млн. Поміщицьке горілчане виробництво набуло найвищого розвитку в 20-х — в середині 30-х років XIX ст. Згодом кількість гуралень зменшилася за рахунок концентрації та вдосконалення технології виробництва. Старі гуральні поступово перебудовувалися, переоснащувалися.

Поряд з гуральництвом розвивалося пивоваріння. Добре була налагоджена пивоварна справа у маєтках Ягільницького Ключа на Тернопільщині. Це передусім пояснювалося наявністю сировини — зерна.

Починаючи з 20-х років XIX ст. важливим джерелом зиску західноукраїнських землевласників стає цукроваріння. У 1823 р. в Пужниках недалеко від Станіслава було збудовано першу в краю цукроварню. Згодом у різних частинах західного регіону України виникло ще кілька цукроварень, але більшість з них діяла недовго. Отже, на початку 50-х років працювали лише одна велика в Тлумачі (400 робітників) і невелика в Устю біля Борщова. Усього до середини XIX ст. на західноукраїнських землях існувало 16 цукроварень. У середині 50-х років Тлумацька цукроварня виробляла 10 – 12 тис. ц і більше цукру-рафінаду на рік. Вона належала до підприємств фабрично-заводського типу. На початку 40-х років тут було встановлено один з перших парових двигунів у Галичині. Крім центрального підприємства, Тлумацька цукроварня мала філії та численні фабричні сушарні, розкидані по селах Галицького Поділля. У 40-х роках на цукроварні було зайнято близько 700 робітників і ремісників. На 11 фабричних сушарнях працювало 2000 чол., а на сезонних роботах з вирощування буряків і розробки лісу — майже 3000 робітників.

Залізоробне виробництво краю було представлено переважно руднями. В 1807 – 1811 рр. на території Східної Галичини нараховувалося 12 залізних гут, 1825 р. — 15 (сім належали магнатам, сім — державі, одна — церкві). На них добувалося близько 16 тис. віденських центнерів заліза. У 20-х роках XIX ст. в залізодобувній промисловості Галичини працювало 1400 найманих робітників. Крім того, на допоміжних роботах (випалювання і транспортування вугілля, добування і довезення руди, підсобні роботи) широко використовувалася малопродуктивна примусова праця панщинних селян, вуглярів, рудокопів. Продукція залізних гут Східної Галичини у 1841 – 1848 рр. сягала 66,6 тис. віденських центнерів. Проте цієї кількості заліза не вистачало для того, щоб задовольнити попит місцевих ринків на металеві вироби.

Багата сировинна база західного регіону України сприяла значному розвитку в першій половині XIX ст. соледобувної промисловості. Це насамперед стосувалося Закарпаття. Видобуток солі відкритим способом замінився на підземний. Третину середньорічного видобутку солі забезпечував район Солотвино. На соляних рудниках працювало в першій половині XIX ст. близько 1200 чол., з яких 2/3 становили німецькі вільнонаймані робітники.

За обсягами виробленої продукції до найпродуктивніших підприємств цієї галузі у Східній Галичині належала солеварня у с. Стара Сіль. Прикарпатська сіль забезпечувала господарські потреби Галичини і Буковини, ви-

возилася за кордон. На солеварнях краю здебільшого використовувалася вільнонаймана праця.

Негативно вплинув на молоду західноукраїнську промисловість початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрії. Ремесло і мануфактура краю не витримували конкуренції фабрично-заводської промисловості. Навіть цукроваріння, яке спочатку добре розвивалось, незабаром у зв'язку з бурхливим розвитком виробництва цукру в Чехії почало занепадати. Внаслідок антиукраїнської політики австрійського уряду та через інші причини не було введено в дію збудовану на початку 40-х років суконну фабрику в Заложцях Золочівської округи, а через короткий час після відкриття були ліквідовані механічні прядильні та ткальні в Яворові, Бродах, Заліщиках, Глинянах.

Попри пожвавлення промислового виробництва краю в 30—40-х роках XIX ст., воно й надалі залишалося на ремісничо-мануфактурному рівні. В 1841 р. тут налічувалося близько 200 підприємств мануфактурного типу (або 3,9 % їхньої загальної кількості в Австрії). Вони були менш потужні, ніж подібні підприємства західних провінцій імперії, мали нижчий рівень механізації та організації виробництва.

Не набуло достатнього розвитку і ремесло. В 1841 р. у Східній Галичині налічувалося всього 29,4 тис. ремісників. На 100 чол. населення тут припадало у 3 і навіть у 5 разів менше ремісників, ніж у промислово розвинених західних провінціях Австрії. Зростаючий попит на промислові товари задовольнявся значною мірою ввезенням їх із західних районів імперії Габсбургів.

Селянська революція 1848 р. розчистила грунт для прогресивних перетворень на західноукраїнських землях. Наприкінці 60-х років в промисловості краю почалося пожвавлення. Виникли десятки підприємств фабрично-заводського типу. Чисельно зросло робітництво. Проте у 60—70-х роках тут переважала невелика промисловість. Рівень її механізації був невисокий. Це пояснювалося слабким розвитком промисловості регіону ще до селянської реформи 1848 р., браком підприємців, багатих на грошові капітали, втратою поміщиками інтересу до промисловості. Після селянської реформи вони вкладали гроші (викупні платежі) здебільшого в сільське господарство. Крім того, на заваді розвитку промисловості в Західній Україні стояв уряд: західноукраїнська промисловість була позбавлена тих податкових пільг, якими користувалися нові підприємства в західних провінціях.

Продукція скляної, фаянсово-порцелянової, цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової, машинобудівної галузей не мала збуту на ринку, який заполонила якісніша і дешевша продукція фабрично-заводської промисловості західних провінцій імперії. Ті самі галузі промисловості, які не зазнавали жорстокої конкуренції (борошномельна, спиртогорілчана, нафтова і озокеритна, лісопильна, соляна), розвивалися краще. Вони були зосереджені на видобувані та первинній обробці сировини, тобто на виробництві напівфабрикатів, які вивозилися для подальшої переробки у західні провінції. Заінтересовані в розвитку цих галузей промисловості австрійські підприємці вже в 60-х роках почали вкладати в них капітали.

У 70—80-х роках під впливом збільшення попиту на нафтопродукти відбувалося швидке переоснащення нафтодобувної та озокеритної промисловості. Видобування нафти ручним способом, який панував ще в першій половині 60-х років на Прикарпатті, змінюється новою технікою. Значне місце в промисловості західноукраїнських земель належало видобуванню озокериту. Однак воно не набрало таких масштабів, як видобування нафти, і на початку XX ст. почало занепадати. Неабияке народногосподарське значення мав видобуток кам'яної та кухонної солі, який зростав з року в рік.

У 60-х — на початку 70-х років західноукраїнські землі дістали залізничне сполучення з Заходом, що було зумовлено не тільки економічними, а й воєнно-стратегічними міркуваннями. У 1864 р. залізнична колія була доведена із заходу через Краків і Перемишль до Львова, через 5 років — до Чернівців, а у 80-ті роки — через Стрий на Закарпаття. Згодом вона з'єднала Львів з українськими землями, що входили до складу Росії. Проте залізничне будівництво, яке в Росії та країнах Заходу викликало бурхливий розвиток важкої індустрії, на західноукраїнських землях лише незначною мірою сприяло розвитку виробництва промислової продукції, переважно лісової та будівельних матеріалів. Внаслідок прокладання залізниць, хоч і було зменшено в кілька разів транспортні витрати на перевезення товарів, західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини і ринком збуту для фабричної промисловості західних провінцій монархії Габсбургів.

Отже, фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель розвивалася однобоко — розширювалися видобування і первинна переробка сировини, а не виробництво готової продукції. Такий напрям диктував уряд Австро-Угорщини, а також іноземний капітал. Це негативно впливало на хід промислового перевороту, початковий етап якого припадав на 50—70-ті роки XIX ст.

В індустріальну епоху західноукраїнські землі ввійшли зі значними пережитками феодально-кріпосницьких відносин, що в поєднанні з колоніальною політикою центральних властей монархії Габсбургів та іноземного капіталу гальмувало їх економічне піднесення. Вже протягом 80—90-х років у регіоні виникли десятки середніх і великих підприємств, зросла чисельність фабрично-заводських робітників. Швидко розвивалася нафтова промисловість Галичини, особливо з кінця 70-х років. Істотні зміни у нафтовидобутку відбулися із застосуванням з 1887 р. глибинного буріння. Зростала кількість парових двигунів. За кілька десятиріч технічна оснащеність праці у нафтовидобутку значно підвищилась. У 1904 р. тут нараховувалось 347 машин, тоді як у 1851 р. в усій галицькій промисловості працювало 5 парових машин. Прискорене застосування машин призвело до зменшення кількості робітників у нафтодобувній промисловості, в якій на початку XX ст. працювало в середньому 5857 чол. проти 12 тис. чол. у 1873 р.

На початку XX ст. нафтодобувна промисловість зазнала технічної реконструкції. Були закриті невеликі криниці, ями, почали бурити свердловини глибиною понад 1000 м. Потужність парових двигунів і двигунів внутрішнього згорання в Дрогобицькому і Станіславському гірничих округах

досягла в 1910 р. близько 20 тис., а в 1913 р. — майже 50 тис. к. с. Напередодні першої світової війни в нафтодобувній промисловості використовувалося значно більше парових двигунів і двигунів внутрішнього згорання, ніж у всіх інших галузях промисловості в цілому. Внаслідок застосування бурильної техніки зростав видобуток нафти. У 70-х роках він становив 20—30 тис. т на рік, в 80-х роках — 40—70 тис., у 1900 р. — понад 325 тис., а в 1909 р. — більше 2050 тис. т. Пізніше він зменшився, проте залишався досить високим і в 1913 р. становив 1,1 млн т. Найбільше нафти добували в районах Борислава і Дрогобича.

Галицька нафта перероблялася на австрійських та угорських нафтоперегінних заводах. Протягом кількох років австро-угорський уряд взагалі не дозволяв будувати нафтоперегінні заводи у Східній Галичині. На вивізну неочищену нафту ввели нижчі мита, ніж на вивізні нафтопродукти, заохочуючи так нафтовидобуток і обмежуючи переробку нафти на місцях. У 1905 р. в Західній Україні її очищалося лише 33,7 %, тоді як в австрійських провінціях, що не мали власної нафти, — 42,5 %. Це був один з виявів гальмування монархією Габсбургів розвитку промисловості колоній — Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

Видобуток кам'яної та кухонної солі в Галичині в 1861 р. становив 65 тис. т, у 1900 р. — 145 тис., у 1908 р. — понад 1800 тис. т. Західна Україна давала 64 % видобутку солі в Австро-Угорщині. Видобування солі було державною монополією. Уряд встановлював на неї високі ціни, і більшість селян страждало від "соляного голоду".

З кінця 80-х років XIX ст. в районі Карпат швидко почала розвиватися лісопильна промисловість. Наприкінці XIX ст. щорічне рубання лісу тут досягло більше 6 млн м³. Майже 2/3 його становила ділова деревина, переважна більшість якої вивозилася за межі краю. На початку XX ст. Галичина щорічно експортувала 80—85 тис. вагонів лісоматеріалів. Потужність парових двигунів на галицьких лісопильнях, яка в 1870 р. не перевищувала 120 к. с., у 1885 р. досягла 1,6 тис., а в 1890 р. — 2,2 тис. к. с. Це становило 2/5 потужності всіх парових двигунів переробної промисловості краю. Ще більше посилився розвиток лісопиляння на межі XIX—XX ст. На західноукраїнських землях у той час діяло близько 100 лісопильних заводів, на кожному з яких працювало більше ніж 20 чол.

Темпи зростання меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Іноземний капітал не виявляв заінтересованості у їхньому розвитку, оскільки для цього потрібні були значні капіталовкладення. Тому в Західну Україну доводилося ввозити готові вироби з дерева. Навіть діжки для пива в цей регіон постачалися з Чехії та Америки.

Крок вперед зробило лісохімічне виробництво. Наприкінці 60-х років у Великому Бичкові на Закарпатті було збудовано перший, в 1880 р. в Тур'ї Бистрому — другий, а на початку 90-х років у Перечині — третій лісохімічні заводи. Це були великі на той час підприємства, які наприкінці XIX ст. налічували по 300—600 робітників і разом на рік переробляли близько

300 тис. складометрів деревини. На початку XX ст. було введено в дію лісохімічні заводи у Сваляві та Виголі.

Незначні зміни відбулися в більшості галузей харчової промисловості регіону. До середини 70-х років велика цукроварня в Тлумачі та менша в Устю припинили виробництво. Лише наприкінці XIX ст. виникли два цукрових заводи на Буковині. У 1913 р. почав працювати цукровий завод в галицькому місті Ходорові.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях діяло 5 великих державних тютюнових фабрик (чотири в Східній Галичині й одна на Закарпатті). Австро-угорський уряд і тут виявив своє колонізаторське обличчя. Західноукраїнські фабрики лише незначною мірою забезпечували місцеві потреби в тютюнових виробах і переважна частина їх завозилася з центральних районів монархії Габсбургів.

Продукція легкої промисловості західноукраїнських земель не могла успішно конкурувати з австрійськими, угорськими і закордонними промисловими виробами і через це розвивалася повільно. Відставало, зокрема, текстильне виробництво. Так, у Східній Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст. діяло лише кілька текстильних підприємств. На найбільших з них було зайнято по кілька десятків робітників.

У західноукраїнських землях важкої промисловості майже не існувало. Машинобудування було розвинено слабко. В Закарпатті — у Довгому, Кобилецькій Поляні та Фридешові діяли металургійні заводи, де виплавляли чавун. На цих підприємствах використовувалася застаріла техніка. Тільки завод у Кобилецькій Поляні був дещо модернізований протягом 1908—1912 рр. у зв'язку з використанням машин. На ньому вироблялися колеса для паровозів, невеликі металеві речі — сокири, лопати тощо. З 90-х років XIX ст. виявились ознаки концентрації виробництва на західноукраїнських землях. Одним з виявів цього було утворення в 1892 р. картелю з метою нормування цін на нафту. Лише протягом 1905—1906 рр. виникло понад 50 акціонерних компаній з видобутку нафти, найбільшими з яких були "Галицько-Карпатське товариство" з капіталом 16 млн крон, компанія "Східниця" з капіталом 10 млн крон, компанія "Галичина" з капіталом 6 млн крон.

У першому десятиріччі XX ст. у нафтовій промисловості прискорився процес концентрації підприємств. Кількість їх з 344 у 1907 р. скоротилася до 254 у 1910 р. Найбільші 15 підприємств виробляли 75 % нафти, що видобувалася в Галичині.

У деревообробній промисловості Закарпаття з 1882 р. діяв синдикат "Мундус". Акціонерний капітал синдикату становив в 1910 р. 3 млн, а в 1916 р. — 7,3 млн крон. Найбільший хімічний завод у Сваляві, збудований у 1910—1911 рр., належав будапештській компанії "Сольва", акціонерами якої крім австрійських були англійські, французькі та американські підприємці.

Створивши банки, акціонерні товариства, концерни та інші монополістичні об'єднання, іноземні підприємці оволоділи основними галузями промисловості Західної України, насамперед нафтовою.

Спочатку панівне становище в ній належало австрійським підприємцям,

але з початку XX ст. почав надходити німецький капітал, а згодом американський і англійський капітали. В 1911 р. англійським капіталістам лише в Бориславі належала 71 свердловина з 363, які давали 1/4 нафтовидобутку Бориславського басейну. В 1912 р. німецькі та англійські фірми об'єдналися в концерн, що зосередив у своїх руках 1/3 видобутку нафти в басейні, заволодів усіма нафтопроводами цього району, чотирма з семи великих нафтопереробних заводів. У 1913 р. в нафтову промисловість Прикарпаття почав посилено проникати і французький капітал. Напередодні першої світової війни вкладений у нафтодобувну промисловість Прикарпаття капітал оцінювався у 310 млн австрійських крон, з них майже 1/3 припадала на австрійський капітал, 1/5 — на англійський, по 12—15 % — на німецький, французький і місцевий галицький, по 2 % — на американський і бельгійський.

Австрійський капітал займав провідні позиції в лісопильній та деревообробній галузях промисловості. Іноземні підприємці скуповували на західноукраїнських землях тисячі гектарів лісу. Хижацька розробка лісових масивів призводила до зменшення їхніх площ. Лише за 1912 р. вони скоротилися більше ніж на 1100 га.

З початку XX ст. австро-угорська промисловість, у якій переважали картелі, особливо настирливо почала диктувати свою волю західноукраїнській економіці. Картелі поглинали в Східній Галичині усі підприємства, існування яких було для них небажаним. Майже неможливим було будівництво нових фабрик і заводів, якщо це суперечило інтересам відповідних монопольних об'єднань.

Розвиток промисловості, зростання внутрішнього ринку на західноукраїнських землях потребували вдосконалення шляхів сполучення. Проте власті не поспішали з їх будівництвом. Будівництво залізниць, як і в попередні десятиріччя, велося переважно з стратегічних міркувань. Протягом 1870—1910 рр. залізнична мережа в усій Галичині зросла на 1430 км. У 1910 р. вона становила 4120 км. Незважаючи на це, західноукраїнські землі були гірше забезпечені залізницями, ніж розвинені країни Європи, а також західні провінції Австро-Угорщини. У 1900 р. в Галичині на 1 тис. км² території припадало всього 45,7 км залізниць, а на Буковині — 46,6, тоді як у Нижній Австрії — 98,8, а в Богемії — 114,1 км. Наприкінці XIX ст. протяжність залізниць на Закарпатті становила 500 км (3,3 % усіх залізничних ліній Угорщини).

Тенденційне ставлення австро-угорських урядових і фінансових кіл до потреб економічного розвитку західноукраїнських земель виявлялось і в залізнично-тарифній політиці. На першому промисловому з'їзді в Кракові у 1901 р. вказувалося, що і державні, і приватні залізниці своєю системою транспортних тарифів поставили західноукраїнські підприємства в неоднакове становище порівняно з своїми австро-угорськими конкурентами.

Економічна відсталість західноукраїнських земель позначалася на соціальній структурі населення. Великих міст було небагато. На початку 40-х років XIX ст. понад 10 тис. чол. мали, крім Львова (61 тис. чол. у 1850 р.),

лише 8 міст — Броди (18 тис.), Тернопіль (18 тис.), Чернівці, Дрогобич, Станіслав, Самбір, Коломия і Перемишль (до 10 – 12 тис.). Найбільші міста Закарпаття — Ужгород, Мукачеве, Марамош, Сигет — налічували наприкінці 40-х років по 6 – 7 тис. чол.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. зросло міське населення Західної України. Так, кількість мешканців 19 галицьких міст протягом 1880 – 1910 рр. збільшилася на 62,8 %. У 1880 р. частка жителів міст у всьому населенні становила 17,1, а в 1910 р. — 19,8 %. Найшвидше зростало населення Львова. Якщо взяти 1850 р. за 100, то в 1910 р. населення міста збільшилося на 286,5 %.

В цілому населення західноукраїнських міст зростало в порівняно невеликих величинах, що властиве аграрним провінціям. Так, на Закарпатті протягом 1869 – 1910 рр. міське населення збільшилося на 71 %, тоді як все населення зросло на 45 %.

Торгово-промислове населення за цей період зростало значно швидше.

Попри зростання населення міст, західноукраїнські землі були відсталими провінціями Австро-Угорської імперії. В промисловості Галичини на початку XX ст. було зайнято лише 9 % населення, а в сільському господарстві — 77 %. На Буковині в 1900 р. сільським господарством було зайнято 75 % населення. В Закарпатській Україні в промисловості працювало не більше ніж 5 % населення.

Викладене засвідчує, що економіка західноукраїнських земель була відсталою. Енергоресурси всієї Австрії наприкінці XIX ст. становили 1 016 420 к. с. А на Галичину, в якій проживало майже 1/3 населення Австрії, припадало лише 56 500 к. с., або 5,57 %. Незначна кількість парових машин працювала на підприємствах Закарпаття. В 1905 – 1909 рр. їх налічувалося всього 128 проти 119 наприкінці XIX ст. На підприємствах Буковини в 1889 р. було 297 парових машин, що становило 0,9 % їхньої кількості в Австрії загалом. Велике значення для подальшого технічного прогресу промисловості мало будівництво на початку XX ст. у Львові досить великої (потужністю 10 тис. кВт) електростанції. В ряді інших міст були введені в дію менші електростанції. Підвищення рівня механізації виробництва сприяло значному піднесенню продуктивності праці, зростанню в кілька разів випуску продукції фабрично-заводської промисловості, посиленню її ролі в економіці краю.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях всіма видами промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. чол. З них промислові робітники становили 62 – 63 тис. чол. Вони працювали на 700 фабрично-заводських підприємствах. У Східній Галичині діяло 600 промислових підприємств фабрично-заводського типу, на яких було зайнято близько 40 тис. робітників. На залізницях і державних підприємствах працювало 6 – 8 тис. чол. На Буковині в 1910 р. налічувалося 35,5 тис. робітників, у тому числі 13,6 тис. промислових. Половину з них становили фабрично-заводські робітники, які концентрувалися на 80 підприємствах. На Закарпатті чисельність фабрично-заводських робітників у 1910 р. наближалася до 7 тис. чол.

Галузева структура західноукраїнської промисловості залишалась одно-

бокою і мала характер, типовий для колоніальних територій. Головну частину продукції давали галузі, що займалися добуванням і первинною переробкою місцевої сировини, – лісова, лісопильна і нафто-озокеритна. Інші галузі були розвинені дуже слабко. Це означає, що незважаючи на значні зрушення наприкінці XIX – на початку XX ст., становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях ще не завершилось.

В цілому промисловість українських земель, що перебували в складі Австро-Угорщини, протягом XIX – на початку XX ст. зробила значні кроки вперед. Однак якщо у Східній Україні йшов процес індустріалізації, то економічний розвиток західноукраїнських земель був на значно нижчому рівні. Промисловий переворот тут, розпочавшись пізніше, ніж у Східній Україні, проходив повільніше і до початку першої світової війни ще не завершився. Західний регіон, як і вся Україна на початку XX ст., істотно відставав від передових країн світу. Це стало результатом насамперед грабіжницької антиукраїнської політики Австро-Угорської імперії, наявності багатьох пережитків Середньовіччя, засилля іноземного капіталу. Без політичної незалежності України не могли повною мірою зростати нові тенденції в соціальному й економічному розвитку. Він був типовим для колоніальних імперій.

3.4. Сільське господарство України в дореформений період

Протягом першої половини XIX ст. в сільському господарстві України панівною залишалася панщинна система господарства. У аграрних відносинах домінувало поміщицьке землеволодіння:

У складі Російської монархії, % усієї землі	
Лівобережна і Слобідська Україна	68 – 70
Правобережна Україна	75
Південна Україна	68
У складі Австро-Угорської монархії	
Східна Галичина	96
Північна Буковина	69
Закарпаття	90

У Російській державі було видано ряд указів, що дозволяли купівлю землі та володіння нею міщанам, купцям, державним селянам. Це сприяло формуванню буржуазної власності на землю і деякою мірою підривало монополію дворянства. Наприкінці 50-х років понад 34,5 тис. державних селян володіли більше ніж 86 тис. десятинами землі. Значним землевласником залишилася держава.

Розвиток західноукраїнських земель з кінця XVIII ст. регулювався аграрним законодавством австрійських монархів Марії Терезії та Йосифа II

під час їхнього спільного правління (1765 – 1780 рр.) і самодержавної влади останнього (1780 – 1790 рр.).

Першими потрапили в сферу реформаторської діяльності закарпатські селяни. Згідно з маніфестом від 26 квітня 1766 р. про урбаніальну регуляцію селянин отримував від землевласників садибу і земельній наділ від 10,2 до 17,1 га землі залежно від її якості. За користування землею повнонадільні селяни повинні були відробляти на пана 5 днів на рік, желяри (безземельні) – 18 днів. Крім того, селяни відробляли примуси. За поміщиком зберігалася влада над особою селянина, який отримав право ходити на заробітки. Поміщик користувався правом першості найму, платив за цінами, встановленими місцевою владою. За законом 1783 р. закарпатські селяни дістали право займатися ремеслом, розпоряджатися майном. Поміщикам заборонялося втручатися в родинні стосунки селян, відбирати у них без дозволу державних установ садиби, примушувати виконувати не передбачені законом примуси. Закон 1875 р. звільнив селян від кріпосницької залежності. Вони здобули право вільно пересуватися по країні, передавати у спадщину майно, обирати професію, навчатися в школах.

Першим законом (1773 р.), що змінив земельні відносини в Галичині, одержавлювалася королівщина. Була проведена інвентаризація всіх маєтків, анулювались усі приватні збори за продаж селянам товарів. У 1774 р. було проведено секуляризацію монастирського землеволодіння. Ліквідовано 54 монастирі, з них 15 у Львові. Священики греко-католицьких парафій та їхні родини звільнялися від панщини, військових постоїв, осипів.

Закон, що регулював відносини між шляхтою і кріпосними селянами, був виданий у червні 1775 р. Поміщикам заборонялося притягати селян відбувати примуси понад ті, що були зафіксовані в інвентарі, до панщини в неділю і свята, до примусової роботи навіть за гроші, накладати штрафи, примушувати купувати у корчмаря горілку, карати селян без спеціального присуду. Потрібно було точно встановити розміри повозових примусів. Закон підривав засади влади пана, визнавав лише його право на верховну владу по відношенню до земель селянського користування.

Йосиф II будував свою економічну політику, виходячи з ідеї французьких фізіократів про продуктивність праці та юристів про природні права людини. Патентом від 5 квітня 1782 р. він скасував особисту залежність селян і надав їм елементарні громадянські права: одружуватися на свій розсуд, навчатися ремеслу, іти від пана, служити за умови писаного дозволу на відбуття з підданства. Селяни ставали не панськими, а цісарськими підданими. Вони залишалися прикріпленими до землі, продовжували виконувати панщину та інші примуси.

Закони і розпорядження 1784 р. скасовували шарварки, регулювали повозні примуси, панщину. 16 червня 1786 р. вийшов "Роботопатент", що став кодексом законів з аграрних відносин у Галичині, як і в усій Австрії, та діяв до революції 1848 р. Підтверджувались усі попередні розпорядження і встановлювалися нові норми відробітків залежно від кількості землі, що була у користуванні, визначалися категорії селян і встановлювалися розміри пан-

щини. Скасовувалися нормована панщина, дворові примуси, роботи за звичаєм, монополія домінії на купівлю продуктів селянських господарств. Розрізнялися селянські та двірські землі, але, як і раніше, поміщик міг вигнати селянина з землі, передати її іншому.

У 1785 – 1788 рр. в усій Австрії було проведено перший кадастр земель (йосифінська метрика) з метою вдосконалення системи оподаткування. В квітні 1787 р. вийшов закон, який вирішив питання сталості селянського землекористування. Землі домінії поділялися на рустикальні та домініальні. Селяни дістали так зване право дотації на земельний наділ, на користування пасовищами і лісами, на допомогу реманентом, на опіку під час злиднів. Цей закон був поширений і на Буковину.

Найпрогресивнішим був загальноавстрійський Урбаніальний патент Йосифа II від 10 лютого 1789 р. Проголошувалося, що всі селянські примуси належить встановлювати пропорційно до кількості землі, що перебувала у їхньому користуванні. Розміри державних і урбаніальних (на користь пана) примусів не могли перевищувати 30 % загального доходу від селянської землі. Урбаніальні примуси повинні були сплачуватися грішми, що призводило до скасування панщини. Встановлювались однаковий земельний податок для всіх категорій власності, а також норми доходності окремих категорій земельних угідь. Зміни в соціально-економічному становищі зумовили значний приріст населення: наприкінці третьої чверті XVIII ст. населення Східної Галичини становило 1520, в 1800 р. – 2187 тис. чол. Цілеспрямовано переселялися польські та німецькі колоністи. За 1772 – 1784 рр. в 150 державних фільварках їх поселилося 15 – 16 тис. чол.

Незадоволення земельних власників, у тому числі галицької шляхти, гальмувало впровадження патенту. Наступник Йосифа II імператор Леопольд у 1790 р. зидав закони про покарання підданих киями і скасування урбаніального патенту, наказав повернутися до колишніх норм оподаткування і панщинних примусів. Епоха реформаторства закінчилася. Почався період феодальної реакції.

Австрійське аграрне законодавство було прогресивним, оскільки відповідало інтересам економічного розвитку, було спрямоване на подолання відсталості Галичини. Проте збереження права власності феодала на всі землі маєтку і визначення рустикальних земель не майном, а наділом селян, малоземелля, відсутність вільних земель стримували реалізацію прогресивних законів.

В Австрії за урядовим циркуляром 1814 р. придбати майно могли лише привілейовані стани або власники індигенату (дозволу), право надання якого мав лише монарх. Піддані селяни виключалися із числа можливих власників землі. В 1820 р. дозвіл на купівлю маєтків було дано всім, але коштів у селян не було. В 1789 р. почався розпродаж державних (камеральних) маєтків. Якщо на початку панування Австрії в Галичині налічувалося 315 камеральних доміній, то в 1833 р. – всього 33. Міським громадянам, церковним парафіям, вільним селянам належало 4 % землі.

У Північній Буковині великим землевласником був релігійний фонд, утворений законом 1786 р., що складався з 267 монастирських маєтків і

володів 77,75 % усієї землі. Дрібним землевласникам (резеціам) належало 0,5 % землі, в середньому приблизно по 11,5 га.

Характерною рисою поміщицького землеволодіння була наявність величезних латифундій. У Східній Україні вони були зосереджені переважно на Правобережжі та Півдні, в Лівобережній Україні та на Слобожанщині переважали невеликі маєтки.

Більше ніж половина всіх земель в Україні належала великим власникам. Так, графам Браницьким на Правобережжі належало 300 тис., барону Штігліцу на Півдні — 126 тис. десятин землі. У Східній Галичині на одну домінію припадало в середньому 755 моргів землі (286 десятин), на один маєток у Північній Буковині — 2977 моргів (1183,4 десятини).

Значного поширення набуло орендування маєтків. Наприклад, у Київській губернії понад 12 % маєтків було в оренді. В Стрийському окрузі Галичини з 152 землевласників 60 орендували маєтки.

Скорочувалися надільні землі, зменшувалось обезземелення селян, основними групами яких були державні, поміщицькі, монастирські. У Східній Україні вони становили відповідно 40,3 і 59,7 % усіх селян. Поміщицькі селяни переважали в губерніях Правобережної України (58 %), а державні селяни — в губерніях Лівобережної (67,2 %) і Південної (69 %) України. Незначну групу становили удільні селяни. На західноукраїнських землях поміщицькі селяни становили приблизно 70 % населення.

Напередодні селянських реформ частка селянських наділів у загальній площі поміщицьких земель становила, %: у Лівобережній Україні — 38,8, Правобережній — 36,7, Південній — 14,3, Східній Галичині — 48,9, Північній Буковині — 41,9.

Землевласники різними способами збільшували землі, якими користувалися, за рахунок селянських: урізували наділи, заміняли гірші землі на кращі, забирали пустки після втечі селян тощо. За період 1787—1834 рр. у Галичині було захоплено 1 млн моргів рустикальних земель.

У Київській губернії за 1847—1861 рр. поміщицьке землеволодіння зросло на 13,8, у Закарпатській Україні протягом першої половини XIX ст. — на 20 %. Землевласники володіли майже всіма лісами, а в Східній Україні — пасовищами, луками. В Галичині в користуванні селян їх було 2/3.

Розмір наділу залежав від способу ведення господарства поміщиком. У Східній Україні тяглові господарства, що мали 2—4 пари робочої худоби, отримували наділ у 2 рази більший, ніж піші селяни. Так, у 40-х роках на Поділлі тяглові господарства користувалися 12 десятинами орної землі та 4 десятинами сіножатей, піші господарства — 3 десятинами орної землі та 1 десятиною сіножатей. У Полтавській губернії співвідношення було відповідно 6,26 і 2,79 десятини, у Київській — 6—9 десятин і 3 десятини. Зросла кількість безземельних селян і тих, хто мав лише присадибні ділянки. В кінці 50-х років XIX ст. у Лівобережній Україні вони становили відповідно 24 і 10 %, у Правобережній Україні — 7,5 і 9,25 %.

Переважна більшість державних селян Східної України користувалися

невеликими наділами: від 0,5 десятини на одну ревізьку душу в Полтавській губернії до 8,2 десятини у Херсонській губернії.

У Східній Галичині за період від земельного кадастру 1819 р. до земельного кадастру 1847 – 1857 рр. кількість селянських господарств зросла на 55 ‰. При цьому 27,2 % селянських господарств мали менше 2 моргів землі (1,1 га). У Північній Буковині таких господарств було 17,1, у гірських карпатських селах – 35 – 43 %. У Закарпатській Україні 80 – 90 % господарств мали до 3/8 наділу (4,1 – 5,2 десятини).

Збільшилося число селянських господарств, які не мали робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. В Східній Україні чисельність їх коливалася від 29,5 % в Харківській до 60 – 70 % в Катеринославській і Полтавській губерніях. У Галичині в окремих маєтках лише 7 % селян мали 3 – 4, 40 % – 2 голови робочої худоби, решта господарств її зовсім не мали.

Напередодні селянських реформ в користуванні селян було землі: в Лівобережній та Слобідській Україні – в середньому 2,5 – 3 десятини на одну ревізьку душу; Правобережній – 1,23 – 2,8, Південній – 3 – 4 дес., Східній Галичині – 8,7 морга на одне господарство (3,4 десятини), у Закарпатській Україні – 1,5 десятини.

За підрахунками статистиків того часу, для забезпечення потреб сім'ї та сплати податків потрібно було 5 десятин землі на ревізьку душу. Більшість селян України не мали прожиткового мінімуму і змушені були займатися побічними заробітками.

Головними формами експлуатації селян залишалися відробіткова, грошова і натуральна ренти. Переважала панщинна організація господарства. Напередодні реформи 1861 р. в Правобережній Україні серед поміщицьких селян панщинних кріпаків було 97,4 %, в Лівобережній – 99,3, Південній – 99,1 %, тоді як у російських губерніях їх було менше – від 41 до 80 %. Закон 1797 р. встановлював 3-денну панщину з вільною неділею. Проте фактично вона становила 4 – 6 днів на тиждень. Були поширені деякі "уроки" (відрядна форма праці), виконання яких займало 2 – 3 дні. Обов'язково відроблялися додаткові повинності (будівельні дні, повозова, шарварки тощо). Запроваджувалися переведення селян у дворові, праця на підприємствах, на місячне утримання землевласників. У 1840 р. на Лівобережжі було вже 25 % селян-місячників.

Державні селяни Східної України вважалися особисто вільними. За своїм складом вони були неоднорідними. Найчисельнішими групами були державні селяни, які сиділи на казенних або власних землях, козаки Полтавської та Чернігівської губерній, колоністи-іноземці. Вони сплачували грошові податки (подушне, земські тощо), виконували рекрутську, підводну повинності, феодальну ренту. За характером відбуття феодальної ренти вони поділялися на дві групи: оброчних і на так званому господарському становищі. На оброці перебували селяни Лівобережної та Південної України. Через те що більша частина державних маєтків Правобережної України здавалася поміщикам-посесорам в оренду, селяни виконували панщину, інші повинності, тобто мало відрізнялися від поміщицьких селян-кріпаків.

Посилилась експлуатація селян, які були на оброці. Зросли оброчний і подушний податки. Державні податків забирали 40 % річного прибутку селян, переважна частина яких була неспроможна сплатити їх.

У 1837 р. царський уряд заснував міністерство державного майна, завданням якого було вдосконалення управління державними селянами з метою зміцнення фінансів країни. У 1839 – 1841 рр. було проведено реформу, згідно з якою ліквідовувалася оренда державних маєтностей. Замість подушного вводився оброк з землі та прибутків від промислів. Державні селяни обирали сільські та волосні управління, що залежали від губернських палат державних маєтків. Ця реформа прискорила майнове розшарування селянства, створила умови для більш швидкого переходу господарств селян на ринкові відносини.

У 1847 – 1848 рр. було проведено інвентарну реформу поміщицьких селян Правобережжя. За інвентарними правилами, земля, що була в користуванні селян, закріплювалася за ними, регулювала повинності на користь поміщика. Тяглові селяни повинні були відбувати на тиждень 3 дні з упряжкою і 1 жіночий день, інші селяни – 2 дні чоловічих і 1 жіночий. Городники за користування садибою і присадибною ділянкою платили оброк або відробляли 24 дні панщини на рік. Натуральні данини скасовувались. Усі селяни відбували додаткові повинності з оплатою. Однак через те що контролю за здійсненням інвентарних правил не було, їх практично не додержували.

Для становища селян західноукраїнських земель було характерне поступове відновлення економічних позицій землевласників, що існували до австрійського аграрного законодавства в 70 – 80-х роках XVIII ст.

Шляхта залишалася повним власником домініальних земель і верховним власником рустикальних земель, намагалася позбавити селян права користуватися лісами, пасовищами. При проведенні земельних кадастрів зменшувалися рустикальні землі. Селянин без дозволу поміщика не мав права залишити землю, а якщо отримував дозвіл на перехід в іншу домінію, був зобов'язаний на своє місце "інших здатних ставити". В 1798 р. було прийнято патент, згідно з яким селяни могли викупити повинності, а землевласники передати їм домініальні землі. Однак для Галичини цей закон значення не мав.

Зросли феодальні повинності селян. Запроваджувалася чотирипряжна панщина для тяглових підданих з двома робітниками на день, відрядна панщина з встановленням високих денних норм виробітку, примусова наймана праця, панщина за користування лісом, лугами, пасовищами, відновлювалися допоміжні роботи. Найпоширенішим способом збільшення панщини було роздрібнення наділів, хоча за австрійськими законами лише старший син міг успадкувати землю. Буковинські землевласники, укладаючи дозволені урядом угоди з селянами, добилися збільшення панщини з 12 до 70, а інколи до 100 – 150 днів на рік з господарства. У Закарпатській Україні, яка входила до Угорського королівства, земельні та підданські відносини регулювалися законом 1836 р. Панщина становила залежно від наділу 25 – 140 днів на рік. За австрійськими переписами 1819 – 1820 рр., панщина в Східній Галичині і Закарпатті становила 4/5 феодальних повинностей се-

лян, натуральна данина — 1/6. В Буковині частка панщини у повинностях була меншою. Повинності селян становили 69 % загальної суми чистого прибутку від селянських земель. Крім того, селяни платили державні податки, що дорівнювали 13,6 % прибутку.

Протягом першої половини XIX ст. з розвитком товарно-грошових відносин на українських землях поглибилася майнова диференціація селянства. В Східній Україні цей процес проходив повільніше, ніж у Центральному промисловому районі Росії, що пояснювалося переважанням панщини як гальмуючого фактора. Майнова нерівність більш виявлялася серед державних оброчних селян Лівобережної та Південної України. Утворилася група селян, що володіла або орендувала 100 десятинами землі і більше. Селяни-власники Катеринославської губернії зосередили в своїх руках 18% загальної кількості приватної землі. Структура господарств державних селян (козаків) Полтавської та Харківської губерній у 1836 р. характеризувалася такими даними: 15,7 % не мали землі, 25,6 — мали лише садиби, 4,4 — займалися ремеслом, 53,4 % — володіли землею. Серед державних селян Правобережної України 15 % селян були безземельними, 35 % не могли обробляти свої поля самостійно, без супряги. Малоземельні та безземельні селяни наймалися до заможних. Частина селян орендувала землю, віддаючи третину або половину врожаю. Заможна верхівка орендувала також казенні млини, гуральні, ярмаркові та базарні площі, пасіки, рибні стави тощо. Частина селян записувалась у стан міщан і купців.

Царський уряд своїми указами сприяв зміцненню заможної верхівки селян. У 1801 р. державні селяни зрівнялися в правах з купцями і міськими жителями на придбання незаселених земель. У 1818 р. їм дозволили влаштовувати фабрики і заводи, в 1830 р. — розводити сади, городи на громадській землі розміром 1—3 десятини. При переселенні на нові землі державні селяни отримували 30—60 десятин у селах і 25—40 в хуторах.

Процес розшарування відбувався і серед поміщицьких селян, їм дозволялося купувати землю на ім'я свого поміщика. Вони засновували підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, орендували і здавали в оренду землю, використовували найману працю. Проте землевласники могли в будь-який час забрати майно заможного кріпака. Важливими засобами збагачення селянської верхівки були лихварство, підприємництво, чумакування, збут товарів на ярмарках, базарах. З їхнього середовища виростали великі промисловці-підприємці.

У Східній Галичині за переписом 1847—1859 рр. структура селянських господарств мала такий вигляд: повні селяни, які користувалися понад 20 моргами землі, становили 8,3 %, півселяни, які мали 10—20 моргів, — 23,4; чвертьселяни, або піші, які "сиділи" на 2—10 моргах, — 41,1; загородники (до 2 моргів землі) — 27,2 %.

У Північній Буковині селяни за економічним становищем поділялися на 4 групи: заможні-фрунташі, які користувалися повним наділом 15—20 га, — 4,9 %; середняки-міклаші — 16,1; малоземельні-кодаші — 61,2, безземельні халупники і комірники — 17,1 %.

В окремих повітах Закарпатської України безземельні селяни становили 45 – 50 % селянських дворів і лише 2/3 селян користувалися 14 – 18 десятинами землі.

У західноукраїнському селі виник новий тип господаря — підприємець. За умов збереження перемінного землекористування при чергових переділах землі заможні селяни збільшували свої наділи. Окремі повні селяни мали по 30 – 80 моргів землі, що призводило до утворення багатонадільних господарств. Такі господарства обов'язково використовували працю челяді. Це в основному були комірники, які не сиділи ні на рустикальній, ні на домініальній землі. Вони були постійним резервом поденних робітників для домінії.

Швидке розорення селянських господарств створювало надлишок робочих рук. У Східній Україні був поширений відхід на "заробітки". В 40-х роках лише з Полтавщини в південні губернії щороку йшло на заробітки 90 тис. чол. Почалося переселення (стихійне і організоване) селян у Новоросійський край, на Кавказ, у Саратовську й Астраханську губернії. У 1838 – 1852 рр. з Лівобережної України переселилося 58,5 тис. чол. Переселялися в основному селяни середнього достатку. Не маючи реальної допомоги царського уряду, переселенці часто розорювались і поверталися назад у свої села.

У першій половині XIX ст. сільське господарство продовжувало набувати товарного, підприємницького характеру. Головною функцією панщинного господарства було виробництво заради грошей. Землевласники Східної України створювали в своїх маєтках економії, де була робоча худоба, землеробські знаряддя, і змушували селян виконувати панщину. На західноукраїнських землях зберігалася домініально-фільваркова система. Швидкими темпами відбувалася товаризація великих поміщицьких господарств, які за кількістю проданих сільськогосподарської продукції та сировини займали панівне становище на внутрішньому і зовнішньому ринках. Поступово в товарно-грошові відносини втягувалися середні господарства. Невеликі поміщицькі господарства зберігали натуральний характер і були слабко пов'язані з ринком. Розвивалося торгове землеробство в селянських господарствах. У Російській державі в першій чверті XIX ст. були скасовані всі обмеження щодо торгівлі землевласників. Вони зберегли привілей безмитної внутрішньої торгівлі, отримали право вести закордонну оптову торгівлю, записуватися в купецькі гільдії. На західноукраїнських землях шляхта зберігала монополію в торгово-підприємницькій діяльності. Часто в особі дворянина поєднувалися поміщик-кріпосник, підприємець і торговець.

Для землеробства України характерним був зерновий напрям. За обсягом посівів у Східній Україні перше місце посідала пшениця. В Київській губернії посіви її становили 1/4 – 1/3 усіх посівних площ, зайнятих озимими і яровими культурами, в Подільській — 2/3, в Катеринославській — 3/4 полів, що відводилися під озимі. Друге місце займало жито, третє — овес і ячмінь. Урожайність зернових культур залишалася низькою. Валові збори зростали в основному за рахунок освоєння цілинних земель на Півдні

та розширення посівів. За 1778 – 1851 рр. посівні площі зернових на Півдні України збільшилися в 25 разів. У Київській та Подільській губерніях, яким належала значна роль у виробництві хліба, посівні площі розширювалися внаслідок зменшення селянських наділів, посилення експлуатації селян.

Більша частина зерна йшла на продаж. За кордон щороку вивозилось 2,5 % врожаю. У Росії зерно переробляли на горілку, постачали для армії.

У Східній Галичині, Закарпатті у рільництві панував вівсяно-ячмінний напрям. У 40-х роках XIX ст. у Галичині овес становив майже 40 % усього збору зернових. Він займав 46 % посівних площ у Закарпатті, а в гірських районах – до 90 %. Значне місце за обсягом посівів посідали жито і гречка, останнє місце – пшениця. Проте оскільки на ринку першість займала пшениця, поступово зростала її частка і у посівах. Наприклад, у Мукачево-Чинадіївській домінії Закарпаття за 40 років (1806–1848) посівні площі зернових збільшилися в 3 рази, зокрема посіви пшениці – в 9, жита – в 5, ячменю – в 8, вівса – в 4 рази. Зерно було однією з важливих статей прибутків.

Кукурудза займала 28 – 71 % посівів. Вона була головною сільськогосподарською культурою в господарствах Північної Буковини.

У перші два десятиріччя XIX ст. землеробство досягло деякого піднесення, що пояснювалося державними замовленнями на зерно. Після наполеонівських воєн зернова продукція Галичини не витримала конкуренції американського і російського зерна. Вивезення зерна за кордон мало спорадичний характер. Більша його частина реалізувалася на місцевому ринку, використовувалася для відгодівлі худоби і птиці, перероблялася на горілку і пиво. Найвищого рівня хліборобство досягло в 30-х роках. У 1837 р. річний збір зернових культур становив 1780 тис. т. Зросла урожайність зернових культур.

Проте цього було досягнуто в умовах зростання чисельності сільського населення. Продуктивність праці в сільському господарстві протягом першої половини XIX ст. зменшилася на 1/4.

Високого рівня в Україні досяг розвиток технічних культур, найважливішими з яких були льон, конопля, тютюн, хміль, цукровий буряк. Льон і коноплю вирощували на всій території Західної України. В Східній Україні на виробництві конопель спеціалізувалися Полтавська і Чернігівська губернії, льону – Катеринославська, Херсонська губернії, Ізюмський повіт Харківської губернії. Виробництво тут мало товарний характер. З прядива виготовляли одяг. Воно було цінною сировиною для полотняних мануфактур, ткачів, ремісників. З конопляного сім'я виробляли олію для харчування і макуху для відгодівлі телят. Певна частина полотна вивозилася за межі краю. З Південної України вивозилося насіння льону, що користувалося попитом за кордоном.

Швидкими темпами розвивалося тютюнництво як галузь торгового землеробства. В Лівобережній Україні в 50-х роках щороку збирали до 800 тис. пудів тютюну. У передгірних районах Східної Галичини, між Дністром і Прутом збирали щороку 20 тис. віденських центнерів тютюну. Набувало поширення тютюнництво в Закарпатті.

У Східній Україні переважало вирощування цукрового буряку, через те що він давав більший прибуток, ніж зернові посіви. За 1848—1860 рр. площі цієї культури зросли на 57,7 % і становили майже 44 тис. десятин. Цукровий буряк сіяли у поміщицьких маєтках Правобережної та Лівобережної України, особливо в Київській губернії (59 % загальної площі цукрових буряків). Цукрозаводчики мали в своєму розпорядженні власні плантації, закуповували його у тих, хто не мав власних цукрових заводів.

Розширювалися посіви соняшника, особливо в Полтавській губернії. Отриманий урожай збувався курським торговцям олією.

У Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті найважливішою культурою стала картопля як продукт харчування, сировина для горілчаних підприємств і фураж для худоби. Вона витісняла посіви зерна. У 1815—1840 рр. збір її зріс майже у 18 разів, посіви картоплі займали 16 % усієї посівної площі. Це призвело до виснаження ґрунтів, а коли в 40-х роках почалось ураження картоплі хворобами — до бідування селян.

У Східній Україні хліборобство велося традиційними способами і засобами. Більшість селянських господарств продовжувала застосовувати традиційну техніку (плуг, серп, косу). Оранка українським плугом була низькоякісною і повільною (за три дні можна було зорати не більше ніж 2 десятини). До того ж плугів не вистачало. На поміщицьких полях у 30-х роках почали впроваджувати фабричні знаряддя обробітку ґрунту, сівалки, віялки, жатки, кінні молотарки. Продовжувало панувати класичне трипілля, зокрема у вирощуванні зернових культур. На коренеплідні, технічні культури відводили окрему ділянку поля. На півдні панувала перелогова система. Окремі поміщицькі господарства під впливом зростаючих потреб внутрішнього та зовнішнього ринків переходили до інтенсивного землеробства. Поступово почали застосовувати багатопільну трав'яну систему, закладати елементи плодозмінної системи (озима пшениця — кормові корені — ячмінь з підсіванням конюшини — конюшина). Утворювалися сільськогосподарські товариства, поширювалася спеціальна економічна література. У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство, в 1828 р. в Одесі — Товариство сільського господарства Південної Росії.

На західноукраїнських землях під впливом агротехнічного перевороту в західних країнах відбулися певні зрушення. Важливою культурою стала конюшина, посіви якої займали 5—6 % усієї посівної площі. Почав її культивувати вчений-агроном Ф. Ройтер — управитель маєтків Чарторийських. Крім конюшини, вирощували вику, люцерну, що мали велике значення для поліпшення структури ґрунту, як грубі корми для худоби. В передових господарствах 3 рази обробляли пари, осушували заболочені місця, застосовували загінну систему обробітку ґрунту (між загонами робили борозни для стікання води). Трипілля поступово замінялося п'яти-шестипільними сівозмінами з повною ліквідацією парових полів. Видавалися праці Ф. Ройтера "Наука про рільництво" і двотомник Касперовського "Рільництво". В газетах, зокрема в "Газеті Львівській", давалися рекомендації з питань роз-

витку землеробства. З дозволу уряду шляхта в 1845 р. заснувала Галицьке господарське товариство.

В агротехнічному процесі велику увагу приділяли угноєнню. Городи щороку удобрювали гноєм чи попелом. У цілому забезпеченість полів органічними добривами була низькою.

Агротехнічні зрушення охопили незначну кількість поміщицьких господарств України. Так, у Харківській губернії на початку 50-х років було лише 40 маєтків (0,75 % загальної кількості), в яких робилися спроби перейти до раціонального землеробства. В Західній Україні після 1815 р. під впливом міжнародної конкуренції шляхта для підвищення прибутковості своїх маєтностей посилила панщинний гніт.

Для торгового землеробства були характерні промислове городництво, садівництво і виноградарство. Майже всі сорти фруктових дерев завозилися з Баварії та Австрії. На сторінках журналів друкувалися поради щодо практичного виведення кращих сортів овочів і фруктів. У Закарпатті вирощувалося багато промислового винограду, з якого виготовляли вино, що користувалося попитом на міжнародному ринку.

У Східній Україні промисловим городництвом займалися селяни приміських господарств. Досить розвиненою була спеціалізація. Так, у Васильківському повіті на Київщині вирощували капусту, в Черкаському повіті — цибулю і кавуни, в Полтавській губернії — часник, в Херсонській — баштанні культури.

Найбільше садів було в Харківській, Полтавській, Київській, Волинській та Херсонській губерніях. Україна продавала сухі та свіжі фрукти в Москву і Петербург.

Розвивалося торгове тваринництво. В усіх губерніях України в поміщицьких маєтках влаштовувалися кінні заводи. В Катеринославській у 30-х роках їх було 287, у Київській — 8 великих, у Полтавській — 419, здебільшого невеликих, у Харківській — 155. Як і раніше, розводили велику рогату худобу української породи. В Катеринославській губернії було 762 заводи, в яких налічувалося до 30 тис. голів худоби, в Харківській — 269 (в середньому по 72 голови).

У середині 40—50-х років у Східній Україні розпочалося скорочення цих галузей, оскільки землевласники переходили до розширення зернового господарства. В Східній Галичині, навпаки, поміщицькі господарства перебудовувалися із зернових на тваринницькі. Розводили корів швейцарської, тірольської, штирійської, молдавської порід, займалися племінною справою.

Високопродуктивні породи худоби вирощували в Закарпатті. У 1794—1845 рр. у Мукачеве-Чинадіївській домінії поголів'я волів збільшилось у 94 рази, а великої рогатої худоби — у 25 разів. Після наполеонівських воєн зросло поголів'я коней — тяглових, спортивних. Періодично влаштовувалися виставки кращих коней. Тваринництво стало давати великі прибутки. Коней і велику рогату худобу скуповували, відгодовували, а потім збували на ярмарках. Продану худобу відправляли в Царство Польське і Росію. Тільки в Москву і Петербург продавали до 260 тис. голів.

Щорічно на ринках Австрії, Чехії, Моравії, Сілезії реалізовувалося 60 – 90 тис. волів. На продаж йшли масло, сир, шкіри. Галицька шляхта створила великі випасові господарства, які здавалися в оренду для перегінної худоби з Росії в західні країни.

Швидко розвивалося вівчарство. В 1850 р. у Східній Україні налічувалося 10 млн голів овець, з яких 4,5 млн голів були тонкорунними. Царський уряд вжив ряд заходів щодо розвитку вівчарства. Роздавалися державні землі під овечі заводи. Поміщикам видавалися пільгові позики. Було видано положення про організацію вовняних ярмарок. Довізне мито підвищилося, вивізне мито зменшилося.

Вовну реалізували на місцевому і зовнішньому ринках. Вивезення вовни протягом 30 – 50-х років з чорноморсько-азовських портів і через Бессарабію становило 7,8 млн пудів.

У Галичині та Буковині поголів'я овець досягло майже 1,4 млн голів. Грошовий прибуток від вівчарства в Східній Галичині у 20 – 30-х роках дорівнював 80 тис. золотих ринських. Великим попитом користувались овечі шкіри, кожухи, шапки, ковдри та інші товари.

Певного значення набули птахівництво, свинарство, бджільництво, розведення риби.

На шлях торгового землеробства стали селянські господарства. З ринком були пов'язані переважно заможна верхівка селян, господарства іноземних колоністів. На зерновий ринок йшло 10 % селянського товарного зерна і 90 % з поміщицьких маєтків. Селяни культивували тютюн, вирощували цукровий буряк, соняшник, коноплі.

Промисловим городництвом і садівництвом, бджільництвом займалися селяни містечок і сіл, розташованих навколо міст Львова, Києва, Станіслава, Полтави, Харкова. У Херсонській губернії під городами і баштанами було зайнято 50 тис. десятин землі. Державні селяни займалися садівництвом. Лише в Харківській губернії збувалося 500 тис. пудів сушених фруктів. У селі Лебедині Київської губернії деякі селяни мали сади, доход від яких становив до 40 тис. крб. Колоністи Херсонської губернії продавали до 9 тис. пудів фруктів і 60 – 120 тис. відер вина. Виникло бойківське чумацтво: закупівля в Закарпатті свіжих та сухих фруктів і торгівля ними у Варшаві та Наддніпрянській Україні.

У гірських районах Карпат розвивалося селянське тваринництво торгового напряму. Селяни-багатії (гендлярі) торгували місцевою худобою, скуповували волів, овець на півдні України, Росії, Молдавії, Угорщини, а потім продавали в Австрії, Чехії, Моравії. Проте розвиток торгового землеробства стримували феодально-кріпосницькі відносини: феодальна рента, залежність селянина від поміщика і держави.

Товаризація сільського господарства виявлялась у застосуванні найманої праці. Як і раніше, практикувалася примусова наймана праця, коли землевласники встановлювали натуральну або грошову плату своїм кріпакам-селянам за додаткову панщину тощо. У Східній Галичині робоча сила батраків-поденників у окремих фільварках набула домінуючого значення. За-

проваджувався обов'язок відбувати "заробітні" дні. Челядь була також обов'язковим елементом повнонадільного селянського господарства. Перед розкріпаченням кількість коморників-батраків становила 400 тис. селянських сімей, або майже 40 % населення краю.

Вільнонаймана праця набула значного поширення в Катеринославській і Херсонській губерніях. Менше вона застосовувалася в маєтках Київської, зовсім мало — в Полтавській, Чернігівській і Волинській губерніях. Строк найму був різний: поденно, на тиждень, на певний строк, особливо під час збирання зерна та сінокосу. Проте сільське господарство залишалося кріпосним.

Отже, сільське господарство України розвивалось екстенсивно за рахунок розширення посівних площ, посилення відробіткової ренти. Панщинна система гальмувала розвиток сільського господарства. Так, Східна Галичина була сільськогосподарською провінцією Австро-Угорщини. У 40-х роках XIX ст. у Галичині виробляли: зерна — 13 %, льону — 23, тютюну — 16, конопель — 25, картоплі — 38 % загальної продукції цих культур. Землеробство мало вівсяно-картопляний напрям. На душу населення вироблялося зернових культур 288 кг, у тому числі жита і пшениці — 60. Кількість волів на 100 чол. становила 11, корів — до 20, свиней — 14. Це означає, що основна маса населення зовсім не споживала хліба і м'яса. Звичайною їжею селян були картопля, овочі.

Посилився занепад поміщицьких маєтків. У Східній Україні в 1858 р. 23,9 % їх, а також 65 % кріпаків було заставлено і перезаставлено. Царський уряд збільшив розмір позик, які кредитні установи видавали поміщикам, зменшив банківський процент. Тільки за позики землевласники повинні були сплатити 77 млн крб. У Східній Галичині в 1841 р. шляхта створила Галицьке земельне кредитне товариство, в 1842 р. — Ощадну касу, яка являла собою іпотечний банк. Однак ці заходи не могли подолати депресійний стан фільваркового господарства.

Неврожайні роки спричиняли голод і розорення, відчутний вплив на розвиток сільського господарства справляли стихійні лиха, епідемії. У 1799—1856 р. в Східній Україні було 28 повсюдних і часткових неврожаїв. У 30—50-х роках в окремі роки смертність у Галичині перевищувала народжуваність.

Разом з тим протягом першої половини XIX ст. землеробство і тваринництво дедалі більше набували торгового характеру. Сільське господарство пристосовувалося до товарно-грошових відносин. Посилилася спеціалізація окремих районів. Були спроби окремих землевласників перейти до раціонального землеробства. Товарно-грошові відносини проникали в господарства селян. Поглиблювалася майнова нерівність. Формувався ринок найманої праці. Утворювалися господарства заможних селян, що стали на шлях торгового землеробства, перетворення яких на фермерські господарства гальмувало кріпосне право.

Отже, розвиток аграрних відносин і стан сільського господарства в Україні свідчили про кризу панщинної системи господарства.

Хліборобство велося традиційними способами і засобами. Феодальне суспільство неспроможне було створити сприятливі умови для інтенсивного розвитку, що поступово стає визначальним для агровиробничого процесу в країнах Західної Європи. Хід економічного розвитку України об'єктивно потребував скасування кріпосного права.

3.5. Аграрні реформи та розвиток сільського господарства в 60-х роках XIX ст. — па початку XX ст.

Панщинно-кріпосницька система господарства була гальмом економічного розвитку України. В середині XIX ст. гостро стало питання про реформування аграрних відносин.

У Східній Галичині з 1814 р. на сторінках преси відкрито обговорювали питання про шкідливість панщини і підвищення заінтересованості селян у праці. Це питання не сходило з порядку денного станового сейму Галичини, діяльність якого була відновлена в 1827 р. У 1829 р. сейм висловився за радикальні заходи щодо перебудови господарства, а в 1843 р. офіційно порушив перед монархом питання про необхідність врегулювання панщинних відносин. Проте реальних наслідків не було.

У 1846 р. почалося повстання галицьких селян проти шляхти. Розгромлено понад 200 поміщицьких маєтків, перебито майже 1500 землевласників, управителів і дрібних шляхтичів. Великі заворушення селян відбулися в Буковині та Закарпатті. За цих умов уряд взяв на себе ініціативу розв'язання селянського питання, створюючи різні проекти.

Кріпосне право в Австрійській імперії було скасовано в ході революції 1848 р. 18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, в тому числі і в Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено на Буковину. 7 вересня 1848 р. було видано закон про скасування кріпосного права в Австрії.

Законом від 17 квітня 1848 р. у Галичині панщинні та інші кріпосні повинності скасовувалися з 15 травня 1848 р. за винагороду поміщикам за рахунок держави. Існуючі сервітути (ліси, пасовища, луки), якими користувалися спільно землевласники і селяни, залишалися недоторканими. Селяни могли ними користуватися за відповідну плату, що визначалася спільною угодою між ними та поміщиками. Землевласники звільнялися від "опікунських обов'язків": надавати допомогу селянам, сплачувати витрати, пов'язані з доставкою рекрутів у місця набору, епідеміями при захворюванні худоби, обов'язку представляти підданих у правових суперечках, оплати урбаніального податку. Було передбачено повне відшкодування земельним власникам вартості кріпосних повинностей. 2/3 вартості мала виплатити державна скарбниця, а 1/3 вважали компенсацією за звільнення земельних власників від "опікунських обов'язків".

Закон від 7 вересня 1848 р. уточнював окремі положення закону від 17 квітня 1848 р. Землевласники втрачали верховну владу над селянами, які оголошувалися громадянами держави. Скасовувалася різниця між домінікальними і рустикальними землями. Селянин, як і поміщик, ставав власником землі. Регулювалося проведення індемнізації (викуп підданських обов'язків). Повинності коморників і халупників скасовувалися безплатно. За користування сервітутами необхідно було платити. Селяни мали змогу лише збирати квіти і випасати худобу на стерні безплатно. Скасовувалася практика примусової купівлі горілки і пива, але право на пропінацію збереглося.

Отже, внаслідок аграрної реформи шляхта втратила владу над селянами, проте були збережені шляхетські маєтки та грошові доходи у вигляді викупних платежів, щорічне отримання яких гарантував уряд.

При визначенні вартості феодальних повинностей в основу було покладено їхню річну ціну, що була прийнята за 5 % річних з капіталу мінус 30 % вартості скасованих "опікунських повинностей" шляхти щодо селян. Суму винагороди обчислювали за формулою

$$\frac{\textit{Річна ціна повинностей} \cdot 100}{5} - 30\%\ \textit{вартості}.$$

За описами кріпосних повинностей було підраховано, що в Східній Галичині кількість зобов'язаних підданих становила 3749 тис. осіб, загальна вартість повинностей — 2,3 млн флоринів, капіталізована вартість повинностей — 46,5 млн флоринів. На одне господарство припадало 124 флорини, на один морг землі — 12 флоринів, тоді як річний доход від морга селянської землі становив близько 1,3 флорина.

Суму платежів виплачували поміщикам у вигляді 5 % облігацій з погашенням протягом 40 років починаючи з 1858 р. Селяни повинні були разом з процентами за облігації виплатити 224 млн флоринів, по 5—6 млн на рік, причому землевласники отримували індемнізацію незалежно від того, оброблялася їхня земля чи ні.

Австрійський уряд відмовився від сплати індемнізаційного боргу. Його сплачували селяни як додаток до постійних державних податків. До 1898 р. вони виплатили свій "борг" земельним власникам, проте заборгували 100 млн флоринів державній скарбниці. Цей борг вони мали виплачувати до 1943 р.

Під час проведення реформ землевласники позбавляли селян лісів, сіножатей. Лише патентом 1853 р. було встановлено викуп чи регуляцію сервітутів. Більшість судових сервітутних процесів (було подано більше 30 тис. справ) селяни програли, витративши на їх ведення 15—20 млн флоринів.

У 70-х роках XIX ст. селяни були змушені викупити право на пропінацію, яке давало поміщикам щорічно 5 млн флоринів чистого прибутку. Крайовій адміністрації воно обійшлося в 66 млн флоринів, які були сплачені податками всіх громадян краю.

У Буковині селяни повинні були платити 4 млн флоринів. У Закарпатті від панщини було звільнено лише частину селян.

На користь землевласників було розв'язано земельне питання. За селянами зберігалися ті землі, якими вони користувалися до реформи. Проте під час наділення селян землею землевласники відбирали у них землі. Селяни отримали менше землі, ніж мали до реформи, і гіршу. Половина галицьких селян мала менше як по 10 моргів землі (приблизно 5 га). 72 % селянських дворів Буковини становили наймити з наділом від 2 до 3 моргів або без наділу. Близько 70 – 80 % закарпатських селян мали менше половини дореформеного наділу.

Отже, внаслідок реформ 1848 р. на західноукраїнських землях було створено умови лише для повільної індустріальної еволюції села.

У Російській державі підготовка до селянської реформи тривала майже 5 років. Початок поклала промова царя Олександра II у Москві на прийомі предводителів московського дворянства. Загальне керівництво підготовкою реформи здійснював Таємний комітет, що було перейменовано у Головний комітет у селянській справі. З метою забезпечення економічних інтересів землевласників створювалися губернські дворянські комітети, скликалися повітові та губернські з'їзди, наради дворян, на яких обговорювалися умови реформи. Більшість землевласників України були прихильниками звільнення селян або без землі, або з клаптиком землі, щоб перетворити селянське господарство на додаток до поміщицького. Вони пропонували обов'язковий викуп не лише вартості землі, а й особистої волі селян.

Головні положення селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та Загальному положенні про селян, звільнених з кріпосної залежності. Поземельні відносини між поміщиками і селянами в Україні визначалися трьома Місцевими положеннями про поземельний устрій поміщицьких селян. Великоросійське положення належало одночасно до трьох південних губерній України — Катеринославської, Херсонської, Таврійської, а також до південної частини Харківської губернії, де переважало общинне землекористування. На Лівобережну Україну з подвірно-сімейним землекористуванням поширювалося Малоросійське місцеве положення. На Правобережжі — в Київській, Волинській і Подільській губерніях, де пануючим було подвірно-сімейне землекористування, діяло Окреме місцеве положення. Були опубліковані різні "додаткові правила", зокрема Положення щодо влаштування дворових людей та ін. Документи вирішували такі основні питання: 1) ліквідація особистої залежності селян від землевласників і надання їм прав вільних громадян; 2) наділення селян землею і визначення повинностей за неї; 3) викуп селянських наділів. Згідно з цими документами було скасовано кріпосне право. Селяни і дворові люди ставали вільними. Вони могли купувати, володіти і продавати рухоме та нерухоме майно, вільно торгувати, записуватися в цехи і гільдії, займатися підприємницькою діяльністю, наймати на різні роботи, без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади, переходити в інші стани. Із землевласників знімались їхні зобов'язання щодо постачання продовольства та опікування селян, відповідальність за внесення селянами державних податків, виконання ними грошових і натуральних повинностей,

зобов'язання клопотатися за селян у справах цивільних, кримінальних, у всіх казенних стягненнях.

Разом з тим зберігались обмеження, що залишали селян нижчим станом. Вони отримували паспорт лише на рік, платили подушну подать, несли рекрутську повинність, їх могли карати різками, зберігалися окремі селянські суди. Створювалися сільські та волосні органи селянського управління, що мали поліцейсько-фіскальний характер. Рішення їх залежали від дворянства й чиновників. Землевласники вважалися попечителями сільської громади. Свій вплив на селянське управління вони здійснювали до 1874 р. через інститут мирових посередників із дворян, повітові мирові з'їзди, потім до 1889 р. через губернські в селянських справах "присутствія", а з 1889 р. нагляд за селянами та їх обмеженим самоуправлінням здійснювали земські начальники, яких призначав губернатор із дворян. У цих інстанціях розглядали скарги між поміщиками і селянами. Там, де існувала община, зберігалася кругова порука при сплаті податків і виконанні повинностей. Без дозволу общини селяни не могли вільно залишити село.

Землевласники зберігали власність на всі землі, що їм належали. Вони були зобов'язані надати, а селяни взяти в постійне користування садибу і наділ польової землі. Селянам надавалося право викупу садиби. Наділ можна було викупити лише за згодою поміщика. До укладання викупної угоди селяни вважалися тимчасовозобов'язаними, після оформлення її — селянами-власниками. За користування садибою селяни, як правило, платили оброк, за користування польовим наділом — або оброк, або відбували панщину. Розміри повинностей і польового наділу визначались уставними грамотами, що складалися між поміщиками і сільською громадою протягом двох років. Перевірку грамот і введення їх в дію доручали мировим посередникам.

Розміри оброку і панщини встановлювали для кожної місцевості окремо. Так, за користування садибою селяни південних губерній платили оброк від 1 крб. 50 копійок до 3 крб. 50 копійок з ревізької душі. В Лівобережній і Правобережній Україні його визначали з розрахунку 5 крб. 10 коп. за десятину. Повинності за користування польовим наділом для селян південних губерній становили 40 днів чоловічих і 30 жіночих на рік, а в оброчних маєтках — 8—12 крб. оброку. В лівобережних губерніях селяни відробляли за десятину наділу 12—21 день панщини на рік або платили від 1 крб. 40 копійок до 2 крб. 80 копійок оброку, в правобережних губерніях — відповідно 5—20 днів панщини і 1 крб. 30 копійок — 3 крб. 30 копійок оброку.

Норми польового наділу встановлювали залежно від якості землі та місцевості. Оскільки в Україні були родючі землі, то уряд намагався зберегти у землевласників максимальну кількість землі.

У степових губерніях встановлювали єдиний так званий указний наділ, розміри якого коливалися від 3 до 6,5 десятини на ревізьку душу. Для південної частини Харківщини визначалися два розміри наділів на душу: вищий і нижчий, що становив 1/3 вищого. Вищий наділ дорівнював 3—4,5 десятини.

На території лівобережних губерній, де діяло Малоросійське положення, вищий наділ встановлювали від 2,75 до 4,5 десятини на ревізьку душу, розмір нижчого наділу визначався половиною вищого. Землю відводили всій громаді, а потім виділяли селянським сім'ям у спадкове користування. Розміри наділів залежали від господарської забезпеченості тяглом. Найпоширенішими були такі види наділів, як садибні, піші, додаткові. Піпими наділами забезпечували усіх селян, для тяглих існували додаткові наділи.

За селянами Правобережної України зберігалися наділи в розмірі, що визначався інвентарними правилами 1847 – 1848 рр. Усі "мирські землі" поділялися на корінний та додатковий наділи. Якщо наділ 1861 р. був меншим інвентарного, селяни могли через мирового посередника домогтися його збільшення. В середньому селянам виділяли 1,9 – 2,3 десятини на ревізьку душу. Як і на Лівобережжі, землю виділяли на сільську громаду і закріпляли за селянами в спадкове подвірне землекористування. В зв'язку з польським повстанням 1863 р. царський уряд 30 липня 1863 р. видав закон, згідно з яким було введено обов'язковий викуп селянських наділів, викупні платежі зменшувалися на 20 %.

Якщо селянин мав до реформи 1861 р. більше землі, ніж передбачалося нормами вищого наділу, то поміщик міг відрізати лишок. Він також мав право зменшити селянські наділи, якщо після наділення селян землею у нього залишалося менше третини усієї землі в Лівобережжі, а в степовій смузі — менше половини. Селянин міг безплатно отримати дарчий наділ розміром в 1/4 вищого або указного наділу. Дрібнопомісні землевласники могли звільняти селян зовсім без землі, або не нарізати її, якщо наділи були меншими за норму.

Порядок викупу землі та розмір викупної суми визначало спеціальне Положення про викуп. Садибу можна було викупати в будь-який час за умови відсутності на селянському дворі казенної та поміщицької недоїмки. Викуп польової землі міг бути здійснений за згодою поміщика і навіть проти бажання селян.

Розмір викупної суми визначали не ринковою вартістю землі, а сумою капіталізованого оброку, що сплачував селянин на користь поміщика, виходячи з 6 % річних. Якщо за користування садибною землею селяни платили за кожну десятину 5,1 крб. оброку, то при капіталізації цієї суми з 6 % вони мали заплатити (5,1 × 100 : 6) = 85 крб. Внести одночасно всю суму викупу за садибу та польову землю селяни не могли. 80 % викупної суми уряд виплачував поміщикам у вигляді 5 % банківських білетів або викупних свідоцтв. Якщо селяни брали на викуп неповний наділ, то виплачували 75 % загальної викупної суми. Селяни ставали боржниками держави і були зобов'язані отриману позику погасити протягом 49 років, вносячи щорічно по 6 % викупної суми. Решту 20 – 25 % викупної суми селяни платили безпосередньо поміщику. Отже, поміщик щорічно мав у банку проценти з викупної суми, які дорівнювали прибутку, що він отримував від селянина до реформи.

Перехід на викуп відбувався досить швидко. Частка селян, які підписалися на купівлю землі і сплату податків за землю, встановлених державою, становила від загальної кількості на Харківщині — 97,7 %, Херсонщині — 91, Катеринославщині — 63,8, Чернігівщині — 88,9, Полтавщині — 76,8 %. На 1881 р., коли викуп землі став обов'язковим, тимчасово зобов'язаними залишалося 110 тис. селян у степових і лівобережних губерніях.

Отримана селянами земля за цінами 1857—1861 рр. коштувала 128 млн крб., викупна сума становила 166,8 млн крб., а селяни мали сплатити 503 млн крб. До скасування платежів з 1 січня 1907 р. селяни сплатили 382 млн крб. Отже, землевласники зберегли не лише землю, а й той прибуток, що вони отримували до реформи. Вартість десятини землі за викупними платежами перевищувала дореформені ціни на Лівобережжі у 1,5—2,5 раза, на Правобережжі — на 25,4 %. Лише в Подільській губернії плата була нижчою на 13,6 %. Фактично це перевищення було платою поміщикам за викуп особи селянина.

Дворові селяни (173 тис. осіб) і ті, хто працював на поміщицьких підприємствах, ставали особисто вільними, проте протягом двох років мали служити своїм власникам або платити оброк. За положенням вони отримували лише ті землі, що мали до реформи, але фактично більшість з них землі не мала.

Удільні та державні селяни були звільнені законами 1863 і 1866 рр. Усі землі, угіддя і надалі залишалися власністю держави, їх закріплювали за селянами або давали у безстрокове користування за так звані щорічні державні оброчні податки (до 1913 р.) або передавали у власність з правом викупу протягом 6 років. Розміри наділів і оброку, який зріс на 5—12 %, визначались у власницьких записах. З метою забезпечення сплати оброчних податків зберігалася община, а де її не було, вводилася кругова порука за сплату податків. Селяни мали безстрокове право добровільного викупу наділів. Для того щоб вийти з общини, потрібна була згода не менше двох третин громади. Селяни, що не мали поля до реформи, його не отримали. В 1886 р. для державних селян було введено обов'язковий викуп землі. Викупні платежі цих селян були меншими порівняно з поміщицькими селянами, проте вони перевищували ринкову вартість землі. В цілому в господарствах державних селян були сприятливіші умови розвитку порівняно з поміщицькими.

Внаслідок земельної реформи з 48,1 млн га земельного фонду в дев'яти українських губерніях селяни отримали 21,9 млн га землі (45,7 %), поміщикам залишалося 22,5 млн га (46,6 %), церкві та державі належало 3,7 млн га (7,7 %).

За офіційними даними (1877—1878 рр.), надільне землекористування селян в Україні зменшилося на 27,6 %. Після проведення реформи з загальної чисельності 2,5 млн ревізьких душ поміщицьких селян 9,2 % залишилися без наділів, 3,9 % — отримали дарчі наділи.

Більшість українських селян отримала садибні та піші наділи землі. Обробляючи їх, вони не могли забезпечити себе прожитковим мінімумом. Середній наділ на Лівобережжі на ревізьку душу становив до 2,5 десятини,

у губерніях Степової України — до 3,2, на Правобережжі — 2,9 десятини. Наділи державних селян в середньому становили 4,9 десятини на ревізьку душу, що майже вдвоє перевищувало розміри наділів кріпаків.

Про зменшення землеволодіння селян свідчать такі дані порівняння загальної площі землі, яку використовували селяни, з урахуванням зростання населення:

Регіон	Загальна площа на 1000 осіб, десятин		% зменшення
	1860	1890	
Лівобережжя	1562	898	42,6
Правобережжя	1404	695	50,5
Південна Україна	3017	1243	58,9

Землевласники заміняли кращі селянські землі на гірші, при розмежуванні землі утворювали черезсмужжя. Пасовища, сіножаті, ліси, частина яких після реформи була залишена у спільному користуванні селян і землевласників, після сенатського указу 1886 р. майже повністю стали власністю останніх.

В основному надільну землю закріпили в спадково-подвірне землекористування. Проте значну її частину урядом, як і в Росії, було передано в общинне землеволодіння: на Катеринославщині — 95 % надільної землі, Херсонщині — 88,8, Харківщині — 95,3, Полтавщині — 15,9, Чернігівщині — 51,7, Київщині — 6,7, Поділлі — 5,4, Волині — 22,1 %.

Оскільки для України традиційним було подвірне землекористування, то переділи землі, там де община була суб'єктом землеволодіння, майже не проводили. До сплати державі викупних платежів громада і двори не могли вільно розпоряджатися надільною землею.

Селянська реформа 1861 р. визначала аграрні відносини і стан сільського господарства в другій половині XIX ст. — на початку XX ст. Відбулися докорінні зрушення в розподілі земельної власності. Після реформи поміщицьке землеволодіння було збережено і розширено за рахунок селянських наділів. Протягом 60-х років XIX ст. — на початку XX ст. у Східній Україні відбувався процес поступового його зменшення. В дев'яти українських губерніях, за земельним переписом 1877 р., поміщицьке землеволодіння зменшилося до 16 млн десятин, в 1905 р. — до 10,9 млн десятин, або приблизно на 41 % проти 1862 р.

Особливо швидко дворянське землеволодіння скоротилося в степових і лівобережних губерніях — на 39—49 % протягом 1877—1905 р., у правобережних губерніях — на 16—17 %, що було пов'язано з політикою царського уряду, який після повстання 1863 р. конфіскував у польських землевласників землю і передав російським дворянам і місцевим чиновникам. У 1901 р. польським землевласникам належало 47 % приватновласницької землі, тоді

як в 1863 р. – 90 %. Частка дворянського землеволодіння в 1905 р. становила на Правобережжі – 34,8 % усієї землі, на Лівобережжі – 20,4, на Півдні – 19,4, у середньому по всій Україні – 24,5 %.

Високим був рівень концентрації землі. На початку XX ст. налічувалося 32,5 тис. поміщицьких маєтків, розміри яких в середньому становили 334 десятини землі. 2835 власників маєтків мали понад 1 тис. десятин, їм належало 7,8 млн десятин, або 68 % усієї дворянської землі, зокрема у губерніях: Волинській – 32 %, Київській – 15, Таврійській – 13, Херсонській і Катеринославській – по 10 %, Чернігівській, Полтавській, Харківській – по 5, Подільській – 2 %. Крім спадкових землевласників Браницьких (167 тис. десятин), Потоцьких (197 тис. десятин), Скоропадських (42 тис. десятин) з'явилися нові – Харитоненки, Симиренки, Терещенки (останнім належало 141 тис. десятин).

Погіршився фінансовий стан поміщицьких маєтків. Викупні платежі через нестачу коштів держава виплачувала поступово, великі суми пішли на покриття дореформеної заборгованості, яка продовжувала зростати. Якщо в 1859 р. вона становила 86 млн крб., то в 1888 р. – 240 млн крб., в 1903 р. – 676 млн крб. На початок XX ст. у банках було заставлено 75 % приватновласницької, в основному поміщицької, землі.

Земля стала товаром. За 1863 – 1902 рр. було продано і куплено 25,6 млн десятин землі. Купували землю селяни, купці, товариства. Колишні землевласники ставали чиновниками або представниками "вільних" професій.

У Західній Україні зберігалася велика земельна власність землевласників, монастирів, держави. На початку XXст. вона становила в Галичині 40,3 %, Буковині – 46, Закарпатській Україні – 70,9 %. З кінця XIX ст. посилилося руйнування поміщицької власності, вона почала переходити до орендарів, посесорів, купців, селян. За період 1881 – 1907 рр. зафіксовано 4 тис. випадків купівлі-продажу поміщицької землі. З 1852 по 1912 р. поміщицька власність у Галичині зменшилася з 44,4 % загальної площі землі до 31,8 %. Іпотечний борг з 1869 по 1910 р. зріс у 3 рази і становив 751,3 млн крон. В основному землю якупувала єврейська буржуазія. В Східній Галичині в 1910 р. з 2 тис. великих маєтків їй належало 1,1 тис. і понад 900 тис. моргів землі, в Буковині – 223 тис. моргів. Українське селянство з 1852 по 1912 р. купило близько 38 000 га землі, а колоністи з Польщі та Західної Галичини – 237 000 га. Землю перепродували спекулянти, підвищуючи ціну на 25 – 50 %.

Характерною ознакою аграрних відносин у Західній Україні була мобілізація земельної власності. На початку XX ст. у Галичині 43 % великої земельної власності займало магнатські латифундії площею понад 10 000 моргів, 32,67 % усієї землі належало господарствам площею понад 1000 моргів. У Буковині 63 господарства, на кожне з яких припадало понад 2 тис. га, мали 30,2 % загальної кількості землі. В Закарпатській Україні 756 поміщикам (0,8 % загальної кількості землевласників) належало 45 % землі.

Великою кількістю землі володіла католицька й уніатська церква, буковинський православний релігійний фонд: у Галичині – 126 тис. га, в Буковині – 270, в Закарпатті – 20 тис. га.

Характерними ознаками селянських господарств у Східній Україні були малоземелля, черезсмужжя, кругова порука, обтяжливість викупними платежами, податками і повинностями. Селяни були позбавлені лісів, луків, випасів тощо. В 1905 р. 3 млн селянських дворів володіли 20,1 млн десятин наділної та 5,6 млн десятин купленої землі, на двір в середньому припадало відповідно 6,5 і 1,9 десятини. Скоротилися селянські наділи на одну ревізьку душу, зокрема за пореформений період до 1900 р. на Правобережжі з 2,9 до 1,5 десятини, на Лівобережжі — з 2,5 до 1,7, в Степовій Україні — з 3,2 до 2,5 десятини. Процент зменшення по губерніях становив:

Київська	—	58,5
Харківська	—	57,6
Полтавська	—	40,0
Чернігівська	—	41,2
Волинська	—	51,5
Подільська	—	53,8
Херсонська	—	63,9
Катеринославська	—	61,6

Зросла майнова диференціація селянства. Надільна земля дедалі більше була зосереджена в заможних господарствах. У 1905 р. вона розподілялася так:

Розмір надільної землі на двір, десятин	Кількість селянських господарств, %	Розмір надільної землі	
		Всього, %	В середньому на двір, десятин
До 5	44	21	3,7
5 – 10	40	42	8,2
Понад 10	16	37	15,5

Заможних господарств в Україні було менше порівняно з іншими регіонами Російської імперії. В Центрально-Чорноземному регіоні їхня частка становила 20,3 %, в індустріальному — 24,5, на Уралі — 78,4, Білорусії — 28,5, Литві — 77, Балтійському — 97,8 %.

Селяни мали черезсмужне розкидані ділянки. Наприклад, селяни 58 % маєтків Подільської губернії мали наділи у чотирьох місцях і більше. В Полтавській губернії в селянських господарствах було 10 — 16 смуг. Часто селянські садиби переносили на інші, менш придатні для землеробства місця.

На розвиток сільських господарств негативно впливало общинне землеволодіння, що охоплювало на початку XX ст. близько 40 % усіх селянських дворів: на Лівобережжі — 33 %, на Правобережжі — 14, на Півдні — 80 %. Уряд оберігав общину, яка гарантувала спільну відповідальність за сплату викупних платежів, подушного тощо. Селяни намагалися вийти з общини і

перейти до подвірного землекористування, яке протягом 20 років (1862—1882) зросло у 2,6 раза.

У пореформений період селянське землеволодіння зростало за рахунок купівлі й оренди землі. 90 % приватної землі були у господарств, що мали 10 десятин і більше. Площа приватного селянського землеволодіння до революції 1917 р. становила 9,5 млн десятин. У 1882 р. було створено Селянський поземельний банк, що став посередником у купівлі селянами поміщицької землі.

Оренда землі селянами наприкінці XIX ст. становила 4,2 млн десятин землі, або 21,3 % їх надільного землеволодіння.

За даними перепису 1917 р., 43,2 % селянських господарств орендували 6,3 млн десятин, що дорівнювало 20 % площі їх землекористування. Були поширені такі види оренди: підприємницька оренда заможним і частково середнім селянством; суборенда, коли великі орендарі здавали землю ділянками селянам; продовольча (голодна); відробіткова. Орендні ціни швидко зростали. Наприклад, на Полтавщині в 1861 р. вони становили 0,75 крб. за десятину, в 1900 р. — 11,92, в 1916 р. — 18 крб. У середньому орендна ціна десятини землі в 1916 р. становила 14 крб. Якщо наприкінці XIX ст. селянство на оренду землі витрачало 65 млн крб., то на початку XX ст. великі власники отримували за оренду щорічно близько 175 млн крб. Прибуток селян був незначним, оскільки оренда досягала 60 % його.

Основну частину видатків селян становили викупні платежі. З 1887 р. їх почали сплачувати державні селяни. До 1883 р. поміщицькі, а до 1886 р. державні селяни платили подушну подать. Крім того, з кожної ревізької душі стягували губернські, повітові, волосні, страхові та інші платежі. В 70-х роках на одну десятину їх припадало 2,2—2,3 крб., тоді як землевласники платили 7—23 копійки. Таке становище зумовлювало систематичну заборгованість селян державі.

На західноукраїнських землях селянське землеволодіння поступово збільшувалося за рахунок купівлі поміщицької землі, відбувався процес розшарування селянства, концентрації землі у його заможної частини. Цей процес характеризують такі дані перепису 1902 р.:

Розмір селянського господарства	Східна Галичина		Буковина		Закарпаття	
	кількість селянських господарств, %	% всієї землі	кількість селянських господарств, %	% всієї землі	кількість селянських господарств, %	% всієї землі
До 5 га	79,9	23,65	85	19,2	72,73	8,62
5—10 га	14,56	13,45	10	62	16,60	26,9
Більше 10 га	4,89	26,15	4,6	18,8	10,32	25

Розвитку селянської земельної власності сприяв закон 1868 р., що дав змогу селянам вільно розпоряджатися наділльною землею, продавати, ділит

її між спадкоємцями. Якщо в 1868 р. було 1520 актів купівлі-продажу селянської землі, то в 1896 р. – 65 671. Було скасовано кредитні обмеження, що сприяло зростанню іпотечної заборгованості селянської власності протягом другої половини XIX – початку XX ст. майже в 2 рази (в 1910 р. – 629,4 млн крон). Збільшилася кількість примусових продажів за судовим вироком селянських земель, площа яких в 1910 р. дорівнювала 1 333 545 га. З 1868 по 1884 р. в Галичині діяв Рустикальний банк, який позичав селянам гроші під заставу землі, був посередником у продажу та купівлі землі.

Отже, у пореформений період для аграрних відносин в Україні було визначальним розширення та зміцнення приватної власності на землю, зменшення поміщицького землеволодіння, зростання його іпотечної заборгованості. Земля стала товаром, ціна якого постійно зростала. У Галичині 1 га землі в 1901 р. мав вартість 790 крон, а в 1906 р. – 1264 крони. В Східній Україні земля була дорожчою порівняно з іншими районами Російської імперії:

Регіон	Ціна за десятину, крб.		
	60-ті роки XIX ст.	1898 – 1902	1906 – 1913
Центральний промисловий район	14,82	56,25	–
Західні губернії	15,63	42,76	–
Східні губернії	5,8	32,05	–
Україна	20,12	99 – 123,97	136 – 190

Посилився процес розшарування селянства, концентрації землі у заможної верстви. Селяни обробляли надільну, приватну, орендовану землю. До 80 % селянських господарств були без- і малоземельними. Статистики на початку XX ст. підрахували, що лише ті селяни, які володіли від 6 до 9 десятин і більше, могли одержувати певний прибуток.

Наслідком значних залишків кріпосництва в сільському господарстві України було штучне аграрне перенаселення. У Східній Україні протягом 1860 – 1910 рр. сільське населення зросло на 86 %, а площа селянських земель – лише на 31 %. На кінець XIX ст. з 36 млн населення (з них 27 – 28 млн українців) – хліборобством займалися 74,5 % (87,5 % українського). Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн, а промисловість України могла використати не більше як 1 млн. Це зумовлювало зменшення індивідуального селянського землеволодіння, низьку оплату праці в землеробстві та промисловості, гальмувало розвиток сільського господарства і промисловості. Основна маса селян йшла на заробітки в Степову Україну, Бессарабію, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя. За даними 1891 р., на заробітки виходило з сіл Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, Подільської губерній майже 800 тис. осіб. За 40 років (з 1861 по 1900 р.) видача паспортів відходни-

кам збільшилась у 10 разів. Царський уряд заохочував еміграцію українського селянства за Урал, в Сибір, на Далекий Схід. За 1885 – 1896 рр. з українських губерній виїхало 209 259 осіб. Протягом 1896 – 1906 рр. після спорудження Транссибірської магістралі на Схід переселилося близько 0,6 млн осіб. Єврейське населення з Правобережжя і Полісся емігрувало до Америки.

На західноукраїнських землях резерв вільних робочих рук перевищував потреби сільськогосподарського виробництва у 2 – 3 рази. Лише в Галичині, де протягом 1857 – 1900 рр. кількість населення зросла на 61,3 %, площа орної землі – на 5,8 %, 170 тис. селянських родин не мали зовсім землі, аграрне перенаселення перевищувало 1,2 млн осіб. Еміграція тут почалася в 70-х роках XIX ст. і була спрямована за океан, до Америки. За 1890 – 1913 рр. емігрувало 700 – 800 тис. осіб.

Після реформи 1861 р. сільське господарство швидше розвивалося на Півдні України, де поміщицькі господарства на кінець XIX ст. перейшли на удосконалену техніку. На Правобережжі та Лівобережжі України зміни відбувалися в зв'язку із зростанням посівів цукрового буряка. Поступово зростала кількість парових молотарок, букерів (три- і чотирилемішних плугів), жаток, сівалок, віялок, культиваторів, парових двигунів (в Україні працювало їх більше 700). При цьому на Лівобережжі машини були тільки в найкращих господарствах, 40 % плугів були дерев'яними. Незначний процент селянських господарств обробляли землю за допомогою машин.

У Східній Галичині на початку XX ст. застосовували 1552 сівалки, 1015 грабарок, 3537 молотарок, 122 сепаратори, 1424 сортувалки. Однак лише 26,5 % поміщицьких господарств використовували машини.

За даними першого всеросійського перепису населення, у 1897 р. в поміщицьких і селянських господарствах Східної України працювало 425 тис. постійних робітників. Разом із строковими і поденниками в сільському господарстві використовували працю 1,5 – 1,8 млн найманих робітників. На західноукраїнських землях на початку XX ст. сільськогосподарських робітників налічувалося 600 тис.

Раціонально, інтенсивно розвивалася незначна частина господарств. У Східній Україні підприємницьких поміщицьких маєтків налічувалося 1199, або 39,4 %. Більшість поміщицьких господарств, не маючи коштів, засобів, досвіду, вели господарство у формі відробітків або брали землю в оренду. Існували такі види відробітків, як праця за гроші з своїм реманентом, за борг або проценти з боргу, за землю і житло, за порушення ловецького, лісового та інших законів, права пасти худобу на полях поміщика тощо. Відробітки селяни виконували як своїм реманентом, так і панською худобою і реманентом. Серед селянства була поширена відробіткова оренда, коли земля бралася за відробітки або натуральну плату (спільщина). Часто селяни віддавали половину врожаю. За рахунок відробітків виконувалися нерідко всі основні роботи в поміщицькому господарстві.

Відробіткова система була пережитком аграрних відносин феодального господарства. Вона прискорювала розорення селянства, сприяла поширенню лихварства. Поміщик виступав не як підприємець, а як землевласник-

лихвар. Ціна орендованої землі була вища ринкової в 6—8 разів. Агрокультурні досягнення не застосовували, врожайність була низькою. Для підвищення продуктивності господарств власники землі поступово переходили до грошової, підприємницької оренди або створювали економії, використовуючи найману працю. Це був шлях поступового становлення фермерських господарств.

Індустріальні відносини в сільському господарстві поширювались в основному в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Київській, Подільській, Волинській губерніях. Відробіткова система переважала в Чернігівській губернії, змішана система господарювання — в Полтавській і Харківській. У Східній Галичині з 50 повітів в 35 були поширені відробітки. Одночасно майже 47 % фільварків перебували в оренді у підприємців-фермерів.

Отже, темпи розвитку сільського господарства України залежали від того, наскільки швидко і в який спосіб буде ліквідовано залишки панщинного господарства.

У Російській державі була проведена аграрна реформа, що дістала назву "столипінської" за ім'ям її автора і втілювача в життя голови Ради міністрів П. А. Столипіна. Основні положення реформи були викладені в указі 22 листопада 1906 р., який після затвердження царем став законом від 27 червня 1910 р. Уряд під час революції 1905—1907 рр. домагався стабілізації становища в країні у напрямі перебудови земельно-аграрних відносин, створивши стан заможних селян. У Російській імперії селянам належало 165, в Україні — 91 млн десятин надільної і 5,4 млн десятин приватної землі. Землевласники володіли відповідно в Росії 53, в Україні 10,9 млн десятин. Тому уряд вирішив розв'язати аграрне питання, зберігаючи поміщицьке землеволодіння, конфіскація якого, на погляд П. А. Столипіна, не могла радикально змінити становище селян.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких основних заходів: 1) руйнування общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905—1907 рр., і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність; 2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк; 3) організацію переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Кожний селянин мав право вимагати від громади виділення замість черезсмужних земель однієї компактної ділянки — відрубу. Передбачалося переселення на хутори. У власність закріплювалися надлишки землі понад норму на одну душу, якщо селянин заплатить за них громаді за викупною ціною 1861 р., коли ціни були нижчі. Для виходу з общини потрібна була згода сільського сходу, проте якщо вона його не давала протягом 30 днів, то селяни наділялися землею за розпорядженням земського начальника. В громадах, де не було переділу землі протягом 2 років, земля у власність закріплювалася обов'язково і незалежно від бажання селян, а за надлишки землі не треба було платити взагалі.

29 травня 1911 р. був прийнятий закон про землеустрій, згідно з яким у селах, де були проведені землевпорядкувальні роботи, земля автоматично переходила у спадково-подвірне землеволодіння.

Здійсненням земельної реформи займалися Міністерство внутрішніх справ і Головне управління землеустрою і землеробства, на місцях — губернські та повітові землевпорядкувальні комісії.

Що ж принесла Столипінська аграрна реформа Україні? Закон 14 червня 1910 р. діяв до 1915 р. За цей час закріпили землю в індивідуальну власність на Правобережжі — 48,9 % селян, на Півдні — 42, на Лівобережжі — 16,5% (за іншими даними, відповідно 50,7, 34,2, 13,8 %). Масової хуторизації не відбулося (дані за 1913 р.).

За 1906 – 1912 рр. було утворено 226 тис. хуторів, що становили 5,1 % всіх господарств, а в 1916 р. їх налічувалося 440 тис., або 14 % селянських дворів.

Позики для купівлі землі Селянський банк надавав у розмірі 95 % купівельної ціни, під хутори — в розмірі 100%. Проте встановлення Селянським банком високих цін на землю зробило неможливим для основної маси селян користуватися його допомогою. Протягом 1906 – 1916 рр. банк продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, піднявши ціни з 105 крб. за десятину в 1907 р. до 136 крб. у 1914 р. За цей час банк скупив 579 поміщицьких маєтків із 572,2 тис. десятин землі.

Столипінська аграрна реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Протягом 1907 – 1912 рр. виїхало близько 1 млн осіб. Однак багато селян повернулося внаслідок погано організованої переселенської кампанії. Так, у 1911 р. в Україну повернулося 68,5 % переселенців. У 1914 р. в Сибіру і Далекому Сході проживало 2 млн українців.

Отже, Столипінська аграрна реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. У 1909 – 1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора раза. Земські агрономи, які поступово взяли ініціативу в проведенні законів 1910 і 1911 рр., організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з оренди землі та колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалася повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914 р.

У цілому кількість різних груп землевласників у 1907р. визначалася даними, наведеними у таблиці (див. с. 351).

Матеріальне становище українських селян, за даними сільськогосподарського перепису 1917 р., було таким: бідняків — 60,3 %, середняків — 27, заможних господарів — 12,7 %.

Протягом другої половини XIX — на початку XX ст. визначальним для сільського господарства України було зростання товарного, підприємницького виробництва. Посилилася спеціалізація. Степова Україна, Галицьке Поділля, Покуття стали районами торгового землеробства. У Степовій Україні

розвивалося поміщицьке експортне зернове господарство, значні площі займав льон-кудряш, пізніше — соняшник. Правобережжя було районом буряківництва. Лівобережжя — вирощування тютюну. Торгове тваринництво було добре розвинене в підгірських районах, на Буковині та в Закарпатті, на території останнього успішно розвивалося торгове садівництво і виноградарство.

Розмір землеволодіння, десятин	Кількість землеволодінь, %	Площа землі, %
Менше ніж 10	64,3	2,7
11 – 50	21,5	6,2
51 – 100	4,5	4,1
101 – 500	6,3	18,6
501 – 1000	1,8	15,9
1001 – 5000	1,5	34,5
Більше ніж 500	0,1	18
Менше ніж 100	90,3	13
Більше ніж 1000	1,5	52,5

Провідна роль у сільському господарстві України належала зерновому виробництву. Розширювались орні землі та посіви. В Східній Україні за 60 – 70-ті роки XIX ст. площа орних земель зросла в 1860 р. з 19,7 до 29,1 млн десятин у 1887 р. У зв'язку з трипільною системою посівні площі були меншими і дорівнювали в 1860 р. 12 млн десятин (60 % орної), 1870 р. — 16,3 (85 % орної), 1890 р. — 22, у 1913 р. — 22,9 млн десятин.

Зернові культури займали в 1870 р. 14,7 млн десятин, в 1913 р. — 20,7 млн десятин, або 90,5 % посівних площ, технічні культури — 3,8 %, овочі і картопля — 3,8, кормові культури — 2,1 %. Україна була основним регіоном Російської імперії, де вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, гречку. В Україні більше, ніж у всіх європейських губерніях Росії, вирощували озимої та ярої пшениці, ячменю (в 1900 р. відповідно 75,1 %, 38,8, 51,4 %), а жита — лише 14 %. Поступово зростала середня врожайність зернових культур:

Рік	Середня врожайність, ц/га	Валовий збір		% до збору зернових у Російській імперії
		млн пудів	млн ц	
1864 – 1866	4,5	398	63,68	19,9
90-ті роки XIX ст.	6,56	740	118,4	22,4
1913	9,4	1200	192	21

Середня врожайність у 1909–1913 рр. становила: озимої пшениці — 10,4 ц/га; озимого жита — 9,8; ярої пшениці — 7; ячменю — 10,7; вівса — 10,7; проса — 9,9; кукурудзи — 11,2. Найвищі врожаї були на Правобережжі, а найнижчі — в Степовій Україні.

Виробництво зерна на душу населення зросло з 60-х до 90-х років у Степовій Україні в 2,5 раза, Правобережжі — на 30, Лівобережжі — на 10 %.

Вирощували багато картоплі, яка зайняла важливе місце в харчуванні, стала сировиною для промислового гуральництва, виробництва крохмалю. З 1870 по 1900 р. посіви картоплі збільшилися майже втроє (з 194 до 542 тис. десятин).

Швидко зростали посіви цукрового буряка, зокрема в Правобережних, Харківській, Чернігівській губерніях, і становили в 1900 р. 350 тис. десятин, або 78 % площі, зайнятої цукровими буряками в Російській державі. В цілому Україна давала 82 % валового збору в імперії.

Важливими технічними культурами в Україні залишалися льон і тютюн. Основним районом виробництва льону-кудряшу, що вирощувався для виробництва олії, була Степова Україна, де під цією культурою було зайнято 200 тис. десятин, а в інших губерніях — 57 тис. десятин. 2/3 льону збирали в поміщицьких господарствах. З 80–90-х років XIX ст. посіви скорочувались, а основною олійною культурою став соняшник. Перше місце у виробництві тютюну займали Чернігівська та Полтавська губернії, на які припадало 40–50 % виробництва махорки і тютюну в імперії.

Незважаючи на деяке піднесення, рослинництво в Східній Україні залишалося відсталим. Прогрес тут характеризувався переходом до багатопільної системи землеробства, розширенням площі озимини, застосуванням сівозмін з посівами кормових культур і травосіяння, використанням мінеральних добрив. Проте ці заходи стосувалися лише кращих поміщицьких маєтків, частини заможних селянських господарств, вони не набули масового характеру. Головною системою землеробства залишалося трипілля, а в степовій частині зберігався переліг. На Лівобережжі та Півдні ярові посіви переважали. В 1913 р. в Україні вони займали 71 % посівної площі зернових культур.

Однобічний зерновий розвиток при відсталій техніці призводив до виснаження грунту та зниження родючості. Україна завозила з інших районів імперії картоплю, льон, коноплі.

Повільніше, порівняно з рільництвом, розвивалося тваринництво. Наприкінці XIX ст. вартість його продукції дорівнювала 10 % вартості сільського господарства. Це було пов'язано зі скороченням площ сіножатей і пасовищ, однобічним зерновим розвитком сільськогосподарського виробництва. Переважна більшість худоби належала поміщикам, заможним селянам, проте половина сільських дворів була безкінними. Особливо погіршився стан тваринництва після неврожаїв 90-х років XIX ст. З 1897 по 1912 р. зменшилося поголів'я великої рогатої худоби на 7–9 %, свиней — на 9, овець грубошерстних — на 5–7, тонкорунних — на 70 %. Скоротилася кількість волів, їх місце зайняли коні. Кількість коней протягом другої половини XIX ст. збільшилася на 85 %.

Товарність сільського господарства Східної України забезпечували в основному поміщицькі та заможні селянські господарства. За 1909 – 1913 рр. середня щорічна валова продукція була оцінена приблизно в 2 млрд крб., а товарна продукція – 594,26 млн крб., що становило 1/3 валової продукції. У Західній Україні земля за угіддями розподілялась так, %:

Регіон	Орні землі	Ліси	Луки, пасовища
Галичина	47	26,2	21,7
Буковина	27,6	43,27	22,6
Закарпаття	21,6	49	28,24

Отже, ріллі для рослинництва було мало. У структурі посівів провідна роль належала зерновим культурам, якими засівали 56 – 59 % ріллі. На відміну від Східної України в Галичині панував вівсяно-житній напрям, у Буковині та Закарпатті – вівсяно-кукурудзяний. Пшениця займала третє місце і вирощувалася в поміщицьких маєтках.

Валовий збір і середня врожайність зернових культур поступово зростали. Так, у 1898 р. валовий збір в Галичині та Буковині дорівнював 13,4 млн ц, а в 1913 р. – 23,8 млн ц. Середня врожайність за цей період відповідно зросла: пшениці з 8,3 до 14,8 ц/га, жита з 7,2 до 12,7, ячменю з 7,2 до 13,5, вівса з 5,7 до 13,5, кукурудзи з 10,1 до 12,2 ц/га.

Технічні культури (цукровий буряк, льон, коноплі, хміль, тютюн) займали лише 1 % посівів. Цукровий буряк вирощували в Галичині, а напередодні першої світової війни – на Буковині. Посівні площі з 1898 по 1913 р. зросли в 3,5 раза, середня врожайність – з 205 до 217,6 ц/га. Важливою культурою залишалася картопля, посіви якої на початку XX ст. збільшилися в 2 рази, врожайність – з 94,5 до 105,14 ц/га, валовий збір у 1913 р. становив близько 38 млн ц.

Тваринництво на західноукраїнських землях розвивалося краще, ніж на східних. В основному ним займалися селянські господарства, яким належало 82,5 % великої рогатої худоби, 85,7 % коней. Окремі селяни мали для продажу по 80 – 100 голів худоби. Напередодні першої світової війни поширилася тенденція зменшення поголів'я худоби, зокрема великої рогатої худоби і овець, проте кількість свиней і коней зростала.

Відбувся перехід від трипільних до багатопільних сівозмін, збільшилися посіви пшениці, цукрових буряків, кормових трав.

Сільське господарство західноукраїнських земель дедалі більше набувало торгового характеру. Господарства землевласників були багатогалузевими і працювали на ринок. Продавали зернові культури, картоплю. В торговому балансі селянських господарств провідну роль у рослинництві відігравали льон, тютюн, картопля, цукровий буряк, хміль. Зерно продавали лише 15 % заможних селян, 65 % селян його закуповували. Успішно розвивалося торгове тваринництво, ціна на продукцію якого (масло, молоко, яйця)

зросла у 2 – 3 рази. Селяни поставляли на внутрішній і зовнішній ринки велику рогату худобу, коней, свиней. Одночасно сільське господарство не забезпечувало потреби населення в продуктах харчування. Свого зерна не вистачало. Його споживали в 2 рази менше порівняно зі Східною Україною. За 1857 – 1900 рр. на душу населення споживання хліба зменшилось до 63,6 %, щорічний недобір пшениці становив 42 кг, жита – 21 кг. Щорічно Галичина ввозила 2 млн ц борошна з Угорщини.

На розвиток сільського господарства України негативно вплинула перша світова війна. В Східній Україні в армію було забрано половину працездатного чоловічого населення. Посівні площі скоротилися на 1880 тис. десятин, валовий збір зменшився на 16,8 %, зернових – на 200 млн пудів щорічно, врожайність – на 8 %, кількість коней – на 10,8 %. Погіршилося становище селян. На 1917 р. з 980 тис. господарств 16 % не мали посівів, 16,2 % мали до однієї десятини, 28,7 % не мали корів, 35 % були безкінними. Війна призвела до економічної розрухи також на західноукраїнських землях.

Отже, визначальною подією аграрного розвитку України наприкінці XIX ст. було скасування кріпосного права в ході реформ 1848 і 1861 рр. на користь землевласників, збереження залишків кріпосництва. Як наслідок сільське господарство мало екстенсивний напрям з малими капіталовкладеннями, недостатньою сільськогосподарською технікою, низькою продуктивністю праці. Більшість селянських господарств були парцельованими, що виключало можливість застосування агротехнічних заходів. Повільно створювалися і розвивалися фермерські господарства. Вони були інтенсивні за виробництвом, постачали на ринок зерно, картоплю, льон, цукровий буряк. Широко використовували найману працю.

Сільське господарство стало торгово-підприємницьким. Посилилася спеціалізація. В товарно-грошові відносини втягувались як поміщицькі, так і селянські господарства. Прискорила інтенсифікацію сільського господарства загальноєвропейська криза.

3.6. Зародження і розвиток кооперативного руху

У новітню епоху великих соціально-економічних перетворень український народ вступив без власної держави. Він був об'єктом жорстокого колоніального гноблення. Іноземні поневолювачі безсоромно грабували багаті землі, природні ресурси України. Тяжке становище трудового народу, особливо селянства, посилювалось його соціальною та політичною незахищеністю.

Після скасування кріпосного права в Україні виникають різні форми економічної самооборони громадянства, які грунтувалися на багатовікових народних традиціях. Найважливішою з них стає кооперація як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. Важливу роль не лише в національно-культурному, а й в економічному піднесенні українського народу відігравали українські суспільні організації 60 – 70-х років XIX ст. Ініціатором організації першого споживчого

кооперативу в Україні виступила харківська громада. Статут харківського споживчого товариства було затверджено 6 жовтня 1866 р. З самого початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб.) та 292 члени з неповним паєм. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство мало свою їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало своїх членів паливом. Товариство ознайомлювалося з кооперативним рухом на Заході, його представники побували у Великобританії, Франції та Німеччині, підтримували зв'язки із зарубіжними кооперативними організаціями.

У 1870 р. з ініціативи харківського споживчого товариства було заплановано кооперативний з'їзд та утворення споживчого кооперативного союзу. Проте харківський губернатор заборонив проведення цих заходів на тій підставі, що діяльність таких товариств не повинна поширюватися поза межі одного міста.

Друге кооперативне споживче товариство засновано у Києві наприкінці 1868 р. Його раду очолювали тогочасні найвидатніші діячі українського національного руху, провідні науковці В. Антонович, О. Кістяківський, М. Ясинопольський, М. Зібер, М. Драгоманов, В. Гец. Активну участь у діяльності товариства брали інші члени київської громади, студенти університету. Його фундатором був відомий молодий економіст М. Зібер. Товариство налагодило торгові зв'язки з Харковом, Полтавою, Одесою, Борзною, Керчю. В той самий час виникли споживчі товариства в Єлизаветграді, Ізюмі, Балті, Севастополі, Сімферополі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Чернігові, Лебедині. Протягом 1866 – 1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів. Їх загальна кількість в імперії Романових тоді становила 63.

Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років, їх занепад був зумовлений рядом причин. Насамперед погано був підготовлений соціальний грунт для кооперативної діяльності. Переважна більшість громадян ще не розуміла суті та значення кооперації. Високі як на ті часи внески (25 – 50 крб.) не давали змоги вступати у кооперативи менш заможному населенню українських міст. Через матеріальну незабезпеченість кооперативи не могли конкурувати з приватними торгівцями, які до того ж не гребували засобами, щоб їх знищити. Вбачаючи в кооперації опозиційну силу, державна адміністрація вороже ставилась до неї. Організатори перших споживчих товариств не мали практичного досвіду.

Реакційна політика російського уряду в середині 70-х років, переслідування місцевої ініціативи в освітньому та економічному житті негативно вплинули на діяльність перших українських кооперативів. Протягом 20 років темпи кооперативного руху були надто низькими. З 1870 до 1894 р. виникло тільки 31 споживче товариство. У 90-х роках кооперативна діяльність пожвавилася, що було пов'язано з діяльністю відомого українського кооператора "артільного батька" М. Левитського, який, здобувши у 1885 р. університетську освіту, ретельно вивчив суспільні відносини українського села та його господарства. Завдяки його енергійним зусиллям 29 вересня 1894 р. в с. Февар на Херсонщині утворилась перша хліборобська спілка, так звана артіль. Її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу

худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих та площі землі. Артіллю керував староста, якого обирали голосуванням.

З Херсонщини артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. Якщо у 1894 р. в Україні діяло 5 спілок, то в 1895 р. — 12, а наступного року — уже більше 100. Артільний рух з України перекинувся й на російські терени. Виникла настійна потреба в юридичному оформленні сільських виробничих кооперативів. Тому М. Левитський розробив статут артілі, в якому чітко сформулював причини, що зумовлювали доцільність об'єднання селян у виробничі спілки, визначив найважливіші засади їх практичної діяльності.

Кількість членів селянських спілок була невеликою. Здебільшого вони об'єднували по 15 — 20 господарств, інколи — 50 чи більше. Артільного старосту обирали на один рік. Усі ці спілки проіснували не більше трьох років. Об'єднані у них селяни не були підготовлені до ведення спільного господарства та розрахунків між собою. У цілому ж хліборобські спілки М. Левитського не мали значного впливу на сільське господарство. Тому "артільний батько" з 1903 р. зосередив основну увагу на організації ремісничих артілей у містах. Він, зокрема, організував артілі у Єлизаветграді, Одесі, Києві, Балті, Вінниці та в інших містах. Після прийняття у 1902 р. царським урядом закону про виробничі артілі в українських містах виникли виробничі спілки робітників, портових вантажників, конторських працівників, інженерів. У 1906 р. було засновано артіль київських друкарів. Такі спілки було організовано й в інших містах України. У 1912 р. на Наддніпрянщині діяло всього 2500 споживчих кооперативів, тоді як у всій імперії Романових їх чисельність становила 6700.

На початку українського кооперативного руху виникли кредитні товариства. Особливо почастішали спроби їх організації після селянської реформи 1861 р. Так, група ремісників Одеси в 1862 р. підготувала статут ощадно-позикового товариства (подальша доля його невідома). В 1869 р. виникло ощадно-позикове товариство у м. Гадячі на Полтавщині, до складу якого входило 28 міщан-ремісників та купців. Товариство видавало позики за порукою, проте кожен його член мав змогу поручитися лише за 10 крб. Середній обсяг позики за перші роки діяльності товариства становив 27 крб. У 1871 р. виникли Вереміївське на Катеринославщині, Обознівське й Петрівське на Херсонщині ощадно-позикові товариства. Два перших проіснували недовго, останнє діяло до 1917 р.

Найактивнішу діяльність розгорнуло ощадно-позикове товариство в Сокиринцях Прилуцького повіту на Полтавщині, засноване в 1871 р. дворянином ліберальних поглядів, відомим громадсько-культурним діячем, піонером української кредитної кооперації Г. Галаганом. Керівними органами товариства були загальні збори його членів, наглядова рада, управа і "попечитель" (опікун-куратор), яким за статутом вважався сам Г. Галаган; він був і головою наглядової ради. Статут надавав попечителеві право систематично перевіряти касу товариства, вимагати від управи необхідних даних й слідкувати за тим, щоб управа дотримувалася усіх вимог статуту. Член-

ський пай, як на той час, був дуже високий, але його можна було вносити частинами. Крім того, члени товариства платили вступні внески по 1 крб. Позики видавали на підставі особистої довіри в сумі до 25 крб. кожному під 9—10 % річних, а більші — за борговим зобов'язанням і чиєюсь порукою або під заставу рухомого і нерухомого майна і то не більше як 100 крб. Переваги в отриманні позик мали ті, що потребували меншої суми і хто раніше став членом товариства. Лише за 1873 р. було видано позики 108 членам строком від 3 до 9 міс. на суму 9810 крб. У наступні роки сокиринське ощадно-позикове товариство досягло нових успіхів. Г. Галаган виклопотав для нього у державному банку позику, яка поступово збільшувалась і в 1892 р. перевищувала 60 тис. крб. Того року було видано позик на суму 127 тис. крб. А власний пайовий капітал товариства зріс до 43 тис. крб.

Значного розвитку набули кредитні товариства в районах господарств фермерсько-хутірського типу. Зокрема, в Таврійській губернії за 5 років (1873 – 1878) для сільського населення створено 30 ощадно-позикових товариств з капіталом 65 тис. крб. Кредитами цих товариств користувалися не лише сільська верхівка, а й незаможні селяни. В їхній діяльності брали активну участь священики, вчителі, лікарі, окремі представники волосної адміністрації, земські агрономи, статистики. В кооперативну діяльність поступово втягувалися й свідоміші селяни.

Проте кредитно-кооперативний рух занепадає майже на 20 років. Старі товариства ледве животіли, а нові майже не виникали. Однією з причин цього було й те, що до середини 90-х років XIX ст. в Російській імперії не було закону, який би нормував організацію та діяльність кредитних кооперативів. Лише у 1895 р. царський уряд з ініціативи Санкт-Петербурзького відділу Московського комітету допомоги ощадно-позиковим та промисловим товариствам видав закон про організацію кооперативного кредиту, так зване Положення про установи малого кредиту. Цей документ передбачав запровадження поруч з існуючими ощадно-позиковими товариствами організацій малого кредиту — кредитних кооперативів типу Райфайзена, їх засновували не на паях, як це мало місце в ощадно-позикових товариствах. Основний капітал кредитних товариств становили позичені чи пожертвувані суми. Ці товариства здебільшого отримували на основний капітал позику з державного банку під солідну відповідальність їх членів (ощадно-позикові товариства не мали права на таку позику). Тому кредитні товариства контролював державний банк. Позики в кредитних товариствах були довгострокові, їх видавали лише на виробничі потреби. Ці товариства могли також вести посередницькі операції.

Закон 1895 р. передбачав деякі полегшення і для ощадно-позикових товариств. Вони мали право видавати довгострокові позики за порукою й під заставу рухомого та нерухомого майна. Детальніше визначалася роль кваліфікації кураторів. Права попечителів надавались і земствам, якщо вони кредитували ощадно-позикові товариства. Тому земства одержували право контролю й ревізії діяльності цих товариств. Для обох типів кредитних кооперативів були видані нові статути.

Вперше в Україні та й усій монархії Романових кредитне товариство виникло в селі Іванківці Прилуцького повіту на Полтавщині в 1895 р. Такі кооперативи завдяки значним позикам державного банку швидко засновували й в інших населених пунктах України. Станом на 1 січня 1914 р. в Україні уже діяло 2181 кредитне і 911 ощадно-позикових товариств. Вони об'єднували й обслуговували більш як 1,7 млн членів, мали основного капіталу 19 701 705 крб., збирали членських внесків 69 334 166 крб., видали позик на суму 117,5 млн золотих крб. Це становило понад 19,3 % з 14 500 кредитних кооперативів Російської імперії. Для керівництва їх роботою в 1904 р. було створено урядовий орган Управління для справ малого кредиту як департамент міністерства фінансів. На місцях діяли відповідні губернські управління. Хоч українські кредитні спілки розвивались у системі загальноросійської кооперації, проте багато з них, особливо в сільській місцевості, стали важливими осередками громадської самодіяльності, формування національної свідомості їхніх членів.

Чим більше розгортався український кооперативний рух, тим нагальнішою ставала потреба в об'єднанні розрізнених товариств з метою координації та поліпшення їхньої діяльності. Однак такому об'єднанню української кооперації чинили різні перешкоди як царський уряд, так і центральні імперські кооперативні установи. Та завдяки допомозі російського кооператора О. Беретті, який керував IX відділом інспекції державного банку, в 1901 р. виник перший на українських землях Союз кредитних кооперативів у м. Бердянську Таврійської губернії. У 1903 р. виник другий такий союз у Мелітополі. Ці союзи були лише організаційно-ревізійними надбудовами без права вести банківські операції. Проте це вже був крок вперед, адже вони надавали практичну допомогу низовим, об'єднаним у них, кооперативам. Досягнення бердянського та мелітопольського союзів кредитних кооперативів заохочували інших українських кооператорів.

У 1899 р. з ініціативи молодого кооператора Х. Барановського у Вінниці відбулася нарада представників чотирьох кредитних товариств із Вінниці, с. Дзенгелівки, що на Уманщині, Києва й Житомира, яка вирішила порушити питання перед владними структурами про заснування союзу Південно-Західного краю. Він повинен був об'єднати кредитні кооперативи Київської, Волинської та Подільської губерній. Лише у 1907 р. влада дозволила діяльність такого союзу, але не в Києві, а в с. Дзенгелівці, й до того ж без права на банківські операції. Проте через 4 роки вдалося перевести його на новий статут з правом банківської діяльності під назвою Київський кредитний банк — Союзбанк. Тоді ж місцем його перебування став Київ. Союзбанк очолював Х. Барановський, членами правління були В. Мельников і П. Доманицький.

Союзбанк швидко став важливим організаційним та фінансовим осередком не тільки Київщини, а й всієї Наддніпрянської України. Крім банківських, він почав здійснювати торгово-посередницькі операції, організовував промислові підприємства, проводив видавничу діяльність, скликав кооперативні наради. З 1913 р. видавав свій двомовний часопис "Муравейник-Комашня". З посередницьких операцій Союзбанку найбільшими була заку-

півля за кордоном сільськогосподарських машин та знарядь праці, доставка буряків до цукроварень і хліба для військового інтендантства. За своїми фінансовими оборотами до першої світової війни він перевищував усі обласні кредитні союзи Російської імперії. Операції за внесками Союзбанку у 1913 р. становили 1 131 473 крб., позики кредитним товариствам — 947 956 крб. Приклад київського Союзбанку поширився на Харківський, Одеський, Катеринославський та Подільський обласні кооперативні союзи.

Відбувався процес союзного будівництва в споживчій кооперації. На Поділлі він почався зі створення невеликих районних об'єднань. Такі об'єднання були засновані в 1909 р. у Пеньківцях Ямпільського повіту, Яланецьке та Вороновицьке, а в 1913 р. — у Тульчині, Немирові, Бершаді, Дунаївцях та в деяких інших населених пунктах. У 1908 р. був заснований київський союз споживчої кооперації. За два перших роки існування він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Поділлі, Чернігівщині. Київський союз розгорнув активну діяльність, скликав кооперативні з'їзди і наради, став провідним осередком у змаганні проти Московського союзу. Та після фінансового краху в 1913 р. його було ліквідовано. Незважаючи на короткий час свого існування, Київський і Вінницький споживчі союзи провели важливу організаторську та просвітню роботу. За їхньою допомогою виникло багато районних кооперативних об'єднань, які діяли до 1917 р. Завляки згуртуванню українські кооператори обмінювалися досвідом роботи, визначали спільну мету, погоджували плани дій.

На відміну від західноєвропейських країн, де розвивався промисловий капіталізм, а засновниками перших кооперативів були здебільшого наймані робітники, в економічно відсталій Західній Україні кооперативний рух орієнтувався на селянські господарства, які й становили абсолютну більшість членів кооперації. Піонерами кооперативного руху, а згодом і керівниками усієї його організації були "дрібноміщанські адвокати і сільські священики", інші представники інтелігенції, які "вийшли із села та цілою технологією зв'язані із селом", — відзначав у 1934 р. часопис "Кооперативна республіка".

Розвиток українського кооперативного руху був обумовлений потребами капіталізації сільського господарства. Перевагами кооперативного кредитування та збуту користувалися не тільки великі сільські господарі, а й малозабезпечені селяни. Всі вони влаштовували товариства для організації збуту своєї товарної продукції, кредитування й постачання своїх господарств удосконаленими знаряддями праці, добривами, насіннєвим матеріалом. Для сільських підприємців кооперація була не лише засобом збагачення, а й знаряддям боротьби проти сильних інонаціональних конкурентів. Перед західноукраїнською кооперацією від самого початку її заснування було поставлено завдання — створити внутрішній ринок для національної промисловості. Створення розгалуженої мережі споживчої кооперації забезпечувало реалізацію продукції українських підприємців. Кооперація мала стати двигуном української індустрії. Австро-угорський уряд, проаналізувавши роль західноєвропейської кооперації та становище в країні, визнав доцільним використати кооперативний рух у своїх цілях. У 1873 р. було

видано закон про заробітково-господарські спілки, який передбачав розвиток кооперації на всій території Австро-Угорщини. Власті мали на меті використати кооперативний рух для загальмування процесу розорення дрібних товаровиробників і збільшення припливів капіталу за рахунок податків у державну скарбницю.

Ще до появи австро-угорського закону 1873 р. в Галичині діяло кілька десятків кооперативів, заснованих поляками. В 1874 р. польські кооператори створили у Львові Союз заробіткових і господарських товариств, до якого входило 51 кредитний і 7 промислово-торгових кооперативів з 17 175 членами. Серед них було чимало українців. Згодом деякі кооперативи перейшли в українські управи. До таких перших українізованих кооперативів належала кредитна спілка "Віра", яка виникла в 1873 р. у містечку Тисменицю Тлумацького повіту.

Зародження української кооперації на західноукраїнських землях пов'язано з особою інженера-архітектора В. Нагірного. За час 11-річного перебування у Швейцарії він ознайомився з кооперативним рухом на Заході й після повернення до Галичини увійшов у контакт з одним із провідних громадсько-політичних діячів краю, редактором газети "Діло" В. Барвінським, який дав йому можливість на сторінках газети пропагувати ідеї західноєвропейської кооперації з метою боротьби з "чужинецькою" лихвою і "чужонаціональними" посередниками. Зусиллями В. Нагірного і видавця газети "Господар і промишленник" А. Ничая в 1883 р. у Львові на кошти українських заможних міщан і селян було організовано кооперативне торгове підприємство "Народна торгівля", яке мало стати "оборонним валом проти чужинецької лихви в галузі торгівлі споживчими товарами". Роком зародження західноукраїнської кооперації вважається 1883 р. За програмою, накресленою у звітній доповіді на перших загальних зборах у 1885 р., "Народна торгівля" мала "зростатися в дерево величаве, що обійме цілу Галицьку Русь, в тіні якого відпочине бідний народ свобіднішою грудлю". Наскільки далекоглядними були ці слова, свідчить уся подальша, більш як 50-річна історія "Народної торгівлі".

Діяльність першого західноукраїнського кооперативу спочатку зводилася виключно до підтримки української приватної торгівлі. У великих містах Східної Галичини він організував філійні оптові комори для постачання товарами широкого вжитку українських міських крамниць. Напередодні першої світової війни кількість таких філій становила 19. Якщо в 1888 р. з "Народною торгівлею" та її складами співпрацювало 130 крамниць, то у 1905 р. — вже 801.

Важливим етапом діяльності "Народної торгівлі" стало перетворення її на союзне об'єднання споживчих кооперативів. Відповідно до змін статуту 1907 р. вона мала організовувати торгові кооперативи, перевіряти їхню діяльність та бути для них центральною організацією. У 1912 р. вона підтримувала торгові відносини з 831 крамницею: читальнями, громадськими й українськими приватними установами, а перед першою світовою війною мала 19 власних великих крамниць у галицьких містах.

Споживча форма кооперації до першої світової війни слабко поширювалася в західноукраїнському селі. Спробу створити таку кооперацію робило культурно-освітнє товариство "Просвіта", яке з 1891 р. почало займатися також економічною діяльністю й інтенсивно пропагувало кооперацію. У 1899 р. представники селянства, інтелігенції та духівництва організували в Олеську на Золочівщині місцеве товариство "Сільський господар", яке в 1905 р. перейшло до Львова, і, ставши крайовим, поступово перейняло від "Просвіти" її економічні функції.

Переломним у діяльності товариства став 1909 р. На хліборобській виставці у Стрию відбулися надзвичайні збори його членів. Вони змінили статут, обрали нові керівні органи, намітили широку програму подальшої діяльності. Втілення її у життя очолив відомий кооперативний та громадсько-політичний діяч Галичини Є. Олесницький. Він разом із своїми співробітниками розвинув інтенсивну організаторську роботу. "Сільський господар" швидко перетворився на значну інституцію з філіями майже в кожному повіті, сотнями гуртків, багатьма дослідними полями, станціями. Наприкінці 1912 р. товариство мало 90 філій, 1151 гурток, в яких налічувалося 26 612 членів. Найважливішими напрямами роботи товариства були: створення різних виробничих і господарських спілок, пропаганда сільськогосподарських знань серед населення, організація читалень, бібліотек, сільськогосподарських і промислових шкіл, проведення з'їздів, курсів й виставок, налагодження роботи зразкових господарств, дослідних станцій, посередництво при купівлі землі, штучних добрив, реманенту, при збуті сільськогосподарських продуктів. З 1910 р. головна рада товариства видавала тижневик "Господарська часопись", випустила 27 брошур із серії "Бібліотека сільського господаря", придбала для бібліотек філій чимало спеціальної літератури. При головній раді діяла велика фахова бібліотека.

У 1899 р. у Перемишлі було організовано Спілку для господарства і торгівлі. Протягом короткого часу спілка охопила усі українські кооперативи цього типу в Галичині і стала Крайовою спілкою для господарства і торгівлі. Об'єднанням у 1911 р. цієї спілки з торговим відділом "Сільського господаря" було створено Крайовий союз господарсько-торгових спілок, який до 1913 р. організував 28 сільських господарсько-торгових спілок. Його філії діяли в Коломиї, Стрию, Бережанах, Бучачі, Рогатині, Жовкві, Золочеві, Бродах, Кам'янці-Струмиловій, Радехові, Самборі, Теребовлі, Тернополі, Ходорові, Сяноку та в інших містах.

У 1910 р. українські підприємці організували перші національні спілки для збуту худоби в Галичині, які одразу стали посередниками австрійського агентства і почали відправляти худобу до Відня. У 1911 р. таких спілок було 62, вони налічували 29 879 членів. Для керівництва цими спілками було створено Крайовий союз купівлі та збуту худоби, який став одним з головних постачальників свиней з Галичини на австрійські ринки.

Кредитна кооперація була типовою для західноукраїнської кооперації в австро-угорський період, оскільки кредит був дуже важливою і найлегшою до опанування кооперативами стороною економічного життя. Попит

населення, зокрема селянства, яке намагалося знайти порятунок від розвиненого лихварства, на кредити зріс, а це спричинило підвищення процентів і збільшення вкладів широких верств населення в кредитні спілки.

Зростання чисельності кредитних спілок зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу кредитного (КСК) першого західноукраїнського кооперативного союзу, який об'єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних кооперативів. Його організатором та довголітнім головою дирекції був провідний політик галицьких українців К. Левицький. З виникненням КСК, який поставив перед собою мету створити нові кооперативи й опікуватися ними, пожвавився кооперативний рух. Щороку до КСК приєднувалися нові кооперативи. Союз видавав для них статути, вказівки, друковану продукцію, здійснював контроль за їх розвитком. У 1913 р. КСК вже налічував 906 членів, у тому числі 427 кооперативів. 1 110 000 крон власного майна, 1 706 119 крон на вкладах, 4 264 406 крон виданих позик, а загальний оборот досяг майже 106 млн крон. Серед членів КСК з року в рік зростала кількість кредитних кооперативів. Якщо у 1899 р. їх було 17, то у 1912 р. — вже 339. Всього на початку 1913 р. в Галичині налічувалось 1011 українських кредитних спілок.

З усіх видів виробничої кооперації в Галичині найбільше розвинулася молочарська. Першу західноукраїнську молочарську спілку в с. Завадові біля Стрия заснував у 1904 р. місцевий священик, відомий український композитор О. Нижанківський. Через рік, коли вже існувало 6 молочарських спілок, вони об'єдналися як відділ при стрийській філії товариства "Просвіта", а в 1907 р. його було реорганізовано в Крайовий господарсько-молочарський союз. Він одержував значні дотації від австрійського міністерства сільського господарства і крайових державних установ. До першої світової війни існувало близько 100 молочарських кооперативів, які на рік переробляли 7 млн л молока. У 1911 р. при Крайовому господарсько-молочарському союзі започатковано щорічні курси діловодства та молочарства.

Сильний поштовх для організаційної розбудови кооперативного руху дав закон 1903 р. про ревізійні союзи кооперативів, за яким вводились обов'язкові нагляд і контроль за діяльністю кооперації. Цим законом ревізійні союзи мали право на самоврядування. В 1904 р. утворився Крайовий союз ревізійний (КСР), який об'єднав п'ять згаданих спеціалізованих центрів. У 1912 р. йому були підпорядковані 552 кооперативи (з них 338 кредитних, 47 споживчих, 40 молочарських, 37 для закупівлі та збуту худоби, 33 різних і 57 змішаних). Вони об'єднували понад 180 тис. членів, а торговий оборот їх становив понад 20 млн крон.

3 січня 1904 р. КСР почав видавати часопис "Економіст", навколо якого згуртувалася група видатних теоретиків і практиків кооперації. Головним редактором часопису, автором багатьох теоретичних статей, оглядів українського та зарубіжного кооперативного життя, вихователем нового покоління кооператорів був К. Паньківський. Його вихованцем був А. Жук — редактор популярного часопису КСР "Самопоміч", який почав виходити з

1908 р. Створення окремих кооперативних союзів стало вирішальною організаційною передумовою розвитку західноукраїнської кооперації.

До першої світової війни в Галичині утворилося три кооперативних об'єднання, які організаційно та політично спрямовували свій розвиток. Провідна роль серед них належала Крайовому союзу ревізійному. Через спеціалізовані кооперативні об'єднання (Крайовий союз кредитовий, "Народна торгівля", Крайовий господарсько-молочарський союз, Крайовий союз господарсько-торговельних спілок та Крайовий союз закупівлі та збуту худоби) до 1914 р. він підпорядковував собі близько 600 українських кооперативів.

Набагато меншою за кількістю кооперативів, чисельністю, іншими показниками була друга українська (так звана руська) кооперація, керівники якої дотримувалися москвофільської великодержавної орієнтації і в 1909 р. об'єднали своїх послідовників у Руському ревізійному союзі (РРС). У 1913 р. він налічував близько 100 кооперативів.

Третій кооперативний союз — Державний Крайовий патронат хліборобських спілок, заснований у 1899 р. в інтересах польських промисловців та землевласників відповідно до рішень галицького сейму. Крім польських та мішаних кооперативів, він об'єднував понад 400 українських кооперативів. Всього на початку 1913 р. у Галичині із загальної кількості (4191) кооперативів українських було 1256. До них належала деяка частина українських кооперативів, що не були об'єднані в союзи.

Паралельно з Галичиною розвивався кооперативний рух на Буковині. Перша українська ощадно-позикова каса типу Райфайзена виникла в 1889 р. у с. Раранчі під Чернівцями. У 1896 р. було засновано міський кредитний кооператив в Чернівцях. Найбільшого поширення в краю набули сільські "райфайзенки" універсального типу. В 1903 р. у Чернівцях було засновано їхню союзну організацію "Селянська каса". Вона була організаційним, ревізійним і фінансовим центром усіх видів української кооперації на Буковині. В 1912 р. до "Селянської каси" належало 174 кооперативи, з них 159 сільських "райфайзенок", 3 інших кредитних спілки, 8 споживчих, 2 молочарських і 2 інших. "Селянська каса" давала кредити союзним кооперативам та фізичним особам, здійснювала постачання "райфайзенок" і споживчих кооперативів та вела молочарський відділ, ревізувала їхню діяльність. Головою її ради був професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький, який багато зробив для розвитку суспільно-політичного життя Буковини. В 1909 р. на 8 550 516 крон балансу "Селянської каси" власних капіталів припадало 207 845 крон, ощадних вкладів 1 900 307 крон, решту становили банківські кредити.

Крім кооперативів, об'єднаних у "Селянській касі", перед першою світовою війною на Буковині існувало ще 26 кас, організованих москвофільськими діячами.

На Закарпатті українська кооперація виникла в ході так званої верховинської акції, яку з кінця 90-х років XIX ст. здійснювала мукачівська експозитура угорського міністерства хліборобства з ініціативи єпископа Фірцака.

Експозитурі на початку XX ст. вдалося дещо збільшити кількість кредитних кооперативів. У 1902 р. в Ужанському комітеті діяли кредитні спілки в Перечині, Чорноголовому, Заричевому, В. Березному, Ставному, Худловому, на Мараморощині в с. Дубовому, Ганичі та ін. У 1900 – 1913 рр. кількість кредитних спілок на Закарпатті збільшилася від 31 до 206, а їхніх членів – від 7900 до 51 тис., тобто в 6,5 раза.

Відповідно зростав і позиковий капітал. У 1909 р. він досяг 4,9 тис. крон. Власні кошти кредитних спілок (пайовий капітал, проценти з позик, запасний капітал та інші надходження) збільшилися з 430 тис. крон у 1900 р. до 2900 тис. у 1913 р., тобто майже в 7 разів. Та, незважаючи на це зростання, їх частка в загальній сумі коштів, яку мали спілки, була незначною. У 1909 р. власні кошти спілок становили 29 %, частка вкладів – 18, а кошти, позичені у банків – 53 %. Фінансова допомога уряду кредитним спілкам Закарпаття також була незначною. У 1911 р. кредитні кооперативи чотирьох комітетів одержали лише 13,5 тис. крон державної позики (менше 100 крон на одну спілку), з яких було витрачено на заробітну плату головам спілок та обліковцям 6 тис. крон.

Роль кооперації в системі кредиту і товарообороту була незначною. Кооперативні спілки задовольняли близько 20 % потреб селян у позикових коштах, а частка постачально-збутових кооперацій в сільському господарстві становила 10 – 15 % і збільшувалася повільно.

До першої світової війни на Закарпатті не було крайового кооперативного союзу. Тому більшість місцевих кооперативів підпорядковувались кооперативним союзам у Будапешті. Всього на початку 1913 р. в Австро-Угорщині діяло 1525 українських кооперативів, або 8,1 % їхньої загальної кількості.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. український кооперативний рух, незважаючи на великі труднощі та перешкоди, набув значного розвитку. Він став важливим чинником господарського, культурного і духовного піднесення українського народу. В кооперації українське громадянство вбачало одну з конкретних форм демократії, яка наближала Україну до Заходу.

3.7. Внутрішня і зовнішня торгівля

Головними формами організації внутрішньої торгівлі в Україні у XIX ст. залишались ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля.

Протягом XIX – на початку XX ст. відбулися зміни в ярмарковій торгівлі. В Україні, як і в інших частинах монархії Романових, була дуже густа мережа ярмарків. Кожен більш-менш значний населений пункт знаходився в межах цієї мережі, перебував у сфері її впливу. В першій половині XIX ст. налічувалося понад 2 тис. ярмарків, на початок 1895 р. кількість їх зросла у 1,8 раза, за 10 років (1895 – 1904) – з 4250 до 5600.

Як і раніше, ярмарки проходили в усі пори року – взимку, навесні, влітку і восени. У зв'язку з відсутністю удосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на яр-

марках проводили у січні, лютому, червні, липні, серпні, коли грунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування вантажів.

Торгові обороти окремих ярмарків були різними: від кількох сот до кількох мільйонів карбованців. За даними звітів губернаторів урядові, напередодні реформи 1861 р. в Україні на ярмарки було завезено товарів на суму 110,5 млн крб., а продано — на 56,7 млн крб. На початок 1895 р. продаж товарів зріс в 1,25 раза.

Протягом 1895—1904 рр., за значно заниженими даними, сума вартості привезених товарів на ярмарки України збільшилася з 143,2 до 260 млн крб. Якщо вважати дрібними ярмарки з привозом товарів на суму до 5 тис. крб., середніми від 5 до 100 тис. крб. і великими понад 100 тис. крб., то в 1863 р. в Україні налічувалося дрібних ярмарків 1064, середніх — 972 і великих — 8.

У Харківській губернії в 1845 р. відбулося 440 ярмарків, з яких на міста припадало 79 і на села — 361. Проте з 34 035 тис. крб. торгового обороту сільські ярмарки мали 1/10, а міські — 9/10.

Дрібні міські, містечкові та сільські ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти.

Торгівлю тут вели в основному місцевими товарами вроздріб. У цих ярмарках брало участь майже все місцеве населення. Постійною фігурою на дрібних ярмарках був торговець-скупник. Особливо потрібними ці ярмарки були в сільських місцевостях, де була слабко розвинена постійна торгівля, а збут сільськогосподарських продуктів, селянських промислових виробів не набув організованого характеру. Тривалість таких ярмарків обмежувалась одним-двома днями.

Великі міські ярмарки обслуговували господарсько-адміністративні регіони України, об'єднували їх в одне економічне ціле, також втягували українські землі в систему всеросійського ринку, були важливими пунктами всеросійського обміну. На цих ярмарках широко практикували оптову торгівлю, в якій головна роль належала купцям й поміщикам. На великі міські ярмарки привозили товари майже з усіх українських губерній, багатьох центральних губерній Росії, з Білорусії, Польщі, Прибалтики.

Змінювалися форми і методи торгівлі на ярмарках. Ширше застосовували оптову торгівлю за зразками, у формі аукціонів. Наприклад, на Київському контрактовому ярмарку купівлю-продаж здійснювали в основному у формі контрактів (договорів) на товари, що були на місцях виробництва (хліб, цукор, метал, вугілля тощо).

Деякі оптові ярмарки скорочували обсяг товарообороту, а деякі, навпаки, з проведенням залізниць розширювали торгівлю, перетворювалися на міжрайонні та всеросійські торгові пункти.

На оптових ярмарках насамперед посилилась тенденція спеціалізації торгівлі. Серед порівняно великого асортименту (понад 40 найменувань) виділявся один або кілька видів товарів, які визначали специфіку того чи іншого ярмарку. Так, Харків був головним центром торгівлі виробами текстильної промисловості. Уже наприкінці XIX ст. на трьох його ярмарках —

Хрещенському, Покровському та Успенському — мануфактура становила 40 % привезених і 70 % усіх проданих товарів. З початку XX ст. ці ярмарки спеціалізувалися на торгівлі шкірами та взуттям, які становили не менше ніж 10 % загальної вартості виставлених тут товарів і майже завжди розкуповувались.

Свою товарну специфіку мав Київський контрактовий ярмарок. Він був не лише традиційним місцем привезення і збуту різноманітних товарів з українських та російських губерній, а й славився оптовими операціями купівлі-продажу сільськогосподарської продукції (цукру, збіжжя).

Ярмарки на півдні України (Петропавловський в Ярмолинцях, Успенський у Нікополі) також спеціалізувалися на операціях із зерном, яке великими партіями звідси відправляли в чорноморські порти на експорт. Велике значення у внутрішній торгівлі мали також сільські та міські базари, торги. Протягом першої половини XIX ст. кількість базарів у містах України значно зросла за рахунок як влаштування базарів у містах, де вони раніше не збирались, так і збільшення базарних днів там, де вже були базари.

На час реформи 1861 р. в містах України був 12 141 базар, причому один раз на тиждень базари відбувались у 34 містах, два рази на тиждень — в 41, три рази на тиждень — у 13 і щоденно в 9 містах.

Серед містечкових виділилися базари в містечках Ставищі (Таращанський повіт), Смілі, Городищі (Черкаський повіт), Таганчі (Канівський повіт) Київської губернії. У містечку Ставищі (належало графу О. Браницькому) базари відбувалися через кожні два тижні. Тут торгували сіллю, рибою, худобою, дрібними товарами і особливо збіжжям. Наприкінці 40-х — на початку 50-х років на цих базарах щороку в середньому продавали товарів на суму 25 – 30 тис. крб. Значний торговий оборот на базарах у Смілі, Городищі й Таганчі був зумовлений насамперед тим, що тут знаходились великі на той час промислові підприємства зі значною кількістю робітників.

Базари були важливою ланкою в тогочасній торговій системі. Через базари значною мірою обмінювали промислові та сільськогосподарські товари, здійснювали економічний зв'язок між містом і селом.

Найбільш ходовими з місцевих товарів на українських базарах були зерно і худоба. Торгівлею збіжжям в основному займалися торговці-скупники. Відвідуючи сільські базари, міські торги та ярмарки, вони скуповували хліб у селян і землевласників, а потім перепродували його оптовим торговцям або безпосередньо збували на внутрішньому чи зовнішньому ринках. Якщо в перші пореформені роки базари відкривали переважно в містах, то у 80 – 90-х роках — і в більшості сіл. У 1900 р. базари збиралися в 940 пунктах і торгували в цілому 77 тис. днів на рік. У 1913 р. в українських губерніях ринки функціонували в 1300 містах та інших населених пунктах понад 110 тис. днів.

У великих містах діяло щоденно кілька базарів. Так, наприкінці XIX ст. у Києві їх було 6, у Харкові та Одесі — по 5. Розширився асортимент товарів. Поряд із продуктами землеробства і тваринництва, які виробляли для продажу поміщицькі та селянські господарства, дедалі більше з'явля-

лося на ринку промислових виробів. Зростання транспорту, особливо залізничного, сприяло розширенню географії торгівлі: на базари доставляли товари не лише з близьких місцевостей, а й з віддалених губерній.

У 1913 р. щоденні обороти ринків великих торгово-промислових міст, таких як Одеса, становили не менше ніж 10,4 тис. крб., Києва і Харкова — 2,5—3 тис. крб., адміністративних центрів економічно менш розвинених губерній (наприклад Житомира) — в середньому 1,5 тис. крб., повітових міст — 0,8—1 тис. крб. за кожний базарний день, а в селах — від 0,1 до 0,2 тис. крб.

В українських губерніях порівняно з іншими регіонами Російської імперії швидко зростала постійна торгівля, яка з 80-х років XIX ст. переважала. Розвиток парового флоту, будівництво залізниць прискорили й здешевили доставку товарів безпосередньо споживачу, зробили врешті-решт непотрібним посередництво багатьох ярмарків і колишніх гужових перевалочних пунктів. Кількість постійних торгових підприємств (крамниць, магазинів, складів, шинків, корчм) швидко збільшувалась. Якщо у 1861 р. в Україні їх налічувалося 33,2 тис., то в 1900 р. — майже 87 тис.

В умовах швидкого індустріального розвитку стаціонарна торгівля набула нових форм. Неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. У торгівлі, як і в промисловості, відбувалися концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової та роздрібної торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося створенням великих універсальних і багатофілійних магазинів.

Зростала кількість магазинів та крамниць, що торгували оптом і вроздріб, ларків, палаток, різних підприємств з продажу горілки, вина, тютюну тощо.

У внутрішній торгівлі України дедалі зростаючу роль відігравали товарні біржі, які почали виникати ще в дореформений період. Вони дуже часто утворювалися з оптової ярмаркової торгівлі й часто заміняли її. Біржа як особлива форма ринку історично утворилася в умовах промислового розвитку. Для неї були характерні регулярні, приурочені до певного місця і часу ділові збори, на яких здійснювали торгівлю на основі укладання угод, що підпорядковувалися спеціальним правилам, і встановлювали ціни, прийнятні для учасників операції. У 1870 р. в Україні діяла одна товарна біржа, а в 1904 р. — 6. На початку XX ст. заснування бірж продовжувалось.

Серед бірж за обсягами операцій виділялися Київська та Одеська. Єлизаветградська й Миколаївська біржі проводили операції з купівлі-продажу зерна.

У січні 1902 р. було засновано Харківську кам'яновугільну і залізоторгову біржу. Створення її було, з одного боку, наслідком швидкого промислового розвитку Півдня України, а з іншого — недостатньою оперативністю промислових підприємств у врахуванні кон'юнктури як місцевого ринку в Україні, так і внутрішнього ринку Російської імперії. Пізніше, коли утворилися й почали панувати в економіці України такі монополії, як "Продамет" і "Продвугілля" та інші, Харківська біржа перетворилася на організацію

великого торгово-промислового капіталу і сприяла утвердженню його панування на внутрішньому ринку монархії Романових. Через цю біржу здійснювали мільйонні угоди зі збуту мінерального палива, руди, заліза. Особливо великими були операції "Продамета" і "Продвугілля". Навіть у не найсприятливіші для господарства України роки (1905, 1906, 1907 рр.) через біржу було укладено угоди на продаж вугілля і заліза — відповідно на 1 230 827, 2 279 177 і 3 430 000 крб.

Україна дедалі більше втягувалась у сферу загальноросійських зовнішньоторгових зв'язків, у систему світового ринку. Наявність великої кількості товарного зерна в Україні і підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав зумовили швидке зростання вивезення зерна, особливо пшениці, з чорноморсько-азовських портів.

Великих обсягів набув вивіз українського зерна в 1816— 1817 рр., коли в Західній Європі був голод. Наприкінці 50-х років 81 % продукції українського землеробства, що експортували через чорноморсько-азовські порти, становила пшениця. В сукупності експорту її частка дорівнювала 68 %.

Зростанню торгівлі через чорноморсько-азовські порти, більшість яких була на території України, сприяла як зовнішня торгова політика царського уряду, так і надання цим портам деяких привілеїв. Так, у 1782 р. з метою розширення торгівлі через ці порти царський уряд видав розпорядження про зменшення там на 1/4 митних зборів.

Ряд торгових привілеїв було надано Одесі. Наприклад, у 1804 р. було дозволено провозити товари транзитом через Одесу в Молдавію, Валахію, Австрію і Пруссію, а також за море. Царським маніфестом від 10 травня 1817 р. Одесі "подаровано" на 30 років порто-франко, тобто право безмитного вивозу і ввозу товарів. Як наслідок, Одеса стала місцем складування іноземних товарів, що розходилися звідси не тільки в Росію, а й у Польщу, через транзит — в Австрію, через Кавказ — в Персію. В Одесі організовували банкірські доми, обороти яких охопили все побережжя Чорного та Азовського морів: одеське купецтво стало швидко багатіти. Введення порто-франко сприяло перетворенню Одеси на один з найважливіших портів Російської імперії. Імпорт товарів через Одеський порт постійно зростав. Так, якщо в 1802 р. сюди було ввезено іноземних товарів на суму 719 тис. крб., то в 1860 р. на 14 766 тис. крб., причому вивіз у 1860 р. поступався за обсягом ввозу багатьом попереднім рокам. Значні обороти в зовнішній торгівлі мали такі південні порти, як Бердянськ, Маріуполь, Херсон.

Україні та Росії належала велика роль у російському експорті. Про це свідчать такі дані: у 1861 – 1865 рр. з європейських морських портів і сухопутних митниць Росії в середньому вивозили близько 75 млн пудів зерна, з яких на чорноморсько-азовські порти припадало 45,5 млн пудів, або 60,6 % загального їх вивозу. У 1891 – 1895 рр. вивіз зерна з Росії вже становив 377,5 млн пудів, з яких на чорноморсько-азовські порти припадало 288,3 млн пудів, або 76,5%.

Поряд з продуктами землеробства з України відправляли на експорт велику кількість продуктів тваринництва. Вивозили коней, велику рогату

худобу, овець, свиней, вовну, шкіри, сало, м'ясо, масло тощо. Лише з Одеси у 1896 – 1890 рр. щорічно відправляли в середньому по 74,3 тис. овець. Через європейські кордони Росії у 1861 – 1865 рр. вивозили вовни 1188 тис., а у 1886 – 1890 рр. – 1839 тис. пудів. Україна давала понад 50 % загального її вивозу з Росії, зокрема основну частину мериносної породи.

Ще вищою стала частка України в зовнішньоторговому обороті Російської імперії на початку XX ст. Експорт із України перевищував імпорт. У 1900 р. торговий баланс становив активне сальдо 367 млн крб., 1901 р. – 740, 1902 р. – 468, 1904 р. – 287, 1905 р. – 301 млн крб. Протягом 1909 – 1914 рр. середньорічне активне сальдо сягало 319 млн крб. Із цієї суми 262 млн припадало на торгівлю із закордоном і 57 млн на торгівлю з Росією та іншими краями імперії Романових. За 1912 р. активне торгове сальдо України дорівнювало 528,1 млн крб. Вартість українського експорту в 1913 р. становила 1022,8 млн крб, сума імпорту – 648 млн крб., активне сальдо – 374,8 млн крб.

У загальному експорті Росії на той час частка України становила майже 26 %, а в імпорті – 11,5 %. Поза межі імперії Романових з України вивозили переважно продукти сільського господарства, в Росію – промислову сировину й напівфабрикати. Вартість експортованих з Росії сільськогосподарських продуктів протягом 1909 – 1911 рр. становила 85 % всього експорту, в тому числі Україна давала майже 50 % вивозу зерна. Перше місце в українському експорті займав цукор. У 1913 р. його вартість становила 267,4 млн крб., збіжжя й борошна – 235,3 млн, руд та необроблених металів – 115,4 млн крб. З усіх товарів, які вивозили з України в Росію, 75 % їх вартості становили промислові матеріали. Така політика російського царизму гальмувала економічний прогрес України.

У системі заходів царського самодержавства, спрямованих на колоніальне узалежнення України, неабияка роль відводилась митному тарифу 1822 р. Його метою було зміцнення корінної російської промисловості й перетворення України на монопольний ринок російського текстилю. Головна мета цього тарифу, незважаючи на численні доповнення, залишалася незмінною і в наступні роки. Його положення позбавили Україну змоги ввозити необхідні їй товари з-за кордону. Високі мита ставили український ринок у залежність від доставки товарів з Росії. Це насамперед вироби текстильної промисловості, які пізніше частково завозили в Україну і з польських промислових центрів, що були в межах імперії Романових. Так, уже в 1834 р. російська промисловість поставила в Україну 85,9 % загальної кількості експорту текстильних товарів. Текстильні вироби були основним предметом українського імпорту в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Із загальної суми українського імпорту, яка протягом 1909 – 1911 рр. становила 471 млн крб., на текстильні вироби припадало 208 млн. Проте продукція текстильних підприємств України становила дещо більш як 8 млн крб. Російські купці завдяки протекції уряду опанували великі українські ярмарки – київський, харківський, лубенський, полтавський та інші, які регулювали торгівлю Росії з Україною тканинами.

Важлива роль у внутрішній і зовнішній торгівлі належала купцям, чисельність яких протягом 1816 – 1856 рр. збільшилася з 18,2 тис. до 104 тис. Зростали суми капіталів, що зосереджувалися в їхніх руках. У пореформений період, незважаючи на концентрацію торгового капіталу, значно збільшилася кількість людей, діяльність яких була тією чи іншою мірою пов'язана з торгівлею. Протягом 60 – 70-х років зросли чисельно і збільшили свої капітали купці. Якщо на 1861 – 1862 рр. у містах України було понад 9 тис. купецьких капіталів, то вже у 1864 р., за неповними даними, 16 290. Чималу групу населення України в період її промислового розвитку становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. Зокрема, у 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли вести дрібну торгівлю у своїй місцевості. Крім того, було видано більш як 1000 посвідчень. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торгову діяльність в Україні здійснювали 175,9 тис. осіб, а наприкінці XIX ст. – вже 334,1 тис. осіб. Отже, чисельність торговців збільшилась у 1,9 раза на розвізну і близько 1500 на розносну торгівлю. У 1882 р. кількість посвідчень на ведення місцевої дрібної торгівлі становила понад 54 тис. Чисельність дрібних торговців і в наступні роки залишалася значною. Про це переконливо свідчить той факт, що лише у Київській губернії в 1890 р. було видано на дрібну торгівлю близько 12 700 посвідчень і понад 9 тис. білетів, у Волинській губернії в 1897 р. – відповідно близько 730 посвідчень та 7490 білетів.

На західноукраїнських землях протягом XIX ст. розвивалися всі форми торгівлі. Провідною формою організації періодичної торгівлі залишались ярмарки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті проходило щороку 1 тис. ярмарків.

Ярмарки на західноукраїнських землях, так само як і на східноукраїнських, відбувалися в усі пори року, однак насиченість ярмаркових операцій була неоднаковою, найменше ярмарків було навесні, а найбільше восени, що безпосередньо пов'язувалося з наявністю товарної продукції у селянських і поміщицьких господарствах.

Великі спеціалізовані ярмарки у Східній Галичині та Північній Буковині відбувались у найбільших тоді торгово-промислових центрах – Львові, Бродах, Тернополі, Станіславі, Чернівцях. Наприклад, у Львові проходили знамениті святоюрські та вовняні ярмарки, Бродах і Тернополі – великі ярмарки коней, Станіславі й Чернівцях – полотна і худоби. На всю Галичину і за її межами славилися протягом першої половини XIX ст. універсальні ярмарки в Улашківцях та Уневі (раз на рік), що тривали два-три тижні.

На ярмарках, що були розташовані поблизу великих річок чи залізниць, великими партіями збували ліс та лісоматеріали.

У Північній Буковині та Закарпатті вели активну торгівлю худобою. На ярмарки Ужгорода, Берегова, Мукачевого 1897 – 1900 рр. приганяли в середньому по 123 тис. голів рогатої худоби, коней, овець, у 1901 – 1905 рр. – 130 тис., у 1906 – 1910 рр. – 120 тис. Важливими ринками збуту зерна стали Чернівці, Вижниця, Садгора.

Значну роль в економічному житті Галичини відігравали контрактові ярмарки, які щорічно, починаючи з кінця XVIII ст., збиралися у Львові (початок січня — початок лютого). До періодичної форми торгівлі належала також базарна торгівля.

У 30—40-х роках XIX ст. на території Західної України щорічно діяло понад 6 тис. базарів і торгів, а на початку XX ст. — майже 9 тис. Джерела свідчать, що на тиждень базари відбувались один-три рази. Як правило, двічі на тиждень вони збиралися в окружних містах, а також там, де розвивалися солеварні та інші ремісничі промисли (Делятин, Долина, Калуш, Косів, Кути, Надвірна, Стара Сіль та ін.). Тричі на тиждень відбувалися базари і торги у Снятині, Золочеві та Роздолі. Щоденні базари діяли у Львові.

На базарах продавали переважно продукти харчування, ремісничі вироби, а також товари, закуплені на великих ярмарках. Між базарами та ярмарками існував певний зв'язок. У деяких містах, зокрема у Львові, збиралися торги, які за товарообігом і кількістю учасників не поступалися малим ярмаркам. На торги часто приїжджали купці з ближніх та віддалених міст, навіть з-за кордону. Асортимент товарів свідчив про певну порайонну спеціалізацію. Торги і базари мали важливе значення у реалізації продуктів землеробства і тваринництва, сільськогосподарської сировини, ремісничих виробів.

Незважаючи на важливу роль західноукраїнських ярмарків і базарів, сезонна торгівля в регіоні втрачала своє значення, поступаючись прогресивнішим та стабільнішим формам товарного обміну. Подальшого розвитку набула вища форма торгівлі — стаціонарна.

У Галичині найбільшим центром стаціонарної торгівлі був Львів. У 1812 р. у місті діяло 8 оптових магазинів і 222 крамниці роздрібної торгівлі, велика кількість магазинів з продажу вина, пива, меду, горілки, тютюну. У 1850—1851 рр. у львівській торгівлі було зайнято 2700, а у допоміжних торгових підприємствах — майже 8000 осіб, зокрема понад 2100 купців торгували різними товарами. За 1870—1911 рр. кількість осіб, зайнятих у стаціонарній торгівлі Львова, збільшилася з 1,9 до 3 тис. Всього у Східній Галичині в 1902 р. було 45,5 тис. стаціонарних магазинів.

Зароджувалась і розвивалась постійна торгівля в Закарпатті. В Ужгороді, Мукачевому, Берегові, Виноградові, Сигеті у першій половині XIX ст. було вже чимало купців-власників крамниць, магазинів, винних склепів тощо. Наприклад, лише в Ужгороді у середині XIX ст. налічувалося близько 100 винних склепів, Мукачеве-Чинадіївська домінія надавала тоді в оренду м'ясні лавки і 37 різних магазинів. У селах Галичини, Буковини і Закарпаття єдиним місцем, де постійно торгували, була корчма.

Дедалі більше розширювалися зовнішньоекономічні зв'язки західноукраїнських земель. У першій половині XIX ст. відбулися зміни в товарній структурі зовнішньої торгівлі. Остаточно втратила значення торгівля через Гданськ. Натомість значних масштабів набрали економічні відносини із західними провінціями імперії Габсбургів. Торгівлю суворо регламентували

цисарські укази і циркуляри, згідно з якими зі згаданих провінцій Австрійської монархії товари вільно, навіть безмитно переміщали до національних окраїн, а в зворотньому напрямі — через "високі митні бар'єри". Внаслідок цього, а також промислової відсталості Галичини і Буковини відкривалися широкі можливості для зростання ввозу фабричних виробів з більш розвинених у промисловому відношенні західних провінцій і корінних австрійських земель. Якщо в 1844 р. ввіз становив 221,5 тис. золотих ринських, то в 1849 р. — майже 356,8 тис. До Галичини і Буковини постійно надходили сільськогосподарські знаряддя, метал і металеві вироби, текстильні й галантерейні товари, аптечні матеріали тощо. Потік австрійських товарів негативно впливав на розвиток місцевої фабричної промисловості та ремісничих промислів, закріплював за Галичиною і Буковиною роль сировинного придатка метрополії й ринку збуту готових фабричних виробів.

У західні райони Австро-Угорщини, в Німеччину, інші західні країни у другій половині XIX ст., як і раніше, вивозили багато продукції тваринного походження. Значна частина худоби була не місцевого походження, а пригнана з Наддніпрянської України й Бессарабії, а на західноукраїнських землях лише деякий час відгодовувалася. В останній чверті XIX ст. розвинулося й торгове свинарство. Доставка худоби на захід після прокладення залізниць була значно здешевлена, що дало змогу істотно збільшити експорт худоби. Наприкінці XIX — на початку XX ст. поза межі краю вивозили щорічно близько 50 тис. голів великої рогатої худоби, 300 тис. голів свиней, багато продукції вівчарства, птахівництва, жирів, масла.

В останню третину XIX ст. у великій кількості вивозили на захід продукцію сировинних галузей промисловості, які на той час почали бурхливо розвиватися, — нафту й нафтопродукти, озокерит, ліс, пиломатеріали, продукти сухої перегонки деревини, харчову, а на початку XX ст. також калійну сіль.

Із західних провінцій монархії імпортували у країни Західної Європи, особливо в Німеччину, різні вироби фабрично-заводської промисловості. Крім товарів для задоволення побутових потреб населення, особливо міського, тканин, одягу, шкіряних товарів, взуття, галантерейних виробів, предметів культурного і хатнього вжитку (паперу, меблів, скловиробів, фарфоро-фаянсового посуду тощо), а також деяких харчових продуктів — цукру, кондитерських і тютюнових виробів, алкогольних напоїв, вин, почали ввозити машини й обладнання, хімікати, мінеральні добрива, цемент та ін. Потреби краю переважно задовольнялись імпортними фабричними промисловими виробами.

Західноукраїнська фабрично-заводська промисловість мала дуже обмежені можливості експортувати свою продукцію на захід, де вона не могла успішно конкурувати з місцевою промисловістю. Тому вона була зорієнтована на східний ринок і лише незначною мірою на експорт на Балкани. Напередодні першої світової війни сировина становила більш як 90 % всього експорту із західноукраїнських земель в інші й лише кілька процентів становили фабрикати.

Західноукраїнські землі зміцнювали економічні зв'язки з Наддніпрянською Україною і Росією. У першій половині XIX ст. ці зв'язки розширювалися і ставали важливим фактором підтримання багатьох сторін господарського життя західноукраїнських земель. Протягом першої половини XIX ст. на територію Правобережної України завозили численні вироби західноукраїнських ремісників, зокрема галицьких і буковинських бондарів і столярів, бродівських ковалів, ливарників, кушнірів, римарів, закарпатських "дротярів" і мандрівних ремісників, різноманітні кам'яні будівельні матеріали і сировину, точильні знаряддя праці тощо. Лише у 1838 – 1839 рр. з Галичини через Радзивилівську митницю вивезено у Росію столярних виробів на суму 169 тис. крб. асигнаціями. В 1839 р. експорт цих товарів із Галичини і Буковини до Росії становив майже 245,2 тис. крб. асигнаціями. Серед цієї групи товарів особливим попитом користувалися вироби буковинської деревообробної промисловості та львівських каретників. Наприклад, у 1831 – 1839 рр. серед відправлених з Буковини у Росію і в Україну через Новоселицьку митницю дерев'яних виробів було понад 137,6 тис. коновок, майже 6000 бочівок, 5620 вуликів, 5290 діжок, 5032 шаплики, 19 тис. лопат, 40,5 тис. ложок, 2400 баклаг, два вози, сани, а також ночви, жолоби, черпаки, осі, мазниці, колеса до колодязів тощо.

У російсько-українському експорті в Галичину чільне місце посідали продукти тваринництва, зокрема велика рогата худоба і коні. Так, у звіті київського губернатора міністерству внутрішніх справ за 1808 р. зазначалося, що в Полтавській і Чернігівській губерніях закуплено її відігнано через Радзивилівську митницю до Галичини 3000 волів. У 1825 – 1835 рр. через цю митницю переправлено 12,1 тис. волів і коней, 1840 – 1850 рр. – майже 47,6 тис. волів.

Галицькі купці жваво торгували російськими шкірами, вовною, хутром та виробами з нього. Привезену сирицю обробляли в основному у дубильних майстернях Бродів, Буська, Доброжан, і Пошиковців, Засова.

Незважаючи на різні перешкоди й обмеження з боку австро-угорського уряду, в другій половині XIX ст. розвивалися й міцніли економічні зв'язки західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною. Головними статтями вивозу, як і раніше, залишалися ліс і продукція деревообробки. Буковинські й частково галицькі лісоматеріали сплавляли Дністром на Поділля, у Херсонщину, Бессарабію, до Одеси. Частину їх сплавляли річками до Дунаю і далі до Чорного моря. З 70-х років, після з'єднання залізниць Західної та Наддніпрянської України, багато лісоматеріалів почали вивозити залізницею. Західноукраїнський ліс забезпечував безлісні райони Півдня України будівельними матеріалами, що сприяло його економічному розвитку.

Тисячі західноукраїнських селян працювали у Наддніпрянській Україні на будівництві залізниць, шосейних шляхів, на плантаціях цукрових буряків, інших роботах у промисловості й сільському господарстві. Посилення економічних зв'язків між штучно роз'єднаними державним кордоном землями України було природною потребою життя українського народу, і тогочасна дійсність неминуче пожвавлювала їх. Особисте спілкування на-

селення Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття з наддніпрянськими українцями сприяло зміцненню свідомості етнічної єдності всього українського народу.

Отже, протягом XIX — на початку XX ст. у внутрішній та зовнішній торгівлі України відбулися нові якісні зміни. Розширилась її географія, збільшився асортимент товарів, зросли обсяги товарообороту. З'явилися прогресивні форми товарообміну. Важливого значення почали набувати товари біржі. Розширювалися, ставали тіснішими економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Наддніпрянщиною. Зміцнився всеукраїнський національний ринок. Проте на нього негативно впливала антиукраїнська політика в галузі торгівлі, яку здійснювали правлячі кола імперій Романових та Габсбургів.

3.8. Фінанси і кредит

У XIX — на початку XX ст. відбулися зміни в фінансово-кредитній системі як на західних, так і на східноукраїнських землях.

Головним джерелом бюджетних доходів царської Росії у першій половині XIX ст. були оброчний і подушний податки з селян, шинкові та митні збори, податки з капіталів і торгових оборотів, незначні податкові збори з дворян. У структурі доходів знизилося значення подушного і оброчного податків і зросла роль непрямого оподаткування, насамперед так званого питейного доходу, який продовжував грунтуватися на системі відкупів. Напередодні селянської реформи 1861 р. він становив майже 30 % державного бюджету.

Структура податків, основний тягар яких лежав на плечах селян, зумовила хронічний дефіцит бюджету. Так, лише за 1845—1861 рр. він становив понад 1 млрд крб. Уряд вдавався до збору податків і недоїмок натурою. У 1828 р. у 6 українських губерніях було зібрано податків натурою на суму близько 3,5 млн крб. Дефіцит покривали в основному випуском у дедалі більших обсягах внутрішніх і зовнішніх позик, а також паперових грошей.

Видаткова частина бюджету, яка становила майже 15—20 % національного доходу Росії, значною мірою мала непродуктивний характер. Більшість витрат припадала на воєнне і морське міністерства. У 1804 р. з 122 млн крб. бюджету за цією статтею було витрачено майже 53, у 1855 р. з 526 млн — 270, у 1899 р. з 1463 — 417,2 млн крб. Після витрат на армію, флот і платежів за державний борг утримання двору, чиновників різних міністерств становило важливу статтю державних видатків. Утримання двору поглинало понад 10 % бюджету. При цьому витрати на міністерство освіти в першій половині XIX ст. становили менше ніж 1% всіх бюджетних видатків.

Російський уряд змушений був здійснювати заходи щодо впорядкування грошового обігу, вдосконалення фінансових відносин. На початку XIX ст. було реалізовано фінансову реформу М. Сперанського, який у 1803 р. зайняв пост директора департаменту Міністерства внутрішніх справ. У 1809 р. йому доручили скласти загальний проект державних реформ, який і був поданий

за назвою "Вступ до уложення державних законів". У 1810 р. М. Сперанський подав Державній раді "План фінансів" з теоретичними основами реформ у галузі фінансів і грошового обігу. Було припинено випуск нових асигнацій, різко скоротилися державні видатки, продано частину казенних маєтків у приватні руки, запроваджено нові податки, які викликали велике незадоволення дворянства. Проте практична діяльність М. Сперанського як реформатора закінчилась у 1812 р.

Дослідження М. Сперанського, і зокрема його записку "Про монетний обіг", не тільки ретельно вивчив, а й використав при підготовці грошової реформи Є. Канкрін. Німець за походженням, він у 1823 р. був призначений міністром фінансів Росії, пройшовши шлях від посади дрібного писаря. Його фінансово-економічна політика грунтувалася на таких принципах: дбайливо та економно використовувати державні кошти, обережно користуватися державними кредитами, бути дуже завбачливим при встановленні нових податків, постійно зміцнювати грошову систему. Грошову реформу 1839–1843 рр. проводили вилученням асигнацій і введенням твердої валюти у вигляді розмінних на срібло державних кредитних білетів. Номінально відновлювалася срібна валюта з прирівнюванням срібного карбованця до 3 крб. 50 коп. асигнаціями (девальвація). У 1841 р. випущено нові, розмінні на срібло кредитні білети, а асигнації в 1843 р. вилучено з обігу, впровадження кредитних білетів на рівні зі сріблом принесло значні вигоди. Це дало змогу відмовитися від срібла, громіздкого в обігу (до того ж монети в обігу сильно стирались). Для розміну паперових грошей був створений фонд, який на вересень 1843 р. становив близько 36 млн, а в 1845 р. – уже 87 млн крб.

Однак у зв'язку із зростанням державних і особливо воєнних видатків царський уряд вдавався до емісії нових кредитних білетів, які почали знецінюватися. Напередодні та в період селянської реформи 1861 р. грошовий обіг у Росії знову був розладнаний.

Індустріальний розвиток країни диктував необхідність впорядкування фінансово-грошової системи. Після 1861 р. царський уряд, який став на шлях прогресивних перетворень, провів фінансову реформу (1862 р.). Затверджено нові правила створення і розгляду державного бюджету, який почали публікувати. Внесено зміни в касову справу, державний контроль. У податковій системі відмінили винні відкупи (пережиток феодалізму), їх замінив акциз на вино, збільшились акцизи на тютюн, цукор. Проте порядок стягування податків з урахуванням станів не було знищено. Подушний податок не був відмінений до 80-х років (від нього звільнилися лише городяни), незважаючи на створення багатьох комісій для його скасування. У 1863 р. подушний податок з міщан міст Європейської Росії замінив податок на міське нерухоме майно, який становив у 1898 р. 8,6 млн крб. У 1894 р. був запроваджений квартирний податок.

У 1875 р. частина місцевих повинностей почала набирати форми державного поземельного податку без розмежування власників. Цей податок на селянські землі в середньому в 1,5 раза, а в деяких губерніях у 3 рази і

більше перевищував податок на приватні землі. Прямі податки з селянської десятини землі в 70-х роках були в 10 разів більшими, ніж прямі податки з десятини поміщицької землі. Лише в результаті революційної ситуації 1879—1880 рр. царський уряд відмінив подушний податок (у 1882 р.), зменшив викупні платежі на 12 млн крб., встановивши обов'язковий викуп землі як для поміщицьких, так і для державних селян, створив Селянський банк тощо. Відміну подушного податку супроводжувало збільшення непрямих податків і платежів колишніх державних селян у зв'язку із переведенням їх на викуп у 1886 р. До цього вони платили оброчний (нижчий від викупних платежів) і подушний податки.

У 27 губерніях Європейської Росії платежі та примуси, що сплачували селяни наприкінці XIX ст. з десятини землі, дорівнювали в середньому 1,39 крб., що, за підрахунками урядової комісії, становило 15,4 % валового прибутку і 36,8 % чистого прибутку з десятини. У багатьох повітах податки перевищували прибуток від землі.

У 1900 р. загальна сума непрямих податків, які сплачувало населення Російської імперії, становила 657 млн крб., у тому числі з алкогольних напоїв — 317 млн, з тютюну — 41 млн, з цукру — 63 млн, з нафти — 25 млн, з сірників — 7 млн, з мита — 204 млн крб. Ці податки насамперед сплачували за продукцію, яку виробляли неросійські народи. Зокрема, спирт, цукор, тютюн були українського виробництва. Дев'ять українських губерній з 1868 по 1889 р. дали Російській імперії 2899,2 млн крб. З цієї суми на їх потреби повернено 1749 млн крб. Отже, лише за 13 років українське господарство втратило 1 150,2 млн крб. За 15 років, починаючи з кінця XIX ст., бюджет монархії Романових одержав з України 3289 млн крб. прибутку. Асигнування державної скарбниці на потреби України становили 2605,2 млн крб. Це — одне із переконливих свідчень антиукраїнської колонізаторської політики російського царизму.

Істотною ознакою фінансів Росії був державний борг. Він безперервно зростав не лише абсолютно, а й відносно розміру бюджету. Якщо на початку XIX ст. сума державного боргу (внутрішні та зовнішні позики, асигнації) дорівнювала майже чотирьом річним бюджетам Росії, то напередодні селянської реформи 1861 р. державний борг перевищував щорічний бюджет вже приблизно у 8 разів. З середини 80-х років Росія за величиною державного боргу займала третє місце після Франції та Великобританії, а за виплатою відсотків за борги — друге. У 1903 р. борг становив 6679 млн крб.

У 1862 р. царський уряд провів грошову реформу, дозволивши розмін кредитних білетів на золото та срібло. Однак уже в кінці наступного року розмін було відмінено. Одержана Росією перед впровадженням розміну іноземна позика на 85 млн крб. була лише наполовину використана для збільшення розмінного фонду, друга половина пішла на відшкодування дефіциту державного бюджету.

Дедалі актуальнішим ставало питання встановлення в імперії Романових грошового обігу, заснованого на золоті, як це уже було у Великобританії,

Франції та Німеччині. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота, яка могла бути одержана через активний торговий і розрахунковий баланси, скорочення ввезення та збільшення вивозу товарів, позик, збільшення податкового тягаря. В результаті фінансово-бюджетної політики царської Росії у Державному банку нагромаджувалися великі запаси золота у вигляді фонду для забезпечення майбутньої золотої реформи. В 1897 р. золотий фонд уже становив 1095 млн крб. при 1067 млн крб. кредитних білетів у обігу. При такому співвідношенні можлива була реформа грошового обігу, тобто кредитні білети ставали розмінними на золото. Між золотим карбованцем і паперовим кредитним карбованцем взяте було співвідношення, яке на той час після певних заходів, спрямованих на стабілізацію курсу карбування, фактично встановилося на ринку, тобто кредитний карбованець коштував 66 коп. золотом, а колишній золотий імперіал вартістю 10 руб. — 15 нових карбованців золотом.

Іншими словами, реформа була проведена у вигляді девальвації, тобто зниження карбованця до фактично встановленого його ринкового курсу. У 1897 р. було остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбувалися нові золоті монети п'ятикарбованцевої вартості на 1/3 колишнього імперіалу, а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Емісійне право Державного банку було обмежено правилом: кредитні білети в обігу до 600 млн крб. забезпечувалися золотом повністю, понад 600 млн крб. — наполовину, тобто понад золотий запас Держбанк міг випустити незабезпечених кредитних білетів на суму 300 млн крб. Це емісійне правило забезпечення порівняно з емісійними системами інших країн досить суворе (в перші роки виконувалося навіть понад норми, оскільки золотий запас часто перевищував суму кредитних білетів у обігу: в 1899 р. — 1007 млн крб. золота і 661 млн крб. кредитних білетів в обігу, тобто на 646 млн крб. менше від емісійного права).

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до першої світової війни. Вона давала можливість уряду здійснити великі економічні та кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток великої промисловості. На основі цього золотого запасу розвивалися кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

Постійну увагу грошовому обігу приділяли уряди Австрійської, а потім Австро-Угорської імперії, під гнітом яких перебували Галичина, Буковина та Закарпаття. На західноукраїнських землях ще на початку XIX ст. панувала австрійська монетна система. На підставі монетної конвенції, підписаної Австрією з німецькими державами в 1857 р., карбувалися нові гульдени: австрійський, що дорівнював 2/3 таляра, або 20 срібних грошів, і південнонімецький — 4/7 таляра, або 17 і 1/7 гроша. Австрійський гульден (флорин) важив майже 12,34 г (11,1 г чистого срібла 900-ї проби), він ділився вже на 100 крейцерів (замість 60). З 1870 р. випускали також золоті австрійські монети вартістю 4 і 8 гульденів, що важили відповідно 3,2 і 6,5 г. У 1892 р. грошовою одиницею Австро-Угорщини стала крона.

Відтоді гульден не карбували, проте в обігу він залишався до 1899 р. (1 гульден = 2 кронам). Карбувалися золоті монети вартістю 20 і 10 крон (10 крон = 3,049 г золота) і срібні вартістю 1, 2 і 5 крон. Випускалися також паперові гроші вартістю 1, 2, 10, 20, 50, 100, 1000 і 10000 крон. Австро-угорська крона була в обігу на західноукраїнських землях до 1918 р.

Жорстокий податковий гніт терпіло населення західноукраїнських земель. Бюджет монархії Габсбургів був хронічно дефіцитним. Так, у 1882 р. сума прибутків становила 448 155 793, а сума витрат — 485 720 951 золотих ринських. Отже, витрати у 1882 р. перевищували суму прибутків бюджету майже на 40 000 000 золотих ринських.

З населення Галичини стягували в основному прямі та посередні податки. Прямі податки у 1883 р. становили величезну суму, наприклад, податок на землю — 4 331 000 золотих ринських, податок на будинки — 3 670 000, на інші різні прибутки — 2 380 000, на заробітну плату — 745 000, екзекуційні штрафи — 31 000 золотих ринських. З цих сум на населення української частини Галичини припадало: податку на землю — 2 673 457 золотих ринських, податку на будинки — 2 265 431, з інших прибутків — 1 469 136, заробітну плату — 459 875, екзекуційні штрафи — 83 950 золотих ринських.

На західноукраїнських землях швидко збільшувалась іпотечна заборгованість селян. У Галичині податки на селянські господарства з 1862 до 1905 р. зросли на 770, у Буковині — на 470 %. У Галичині в 1910 р. заборгованість всіх землевласників становила астрономічну цифру — 1960 млн крон.

Дані державної статистики переконливо свідчать про колоніальну політику Австро-Угорської монархії на західноукраїнських землях. У 1883 р. уряд імперії Габсбургів, стягуючи різні податки, одержав з Галичини прибутків на суму 43 051 019 золотих ринських, а витратив на неї лише 31 217 384 золотих ринських, у тому числі на українську частину Галичини припадало прибутків 26 574 703 золоті ринські, а витрат — лише 19 269 989. Отже, в державній скарбниці залишалося 7 304 714 золотих ринських чистого прибутку.

Російський і австрійський уряди в умовах промислового розвитку розглядали як одне із своїх першочергових завдань вдосконалення кредитної системи. У 1817 р. у зв'язку зі збільшенням кількості кредитних закладів у Росії та розширенням їхньої діяльності виникла Рада державних кредитних установ. Цього самого року замість облікових контор було створено при Асигнаційному банку Державний комерційний банк для розширення кредиту промисловості й торгівлі. Відділи банку працювали в більшості великих міст імперії Романових: Одесі, Києві, Харкові та ін. Цей банк здійснював операції приймання вкладів на зберігання, вкладів з процентів (банк платив за вкладами спочатку 5 %, а потім 4 %), видання позик під заставу товарів і облік векселів. Комерційний банк кредитував торгівлю і частково промисловість (особливо його Єкатеринбурзька контора). Промисловість кредитували й інші кредитні установи: "Фонд для посилення виробництва солдатських сукон", "Мануфактурний капітал" та ін.

Незважаючи на кілька міських приватних і громадських банків комерційного кредиту, в Російській імперії у той час все ще було поширено лихварство. В Одесі на початку XIX ст., до заснування банку, процент у лихварів становив 36 %, а із заснуванням банку він знизився до 12 %.

Царський уряд, передбачаючи неминучість селянської реформи, змушений був вживати заходів, спрямованих на зміну всієї системи державних кредитних установ. Позиковий банк було скасовано. Так само було ліквідовано і Державний комерційний банк з переданням усіх справ Державному банку (1860 р.). На останній було покладено завдання зміцнення грошової та фінансової системи. Банк мав право обліковувати векселі та інші термінові папери, видавати позики, за винятком іпотечних, купувати і продавати золото, срібло та цінні папери, приймати вклади на зберігання на поточний рахунок тощо. Однак він не мав права самостійної емісії, а лише випускав кредитні білети на вимогу уряду. Банк випускав кредитні білети для комерційних цілей в кожному випадку за спеціальними наказами. З середини 90-х років більшу частину вкладів становили казенні суми. Відповідно до цього ресурси Державного банку формувалися переважно з казначейських вкладів і кредитних білетів. Депозити приватних осіб і промисловості переважно концентрувалися в акціонерних банках. Активні операції забезпечили банку вагомі успіхи: сума обліку векселів і спеціальні поточні рахунки під векселі зросли з 32 млн крб. у 1861 р. до 261 млн крб. у 1900 р.; позики і спеціальні поточні рахунки під процентні папери — відповідно з 11 млн до 73 млн крб.; кількість золота — з 82 млн до 843 млн крб., тобто більше ніж у 10 разів. Хоча комерційні операції Державного банку були дуже великими, загальна сума обліково-позикових операцій всіх комерційних акціонерних банків зрівнялася наприкінці 80-х років з сумою цих операцій у Державному банку і надалі перевищила їх у кілька разів.

Відповідно до нового статуту, затвердженого у 90-х роках, Державному банку надавалося право враховувати векселі з двома і більше підписами; надавати позики під заставу державних паперів, акцій і різноманітних облігацій приватних спілок, під залізничні накладні та інші документи; купувати і продавати процентні папери; надавати позики під заставу нерухомості і під товари; купувати і продавати золото і срібло, російські та іноземні векселі та чеки, білети іноземних банків; приймати грошові вклади тощо. Банк став центральним емісійним закладом Російської імперії і разом з тим найбільшим комерційним банком короткострокового кредиту.

Іпотечний тривалий кредит мав десять акціонерних земельних банків і два великих державних банки — Селянський поземельний банк (1883 р.). Дворянський земельний банк (1885 р.), а також міські кредитні товариства.

Селянський поземельний банк, надаючи позики переважно заможній частині селян, допомагав дворянству на вигідних умовах продати свою землю. За 1883—1900 рр. було надано 170 тис. позик і продано селянам 12,6 тис. десятин землі.

Державний Дворянський земельний банк видавав довгострокові кредити спадковим дворянам-землевласникам під заставу їхньої земельної влас-

ності. За позиками банку позичальники зобов'язані були сплачувати певний відсоток зростання, на відшкодування позик тощо, проте менше, ніж платили позичальники Селянського банку. Банк діяв на території Європейської Росії (крім Польщі, Прибалтики і Фінляндії) та Закавказзя.

Царський уряд сповна допомагав Дворянському банку — за рахунок держави він сплачував його збитки, знизив у 1897 р. розмір процента за позиками, які видавав банк, дозволив приєднати до капітального боргу недоплати дворян за одержаними позиками тощо.

На початку XIX ст. виникли органи кредитування торгівлі. У 1806 р. в Одесі та Феодосії було відкрито філії Дисконтної контори, заснованої в Петербурзі у 1798 р. Після її реорганізації в Державний комерційний банк останній мав контори в Одесі (з 1819 р.), Києві (з 1839 р.), Харкові (з 1843 р.), Полтаві (з 1852 р.). Чималим кредитним центром був у 30—50-х роках XIX ст. Бердичів, де було зосереджено 8 банківських домів. Тут діяло (до 1839 р.) агентство Польського банку (Варшава). Значні кредитні операції здійснювалися через Київський контрактовий ярмарок. Ці операції здебільшого зводились до надання позик великим землевласникам під майбутній урожай.

В останній третині XIX ст. в Україні було засновано 12 комерційних банків: Київський приватний комерційний банк (1868 р.), Харківський торговельний (1870 р.), Київський промисловий (1871 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.), Одеський дисконтний (1879 р.) та ін. Проте більшість з них існувала недовго. Наприкінці XIX — на початку XX ст. залишилося лише два українських комерційних банки — Київський приватний та Одеський дисконтний, до якого було приєднано заснований у 1912 р. Одеський купецький банк. Ці українські банки посідали незначне місце в кредитній системі імперії Романових. Їхній основний капітал у 1913 р. становив менше ніж 1,5 % основного капіталу комерційних банків Росії, обіг — 0,5, дисконт векселів — 0,6 %. Така роль українських банків, як і всіх так званих провінційних банків, пояснюється особливостями соціально-економічного розвитку Росії, тісним зв'язком приватних банків з Державним банком і міністерством фінансів, колоніальною політикою російського царизму в Україні.

Основу кредитної мережі України становили філії столичних банків, до правлінь яких входили й українські підприємці. Так, Петербурзький міжнародний банк мав в Україні 35 філій, Об'єднаний банк — 31, Азовсько-Донський — 23. Мережу дореволюційних банків (1916 р., без іпотечних банків) можна проілюструвати даними, наведеними у таблиці.

Мережа банків	Контори і філії Держбанку	Філії комерційних банків	Товариства взаємного кредиту	Міські банки
Всього в Росії	138	678	923	326
У тому числі в Україні	22	142	337	69
Частка України, %	15,9	20,9	36,5	21,1

Наприкінці XIX – на початку XX ст. інтенсивно зрощувався (зливався) банківський капітал з промисловим. Наприклад, Петербурзький міжнародний та Дисконтний банки були зв'язані з українською металургією та вугільною промисловістю; Азовсько-Донський банк контролював більшість підприємств цукрової промисловості імперії Романових.

Австро-угорський та інші іноземні капітали, економічно завойовуючи західноукраїнські землі, мали міцні позиції у кредитно-банківській системі краю, формування якої почалося ще у 50-х роках XIX ст. Активним провідником колонізаторської політики імперії Габсбургів став емісійний Австро-Угорський банк. Він був центральною кредитною установою всієї імперії. Його акціонерний капітал у 1900 р. становив 210 млн крон. У Галичині і на Буковині цей банк мав 12 філій. Він утримував основні позиції всіх банківських операцій, йому належала головна роль на місцевому грошовому ринку.

У 1888 р. Австро-Угорський банк брав участь в усіх 4 акціонерних банках Галичини і Буковини. Сума його коштів становила 48 млн крон. Крім того, він мав велику кількість іпотечних акцій та облігацій на багато мільйонів крон.

Австро-Угорський банк був розрахунковим центром у Західній Україні. Приватні комерційні та деякі земельні банки тримали частину своїх капіталів у його центральному управлінні, конторах і відділеннях. Галицькі та буковинські філії здійснювали операції з іпотечними позиками, обліком векселів, зберігали вклади, фінансували господарства великих землевласників. Наприкінці XIX – на початку XX ст. майже 50 % усіх іпотечних операцій державного Австро-Угорського банку припадало на галицькі відділення. У 1909 р. банк видав 744 іпотечні позики на суму 59 670 546 крон. З цієї суми на Галичину припадало 27 651 986 крон, тобто майже половина всіх іпотечних позик.

Активно діяв Буковинський крайовий банк. Він видавав позики під зерно, земельне забезпечення, соло-векселі та здійснював інші операції. В 1898 р. іпотечна заборгованість Буковинському крайовому банку досягла 18 млн золотих ринських, у 1910 р. ця сума збільшилася до 68 177 093 крон.

У 1903 р. всі справи Буковинського крайового банку перейшли до Буковинського земельного банку в Чернівцях. У цьому банку кредити великим землевласникам стали ще більшими: в 1907 р. – 20 362 тис., а в 1909 р. – 23 630 тис. крон.

У 1890 р. земельні магнати при активному сприянні Австро-Угорського та місцевих банків заснували Львівський парцеляційний банк. Метою його було сприяти парцеляції великих землеволодінь і продаж селянам ділянок землі за умови виплати за неї протягом 5 – 10 років. При цьому банк продавав землі великих землевласників за найбільш спекулятивними цінами, які безперервно зростали. Так, у 1900 р. банк продавав морг землі за 1100 крон. У 1905 р. ціна одного морга оброблюваної землі становила 1800 крон, а необроблюваної – 616 крон. Для порівняння: в Познаньщині, де земля давала у 2 рази більше прибутку, морг землі продавався за 462 крони.

У 1868 р. у Галичині виник Селянський банк, або, як його називали, Банк рустикальний, що фінансував також і буковинських селян. Банк позичав гроші під заставу нерухомого майна (землю) на 12 % річних. За 11 років він надав 62 972 позики.

Значна роль в економіці Західної України почала належати українським кредитним установам, у тому числі Українському акціонерному земельному іпотечному банку, заснованому в 1909 р., з капіталом у 1 млн крон. Акціонерами банку стало багато українських землевласників, торговців і промисловців. Банк широко проводив кредитні операції під заставу землі та нерухомого майна. Він випускав векселі, організував інвестиції у різні торгово-промислові кооперативні підприємства. Цей банк став основним джерелом кредиту для західноукраїнських торгових і виробничих сфер, кооперативних установ.

Кредитами банку користувалися заможні селянські господарства. Тільки багаті селяни могли брати позику на суму понад 400 крон. Банк провів у 1910 р. 310 таких операцій на суму 1 540 000 крон, у 1911 р. — 416 операцій на суму 1877 тис. крон.

Значне місце в банківській системі західноукраїнських земель займав Промисловий банк у Львові. Його створення вимагали як польські, так і українські промисловці ще у 1901 р. Група галицьких промисловців у 1909 р. почала переговори з австрійським банком "Нідеростеррайхіше Ескомпте — Гезельшафт" про спільну організацію кредитної установи для фінансування галицької промисловості. Після тривалих переговорів контрагенти погодили організацію Промислового банку з акціонерним капіталом 10 млн крон. Двадцять відсотків акцій зобов'язалися викупити Крайовий сейм і місцеві підприємці, а 80 % капіталу мав оплатити Австрійський банк. Отже, з самого початку Промисловий банк був під контролем австрійської фінансової установи.

Наприкінці XIX ст. у зв'язку з акцією, спрямованою на обмеження приватного лихварства, на Закарпатті виникло кілька десятків кредитних кас і установ, які працювали на зібраному капіталі за допомогою угорських банків. Вони належали також угорським та іноземним, в основному німецьким банкірам.

Перед війною 1914 – 1918 рр. майже всю банківську систему Західної України контролювали австро-угорські та німецькі банки. Останні могли розпоряджатися не лише коштами своїх філій, а й грошовими ресурсами всіх приватних банків Західної України.

Отже, фінансово-кредитна система України, яку було сформовано в процесі промислового та індустріального розвитку, стала одним із важливих факторів соціально-економічного прогресу суспільства. За її допомогою правлячі кола Росії та Австро-Угорщини здійснювали свою жорстоку колоніальну політику на українських землях.

Господарський розвиток України у першій половині XIX ст. значно відставав від передових країн світу. На початку XX ст. її економіка мала аграрно-індустріальний характер. Колоніальне становище України гальмувало прогрес її господарського розвитку. В економіці переважав іноземний капітал.

Внаслідок аграрних реформ 1848 та 1861 рр. в українському селі було ліквідовано феодально-кріпосницькі відносини. Сільське господарство почало переходити на індустріальну основу. Цей процес гальмувався відсутністю в Україні у складі Російської імперії до реформи П. Столипіна права власності селян на надільні землі, недостатністю інвестицій, низькою агротехнікою. Ефективність праці була у 3 рази менша, ніж у Франції, де, як і в Україні, селянське землеволодіння було парцелярним.

На межі XIX – XX ст. завершилося формування світового ринку і світового господарства. Створювалася система міжнародного поділу праці, складовою частиною якої стала Україна. Цьому передував тривалий і складний процес вдосконалення товарно-грошових відносин. Як і в Західній Європі, в Україні подальшого розвитку набули внутрішня та зовнішня торгівля, фінансово-кредитна система. Зародився та розвивався український кооперативний рух, який творчо використовував досвід передових країн світу виходячи з національних умов. Українська кооперація, на відміну від західноєвропейської, була обумовлена насамперед потребами звільненого від кріпацтва селянства, а не індустріального робітництва. Вона стала важливим чинником господарського розвитку трудових верств нації, засобом національно-економічного самозахисту українства.

Колонізаторська політика Російської та Австро-Угорської імперій не дала змогу українському народові зайняти гідне місце в світовому господарстві, сповна використати свої потенційні можливості. Антиукраїнські позиції займав іноземний капітал. Особливо негативно позначилася на економічному розвитку України відсутність державності.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Охарактеризуйте передумови, основні етапи та наслідки промислового перевороту в Україні. Які його особливості?*
2. *У чому полягає суть індустріалізації України? Які найважливіші наслідки її до початку першої світової війни?*
3. *Як вплинули промисловий переворот та індустріалізація на розвиток українських міст?*
4. *Коли почався і як проходив промисловий переворот на західноукраїнських землях? Чому він не завершився на початку XX ст.?*

5. *Назвіть характерні риси розвитку аграрних відносин в Україні напередодні 1861 р. На конкретних прикладах і фактах розкрийте кризу сільського господарства України в першій половині XIX ст.*
6. *Розкрийте зміст аграрних реформ 1848 і 1861 рр. та порівняйте їх.*
7. *Які зміни відбулися в українському селі у пореформений період?*
8. *В чому полягало прогресивне значення столипінської аграрної реформи?*
9. *Розкрийте передумови виникнення української кооперації, види та найважливіші напрями діяльності її.*
10. *Розкрийте зміст і покажіть наслідки грошових реформ, проведених російським урядом у XIX ст.*
11. *Назвіть характерні риси податкової політики Російської та Австро-Угорської імперій.*
12. *Як розвивалися російська й австро-угорська кредитні системи на українських землях?*
13. *Проаналізуйте головні форми організації внутрішньої торгівлі в Україні. Яка роль належала Україні в системі світового ринку?*

Розділ 4. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ в 1914—1939 рр.

4.1. Економічне становище України в 1914—1921 рр.

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку України. Припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці 4 млн жителів України. Лише в 1914 р. були мобілізовані на фронт 30—40 % робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Заводи і фабрики збільшували воєнні замовлення і скорочували виробництво предметів широкого вжитку.

Під час війни зріс попит на метал, особливо для воєнних потреб, а виплавлення його зменшувалося. Наприклад, Юзівський металургійний завод у 1917 р. скоротив виробництво порівняно з попередніми роками на 22,8 %, Дніпровський — 26,3 %, Петровський — 27,7 %, Олександрівський — 29,1 %, Ольхівський — 35,9 %, "Русский провиданс" — 42,6 %, Катеринославський трубопрокатний — 42,9 %, Костянтинівський — на 64,2 %. Про стан металургійного виробництва в цілому по Україні свідчать такі дані:

Рік	Чисельність робітників	Вироблено, тис. т			У % до всієї Росії		
		чавуну	сталі	прокату	чавуну	сталі	прокату
1916	137 038	2887,2	2655,7	2113,7	76	62,1	62,7
1917	142 587	2064,4	1761,1	1219,4	66,1	49,6	47,9

Отже, металургійна промисловість України йшла до занепаду і розрухи, хоча кількість робітників, зайнятих у ній, аж до 1917 р. збільшувалася за рахунок некваліфікованих кадрів і військовополонених.

Після деякого пожвавлення занепадала й кам'яновугільна промисловість Донбасу. Так, у 1916 р. видобуто вугілля 28,7 млн, а в 1917 р. — 24,8 млн т. Середня продуктивність праці одного робітника на рік становила в 1916 р. 122,1 т, а в 1917 р. — 88,6 т. Якщо в 1916 р. частка видобутку вугілля в Україні по відношенню до загальноросійського видобутку становила 87,2 %, то в 1917 р. вона знизилася до 83,3 %. Крім того, знижувалася продуктивність праці шахтарів: у 1916 р. вона становила 81,3 % проти 1913 р., а в 1917 р. — лише 59 %. Значно скоротився також видобуток залізної руди — з 5443,4 тис. у 1916 р. до 3708,6 тис. т у 1917 р.

При майже стабільній кількості робітників, зайнятих у залізорудній промисловості, видобуток залізної руди в 1916 р. скоротився проти 1913 р. на 21 %, а в 1917 р. — майже вдвічі (на 46,2 %). Значно знизилася продуктивність праці робітників залізорудної промисловості Півдня. Середньорічний видобуток на одного робітника знизився із 303,4 т у 1913 р. до 169 т у 1917 р., що становило лише 55,7 % видобутку 1913 р. Протягом 1917 р. продуктивність праці в марганцевій промисловості знизилася на 28,1 %.

Катастрофічно зменшувався випуск продукції хімічної, текстильної, харчової та інших галузей промисловості. У цукроварінні, яке було основою харчової промисловості, сталися такі зміни:

Показник	1916 – 1917	1917 – 1918
Кількість діючих заводів в Україні	213	188
Виробництво цукру-піску, тис. т	998,9	769

Внаслідок першої світової війни зазнало великої розрухи й сільське господарство. Від виробництва було відірвано більшість чоловічого населення. В 1917 р. 1/3 селянських господарств України не мала чоловіків. Зменшилася кількість коней — основної на той час тяглової сили. У 1916 р. в Україні налічувалося 5477,2 тис. коней, а в 1917 р. — 4226,6 тис. Сільськогосподарські машини та реманент, яких і так було мало в ті роки, зношувались, а випуск нових машин майже припинився, обмаль було і мінеральних добрив. Все це разом призвело до скорочення посівних площ, погіршення агротехніки, зниження врожайності. Загальна посівна площа в Україні у 1917 р. становила 19 млн га, або зменшилася порівняно з 1914 р. на 21,3 %. Середня врожайність продовольчого хліба й вівса разом узятих у 1917 р. порівняно з 1916 р. знизилася з 10,2 до 9 ц/га, тобто на 11, 8 %, основної продовольчої культури (пшениці) — на 11 %. Валовий збір зерна порівняно з 1913 р. знизився на 200 млн пудів. Найбільше потерпіли малоземельні селяни. Так, у 1917 р. в Україні з 398 тис. селянських господарств 640 тис. не мали посівів, 14 тис. не мали коней, а 1141 тис. не мали корів.

Такі специфічні умови воєнного часу, як гострий паливний голод, занепад металургії, продовольча криза, що безперервно посилювалася, були найтісніше пов'язані зі станом залізничного транспорту, значним руйнуванням залізничних колій, мостів, вокзалів, привокзальних споруд, рухомого складу (паровозів і товарних вагонів). Внаслідок руйнувань, заподіяних транспортному господарству, скорочувались обсяги перевезень.

Нестримна інфляція та зростання державної заборгованості зробили ще тяжчим становище широких верств працюючих. Для них інфляція означала збільшення податків, підвищення цін на предмети першої необхідності, різке скорочення реальної заробітної плати, катастрофічне зниження життєвого рівня. Особливо важким було становище робітників Донбасу, Криворіжжя, Харкова, Катеринослава та інших промислових центрів.

Воєнні витрати Росії з року в рік невпинно зростали, про що переконливо свідчать такі дані:

Період	Воєнні витрати, млн крб.
Липень — грудень 1914 р.	2 540
1915 р.	9 380
1916 р.	15 270
Січень — лютий 1917 р.	3 270
Всього до Лютневої революції 1917 р.	30 460

До Лютневої революції було використано на війну більше як 30 млрд крб. З лютого по жовтень 1917 р. війна коштувала Росії ще близько 20 млрд крб. Середньодобові воєнні витрати Росії в 1915 р. становили 26 млн крб., в 1916 р. — майже 42 млн, а в 1917 р. — більше як 58 млн. Тимчасовий уряд ще в більших розмірах, ніж царизм, вдавався до емісії паперових грошей та до зовнішніх позик. Лише протягом п'яти місяців — з березня по липень 1917 р. — було випущено паперових грошей на суму 4500 млн крб., тобто втричі більше, ніж за 1916 р., і на 1500 млн крб. більше, ніж за весь період першої світової війни до лютого 1917 р. На 1 січня 1917 р. в обігу перебувало кредитних білетів на суму 9,1 млрд крб., на 1 жовтня 1917 р. — вже на суму 17,2 млрд крб., а на 1 листопада 1917 р. — 22,4 млрд крб. Падіння курсу карбованця почалося з перших місяців війни. На 1915 р. офіційний курс карбованця знизився до 80 коп., а на кінець 1916 р. — до 55 коп. Набагато більше зменшилась купівельна спроможність карбованця, яка, за офіційними даними, на 1 березня 1917 р. знизилась майже в 4 рази (1 крб. = 27 копійок). За іншим джерелом, індекс зростання товарних цін вже на 1 січня 1917 р. досяг 702 (в 1913 р. він дорівнював 100), тобто купівельна спроможність карбованця знизилася до 14 коп. У наступні місяці ця тенденція прогресувала. Вона переконливо свідчила про подальший розвал господарства Росії та в її складі України.

Величезних матеріальних і людських втрат завдала перша світова війна західноукраїнським землям, які були одним з основних театрів воєнних дій. Уже в ході перших боїв було знищено багато лісів у Перемишлянському і Мостиському повітах, у південній частині Ярославського, у північній частині Добромильського і Старосамбірського повітів. На великій території Поділля між річками Серетом і Стрипою залишилися самі руїни. На Волині у 1915 р. була спалена значна частина нерухомого майна. Зруйновано було також Північну Буковину. У Чернівцях промислові підприємства ще в 1914 р. припинили роботу. Великих втрат зазнало господарство усіх північноукраїнських повітів.

Складний і суперечливий етап економічної історії України ознаменувала національно-демократична революція 1917—1919 рр. Першочерговим завданням Центральної Ради була підготовка та проведення аграрної реформи. Передбачалося, що землі казенні, удільні, монастирські та великі поміщицькі маєтки "повинні бути забрані", а землі землевласників треба було викупити коштом українського державного скарбу (скарбниці) і роздати в користування тим, хто на них працюватиме.

Ідеї про землю та про власність знайшли втілення в ряді документів Центральної Ради та її виконавчого органу — Генерального Секретаріату. Так, третій Універсал проголосив про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передачу їх "земельним комітетам, обраним народом". Перед урядом Української Народної Республіки (УНР) було поставлено завдання — піднести народний добробут, відбудувати зруйновані війнами підприємства. Встановлювалася державна монополія на ряд промислових товарів (залізні вироби, тютюн, шкіри). Уся земля до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому народу без викупу.

В офіційному роз'ясненні Генерального Секретаріату підкреслювалося: "Колишнім власникам забороняється землю продавати, купувати, закладати, дарувати чи передавати будь-кому у власність іншим способом, оскільки ці землі визнаються Українською Центральною Радою такими, що належать не окремим особам чи інституціям, а всьому трудящому народу". Потім цей принцип було покладено в основу земельного законопроекту, ухваленого наприкінці січня 1918 р. Ним, зокрема, встановлювалося, що "землі відводяться земельними комітетами в приватно-трудове користування сільським громадянам та добровільно складеним товариствам". Незважаючи на те, що закон дозволяв "перехід права користування в спадщину", ця проблема так і залишилася неврегульованою, що врешті-решт призвело до фатальних наслідків.

На початку 1918 р. в УНР з'явилися власні українські паперові гроші з державною символікою. В обігу були і карбованці, і гривні (1 крб. дорівнював 2 гривням).

Ухвалою Української Центральної Ради від 1 січня 1918 р. надруковано перший державний кредитний білет вартістю 100 крб. Він з'явився в обігу 6 січня 1918 р. (розмір 167 × 103 мм) з написом чотирма мовами:

українською на лицьовій стороні, російською, польською і єврейською на звороті.

Відповідно до закону Центральної Ради від 1 березня 1918 р. грошовою одиницею УНР стала гривня. В обігу були "державні кредитові білети" вартістю 2, 10, 100, 500, 1000 і 2000 гривень, "розмінний знак державної скарбниці УНР" вартістю 5 гривень, "білети державної скарбниці" вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень. Гривні всіх вартостей, за винятком 5-гривневої купюри, надруковано в державній друкарні у Берліні.

Дрібна розмінна монета — шаги (1/100 гривні) друкувалася на тих кліше, що й поштові марки, тільки на картонному папері з написом на звороті "ходить на рівні з дзвінкою монетою". В обігу були монети вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів.

Функції головної скарбниці та Українського державного банку поперва виконували Київська губернська скарбниця і Київська контора Держбанку.

Нестача потрібної кількості розмінної монети та інші обставини викликали появу окремих міських грошей з різними назвами (бони, чеки, розмінні знаки). Свої гроші, зокрема, були на Волині: Кременець (розмінні білети вартістю 1, 3 і 5 крб.), Дубно (чек вартістю 10 крб.), Луцьк (розмінні знаки вартістю 20 гривень). У 1917—1918 рр. в Україну плив потік російських грошей з друкарень Петрограда і Москви. 9 лютого 1918 р. представники Центральної Ради підписали мирний договір із центральними державами. За ним Німеччині та Австро-Угорщині надавалася можливість використовувати сировинні та продовольчі ресурси України. В Австро-Угорщині, де вже розпочалися голодні бунти, цей договір називали "хлібним миром". У Бресті була досягнута усна домовленість про оплачування збройної допомоги Центральній Раді з боку Четверного союзу українським хлібом. Окупанти розробили і здійснювали в Україні загарбницьку воєнно-економічну політику, яка повинна була не лише забезпечити термінові потреби Німеччини та Австро-Угорщини в українському хлібі та промисловій сировині, а й мала далекосяжнішу мету — назавжди перетворити Україну на свій аграрний придаток й навічно закріпити її за собою. Про це з відвертим цинізмом писав А. Шмідт — один із співробітників командуючого Східним фронтом генерала Гофмана: "Аграрна Україна економічно становить собою чудове доповнення до розвиненої промисловості центральних держав".

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського в українській національно-демократичній революції розпочався новий етап, який характеризувався намаганням відновити правопорядок та ліквідувати "соціалістичні експерименти" Центральної Ради, насамперед у сфері економіки.

Засуджуючи діяльність "соціалістичної Центральної Ради" П. Скоропадський виступив за відновлення приватної власності й свободи підприємництва. Ці його погляди було втілено у "Грамоті до Українського Народу" від 29 квітня 1918 р.

Неабиякого значення у державі набуло аграрне питання. З перших днів своєї діяльності гетьманський уряд вживав заходів щодо нормалізації ста-

новища на селі. Для підготовки нового аграрного закону було створено губернські та повітові комісії. "Тимчасові правила про земельні комісії" зобов'язували селян повернути поміщицьке майно та відшкодувати збитки, заподіяні великим землевласникам. У жовтні 1918 р. створено Вищу земельну комісію, яку очолив П. Скоропадський. На початку листопада з'явився проект аграрної реформи, який передбачав примусовий викуп державою великих земельних володінь і розподіл їх між селянами не більш як по 25 десятин в одні руки. Лише господарства, які мали культурне значення, обслуговували цукроварні, вирощували племінну худобу, могли мати по 200 десятин. Досить успішно йшла відбудова залізничних магістралей України. Уже в середині літа 1918 р. вдалося налагодити регулярне перевезення вантажів та пасажирів.

Відновлювалася розбалансована фінансово-кредитна система України. Вдалося створити державний бюджет. Законом від 9 травня встановлювалася національна грошова одиниця — карбованець, стабільність якого зміцнилась. Він забезпечувався природними багатствами України, головним чином цукром. У гетьманській державі допускався неконтрольований обіг російських рублів та "керенок", німецьких марок та австро-угорських крон. Україна платила велику контрибуцію іноземним державам своїми природними багатствами, виробами народних промислів.

Гетьманське правління пішло на більші поступки німецько-австрійським окупантам. Так, згідно з економічним договором від 10 вересня 1918 р. на 1918 /19 господарський рік уряд Української держави надав право вивезти не менше 100 млн пудів хліба, худоби до 11 млн пудів (у живій масі), овець — 300 тис. голів, птиці — 2 млн голів, до 400 тис. пудів сала, масла, сиру, близько 200 тис. пудів м'ясних консервів, ковбаси і м'ясних товарів (за місяць), 2,5 млн пудів цукру, а також багато іншого продовольства та промислової сировини. Наприклад, з 16 травня по 30 жовтня було вивезено 4 500 230 пудів вовни, 173 836 пудів волосу і щетини, 379 352 пуди різних тканин, 479 000 пудів шкур і хутра, 449000 пудів різних металів, 144 734 пуди руди, 286 965 пудів тютюну, 78 250 пудів конопель і льону, 18 641 пуд гуми. Ця економічна угода ще більше посилила залежність України від західних союзників.

Тривало подальше скорочення промислового виробництва. На металургійних заводах Півдня з 63 доменних печей на кінець травня 1918 р. працювало чотири, а на кінець серпня — лише дві. До осені з 102 мартенівських печей були в дії тільки 7, працювало також лише 7 прокатних станів. Виплавлення чавуну в 1918 р. скоротилося порівняно з 1913 р. в 11 разів, сталі — в 13, виробництво прокату — в 15, видобуток залізної руди — в 17, марганцю — у 10 разів. Весь гірничопромисловий і металургійний регіон Донбасу та Криворіжжя був суцільним промисловим кладовищем.

Масового характеру набуло безробіття. Так, за далеко неповними даними, у 1918 р. тільки у 23 містах України налічувалося 180,6 тис. безробітних. Лише в Києві, Катеринославі, Харкові й Одесі кількість безробітних досягла 75 тис. На Луганському заводі Гартмана з 6100 робітників залишилося

160, на Донецько-Юр'ївському було звільнено 4100. На криворізьких рудниках безробітними стали понад 90 % всіх робітників. Підірваними були продуктивні сили сільського господарства. Через скорочення в 1918 р. посівних площ майже наполовину порівняно з довоєнним періодом зменшилася товарна маса зерна. Внаслідок цього зросла спекуляція. Ціни на продукти харчування та товари масового вжитку дуже підвищилися. Так, фунт білого хліба коштував 300 крб., фунт цукру — 600 крб., сала — 700 крб. Робітники великих міст і промислових центрів одержували, і то не щодня, лише по фунту хліба на день.

У грудні 1918 р. Гетьманат був повалений Директорією. 26 грудня 1918 р. вона видала Декларацію, в якій заявила про свій намір експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Уряд брав на себе зобов'язання бути представником інтересів робітників, селян і "трудової інтелігенції".

У зв'язку з критичним політичним та воєнним становищем, в якому з самого початку діяла Директорія УНР, звужувалась її соціальна база. Новій українській владі не вдалося налагодити управління економікою.

У ряді галузей промисловості України внаслідок загальної розрухи, "хазяйнування" окупантів посилився процес роздроблення виробництва. Навіть у такій галузі, як кам'яновугільна, в 1919 р. з 61 підприємства залишилося лише 23. Зросла частка середніх і невеликих підприємств. В умовах господарської розрухи вони виявилися більш життєздатними.

Зменшувалися ресурси важливих для державного господарства матеріалів, продуктів, сировини. У 1918 р. було видобуто 34,8 % вугілля порівняно з 1913 р., а в 1919 р. — лише 20,5 %. Паливний голод в Україні надзвичайно загострювався. Залізорудна і марганцева промисловість у 1919 р. повністю припинили свою діяльність. Не працював жоден рудник. Різко скоротила виробництво машинобудівна промисловість України. Так, випуск паровозів у 1918 р. проти 1917 р. зменшився в 2,5 раза, а в 1919 р. — в 15 разів. Істотно зменшилося виробництво цукру. Якщо у 1918 р. було вироблено тільки половину випуску 1913 р., то в 1919 р. — п'яту частину. В такому становищі перебували й інші галузі харчової промисловості. Все це надзвичайно негативно відбивалося на матеріальному становищі населення, особливо міського.

Українське селянство, яке на початку боротьби проти гетьманщини підтримало Директорію, почало виявляти політичне невдоволення її економічною політикою. Поштовх до поглиблення конфлікту дав земельний закон Директорії, опублікований 8 січня 1919 р. Декларувавши ліквідацію приватної власності на землю, закон у той самий час, по суті, не відповідав на головне запитання: коли ж селянство одержить землю? Земельна власність іноземних (польських, австрійських, німецьких) землевласників була оголошена недоторканною. Її долю мав вирішити спеціальний закон. Недоторканними залишалися 15-десятинні господарства. Все це й зумовило виступ проти Директорії Виконавчого Комітету Всеукраїнської Ради селянських депутатів ("Спілки"). Комітет заявив, що Директорія не здійснила обіцяних соціальних реформ.

З великим запізненням згідно з законом Директорії УНР від 4 січня 1919 р. українські гроші було визнано єдиним законним засобом виплат на території України. І хоч українська влада швидко втратила більшу частину території, все-таки українські гроші мали більшу купівельну вартість, ніж "керенки", більшовицькі рублі чи "денікінки". Український карбованець на звільнюваних у ході війни територіях зазвичай вимінювали за чотири радянських чи денікінських карбованці. Щоб піднести функціональне значення українських грошей і довіру до них у населення, тогочасний міністр фінансів Б. Мартос випускав час від часу на ринок значну кількість цукру, борошна, спирту та інші продукти, які були в розпорядженні уряду.

В результаті успішного збройного повстання, яке відбулося на початку листопада 1918 р., відкрилася нова сторінка історії Східної Галичини. Була повалена влада Австро-Угорської монархії й проголошена Західно-Українська Народна Республіка. Законодавчим органом ЗУНР, а потім ЗОУНР стала Українська Національна Рада. У її програмній декларації, виданій 5 листопада 1918 р., проголошувалося народовладдя, основи економічної політики молодої республіки, гарантувалися права і свободи громадян, їх національна та соціальна рівність.

Виконавчим органом Української Національної Ради стала Рада Державних Секретарів, створена 10 листопада 1918 р. Перед урядом ЗУНР стояли надзвичайно складні соціально-економічні завдання. Найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення та армії продуктами харчування. В Галичині не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових товарів.

Уряд Наддніпрянської України надав допомогу галичанам — було надіслано 1000 вагонів продуктів харчування (в тому числі 500 вагонів цукру) й асигновано певну кількість грошей для закупівлі продуктів харчування. Проте ця допомога виявилася недостатньою. Тому Державний Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити ряд радикальних заходів. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності Секретаріат зосередив у своїх руках.

Чималу роботу провів Секретаріат залізниць, пошт і телеграфів, йому вдалося налагодити рух поїздів, які з листопада 1918 р. по січень 1919 р. перевезли сотні тисяч військовослужбовців та полонених. Для підготовки нового залізничного персоналу Секретаріат подбав про залізнично-технічні курси. З січня 1919 р. налагодилася робота пошт. Діяли телеграф, а почасти й телефон.

З найбільшими труднощами зіткнулися секретаріати фінансів й торгівлі та промислу. Першому Секретаріату підпорядковувалися митне управління, скарбова сторожа, управління мір та маси. Обом секретаріатам не вистачало фахівців. Прибутки державної скарбниці були мінімальними. З огляду на повне зубожіння населення надходження від податків були незначні. З великими зусиллями уряд вишукав кількасот тисяч крон, щоб виплатити "добове" фронтовикам. Державні секретарі одержували невелику заробітну плату, і то лише з січня 1919 р.

Секретаріат громадських робіт займався використанням корисних копалин (нафти, вугілля, солі). Він здійснював нагляд за шляхами і державними пилорамами. Пекучим завданням Секретаріату була відбудова зруйнованої економіки Галичини. З цією метою в повітах діяли технічні, будівельні експозитури. Взимку 1919 р. заготовлено необхідну кількість лісу для відбудовчих робіт. З настанням весни планувалося розпочати відбудову краю. Секретаріат земельних справ займався реалізацією земельного закону, прийнятого Українською Національною Радою, здійснював нагляд за тим, щоб вся земля оброблялася. З цією метою при повітових комісаріатах були призначені рільничі референти. Діяли повітові, а в селах сільські аграрні комісії. Для проведення реформи створювалися земельні органи. Секретаріат здійснював керівництво лісовими інспекторами й управами державних маєтків.

Навесні 1919 р. економічний стан ЗОУНР наближався до катастрофи. Внаслідок жорстоких боїв на її території протягом п'яти років були зруйновані й спалені сотні містечок і сіл, промислових об'єктів. Різко зменшилася кількість працездатного населення. Крім великих людських втрат на фронтах, близько 700 тис. галичан були вивезені в Росію та Австро-Угорщину. 100 тис. чоловік воювали в лавах Української Галицької Армії. При цьому в гірських районах краю, передусім на Гуцульщині, лютував голод. 19 населених пунктів Зборівського повіту було повністю зруйновано. Ось про що йшлося у зверненні селян на початку літа 1919 р.: "Матеріалу будівельного... не можна дістати за жодну ціну. Поле лежить облогом, люди не засіяли до тепер навіть 10 % своєї ріллі". Телеграми, листи про розпачливий стан краю надходили до столиці ЗОУНР м. Станіслава щоденно.

Лютували інфекційні хвороби. В листопаді – грудні 1919 р. на Поділлі поширився тиф. Кількість хворих станом на 20 грудня становила 26 тис. Багато з них померло. Взагалі у ті часи смертність у Східній Галичині досягала майже 100 тис. чол.

В кінці 1918 – на початку 1919 р. більшовики знову захопили значну частину території України. Вже 5 лютого 1919 р. вони зайняли Київ. Більшовицький режим проводив в Україні сувору економічну політику під назвою "воєнного комунізму". Вона передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову мобілізацію, централізований розподіл продуктів і товарів.

Важлива роль у формуванні економічної політики в цілому належала організації продовольчої справи, введенню продрозверстки. Одним з перших законодавчих актів Уряду УСРР було проголошення 26 січня 1919 р. державної монополії на хліб, цукор, сіль і гас. Введено також в дію Декрет від 5 лютого "Про вилучення хлібних лишків". Одночасно встановлювалися тверді ціни заготівлі та продажу цих продуктів. Ці законодавчі акти були спрямовані, з одного боку, на експропріацію хліба у заможних селян, а з іншого – на "добровільне" здавання лишків зерна середняками за твердими цінами та організацію постачання селянству в обмін на здане зерно промислових товарів. Отже, передбачалася заготівля його як примусовими методами, так і налагодженням товарообміну в державному масштабі. Од-

нак цих заходів було недостатньо навіть для мінімального забезпечення армії і міських робітників.

Хоча відповідні постанови Наркомпроду УСРР і встановлювали хлібні норми, що не підлягали відчуженню, однак визначити фактичний розмір лишків у селянському господарстві практично було дуже важко. Крім того, відсутність у розпорядженні продорганів достатньої кількості товарів для обміну, "політика твердих заготівельних цін" змушували селянина користуватися приватним ринком, де йому було вигідніше обміняти продовольчі товари. Все це потребувало суворого дотримання хлібної монополії й більш рішучого застосування позаекономічних заходів щодо вилучення лишків урожаю. 12 квітня Раднарком УРСР видав Декрет "Про розверстку лишків урожаю 1918 р. та попередніх років", який встановлював обов'язкову розверстку лишків продовольчих товарів і зерна на насіння та зернового фуражу. При вилученні лишків розверстка передбачала орієнтацію не на їх фактичну наявність і потреби селянства, а на потреби у хлібі держави. На відміну від попередніх декретів продрозверстка означала відчуження лишків зерна фактично без компенсації промисловими товарами.

У 1919 р. розверстка дала 10,5 млн пудів українського зерна. Створення за допомогою армійських працівників розгалуженого продапарату дало змогу в 1920 р. охопити системою державної продрозверстки значно більше районів, ніж у 1919 р. На кінець 1920 р. було заготовлено вже 71,5 млн пудів зерна.

Продрозверстка мала згубні економічні та політичні наслідки. Вона позбавляла селян матеріальної заінтересованості виробляти більше продуктів, що призводило до зниження сільськогосподарського виробництва і занепаду всього господарства. Фактично безплатне вилучення у селян не тільки лишків, а й частини необхідного насіннєвого матеріалу, а також зловживання, які припускалися при його проведенні, викликали невдоволення селян, яке переросло в широкий повстанський рух.

З теоретичної установки більшовиків випливала необхідність ліквідувати товарне виробництво на селі. Це означало на практиці ліквідувати заможних селян, особливо тих, які застосовували найману працю. Проте й середняки теж хотіли торгувати продуктами своєї праці, а торгівля, за уявленням більшовиків, вела прямо до капіталізму. Тому кардинальне вирішення цього питання бачилося в створенні колективних форм обробітку землі. В лютому 1919 р. опубліковано "Положення про соціалістичний землеустрій і про шляхи переходу до соціалістичного землеробства", де зазначалося, що на всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на такі, що своє відживають, а їх замінюють радгоспи, комуни та інші товариства зі спільним обробітком землі. В 1919 р. Народний Комісаріат землеробства України залишив за державою 65 % колишньої поміщицької землі. Це близько 1700 колишніх поміщицьких економій площею більше ніж 1 млн десятин, які було розділено між радгоспами в середньому по 600 десятин на радгосп. Селяни в ці об'єднання не йшли, незважаючи на вимоги уряду.

Для того щоб заспокоїти українське селянство, третій український радянський уряд, сформований 21 грудня 1919 р., припинив колективізацію, яка в Україні зустріла значно більший опір, ніж в Росії. Однак, продовжуючи відбирати у селян зерно, більшовики стверджували, що воно призначається для української радянської армії, а не для Росії.

Зрозумівши безнадійність усіх спроб схилити на свій бік близько 500 тис. заможних селян, більшовики взялися за середняків, запевняючи їх, що ті отримають можливість зберегти свої землі. З метою нейтралізації впливу заможних селян партія більшовиків почала активніше здійснювати свою стару політику створення комітетів незаможних селян. Ці органи діяли проти основної частини українського селянства, внаслідок чого було ліквідовано матеріальну базу заможних хліборобів України.

У системі "воєнно-комуністичних заходів" була спроба негайно запровадити "соціалістичний ідеал" і в промисловості. Відбувалася прискорена націоналізація середніх і частково невеликих підприємств, яку здійснювали насамперед місцеві органи влади. Так, Чернігівський губревком прийняв рішення про повну націоналізацію текстильних, цукрових, сірникових і тютюнових фабрик та заводів, серед яких переважали середні та малі. Спостерігалися випадки стихійної націоналізації, коли з тих чи інших причин робітники без відповідних санкцій державних органів влади брали управління підприємством у свої руки, тоді як місцеві господарські органи ще не мали змоги фінансувати та організувати процес виробництва. Поступово складалася характерна для економіки "воєнного комунізму" система управління — главкізм з його жорстким централізмом. Територіальна система господарського управління, хоча і продовжувала функціонувати, однак її роль поступово зменшувалася. Раднаргоспи керували роботою в основному місцевих підприємств. На кінець 1920 р. 45 главків та виробничих відділів Промбюро зосереджували керівництво роботою близько 10 720 підприємств. Такі тенденції в управлінні економікою були зумовлені суттю диктатури пролетаріату.

Важливими напрямами політики "воєнного комунізму" стали введення загальної трудової повинності та мілітаризація праці. 21 січня 1920 р. спільною постановою Раднаркому РСФРР і Всеукрревкому була створена Українська трудова армія, яка на кінець 1920 р. налічувала 30 тис. чол. Її завданням було максимальне збільшення заготівель продовольства, видобутку палива, сировини, встановлення трудової дисципліни на підприємствах, постачання підприємств робочою силою. Лише протягом 1920 р. червоноармійці відпрацювали 2,8 млн людино-днів.

Характерними для економіки "воєнного комунізму" були натуралізація господарських відносин і різке знецінення грошових знаків. Запровадження продрозверстки, скорочення промислової та сільськогосподарської товарної маси, обмеження торгівлі й товарообороту зумовили знецінення карбованця. Внаслідок цього для покриття державних витрат радянський уряд був змушений стати на шлях посиленої емісії паперових грошей, які дедалі більше втрачали свою цінність, їх роль почали виконувати різні дефіцитні

товари: сіль, сірники, мило, цукор тощо. Так, Смілянське районне управління Головцукру в червні 1920 р. повідомляло Промбюро, що оплату праці робітників цукрових заводів здійснюють цукром. У Донбасі набув поширення обмін вугілля на хліб, фураж та інші сільськогосподарські продукти. Отже, інфляція посилювала процес натуралізації господарських відносин.

Стан господарства України у 1920 р. в результаті здійснення більшовицької політики був катастрофічним. Тисячі робітників, рятуючись від голодної смерті, тікали з підприємств у села. Торгівля набула спотворених форм. Негативно вплинула на економіку заборона кооперації та кустарних промислів. Найбільших руйнувань зазнали галузі важкої промисловості. Виробництво кам'яного вугілля, залізної та марганцевої руд, чавуну і сталі скоротилося до мінімуму. На початку 1921 р. в Україні не працювала жодна домна, не було вироблено жодної тонни прокату.

Великі економічні втрати, яких зазнала Україна внаслідок першої світової війни, ще більше зросли в наступні роки. Часта зміна політичної влади зривала роботи з налагодження виробництва. Кожного разу цей процес слід було починати знову. Особливого занепаду та руйнування зазнали промисловість та сільське господарство. Трагічні соціально-економічні наслідки мала більшовицька політика "воєнного комунізму", необхідність скасування якої на початку 1921 р. стала очевидною.

4.2. Нова економічна політика в Україні

Становище України на початку 20-х років було надзвичайно важким. Українські землі знову потрапили під іноземне панування. На основній їх частині була утворена Українська СРР, народ якої пережив небачені в історії людства страхіття тоталітарного режиму. Було створено апарат насильства у вигляді ЧК ("чрезвычайная комиссия"), будувалися концентраційні табори. Велася безкомпромісна боротьба з "контрреволюцією". У 1920 р. Л. Троцький пропонував всю країну перетворити на гігантський концентраційний табір, створивши "трудові армії", в яких кожен повинен був вважати себе солдатом праці. Репресивна машина почала застосовуватися повним ходом проти селянства.

Така антинародна політика, а також літня засуха 1920 р. довели економіку України до катастрофи. Почався голод. Міські робітники, денний пайок хліба яких не перевищував 100 г, змушені були оголошувати страйки. На початку 1921 р. вони спалахнули в Катеринославі, Харкові, інших містах України. Проти продрозверстки збройно виступило селянство. Цей рух поширився на Донеччині, Кам'янеччині, Полтавщині, Катеринославщині. Офіційна пропаганда називала селянські виступи "куркульським саботажем", "політичним бандитизмом". Очолив боротьбу проти цього "бандитизму" голова Раднаркому УСРР Г. Х. Раковський і командуючий збройними силами України М. Ф. Фрунзе. Придушували повсталих селян регулярні армії В. К. Блюхера, П. Ю. Дибенка, І. Н. Дубового, Г. І. Котовського, О. Я. Пархо-

менка, численні загони ЧК тощо. Так мстила радянська влада тим, хто відкидав грабіжницьку продрозверстку. Від голоду, який охопив в 1921 р. південні губернії України, загинуло близько 1 млн чол.

Політика "воєнного комунізму", яка історично була першою формою командно-адміністративної системи, призвела більшовицьку Росію, а отже, і Україну до катастрофи.

Невдоволення широких верств населення країни, особливо сільського, економічною політикою більшовиків і примусило В. І. Леніна визнати повний крах політики "воєнного комунізм" і перейти до нової економічної політики (непу).

Запровадження непу повинно було врятувати економіку країни від повного розвалу. Головна увага в новій економічній політиці приділялася заходам щодо піднесення продуктивності сільського господарства на основі заінтересованості селянина в своїй праці. З цією метою в країні запроваджувався натуральний податок, значно менший від продрозверстки, розміри якого доводилися до селянина навесні (перед посівною), хоча ці розміри протягом року могли збільшуватися. Всі надлишки зерна після внесення податку залишалися селянинові, якими він міг вільно розпоряджатися.

Натуральний податок розглядався як частина відрахувань від виробленої продукції з урахуванням розмірів урожаю, матеріального станозища, кількості членів сім'ї та інших показників, що характеризували господарство. Бідні селяни повністю звільнялися від податку. На 1923—1924 рр. і на наступні роки був запроваджений єдиний сільськогосподарський податок, який замінив численні натуральні податки. Після проведення грошової реформи (1924 р.), яка зміцнила грошову систему, податок сплачували в основному грошима.

Для реалізації надлишкової продукції, що залишалась у селян, необхідно було відновити вільну торгівлю, яка була заборонена в період "воєнного комунізму".

Перехід до свободи "обороту" було зроблено, хоча командні важелі економіки (важка промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля) залишались у віданні держави.

Відновлення торгівлі в країні давало змогу оживити господарство, дістати продукти харчування і сировину, необхідну для відбудови промисловості.

Щоб зберегти владу в своїх руках, більшовики змушені були піти на поступки селянству, відмовитися від продрозверстки і перейти до натурального, а згодом до грошового податку, дозволивши вільну роздрібну торгівлю, дати змогу громадянам виявити певну особисту ініціативу. Здійснення нової економічної політики почалося в надзвичайно несприятливих умовах. Нестача палива призводила до загострення транспортної кризи, викликаної цілковитою зношеністю вагонів і паровозів. У містах з'явилося багато безробітних. У країні панував голод.

Рішення про перехід до нової економічної політики дали ефект не відразу. Проте країна повільно почала виходити з економічної кризи. Поступово ліквідовувалися дефіцит, "підпільна торгівля", "тіньова економіка" тощо. З

1921 р. вільна торгівля знову почала виконувати органічно притаманну їй функцію наочного і безстороннього "зважувача" всіх товарів, що надійшли на ринок, за їхньою ціною для споживача.

4 грудня 1921 р. було прийнято Декрет про денаціоналізацію дрібних ремісничих майстерень, а також середніх підприємств, їх повернули колишнім власникам. З 1921 – 1922 рр. було дозволено оренду засобів виробництва (приміщень та цілих підприємств в торгівлі й промисловості, землі й техніки — в сільському господарстві). Понад третину всієї кількості промислових підприємств (переважно дрібних і середніх) було здано в оренду, з них більшу половину одержали приватні особи (серед них і колишні власники). Частину підприємств, в основному харчової промисловості, взяли в оренду кооперативи. В Україні в оренду організаціям (кооперативам, артілям), приватним особам, не виключаючи і колишніх власників, було здано 5,2 тис. підприємств — більше половини всієї кількості. Було зроблено спроби залучити іноземний капітал. Виникли концесії (оренда державних підприємств зарубіжними підприємцями). Утворювалися й змішані підприємства із залученням коштів держави та іноземних фірм. Однак слід підкреслити, що значного розвитку ці концесії не одержали. Приватні підприємці (особливо іноземні концесіонери), як правило, не виявляли бажання вкладати кошти у відбудову і розвиток промислових підприємств на території більшовицької Росії, в тому числі України.

Політика непу не була прийнята однозначно і схвально керівними діячами компартії України. В окремих з них збереглася ностальгія за системою і методами "воєнного комунізму". Так, у постанові лютневого пленуму ЦК ВКП(б) у 1921 р. йшлося про недоцільність для України заміни продрозверстки продподатком (очолював тоді компартію України В. Молотов).

Незважаючи на цю постанову, нова економічна політика почала запроваджуватися і в Україні. Для забезпечення селян посівним матеріалом, робочою худобою, ременантом у 1922 р. було створено акціонерне товариство "Село-допомога", а 6 лютого 1923 р. утворено Всеукраїнську спілку сільськогосподарських кооперативів "Сільський господар", яка здійснювала всі позиково-продовольчі операції на селі.

Протягом 1921 – 1922 рр. посівні площі дещо збільшилися порівняно з роками продрозверстки, хоча у цілому становище залишалося ще важким. Починаючи з 1923 р. селяни освоїли землі, націоналізовані ще Центральною Радою (кожний селянин одержав ділянку, яку міг обробити силами власної сім'ї). Площа ділянки в малоземельних районах була меншою, в багатоземельних — більшою. Загалом українські селяни мали в своєму користуванні 31 млн десятин землі, що становило 92 % земельного фонду республіки.

Працюючи в нових умовах, селяни України почали швидко підвищувати продуктивність праці в своїх господарствах. У 1927 р. в Україні обробляли на 10 % більше землі, ніж у 1913 р., а виробництво зерна досягло довоєнного рівня, хоча урожайність залишалася невисокою. Причинами низьких урожаїв були відстала культура землеробства, екстенсивне рільниц-

тво. Товарність рільництва також була невисокою внаслідок того, що більшовицька влада знищила високотоварні поміщицькі та міцні (куркульські) селянські господарства, які в основному постачали на ринок велику кількість зерна.

Неп сприяв розвитку кооперації. Вона почала відроджуватися як розгалужена система самодіяльних господарських організацій. Поширився добровільний кооперативний рух, розгорталася діяльність промислової, споживчої, сільськогосподарської, кредитної кооперації.

В Україні формувалась єдина система кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в містах і селах. Великих успіхів досягла кооперація в справі заготівлі та збуту продукції.

У жовтні 1921 р. з єдиної системи споживчої кооперації відокремилася сільськогосподарська кооперація, в якій було створено машинно-тракторні, тваринницькі, насіннєві, цукробурякові, меліоративні та інші товариства.

Після ліквідації непу діяльність кооперації була різко обмежена. Споживчій кооперації була відведена роль організатора торгівлі, громадського харчування на селі, а діяльність її повністю контролювалася партійно-державним апаратом.

У роки непу було частково відбудовано шахти Донбасу. У 1925/26 господарському році видобуто майже 20 млн т вугілля, що становило 78 % довоєнного рівня. Почалася відбудова металургійних заводів. У квітні 1925 р. запрацював Дніпровський металургійний завод, а у вересні — Петровський завод. Йшло будівництво Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. Видавали продукцію заводи сільськогосподарського машинобудування.

Кращих результатів, ніж у важкій промисловості, було досягнуто у легкій і харчовій, які уже в 1926 р. перевищили довоєнний рівень випуску продукції. Так, шкіряна промисловість давала виробів в 1,5 раза більше, ніж до війни, текстильна — на 24 %, цукрова — на 30 %. Успішно розвивалися м'ясна і хлібопекарська галузі.

Отже, як видно із наведених даних, в умовах непу довоєнного рівня досягло виробництво предметів споживання, яке перебувало в руках так званих непманів, дрібних підприємців, проте відставала більшість галузей важкої промисловості, що були під контролем держави.

Досить швидко відбудовувався транспорт і налагоджувалась його робота. Переборювалась інфляція, зміцнювалася грошова система. Велика мережа бірж, ярмарків, різноманітних торгових підприємств встановлювала зв'язок державної промисловості з селянством. Було відкрито ряд банків — Банк споживчої кооперації, Торгово-промисловий банк та ін.

Важливе значення для відбудови народного господарства, оздоровлення фінансів і ліквідації бюджетного дефіциту мала грошова реформа, проведена в 1922 р. Суть її полягала в тому, що на основі закону від 11 жовтня 1922 р. в країні були випущені десятикарбованцеві банкноти-червінці, які прирівнювалися до десятикарбованцевої старої золотої монети (уряд тодішньої Української СРР ніякої самостійної грошово-фінансової політики не проводив). Червінці випускалися не для покриття бюджетного дефіциту, а

для забезпечення потреб нормального господарського обігу, обслуговування клієнтури банку.

Протягом 1923 р. першого кварталу 1924 р. в обігу перебували як нові стійкі червінці, так і старі грошові знаки, купівельна спроможність яких знижувалася. Поступово старі знаки витіснялися з обігу, зміцнювалася роль червінця. Однак таке одночасне перебування в обігу різних грошових знаків негативно впливало на господарське життя СРСР, у тому числі України. Повністю грошова реформа була завершена в 1924 р. В обіг були випущені, крім червінців, так звані казначейські білети вартістю 1, 2 і 5 крб. Співвідношення між казначейськими білетами і червінцями було встановлено на твердому паритеті: 1 червінець дорівнював 10 крб. у казначейських білетах. Старі грошові знаки більше не випускали, а ті, що перебували ще в обігу, було вилучено викупом їх за курсом 1 крб. казначейського білета за 50 тис. крб. грошових знаків старого зразка.

Однак і другий ленінський експеримент — неп — в Україні, як і в СРСР у цілому, не було завершено. Наприкінці 20-х років Сталін поклав краї новій економічній політиці. Безпосереднім приводом до демонтажу непу стала хлібозаготівельна криза 1927 – 1928 рр. У січні 1928 р. почали застосовувати адміністративний тиск на тих селян, які не бажали продавати "надлишки" зерна державі за низькими закупівельними цінами, їх оголошували куркулями, притягували до суду, звинувачуючи в спекуляції, а хліб конфісковували. Це нагадувало продрозверстку.

Неп було остаточно відкинуто. Зміна політики потребувала застосування інших методів управління економікою. Неп з його спрямованістю на госпрозрахунок, матеріальні стимули, розвиток ініціативи й ентузіазму людей підмінявся командно-адміністративною системою керівництва.

4.3. Індустріалізація та колективізація: позитивні і негативні наслідки

Українська СРР, увійшовши до складу Радянського Союзу (30 грудня 1922 р.), остаточно втратила ті формальні ознаки незалежності, якими вона нібито користувалася після її утворення. Відтепер всі рішення, що стосувалися України, в тому числі розвитку її господарства, приймалися в Москві.

Запровадження необмеженої системи централізації в управлінні господарством, загальне (всесоюзне) функціонування транспортних засобів, фінансової системи, органів обліку матеріальних ресурсів — все це надавало економіці України колоніального характеру. Вже в другій половині 20-х років (1924 – 1927 рр.) до загальносоюзного бюджету відраховувалося на 20 % українського капіталу більше, ніж за часів Російської імперії.

Скасувавши неп, керівництво країни взяло курс на індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, що в кінцевому підсумку повинно було привести до "побудови матеріально-технічної бази соціалізму". Головна проблема, яку необхідно було вирішити у зв'язку із взятим курсом на

індустріалізацію, — це фінансування розвитку промисловості, особливо важкої. Не маючи змоги одержати іноземні позики, а також через відсутність внутрішнього капіталонагромадження (націоналізація підприємств різко знизила ефективність виробництва, а ігнорування законів ринку позбавило змісту саме поняття промислового прибутку) Сталін і його оточення почали швидкими темпами розвивати важку промисловість за рахунок перекачування в неї коштів, що нагромадилися в сільському господарстві, легкій промисловості, торгівлі та в інших галузях.

Керівники країни не розуміли чи не хотіли розуміти, що недооцінка товарно-грошових відносин, систематичне нехтування інтересами села, зволікання з розв'язанням соціальних проблем (забезпечення квартирами, товарами широкого вжитку) неодмінно позначиться на розвитку самої промисловості, що було підтверджено результатами першого п'ятирічного плану (1928/29—1932/33 рр.). Досить докладно складений і ретельно обговорений, цей план не був втілений у життя. З двох варіантів плану (відправного і оптимального) за основу було взято оптимальний. Крім того, за вказівкою Сталіна, оптимальний варіант був скоригований у бік збільшення за окремими пунктами: з чавуну, нафти, сільськогосподарських машин та інших показників. Фактично виплавлення чавуну в 1932 р. становило 6,2 млн т, хоча за відправним варіантом передбачалося 7 млн т, за оптимальним — 10 млн, а підвищене завдання — 17 млн т. Відповідні показники були щодо виробництва тракторів: 53 тис., 170 тис., фактичне виконання — 49 тис., автомобілів — 100 тис., 240 тис., фактичне виконання — 24 тис. Подібне становище було й з іншими плановими завданнями. Проте Сталін, незважаючи на провал першого п'ятирічного плану, у січні 1933 р. на весь світ заявив про те, що перший п'ятирічний план виконано достроково — за чотири роки і три місяці. Не були виконані завдання і з валової продукції промисловості, а щодо продуктивності праці при запланованих 110 % було досягнуто лише 41 %. Саме з цього часу радянська статистика перестала бути справжньою наукою про кількісну сторону виробництва, а перетворилася на вірну служницю тоталітарного режиму, яка здатна була фальсифікувати стан справ не тільки в економіці, а й у суспільстві в цілому.

Не був винятком у цьому відношенні й другий п'ятирічний план на 1933—1937 рр., до якого було включено ряд нереальних, економічно необґрунтованих завдань, які не були виконані. Досягти рівня, передбаченого першим і другим п'ятирічними планами, чорна металургія і тракторобудування змогли лише в 1949 р. Серйозні зриви були характерні й для передвоєнних років третьої п'ятирічки (1938 — червень 1941 р.).

Не було виконано перші три п'ятирічні плани і в Україні. Так, планом передбачалося збільшити видобуток вугілля в Донбасі з 27 до 53 млн т, а фактичний видобуток досяг тільки 45 млн т. Виплавлення чавуну в Україні передбачалося збільшити майже втричі, що також виявилося нездійсненним.

У результаті сталінського стрибка в індустріалізації України, як і взагалі в СРСР, поглибилися диспропорції в розвитку господарства, зріс дефіцит товарів широкого вжитку, посилилась інфляція. Загострив проблему

постачання населення міст продовольством неврожай 1928 р. в Україні. З другого кварталу 1928 р. була запроваджена карткова система розподілу продуктів. Населення невеликих міст, які не забезпечувалися продуктовими картками, голодувало. Лише в січні 1935 р. карткову систему було скасовано й встановлено єдині ціни на хліб, а з жовтня — на всі інші продовольчі товари. Остаточно нормовані ціни на продаж товарів першої необхідності були скасовані у 1936 р.

Отже, головна ідея п'ятирічних планів з індустріалізації країни і одночасного піднесення життєвого рівня населення в ході так званого соціалістичного будівництва не була втілена в життя, особливо щодо піднесення матеріального рівня життя народу.

Щодо промислового розвитку України перший п'ятирічний план виявився найбільш сприятливим. Із 1500 нових промислових підприємств, які планувалося спорудити в СРСР, 400 припадало на Україну, і більшість з них було побудовано. Деякі мали досить високий технічний рівень. До таких новобудов можна віднести Зуївську і Штерівську електростанції. Найбільшою електростанцією в Європі вважався Дніпрогес, побудований у 1932 р. у Запоріжжі. В Донбасі введено в дію 53 нові шахти, а на заводах, які уже діяли в Україні, — 12 доменних і 24 мартенівські печі.

Поряд із розширенням існуючих споруджувалися нові гіганти металургії, такі як "Азовсталь", "Запоріжсталь", "Криворіжсталь". У 1932 р. було побудовано перший в Україні електрометалургійний завод з випуску інструментальної сталі "Дніпроспецсталь". Україна вийшла на одне з перших місць у світі за рівнем розвитку чорної металургії. Непоганих результатів було досягнуто і в галузі машинобудування. З жовтня 1931 р. почав випускати продукцію новозбудований Харківський тракторний завод (ХТЗ). Були реконструйовані Луганський паровозобудівний завод, машинобудівні заводи в Харкові, Києві. Найбільшою в машинобудуванні України новобудовою був Краматорський машинобудівний завод.

У харчовій промисловості виникли нові галузі — маргаринова, молочна, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. Зокрема, в 1928—1937 рр. було збудовано 67 механізованих хлібозаводів, 5 великих м'ясокомбінатів. У 1932 р. став до ладу Херсонський консервний завод. В Одесі, Києві, Харкові було збудовано трикотажні фабрики.

Однак розвиток легкої промисловості значно відставав від важкої, а попит постійно випереджав виробництво товарів широкого вжитку.

Якщо в першій п'ятирічці Україна одержала понад 20 % загальних капіталовкладень, то в другій і третій вони були суттєво скорочені. У зв'язку з цим кількість новобудов в Україні з кожним роком зменшувалася.

Для того щоб піднести активність трудящих у виконанні п'ятирічних планів (активність всіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному заохоченні, гострому дефіциті товарів народного споживання, послуг), більшовики організували в широкому масштабі так зване соціалістичне змагання, що грунтувалося на ентузіазмі народу, який тоталітарний сталінський режим використовував сповна. Загальне керівництво соціалістичним

змаганням здійснювала компартія, а безпосередніми його організаторами були профспілки. З'явилися ударники, герої соціалістичної праці. За виконання п'ятирічних планів змагалися заводи, міста, райони і навіть республіки. В роки перших п'ятирічок такі методи організації праці мали певні успіхи. З часом змагання перестало бути дійовою формою "боротьби" за зниження собівартості та поліпшення якості продукції, не забезпечувало виконання господарських планів. Організація змагання, виконання взятих зобов'язань, як правило, мали формальний, пропагандистський характер, а чиновники-бюрократи своєчасно звітували про виконання планів і зобов'язань і визначали "переможців".

Незважаючи на широкі організаційні заходи, що провадили партійно-державні чиновники, у виробництві спостерігалися безпорядок, марнотратство. Несвоєчасне постачання обладнання призводило до того, що новозбудовані корпуси фабрик і заводів довго простоювали, були випадки псування машин погано підготовленими операторами, а старих, так званих буржуазних спеціалістів звільняли з роботи, багатьох з них було визнано ворогами народу, соціалізму та покарано ("шахтинська справа" в Донбасі). Дуже часто через відсутність кваліфікованих кадрів підприємства не могли виробити запланованої кількості продукції.

Відчуженість робітників від засобів виробництва, командно-адміністративні методи управління визначали економічну неефективність промисловості України. Капітальне будівництво гальмувалося відсутністю коштів, які в умовах нормального розвитку створювалися за рахунок внутрішнього нагромадження самої промисловості, як це мало місце в індустріально розвинених країнах Європи і США.

Індустріалізація докорінно змінила структуру господарства, зокрема співвідношення між промисловістю і сільським господарством у загальному обсязі валової продукції. Продукція машинобудування в кінці 30-х років випередила всі інші галузі промисловості, а частка великої промисловості в господарському виробництві становила у 1938 р. 92,5 %. Такий непропорційний розвиток промисловості негативно вплинув на економічне становище України. Якщо промисловий потенціал її у 7 разів перевищував рівень 1913 р. (за цим показником Україну можна було вважати однією з передових індустріальних країн Європи), то рівень розвитку провідних галузей економіки залишався низьким порівняно з розвиненими країнами світу.

Величезної шкоди сільському господарству України з трагічними наслідками для населення завдали сталінські надзвичайні методи проведення так званих соціалістичних перетворень на селі. Особливо це виявилося в період здійснення масової колективізації сільського господарства.

Приступивши до здійснення індустріалізації країни швидкими темпами, Сталін і його оточення вирішили взяти курс на колективізацію сільського господарства, щоб заходами позаекономічного примусу змусити хліборобів сплачувати ще і своєрідну данину на розвиток промисловості. Досягти цього можна було тільки за умови насильного об'єднання селян в колективні

господарства та встановлення в сільському господарстві командно-бюрократичної системи управління, як це було в промисловості.

Разом з тим керівництво країни усвідомлювало, що процес колективізації довгий і нелегкий, особливо після непу, коли селяни відчули певну свободу і задоволення від своєї праці у власному господарстві. Враховуючи це при складанні першого п'ятирічного плану передбачалося до кінця п'ятирічки (1933 р.) залучити до колгоспів 18 – 20 % селянських господарств. В основу цього плану було покладено принципи непу і кооперативного розвитку села.

Однак криза хлібозаготівель наприкінці 1927 р. (насправді вона не відбивала кризи сільськогосподарського виробництва) призвела до того, що Сталін і його оточення пішли на скасування непу і розпочали широко застосовувати надзвичайні заходи, тобто насильство над селянством.

У січні – лютому 1928 р., після поїздок Сталіна по Сибіру, було закрито ринки вільної торгівлі зерном, у селянських дворах проводили обшуки, як в часи продрозверстки, власників лишків зерна притягували до суду. Все це викликало незадоволення селян. У багатьох місцях почалися демонстрації. Зафіксовано близько 150 масових селянських виступів, у тому числі в Україні.

Перехід від політики всебічного розвитку кооперації на селі до "курсу на колективізацію" розпочався в ході хлібозаготівель і в безпосередньому зв'язку з ними.

Курс на колективізацію відбивав позицію Сталіна, в основі якої, крім економічних планів – одержання коштів для індустріалізації, була зневага до настроїв селян, ігнорування їхнього ставлення до колгоспів і небажання відмовитись від власного господарства. Масова колективізація розпочалася в 1929 р. У постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. було чітко розмежовано зернові зони за строками завершення колективізації. Відповідно до цієї постанови колективізацію в Україні планували завершити до кінця 1932 р.

Для того щоб зламати опір заможних селян, з другої половини січня 1930 р. в Україні проводилася політика "ліквідації куркульства як класу", в результаті якої без суду та слідства сотні тисяч селянських сімей і господарств було зруйновано. Земля і засоби виробництва були експропрійовані, голови родин репресовані, а їхні сім'ї виселені з рідних місць. Станом на 10 березня було розкуркулено 61 887 господарств, або 2,5 % загальної кількості. Всього за роки суцільної колективізації в Україні було знищено близько 200 тис. селянських господарств.

Отже, в ході колективізації було знищено найбільш працездатних і заможних господарів, що негативно вплинуло на подальший розвиток сільського господарства. Особливо трагічною була доля селянських родин, яких депортували на Північ і в Сибір. Вивозили їх в товарних вагонах, в люті морози, скидали серед снігової пустелі, часто без засобів для існування (їжі, одягу, взуття), внаслідок чого багато людей, особливо дітей, загинули.

Після завершення колективізації на селі остаточно було знищено стимули до праці та утверджено командну економіку при повному підпорядкуванні колгоспів державній владі. Знову фактично відновлювалася прод-

розверстка, як в роки "воєнного комунізму", з тією лише різницею, що об'єктом обов'язкових хлібопоставок був не окремий селянин, а колгосп (держава могла вилучати з колгоспу весь хліб і ніхто не чинив ні найменшого опору). Так, з урожаю 1930 р. Україна виконала обов'язкові хлібопоставки в розмірі 477 млн пудів проти 310 млн пудів у попередній заготівельний сезон. Це був рекордний показник товарності зерна, отже, колгоспники його майже не одержали. Більш напружено, ніж у 1931 р., виконувався план хлібозаготівель з урожаю 1932 р., незважаючи на репресивні заходи, спрямовані не лише проти селян-одноосібників, а й проти окремих голів колгоспів, сільських рад, уповноважених з районів.

У ході колективізації селяни масово забивали (щоб не усуспільнили) власну велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, що також підривало основи сільськогосподарського виробництва і призводило до зменшення м'ясопродуктів у країні. Незадовільна організація праці в колгоспах, небажання селян працювати в них, колективізація (знищення господарств заможних селян) — все це підривало основи сільськогосподарського виробництва. При цьому зменшувався валовий збір зерна, знижувалася врожайність сільськогосподарських культур на колгоспних полях (врожай зернових в окремих колгоспах в 1932 р. становив 3 ц/га). Так, у 1931 р. валовий збір зерна становив 98,1 % рівня 1929 р., а у 1932 р. — відповідно лише 78,6 %, поголів'я коней у 1932 р. — 66,7 % рівня 1928 р., великої рогатої худоби — відповідно 58,2 %, свиней — 37,7, овець і кіз — 20 %.

Розрив торгових зв'язків села із своїми споживачами в результаті ліквідації мережі підприємств і організацій сільськогосподарської кооперації також негативно позначився на розвитку колгоспного виробництва в період його становлення: гальмувалися переробка і збут сільськогосподарської продукції, яка так була потрібна міському населенню і давала прибуток селянам.

Великої шкоди розвитку сільськогосподарського виробництва завдавала некомпетентність керівників колгоспів, яких обирали (призначали) на посади не за діловими, а за ідейно-політичними якостями.

Праця в колгоспах грунтувалася на примітивних знаряддях та реманенті, експропрійованих у селян. Можливості державних машинно-тракторних станцій (МТС), які створювалися досить швидкими темпами (в 1932 р. в Україні діяло 592 МТС) були обмежені. Вони могли обслуговувати близько половини колгоспів. Проте культура землеробства і в тих колгоспах, які обслуговувала МТС, залишалася низькою.

Отже, "успіхи", досягнуті сталінськими надзвичайними методами проведення суцільної колективізації на селі, давали свої зловісні плоди. Командно-бюрократична система управління сільським господарством, що утвердилася на початку 30-х років, фактично стала гальмом його розвитку, призвела до кризи сільськогосподарського виробництва, наслідки якої Україна відчуває і сьогодні.

Найжахливішим наслідком "перетворень" на селі був голод 1932—1933 рр. Селяни, як за часів кріпосного права, були прикріплені до місць свого проживання паспортною системою, запровадженою в 1932 р. Без дозв-

волу влади вони не мали права залишати колгоспи. Насправді селян перетворили на людей "другого сорту", заляканих репресивними заходами.

Усі зусилля партійних, державних, господарських органів були спрямовані на підтримання нереальних, форсованих темпів індустріалізації. Для закупівлі за кордоном промислового устаткування потрібна була валюта. Отримати її можна було тільки експортуючи сировину, зокрема зерно (між іншим, ціни на хліб на міжнародному ринку різко знизились). Проте керівництво СРСР не бажало знижувати темпи індустріалізації. Експорт зерна, незважаючи на зниження цін, зростав. Так, якщо у 1930 р. збір зерна в країні становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн було експортовано, то у 1931 р. зерна заготовлено набагато менше — 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезено 51,8 млн ц. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом з насінневим фондом. У багатьох районах України селяни голодували. Окремі колгоспи навіть розпались. Однак до масового голоду в 1931 р. ще не дійшло.

Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Урожай зернових був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї багатьох попередніх років, а тому голоду не повинно було б бути. Біда прийшла після того, коли Україна не змогла в 1932 р. виконати план хлібозаготівель. В Україну було послано надзвичайну комісію на чолі з Молотовим. За допомогою репресій з колгоспів і господарств селян-одноосібників, які ще залишалися, було вивезено все зерно, в тому числі те, яке призначалося для насіннєвого, страхового і фуражного фондів.

Після таких адміністративних дій, коли з колгоспних і селянських комор вимели все до зернини, взимку 1932 – 1933 р. в селах України розпочався масовий голод. Жорстокість, з якою проводили зернозаготівлю в 1932 р., прирекла на голодну смерть мільйони українських селян. З цього можна зробити один незаперечний висновок: голод 1932 – 1933 рр. — це найстрашніший злочин Сталіна проти українського народу.

Українському селянинові помстилися за його небажання добровільно вступити до колгоспів, за відмову без вагань підтримувати утопічну ідею "побудови соціалізму в країні".

Колективізація призвела до відчуження селянина від землі, до запустіння українських сіл, їх соціального і духовного занепаду. Вона знищила в селянина заінтересованість до праці і, що найстрашніше, сприяла розоренню селянства — корінної основи української нації.

4.4. Західноукраїнські землі в 20—30-х роках XX ст.

Західноукраїнські землі анексували Польща, Румунія і Чехословаччина. Майже 7 млн українців, в основному колишніх підданих Австро-Угорської імперії, було позбавлено права на самовизначення. Найбільше українських земель відійшло до Польщі. Становище західних українців залишалося невизначеним. У 1923 р. Рада послів Антанти у Версалі визнала суверенітет Польської держави над Східною Галичиною та Волинню.

На цій території було створено чотири воєводства: Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське. Частина Українського Полісся разом з білоруськими землями утворили Поліське воєводство. Північна Буковина разом з Хотинським повітом ввійшли до складу румунської провінції Буковина з центром у Чернівцях. На Закарпатті було створено єдину адміністративно-територіальну одиницю Чехословаччини — Підкарпатська Русь з центром в Ужгороді. Площа окупованих західноукраїнських земель становила близько 150 тис. км, а населення, що проживало на них, у кінці 30-х років перевищувало 11 млн чол.

Іноземні поневолювачі встановили тут напівколоніальний режим. Частка Західного регіону України в промисловому потенціалі була у 2—3 рази меншою, ніж відповідно у загальній території та кількості населення країн-окупантів. Понад 80 % населення регіону займалося сільським господарством.

Країни, до яких входили західноукраїнські землі, значно відставали в своєму економічному розвитку від розвинених країн світу. Низька конкурентоспроможність господарства і обмеженість внутрішнього ринку негативно впливали на економічне становище регіону. Ситуація погіршувалась ще й тим, що в цих країнах панівним в економіці був іноземний капітал. Так, 44,4 % виробництва у деревообробній промисловості і 88,5 % у нафтовій контролювали іноземні банки.

Західноукраїнські землі стали колонією, аграрно-сировинним придатком іноземних держав. Сприяючи розвитку промисловості в корінних польських районах, уряд свідомо гальмував промислове будівництво на західноукраїнських землях.

У корінній частині Польщі було сконцентровано 80 % металообробної, електротехнічної, паперової та текстильної промисловості, друкарень, виробництва цегли, вапна, цукру. В 1938 р. Західна Україна виробляла лише 7—10 % промислової продукції Польщі (зазначимо, вона становила чверть території та населення Польщі). У промисловості регіону переважали галузі, які без значних капіталовкладень забезпечували високі прибутки. Подібним було становище у Північній Буковині та на Закарпатті.

Повоєнна відбудова промисловості відбувалася повільно. Були труднощі в одержанні відповідної сировини і промислового обладнання. Крім того, на темпи відбудови негативно впливала зростаюча інфляція. Західноукраїнська промисловість відчувала величезні труднощі в одержанні кредитів. Місце австро-німецького капіталу зайняв французький, англійський, американський. Частково посилив свої позиції й польський капітал. Умови для економічного розвитку регіону диктували з Варшави, Бухареста, Праги, Лондона, Парижа та інших столиць світу. Після деякого тимчасового пожвавлення вже в 1924 р. настав застій у промисловості. Не було докорінних зрушень у відбудові та подальшому розвитку західноукраїнської промисловості також у 1925—1927 рр. Лише в 1928 р. виявилися ознаки економічного піднесення, проте в 1929 р. воно змінилося нечуваною кризою. Зайнятість робочої сили у фабрично-заводській промисловості зменшилася на 40—50 %. Занепадали дрібні ремесла. Хоча пізніше й були деякі зрушення,

однак до 1939 р. рівень промислового виробництва вже не перевершував рівня 1928 р. У 1938 р. середньорічна кількість робітників, зайнятих у середніх і великих підприємствах переробної промисловості Західної України, становила близько 50 – 55 тис. чол. У гірничодобувній промисловості й на лісорозробках кількість робітників зросла, проте це не змінило загальної картини економічного застою в західноукраїнських землях.

Істотно не збільшила виробництво продукції лісохімічна промисловість, що мала три закарпатські (Свалявський, Велико-Бичківський, Перечинський) і один східногалицький (Вигодський) заводи. Паперова промисловість занепадала. Черлянська та Сасівська паперові фабрики після війни не відновили роботи, а Коломийська працювала з перервами і то з чисельністю 20 – 30 робітників. Лише Моквинська паперова фабрика на Волині відновила після війни роботу, виготовляючи 500 – 800 т паперу на рік.

Нафтова і озокеритна промисловість Прикарпаття в 20 – 30-х роках була доведена іноземним капіталом до занепаду. Прибравши до своїх рук багаті родовища нафти в різних країнах Азії, Америки і Європи, міжнародні нафтові концерни були більше заінтересовані у придушенні західноукраїнської нафтової промисловості, ніж в її розвитку. Вони експлуатували тільки старі родовища, які поступово виснажувалися. Озокеритні шахти наприкінці 30-х років фактично зовсім припинили роботу.

Деякі зрушення відбулися тільки в калійній промисловості. Поряд з Калуським рудником (Івано-Франківська область) у 20-х роках виріс другий рудник в Стебнику, а в 1931 р. – третій у Голині. Видобуток калійних добрив напередодні другої світової війни становив у перерахунку на чистий окис калію 71,4 тис. т на рік. Проте слід зазначити, що наявні можливості для зростання видобутку використовувалися далеко не повністю. Розвиток калійної промисловості обмежувався невеликою ємністю внутрішнього ринку і дедалі більшими труднощами експорту.

Відстале сільське господарство Західної України і Польщі істотно не збільшило використання мінеральних добрив, а їх експорт не відповідав інтересам міжнародних хімічних монополій, із різних галузей харчової промисловості більш-менш розвиненою була лише цукрова. Так, у 1926 р. видав продукцію цукрозавод в Городенці, а в 1937 р. – в Березовиці біля Тернополя. Збільшили виробництво Ходорівський і Буковинський цукрові заводи. На Волині відновили роботу чотири (з п'яти) підприємства.

Занепад промисловості негативно впливав на становище робітників. У 1931 р. налічувалося 730,3 тис. найманих робітників, з них 190,6 тис. було зайнято в промисловості, 36,9 тис. – на підприємствах зв'язку і на транспорті. Західноукраїнське робітництво поповнювалося за рахунок сільської бідноти, ряди якої безперервно зростали. Величезний резерв робочої сили давав підприємцям можливість до мінімуму знижувати заробітну плату. У Західній Україні вона становила 50 – 60 % заробітку робітників промислових центрів Польщі і часто не забезпечувала необхідного прожиткового мінімуму. Якщо в серпні 1937 р. середній заробіток робітника (чоловіка) за годину на підприємстві у Варшаві становив 1,07 злотого, то в Тернопіль-

ському воєводстві — 0,41 злотого. Понад 3/4 бюджету робітничих сімей витрачалося на харчування та оплату квартири і лише 4,8 % на культурні потреби і медичну допомогу. Крім того, на погіршення матеріального становища робітників впливали примусові відрахування на армію, прибутковий податок тощо.

В умовах економічної кризи хронічним явищем було безробіття. В 1936 р. тільки у Львові налічувалося більше ніж 30 тис. безробітних. У Бориславі кількість безробітних на вересень 1939 р. становила 4500, а працюючих — 3500 чоловік. У Станіславському воєводстві, за заниженими даними офіційної статистики, налічувалося близько 13 тис. безробітних.

Охорону праці на підприємствах не забезпечували, частими були нещасні випадки. Робочий день досягав 14—15 годин. Фабриканти і заводчики широко використовували працю жінок і підлітків, виплачуючи їм за однакову роботу нижчу заробітну плату, ніж робітникам-чоловікам. Важкими були житлово-побутові умови робітників. У робітничих кварталах міст були відсутні водопровід, каналізація, електрика.

Визначальну роль в економіці західноукраїнських земель відігравав аграрний сектор. Проте становище в сільському господарстві було тяжким. Врожайність зернових культур, за винятком Закарпаття, залишалася незмінною, продуктивність праці була досить низькою. На полях застосовували в основному робочу худобу та фізичну силу селян. Селянські знаряддя праці мало чим відрізнялися від тих, що використовувались у IX ст.

Становище в сільському господарстві ускладнювалося колонізаторською політикою Польщі, Чехословаччини і Румунії. В 1919 р. в цих країнах були проведені земельні реформи. Проте селяни землі не отримали. Так, з усіх земель у Західній Україні поміщикам належало 33,8 %, державі — 8, церкві — 2,1; 48,4 % селянських господарств мали лише до 2 га землі кожне, а близько 1 млн господарств були мало- або безземельні. На Закарпатті 74 % сільських господарств мали до 5 га землі кожне. На Буковині налічувалося 115 тис. мало- та безземельних господарств.

На цих землях були створені спеціальні фонди для польських, румунських і чеських колоністів. Протягом 20-х років лише польський уряд виділив на західноукраїнських землях понад 500 тис. га для 77 тис. колоністів. Це були військові та цивільні поселенці, їхні інтереси захищали "Центральна спілка військових поселенців" і "Спілка поселенців". Аналогічну політику проводили румунський і чеський уряди. На Буковині було виділено 5 тис. га для румунських, а на Закарпатті — 19 тис. га для чеських колоністів.

Серед колоністів було немало і таких, які ніколи не займалися землеробством і не збиралися самостійно господарювати. Однак, одержуючи державну допомогу, вони використовували колонізацію як засіб легкої наживи на спекулятивних земельних операціях. Штучне насадження господарств колоністів ще більше загострювало проблему аграрного перенаселення та безземелля західноукраїнського селянства.

Важким тягарем на його плечі лягли податки, побори та різні напівфеодальні повинності, особливо з ремонту та будівництва шляхів. Високи-

ми були ціни на промислові товари і дуже низькі — на сільськогосподарські, що вкрай підривало економіку селянських господарств. Безперервно зростала їхня заборгованість.

Непосильні податки, жорстока експлуатація, колоніальний гніт руйнували дрібні господарства, прирікали сільську бідноту на напівголодне існування. Тисячі розорених селян, що місяцями, а часто й роками не мали постійного заробітку, шукаючи порятунку, залишали рідний край і емігрували за кордон. За даними офіційної польської статистики, з чотирьох воєводств Західної України в 1925 – 1939 рр. емігрувало понад 373 тис. чоловік, переважно працездатного сільського населення.

Отже, у 20 – 30-х роках внаслідок колоніальної політики іноземних держав економіка Західної України перебувала в застої, ряд галузей промисловості занепали. Промислова криза тісно переплітала з аграрною. Тяжким було не тільки економічне, а й політичне становище корінного населення регіону. Незважаючи на жорстокі переслідування, дедалі більшого розмаху набував його національно-визвольний рух на західноукраїнських землях.

Визначальну роль в економічному житті Західної України відігравала кооперація. Вона була майже повністю знищена за роки першої світової та національно-визвольної воєн. Відновлення діяльності кооперативних установ розпочалося відразу після припинення бойових дій. Уже в другій половині 1920 р. відновлюють свою діяльність довоєнні низові сільські та міські кооперативи, створюються нові спілки. 29 жовтня 1920 р. на першій сесії польського сейму було прийнято кооперативний закон, який сприяв розвитку кооперації, гарантував основні демократичні принципи. При міністерстві фінансів виникла державна кооперативна рада із представників національних і регіональних кооперативних союзів. Все це створювало умови для відродження й розвитку українського кооперативного руху в Польщі, перетворення його на національно-господарський рух, на засіб самозахисту народу перед економічним, соціальним і національним гнобленням.

Кооперативний рух підтримали провідні політичні сили регіону, насамперед Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) та Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП). Їхні лідери очолили центральні та місцеві кооперативні установи. Відродженню кооперації сприяли наддніпрянські українці, які опинилися тут після поразки УНР. Їх знання, досвід у кооперативній справі значною мірою вплинули на розробку концепції кооперативного руху, його структури, ідеології.

Група передових людей, керівники провідних економічних, кооперативних, культурних та просвітніх установ регіону розробили програму відбудови кооперації. Вони створили Крайовий комітет організації кооперативів (ККОК). Подібні комітети виникали у повітах, вони відновлювали діяльність довоєнних спілок, створювали нові, об'єднували їх у повітові та галузеві союзи. Ревізію кооперативів здійснював Крайовий ревізійний союз. Товариство "Сільський господар" у 1921 р. передало ККОК свій друкований орган "Господарський часопис".

У період між двома світовими війнами у загальній структурі кооперації переважали сільські, господарсько-споживчі (у 30-х роках) та закупівельно-збутові кооперативи. Ці кооперативи мали універсальний характер. Вони закуповували для села знаряддя праці, насіння, продукти споживання, товари хатнього вжитку (сірники, гас, сіль, цукор тощо). Водночас такі спілки здійснювали заготівлю продуктів сільськогосподарського виробництва. Сільські кооперативи об'єднували приватні селянські господарства. Для їх створення не потребувалося ні великих коштів, ні особливих знань. Низька сума паю, нескладна процедура реєстрації, всіляка пропаганда кооперативних ідей дали високі результати.

Для вигідної взаємодії, координації зусиль спілки об'єднувалися у повітові, окружні союзи. В основу такого об'єднання було покладено федералістські принципи. Кооперативи делегували союзам частину своїх повноважень, ставали їх членами, сплачували внески. Створення повітових союзів кооперативів (ПСК) розпочалося на початку 20-х років згідно з планом ККОК. Уже в 1921 р. було створено 13 союзів. Першим з них вважається ПСК м. Заболотова Снятинського повіту. Це були кооперативи другого ступеня, вони об'єднували тільки селянські спілки. Повітові союзи у 1924 р. були об'єднані в Центросоюз — фахову, організаційну установу сільської споживчої, закупівельно-збутової кооперації. Центросоюз являв собою кооператив третього ступеня, об'єднував повітові союзи. На початку 20-х років Центросоюз, як і повітові та низові кооперативи, займався в основному торговими операціями, він тісно співпрацював з "Народною торгівлею" — основною кооперативною установою західноукраїнського міста. Центросоюз постачав повітовим союзам і окремим кооперативам споживчі та господарчі товари, організовував галантерейні відділи.

Ще до початку економічної кризи 1929 – 1933 рр. господарсько-споживчі кооперативи організували збут яєць, збіжжя, прядива. При них створювалися машинно-технічні відділи. На 1929 р. було близько 700 машинних секцій при сільських господарсько-споживчих кооперативах і кілька машинних кооперативів.

У 30-х роках Ревізійний союз об'єднував 3455 кооперативів, з них 2360, або 69 %, сільських закупівельно-збутових. У них об'єдналися понад 275 тис. сільських господарів і господинь. За їхньою участю було збудовано (станом на 1939 р.) 1200 власних будинків, призначених для економічних і культурно-освітніх потреб села. З середини 30-х років вони почали відігравати дедалі більшу господарську, громадську та культурну роль на селі. Будуючи свою діяльність на громадських засадах, вони витісняли приватну торгівлю з села, знижували ціни на товари, активно займалися збутом надлишкової сільськогосподарської продукції. Через кооперативні крамниці збували вироби українського кооперативного виробництва. Клич "свій до свого по своє", який був виявом національної солідарності у Польщі, реалізувався через продаж не тільки кооперативних товарів, а й продукції українських приватних підприємств.

Сільська закупівельно-збутова кооперація в кінці 30-х років витрачала щорічно 200 тис. злотих на розвиток агрономії. Це був значний вклад в удосконалення виробництва.

На Львівщині окружні (повітові) союзи успішно займалися збутом збіжжя. Вони відкривали власні склади або магазини, з яких зерно відправляли на ринок. Окремі союзи й кооперативи, які займалися збутовими операціями, домоглися високого рівня стандартизації та якості продуктів.

Збут хліборобських продуктів стає головним напрямом роботи повітових союзів і саме він найтісніше зв'язує кооперацію з об'єднаними в ній селянами.

Центросоюз координував збут продукції сільського господарства. За його допомогою при окружних союзах було збудовано 55 складів. У 30-х роках особливо великих розмірів досягла закупівля українськими кооператорами яєць (60 – 90 млн шт. щорічно). Більше третини їх союз експортував за кордон. Він був найбільшим експортером яєць у Польщі. Цей вид західноукраїнської продукції мав великий попит в самій Польщі, а також у Німеччині, Австрії, Великобританії, Франції, Швейцарії та інших країнах.

Центросоюз займався також заготівлею худоби і домашньої птиці, яку теж відправляв за кордон. Незважаючи на різні адміністративні та поліцейські перешкоди (заборона згону худоби тощо), українські кооператори мали значні успіхи у збуті продуктів тваринництва у Варшаві, Кракові.

За межі Польщі відправляли лише живий товар. Експорт і внутрішньодержавна реалізація худоби та м'яса становили разом у 1938 р. майже 2 млрд дол. Центросоюз виконував посередницькі операції при постачанні кооперативів цукром, вугіллям, гасом. У 1938 р. до Центросоюзу належало 4 центральні кооперативні установи, 26 окружних союзів, 16 кооперативних складів (гуртівень) та 143 інших кооперативи. В ньому працював 171 співробітник.

Об'єднавшись для спільної закупівлі продуктів споживання, господарчих товарів, знарядь праці, машин, селяни-кооператори домоглися зниження їх ціни і, найголовніше, підвищення якості. Кооперативи усунули посередників, спекулянтів, лихварів і тим самим зменшили видатки населення на споживання.

Поступово почали з'являтися окремі види кооперативного виробництва, підприємництва, інші форми господарського життя. Саме вимоги ринку, експорту, а також проблема коштів змушували установи закупівельно-збутової кооперації створювати виробничі підприємства, розвивати їх, готувати фахівців.

Західноукраїнська кооперація мала чітко налагоджену мережу торгових кооперативів, що реалізовували споживчі товари та вироби широкого вжитку. Це створювало умови для унезалежнення від стороннього, іноземного постачання тих товарів, які можна було виготовляти з місцевої сировини та матеріалів, і що теж дуже важливо — створювати робочі місця переважно для сільського населення.

Будувати великі виробничі підприємства в тих умовах було неможливо. Тому було обрано довготривалий, поступовий, проте добре продуманий курс. Перші невеликі виробничі підприємства з'явилися як відділи при господар-

сько-споживчих кооперативах. Значна їх кількість згодом стали окремими товариствами. У звітах про діяльність кооперативів за 30-ті роки знаходимо спілки з переробки воску, овочів, кузні, олійні, кар'єри, бетонярні, дахівнярні, цегельні, столярні, килимарські, щіткарські, шевські, млинарські, пекарські, м'ясарські та багато інших. Загальний оборот цих кооперативів у 1936 р. становив 4 млн 274 тис. злотих (без урахування молочарських). Це, як правило, дрібні спілки місцевого і повітового значення, досить примітивного типу. З часом стали з'являтися підприємства фабричного типу, які мали крайове значення. До таких великих виробництв належала фабрика мила під назвою спочатку "Мута", згодом "Центросоюз". У кінці 30-х років виробництво мила зросло до 1 млн кг на рік.

Окружні союзи в 30-х роках створювали власні виробничі підприємства. Так, Теребовлянський союз (Тернопільщина) відкрив у місті м'ясарню, яка у 1937 р. реалізувала товарів на 134 тис. дол.

Пекарня Яворівського союзу (Львівщина) мала за різноманітні вироби з борошна в цьому самому році до 80 тис. дол. У 1935 р. розпочала свою роботу велика фабрика з переробки м'яса у Львові, її вироби (ковбаси, шинка та ін.), що реалізували в семи магазинах міста, користувалися великим попитом. Крім того, у Львові діяли такі кооперативні підприємства, як фабрика для намотування ниток, цех електричних батарей, пекарня "Золотий колос", фабрика цикорію і кавової підміни "Суспільний промисел". Вироби останньої, такі як "Луна", "Пражінь", "Доміно", "Чоколадова Луна", "Солодова кава Луна" та інші, знаходили споживача у найвіддаленіших кооперативних крамницях регіону.

Проте в період між двома світовими війнами найбільших успіхів досягла в Західній Україні молочарська кооперація, яка теж належить до виробничої кооперації. Кооперативне молочарство постійно розвивалося, мало планомірний і системний характер. Завдяки природним і кліматичним умовам в Західній Україні, певному досвіду виробництва, надбаному перед першою світовою війною, попиту на — його вироби молочарство було виведено на європейський рівень.

Молочарська кооперація була двоступеневою. Основні її ланки — районні молочарні — розташовували в більших селах, містечках, вони об'єднували близько 2 тис. молочарських пунктів регіону.

При районних молочарнях було створено Фонд ветеринарної опіки за здоров'ям корів, пункти контролю молочності корів та інші, які сприяли розвитку тваринництва. На кінець 1938 р. було 136 районних молочарень, що об'єднували 205 249 членів. Доставка молока у 1938 р. досягла рекордної цифри — 115 млн літрів. За той самий рік районні молочарні виробили 3 млн 250 тис. кг масла.

Значну роль у розвитку кооперативного молочарства відігравав Крайовий молочарський союз, назва якого у 1925 р. була вдало доповнена словом "Маслосоюз" — кооператив другого ступеня. Його членами були виключно районні молочарні. Він організовував молочарні, здійснював контроль за їх діяльністю, дбав про їх розвиток, тісно співпрацював з товариством

"Сільський господар", поширюючи сільськогосподарські та кооперативні знання, створював школи і курси, займався організацією збуту і переробкою сільськогосподарської, насамперед молочної, продукції. "Маслосоюз" видавав часопис "Кооперативне молочарство". Його організаційний відділ особливу увагу приділяв розвитку селянського господарства. Спільно із "Сільським господарем" молочарська кооперація створювала зразкові поля. Працювали гуртки, які піднімали на якісно вищий рівень освіту молоді та жінок. "Маслосоюз" мав ринок збуту своєї продукції. Його крамниці у Львові та інших містах Західної України були серед кращих. Своє масло він експортував в Австрію, Великобританію, Данію, Німеччину, Палестину, Францію, Чехословаччину, Швейцарію та інші країни. Діяльність молочарської кооперації сприяла розвитку тваринництва, сільського господарства взагалі, підвищувала добробут населення.

В умовах польської окупації пошук коштів для розвитку української кооперації, приватного підприємництва був особливо пекучою проблемою. Лідери українського кооперативного руху чи не єдиним виходом вважали створення і розвиток власних кредитних установ. У зв'язку з інфляцією кредитна кооперація відновила свою діяльність пізніше від інших її видів. Вона була двоступеневою організацією. Її нижніми ланками були "Українбанки" та кредитні каси "райфайзенки". "Українбанки" були міськими кредитними кооперативними установами. Вони надавали коротко- та середньострокові кредити жителям міст, а також навколишніх сіл. Суми від позик становили близько 10 %. Документальною підставою був вексель. Складними банківськими операціями кредитні установи майже не займалися. У 1939 р. у Західній Україні було 114 "Українбанків". Кредитні каси "райфайзенки" створювались у великих селах, обслуговували виключно селян і відрізнялися від "Українбанків" меншою територією діяльності, а також необмеженою відповідальністю їх членів. Низьким був вступний пай — 10 злотих. На кінець 1937 р. в краї було 543 "райфайзенки".

Керівним органом кредитних кооперативів Західної України був "Центробанк" — кредитний кооператив другого ступеня. Його членами були в основному кооперативи. "Центробанк" поступово перетворювався на центральну касу української кооперації. Він фінансував як кредитну, так і закупівельно-збутову (збутові операції — "Центросоюз"), молочарську, виробничу кооперацію.

Розвивалися також кооперативні банки "Дністер", "Супруга", "Промбанк". У 30-х роках з'явилися і мали чималі успіхи кооперативи здоров'я, кооперативи інженерних робіт, кооперативи праці, кооперативи хатнього і народно-мистецького промислу, видавничі кооперативи.

Загальне керівництво і контроль за діяльністю кооперативів здійснював ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), який розробляв ідеологію кооперативного руху, провадив ревізію спілок, займався їх організацією, вів кооперативну статистику, пропагував кооперативні ідеї, видавав численні часописи, брошури, іншу літературу, захищав юридичні права кооперативів. У 1938 р. в апараті РСУК працювало 112 чол.

Кооперація на західноукраїнських землях в ті часи являла собою чітко налагоджену систему, кожна ланка якої працювала синхронно. Незважаючи на важкі економічні кризи 20 – 30-х років, вона організовувала основні ділянки економічного життя і стала важливим його чинником.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її підвесення чергувалися з кризами, в тому числі світовою. Безперечним лідером стали США, які не мали собі рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно, а іноді драматично розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії. Трагічною сторінкою в історії людства була друга світова війна, що завдала нечуваних страждань сотням мільйонів жителів землі.

Україна, яка в міжвоєнний період була поневолена СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною, не мала можливості створити основи цивілізованої національної економіки. Більшовицькі економічні експерименти ("воєнний комунізм", неп, індустріалізація, колективізація) довели Україну до голодомору, від якого померло 7 – 10 млн ні в чому не повинних людей. Незважаючи на труднощі та жертви, правителі УРСР проводили індустріалізацію країни, яка, однак, мала колоніальний характер. Розвивалися в основному сировинно-видобувні галузі: кам'яновугільна, залізорудна, металургійна, хімічна. Насильницька, антинародна сталінська колективізація зруйнувала українця як незалежного господаря. Правителі Польщі, Румунії, Чехословаччини свідомо гальмували економічний розвиток західноукраїнських земель, перетворюючи їх на аграрний придаток до власних промислових центрів. Захищаючи себе від національного та соціального гноблення, місцеве населення, долаючи неймовірні труднощі, організувало десятки кооперативів – торгових, молочарських, фінансово-кредитних, страхових, споживчо-закупівельних та ін. Хоча західноукраїнські землі залишалися й надалі сировинними придатками Польщі, Румунії, Чехословаччини, там все ж будувалися фабрики і заводи. Проте більшість з них переробляли сільськогосподарську продукцію. Найбільшого успіху домоглися промислові підприємства, які були тісно зв'язані з кооперативними організаціями.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Яким було становище господарства України (Східної і Західної) в роки першої світової війни (1914 – 1918 рр.)?*
2. *Розкажіть про економічну політику урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР.*

3. *Як впроваджували більшовики "воєнний комунізм" і неп в Україні?*
4. *Які фінансові реформи проводилися в Україні в 1914—1919 рр.?*
5. *Що вам відомо про кооперативний рух в Східній Україні та на західноукраїнських землях?*
6. *Як проходили в Україні сталінські експерименти — індустріалізація і колективізація сільського господарства?*

Розділ 5. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ в 1939 р. — на початку XXI ст.

5.1. Господарство України в роки другої світової війни

Для України друга світова війна почалася у вересні 1939 р. Згідно з пактом Молотова — Ріббентропа Радянський Союз зайняв західноукраїнські землі. В 1940 р. до Української РСР була приєднана Буковина. В 1939 — 1940 рр. на західноукраїнських землях націоналізовано 2,5 тис. підприємств. "Найпопулярнішим" заходом нової влади стала експропріація польських землевласників і обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Радянська влада асигнувала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств. Зі східних районів направили ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. Особливо велику увагу приділяли підприємствам харчової, легкої, місцевої промисловості. На початок німецько-радянської війни 1941 р. у Західній Україні фактично було ліквідовано безробіття. Будівництво і реконструкція фабрик і заводів збільшили потребу в робочих місцях. Одночасно розпочалося переселення робітників у східні райони України. Так, з вересня 1939 р. по червень 1941 р. із Західної України на підприємства Донбасу виїхало 17 тис. робітників.

Проте демонтаж соціально-економічної інфраструктури негативно вплинув на розвиток господарства у західних областях. На кінець 1939 р. було конфісковано і перерозподілено понад 2 млн га землі. Бідняцькі господарства звільнялися від сплати податків. У тяжких умовах опинились господарства заможних селян. Вони були обкладені високими податками.

Уже в 1940 р. виникли перші колгоспи. До середини 1941 р. було колективізовано близько 13 % селянських господарств. Створено 182 машинно-

тракторні станції, які обслуговували понад 1,5 тис. колгоспів, а також індивідуальні господарства.

Насильницька колективізація призвела до соціальної напруги. Небажання галицьких і волинських селян вступати в колгоспи викликало репресії з боку влади. Репресіям піддавались насамперед заможні селяни.

Ліквідація старої системи управління супроводжувалася засланням службовців держапарату, органів суду, прокуратури, поліції разом з їхніми родинами. Відразу після вступу радянських військ почались арешти й виселення колишніх функціонерів старих політичних партій, великих і малих підприємців, поміщиків, осадників, заможних селян. Жертвами сталінізму стала значна кількість інтелігенції — адвокати, вчителі, вузівські викладачі, діячі культури.

Як метод політичного переслідування чи адміністративного покарання широко використовувався такий вид репресій, як депортація. Уже восени 1939 р. перша хвиля депортації охопила польських осадників, які виселялися разом із сім'ями. Протягом грудня 1939 — березня 1940 рр. із Західної України та Західної Білорусії було депортовано понад 137 тис. чол. Їх виселяли в північно-східні області РРФСР, Комі АРСР і Казахстану.

Друга хвиля депортації прокотилась у квітні 1940 р., коли було вивезено заможних селян — "куркулів" (до 6 тис. сімей із Західної України та Західної Білорусії). Всього із Західної України в 1939 – 1940 рр. було вислано до Сибіру, Поволжя, Казахстану та на Північ, за різними підрахунками, від 10 до 20 % населення. Чимало невинних людей, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, було знищено.

В умовах сталінського тоталітарного режиму залишалося важким політичне та соціально-економічне становище населення східних областей України. За рахунок жорстокої експлуатації робітників та інженерно-технічних працівників, а також мілітаризації економіки напередодні німецько-радянської війни зростало промислове виробництво. Якщо у 1937 р. випуск продукції важкої промисловості (в межах території Української РСР 1939 р.) становив 16,2 млрд крб. за цінами 1926/27 рр., то у 1940 р. — 22,4 млрд крб. Змінювалася галузева структура промисловості. У 1940 р. частка виробництва засобів виробництва (група А) в Українській РСР становила 62 % проти 36 % у 1913 р., предметів споживання (група Б) — 38 проти 64 % у 1913 р. Україна була головною вугільною та металургійною базою СРСР. У 1940 р. вона давала: вугілля — 50,5 % загальносоюзного виробництва, залізної руди — 67,6, сталі — 48,8, чавуну — 64,7 %.

Україна стала одним з основних районів СРСР з виробництва зернових і технічних культур, продуктивного тваринництва, її сільське господарство давало третину союзного виробництва зерна і 60 % врожаю цукрових буряків. Наприкінці 30-х — на початку 40-х років значно розширилися посівні площі, поліпшилась їх структура, зросла врожайність сільськогосподарських культур. У 1940 р. урожайність зернових культур становила 12,4 ц/га і перевищувала рівень 1913 р. на 3 ц, соняшнику — відповідно 13,1 ц/га і 3,8 ц, картоплі — 101 ц/га і 22 ц. Однак погектарний збір цукрових буряків був дещо нижчим: 158 ц/га в 1940 р. проти 167 ц/га в 1913 р.

Деякі позитивні зрушення відбулись у торгівлі. Роздрібний товарообіг державної та кооперативної торгівлі Української РСР у 1940 р. порівняно з 1937 р. збільшився на 34,6 % і загальний його обсяг досяг 3202,8 млн крб. З них на роздрібну торгівлю припадало 2817,2 млн крб., а на громадське харчування — 385,6 млн крб. Проте це не відповідало реальним потребам населення. До того ж ринкові фонди в розрахунку на одну людину в 1940 р. навіть зменшилися. Повільно зростали реальні доходи населення. Так, реальна заробітна плата робітників і службовців народного господарства з 1937 по 1940 р. збільшилася лише на 12 %.

У червні 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна. За чотири місяці майже вся Україна була окупована німецькими військами. До грудня 1941 р. німці контролювали територію Радянського Союзу, на якій проживало 42 % населення, і велику частину його економічного потенціалу.

Господарство України з початку війни було переорієнтовано на потреби оборони. Більшість промислових підприємств було поставлено в умови воєнного часу і форсувало виробництво. Особливо велика потреба виникла у металі. Значно збільшили виробництво металургійні заводи. З початком масової мобілізації виникла потреба у робочих місцях, на які замість мобілізованих чоловіків ставали жінки, підлітки і пенсіонери.

У тяжкі умови було поставлено сільське господарство. Більшість районів Західної та Правобережної України були швидко окуповані німецькими військами. Провести евакуацію чи зібрати урожай тут не встигли. В лівобережних областях почалося форсоване збирання хліба. До колгоспів були доведені високі норми здачі хліба. Працівники сільського господарства 15 східних областей України до 10 жовтня вивезли на державні заготівельні пункти 143 249 тис. т зерна. План хлібоздачі був виконаний на 28,5 %. В цей самий час трудівники українського села здали державі багато тваринницької продукції. До 20 вересня план поставок м'яса було виконано на 80,5 %, до 10 вересня план здачі молока — на 68,3 %, яєць — на 58,4 %.

Там, де це було можливо, все зерно збирали і здавали на заготівельні пункти, а там, де це було неможливо, його спалювали. Згоріли тисячі гектарів збіжжя. Знищували й худобу, сільськогосподарський реманент. По відношенню до України було застосовано тактику "спаленої землі". Всі промислові підприємства, які могли б використати окупанти, знищувалися. Страхітливих руйнувань зазнав Київ. Радянськими військами, що відступали, знищувалися підприємства, багато пам'яток архітектури. В Донбасі було затоплено майже всі шахти, зруйновано гігантський комплекс заводів на Дніпрельстані, всі 54 домни республіки, висаджено в повітря всі мости через Дніпро, зруйновано тисячі кілометрів залізничних колій, телеграфних ліній тощо.

Уже з самого початку війни відбувалася масова евакуація на Схід заводів, кваліфікованих робітників, вчених і фахівців. Лише до листопада 1941 р. з України було вивезено в Росію, Середню Азію більш як 500 великих підприємств. Всього з України було евакуйовано близько тисячі заводів, понад 4 млн осіб, відповідно з Києва — 197 підприємств і 300 тис. осіб. Харківський тракторний завод, переобладнаний для випуску танків, було

демонтовано та евакуйовано разом із 4673 фахівцями й обслуговуючим персоналом. З України було евакуйовано 30 212 тракторів, більш як 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкур, хутра тощо. Евакуйовані підприємства розміщувалися на виробничих площах заводів Уралу та Східного Сибіру. Майже все устаткування з українських електростанцій було вивезено й встановлено на нових станціях. Проте багато підприємств, що було евакуйовано, не змогли налагодити виробництво, їх було розукомплектовано.

Більшість евакуйованих робітників перебувало у тяжкому матеріальному становищі. Робочий день було збільшено до 10 – 12 годин, а на деяких підприємствах він становив 14 годин.

У серпні 1941 р., повністю нехтуючи національними прагненнями українців, Гітлер наказав розбити територію України на окремі адміністративні одиниці. Найбільша з них, під назвою Рейхскомісаріат Україна, обіймала Правобережжя і більшу частину Лівобережжя з центром у місті Рівне. Німці перетворили Галичину на один з районів генерального губернаторства Польщі. Буковина й частина Південно-Східної України, включаючи Одесу, були передані Румунії (союзникові Німеччини) й стали називатися Трансністрією. Наближені до лінії фронту східні землі в околицях Харкова залишалися під юрисдикцією німецької армії.

Гітлерівський режим поставив перед собою завдання підкорити та колонізувати Україну, знищити її народ.

Навіть побіжний перелік втрат свідчить про той страшний відбиток, що його наклала друга світова війна на Україну та її населення. Мінімум 5,3 млн чол., або кожен шостий мешканець України, загинули у цій війні. 2,3 млн українців було вивезено для примусової праці у Німеччину. Цілком чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, внаслідок чого безпритульними лишилось 10 млн осіб. Втрати в економіці були величезними. Знищення понад 16 тис. промислових підприємств означало втрату великої частини того, що Україна здобула такою великою ціною у 30-х роках. Підраховано, що загальні збитки, завдані Україні та її економіці, становили 40 %.

Страхітлива жорстокість нацистської влади виявилася також у ставленні до міського населення та інтелігенції. Було різко обмежено надходження продуктів харчування в міста. У майбутньому німці планували перетворити Україну на аграрну країну. Німеччині самій були потрібні ті продукти, що їх споживали українські міські мешканці. В результаті голод став звичайним явищем, а багато жителів міст змушені були перебиратися до села. Київ, наприклад, втратив більше 60 % жителів. Населення Харкова, яке на початку німецької окупації становило 700 тис., зменшилося на 230 тис. чоловік.

Промислові підприємства, які залишилися неушкодженими, окупанти оголосили власністю Німеччини, влили до імперських фірм, використовували для ремонту воєнної техніки, виготовлення боєприпасів. Частину підприємств повернули колишнім власникам.

Німці зберегли колгоспи під своїм наглядом, у дещо зміненій формі та під іншою назвою. Так українські селяни швидко втратили надію на те, що

новий режим ліквідує колгоспи. Вони змушені були тяжко працювати на своїх нових поневолювачів. 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій припадало на Україну.

Тільки протягом 1943—1944 рр. окупанти вивезли з України до Німеччини: 9 млн т зерна, 622 тис. т м'ясних продуктів, 950 тис. т олії, 108 тис. т масла, 400 тис. т цукру, 2,5 млн т корму для худоби. За цей час гітлерівці пограбували 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 машинно-тракторних станцій. В ході каральних акцій нацисти знищили 256 сіл.

Гітлерівці насаджували "нову земельну аристократію", тобто створювали німецьку касту феодалів. Під час окупації в Україні було створено 2 215 маєтків загальною площею понад 6,3 млн га. Було розроблено заходи, спрямовані на організацію на селі хуторських господарств з "українців німецького походження" (німецьких колоністів, так званих фольксдойчів). 15 жовтня 1942 р. окупаційна влада видала розпорядження про масове насильницьке вигнання українського населення з його власних земель і утворення на них спеціальних селищ ("хегенвальдів"). Лише у восьми західних областях України загарбники силою вигнали населення з 357 тис. селянських дворів. Грабуючи українських селян, фашисти широко практикували натуральні та грошові побори, що доповнювалися системою різноманітних штрафів і контрибуцій, які накладалися у вигляді покарань.

Відступаючи з України, гітлерівці, як і більшовики у 1941 р., вдалися до тактики "спаленої землі". У наказі своїм військам Гітлер наголошував: "Не можна допустити, щоб при відступі з України ми залишили після себе хоч одну людину, хоч одну голову худоби чи мірку зерна. Ворогові повинна дістатися цілковито спалена і винищена земля". З 300-кілометрової смуги вздовж лівого берега Дніпра окупанти насильно вивезли велику кількість людей, а значні частини міст Полтави, Дніпропетровська, Кременчука спалили. Правобережжя не потерпіло від широкомасштабних руйнувань, хоча не змогло уникнути масової евакуації на Захід. Відступаючи, німці знищили майже всі відбудовані мости через річки, залізничні вузлові станції, порти тощо.

Після визволення української землі одразу розпочалася відбудова господарства, міст і сіл республіки. Із 75 млрд крб., відпущених урядом СРСР під час війни на відбудову народного господарства районів, визволених від фашистської окупації, 17,28 млрд крб., тобто четверта частина, призначалися для відродження економіки України. З усіх капіталовкладень, виділених протягом 1943 – 1945 рр. для вугільної промисловості європейської частини СРСР, близько 72 % було направлено на відбудову Донбасу. Бюджетні асигнування на відродження металургії Півдня в 1943—1944 рр. становили близько 40 % всіх капіталовкладень у чорну металургію СРСР. Головна увага приділялася відбудові тих підприємств, транспортних магістралей, електростанцій, які найменше постраждали і могли бути використані в оборонних цілях.

Основу відбудови народного господарства України становив насамперед паливно-енергетичний комплекс. На кінець війни у Донбасі було відновлено 54 % шахтного фонду. В результаті видобуток вугілля становив 43,3 %

довоєнного, а його частка у загальному видобутку колишнього СРСР зросла до 26,7 %. Уже в 1944 р. знову почали виплавляти сталь та виробляти прокат найбільші металургійні заводи України. Інтенсивні відбудовчі роботи велися в машинобудівній галузі, хоча держава виділила на ці потреби недостатню суму грошей. Справа ускладнювалася тим, що реевакуація майна підприємств, вивезених у тил в 1941 – 1942 рр., була визнана цілком слушно недоцільною. На Україну поверталися лише їхні колективи, та й то в неповному складі.

Проте загальна продуктивність праці залишалася невисокою. Однією з основних причин цього було вкрай незадовільне матеріально-побутове становище населення. Карткова система могла забезпечити лише найнижчий, напівголодний прожитковий рівень. Ще гострішою була житлова проблема. У республіці 10 млн людей залишилися без житла.

Завдяки самовідданості українського народу було відбудовано наприкінці війни майже 30 % довоєнних виробничих потужностей промисловості. Україна стала, по суті, прифронтовою матеріально-технічною базою діючої армії. Проте сільське господарство, установи науки та культури, житловий фонд та комунальне господарство міст і сіл відбудовувалися повільно. Уряд СРСР виділив для відбудови економіки лише 18,3 млрд крб., що становило 24 % загальної суми, виділеної радянським територіям, що постраждали від німецько-фашистських загарбників. Разом з тим матеріальні збитки України оцінювалися 286 млрд крб., або 42 % загальних втрат СРСР.

Отже, в роки другої світової війни Україна стала ареною жорстокої боротьби двох тоталітарних систем, які змагалися, боролися за володіння її багатствами. Німецькі фашисти, здійснюючи свою антиукраїнську окупаційну політику, широко використовували злочинний досвід сталінського режиму:

- формування концентраційних таборів для ізоляції та знищення потенціальних і активних ворогів системи;
- депортація працездатного населення як резерву робочої сили на будови та підприємства німецького рейху;
- подібно до 1933 р. використання організованого голоду як інструменту етноциду в Україні;
- збереження колгоспів і державної промисловості для максимальної експлуатації населення, експропріації сільськогосподарської та промислової продукції;
- цілеспрямована політика формування адміністративних структур за територіальними, а не національними ознаками.

5.2. Відбудова і розвиток промисловості

Відбудова та розвиток господарства України в повоєнні роки відбувалися в умовах, коли всі українські землі (крім крайніх західних, що залишилися у складі Польщі) опинилися у межах однієї держави. Територія України на кінець 1945 р. розширилася і становила понад 580 тис. км². У 1954 р. до України було включено Крим.

Складним було демографічне становище. Так, у 1941 р. населення становило 41,3 млн, а у 1945 р. — 29 млн осіб. За радянською статистикою, кожен шостий житель України загинув. Решта була депортована на примусову працю у Німеччину, евакуйована на Схід, заслана до таборів. Майже мільйон поляків у 1944 – 1946 рр. виїхало до Польщі, а в Україну переселилося близько 500 тис. українців. За 1945 – 1948 рр. повернулися близько 2,2 млн демобілізованих воїнів, а також практично всі евакуйовані. Проте довоєнного рівня населення було досягнуто тільки в 1958 р. Після 1950 р. темпи природного приросту населення знижувалися (з 14,6 % у 1950 р. до 0,81 % в 1966 р.). Кількість сільського населення зменшувалася в середньому на 0,5 % на рік. У 1966 р. частка міських жителів становила 51 %.

За етнічним складом зросло російське населення — 7 млн, або 16 %, у Східній та 330 тис., або 5 %, у Західній Україні. У роки війни скоротилася чисельність поляків, євреїв, кримських татар.

Після війни залишилося лише 17 % довоєнної кількості робітників, а весь промислово-виробничий потенціал становив 48 % проти 1940 р. У 1950 р. цей показник становив 81 %. Протягом 50 – 60-х років гострої нестачі робочої сили не відчувалося внаслідок відносного аграрного перенаселення, особливо у західних областях. У структурі зайнятості істотних змін не відбулося. Більшість робітників працювали у галузях матеріального виробництва (81,5 % у 1960 р.). У промисловості, будівництві, на транспорті було зайнято 38,8 %. Зберігалася висока частка зайнятих у сільському господарстві — 42,7 %, а у сфері торгівлі, послуг, державного управління — 18,5 %.

Господарство розвивалося на основі директивних п'ятирічних планів: п'ятого (1951 – 1956 рр.), шостого (1956 – 1960 рр.), сьомого (1961 – 1965 рр.). У сталінську добу відправною точкою розвитку було твердження про те, що у СРСР побудовано соціалістичне суспільство і почався перехід до комунізму, який можна побудувати в одній країні. Ідея догнати і перегнати індустріальні країни була підтримана М. С. Хрущовим, який проголосив курс на досягнення в СРСР найвищого в світі добробуту людей. Це було авантюрне рішення, оскільки за якісними показниками господарство СРСР відставало від США, інших економічно розвинених країн. Результатом функціонування командно-адміністративної системи, партійного керівництва, дефіциту демократії була екстенсивна спрямованість розвитку господарства країни, що відбувався за довоєнною схемою.

Значні втрати господарства України в роки другої світової війни зумовили низький вихідний рівень порівняно з іншими країнами. У 1945 р. в Україні було вироблено лише 26 % промислової, 49 % сільськогосподарської довоєнної продукції, товарообіг зменшився до 31 %. У СРСР ці показники становили відповідно 92, 60, 45 %.

Відбудова господарства продовжувалася до 1950 р. Швидкими темпами розвивалася промисловість — 34,6 % щорічно при 22 – 23 % по СРСР. Перевага надавалася базовим галузям промисловості: паливній, металургійній, електроенергетичній, машинобудівній. Було відбудовано та побудовано понад 2 тис. підприємств.

Про зростання обсягу промислового виробництва важкої індустрії України на 1950 р. свідчать такі дані:

Показник	Динаміка промислового виробництва, % (1940 р. = 100 %)
Промисловість в цілому	150
Промисловість західних областей	230
Прокат чорних металів	116
Вугілля	93
Чавун	95
Сталь	93
Кокс	96
Машинобудування	144
Електроенергетика	123
Нафта	117
Продукція будівельних матеріалів	230

З відновленням у 1951 р. довоєнних масштабів виробництва чавуну, сталі, коксу Україна зайняла одне з провідних місць у Європі з виробництва чорних металів. У паливній промисловості було створено нові галузі — газову, буровугільну. Розширилася мережа газопроводів, зокрема побудовано газопровід Дашава — Київ. Проте у структурі палива перевага надавалася вугіллю (понад 90 %).

Значних успіхів досягло машинобудування. Парк верстатів збільшився у 2 рази. Зросло виробництво спеціалізованих верстатів-автоматів, напівавтоматів, почали випускати автоматичні верстатні лінії. Інтенсивно розвивалося виробництво машин для важкої промисловості, будівництва, транспорту, сільського господарства, енергетичного та електротехнічного устаткування. Перші кроки були зроблені в авіабудуванні (Київський авіаційний завод). Первістками автомобільної промисловості стали Одеський автоскладальний і Львівський автобусний заводи. У 1950р. було випущено перші 18 тис. вантажних машин.

Зростав обсяг перевезень всіма видами транспорту. В 1950 р. вантажооборот залізниць перевищив довоєнний рівень на 22,9 %, морського транспорту — на 50 %, автомобільного — на 117 %.

Певні досягнення були у легкій промисловості: створено шовкове виробництво, освоєно випуск меланжевих, тонкосуконних тканин, капронових панчіх. Однак виробництво легкої і харчової промисловості не досягло довоєнного рівня (відповідно 79 і 80 %). Однією з причин було обмеження асигнувань і розпорошення їх на відбудову невеликих підприємств.

Розпочалася індустріалізація в західних областях України. Розширилися старі виробництва: видобуток нафти (район м. Долини), природного газу (Дашавське, Угорське, Більче-Волинське родовища у Львівській області). Відкриті перші робочі пласти у Львівсько-Волинському кам'яно-

вугільному басейні. Створено нові галузі промисловості, зокрема виробництво автобусів, радіоапаратури. У 1950 р. промислове виробництво становило 10 % загальноукраїнського проти 3 % у 1940 р.

Важливою проблемою відбудови країни були капіталовкладення. США відмовили у наданні кредитів Радянському Союзу, який не став учасником плану Маршалла. Поставки за рахунок репарацій з Німеччини були незначними. Допомога Україні з-за кордону від УНРРА становила 194,2 млн дол. США. Основним джерелом інвестицій були внутрішні резерви. За 1946–1950 рр. у промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок України було вкладено 4,9 млн крб. державних інвестицій, а разом з кооперативними підприємствами, колгоспами — 7,1 млн крб. Частка промисловості та будівництва в загальному обсязі капіталовкладень становила 55,7 %. Інвестиції на 85,7 % направлялися у важку промисловість. На господарство республіканського підпорядкування припадало 11 %, на господарство союзного підпорядкування — 89 % загального обсягу капітальних вкладень.

У 50-х — першій половині 60-х років основні напрями економічної політики залишалися практично незмінними. Зберігалися високими, порівняно з західними країнами, темпи економічного зростання України, хоча після 1950 р. вони помітно сповільнилися. За 1951–1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3 %, національний дохід — на 11,7 %, за 1959–1965 рр. — відповідно на 8,8 і 7 %. У структурі суспільного виробництва в 1960 р. за виробленим національним доходом (у СРСР його обліковували без невиробничої сфери) частка промисловості становила 47,9 %, сільського господарства — 29,1, транспорту і зв'язку — 4,7, будівництва — 8,2, торгівлі — 11,1 %.

За 1951–1965 рр. було побудовано 1960 великих підприємств. Про загальне піднесення виробництва та його галузеву структуру свідчать такі дані:

Галузь	Індекс зростання		Галузева структура за вартістю		
	1940–1960	1965 до 1960	1940 (у цінах 1927 р.)	1958 (у цінах 1965 р.)	1965
Промисловість в цілому	365	153	100	100	100
Паливна	232	129	4,6	8,5	5,2
Електроенергетика	486	182	2,9	1,9	2,7
Металургія	310	144	10,3	14,3	13,5
Машинобудування і металообробка	672	185	36,4	19,3	23,9
Промисловість будівельних матеріалів	1180	148	1,8	3,9	4,5
Хімічна	390	—	5,5	4,2	4,5
Деревообробна	332	124	3,6	4,3	3,3
Легка	244	122	9,7	13,1	11,3
Харчова	211	148	17,6	28,4	26,7

Економічне зростання в Україні продовжувалося на основі "примітивної індустріалізації". Як і в попередні роки, перевагу надавали базовим галузям, не пов'язаним з науково-технічним прогресом. Темпи розвитку групи Б відставали від групи А. Частка засобів виробництва в загальному обсязі промисловості зросла з 62 % у 1940 р. до 72,4 % у 1965 р.

У паливній промисловості перевага залишалася за вугіллям протягом 1951 – 1965 рр., було введено в дію 324 шахти, видобуток вугілля зріс майже у 2,4 раза. На розвитку галузі в 60-х роках позначилися несприятливі гірничо-геологічні умови: глибинна розробка досягала 700 м, що ускладнювало видобуток і підвищувало ціни на вугілля. Розвиток вугільної промисловості здійснювався в усіх басейнах — Донецькому, Львівсько-Волинському, Дніпровському буровугільному.

Більш швидкими темпами, ніж вугільна, розвивалися газова і нафтова галузі (за 50-ті роки в 7,3 і 9,2 раза, за першу половину 60-х — в 3,6 і 2,7 раза). Частка нафти і газу в структурі палива збільшилася до 27 % у 1965 р. порівняно з 9 % у 1958 р. Центр видобутку нафти і газу поступово переміщувався у Дніпровсько-Донецький район (53,8 % в 1965 р.). Майже половина кількості газу споживалася на електростанціях. Незначну його кількість використовували як хімічну сировину, технологічне паливо, для комунально-побутових потреб.

Виробництво електроенергії забезпечувалося в основному великими державними тепловими електростанціями (ТЕС). Частка гідроелектростанцій (ГЕС) у виробництві електроенергії зменшилася до 6,6 % у 1965 р. проти 20 % у 1950 р.

Порівняно з довоєнними роками зросло значення металургії. У 1965 р. видобуток залізної руди перевищив рівень 1950 р. у 4 рази, виплавлення чавуну — в 3,5, сталі — в 1,4, виробництво прокату — в 3,7, труб сталевих — в 3,1 раза. Почали виплавляти сталі більше, ніж чавуну. Було побудовано і здано в експлуатацію за 1951 – 1965 рр. 27 доменних, 38 мартенівських печей, 62 прокатних і трубних станів.

Важлива роль в індустріальному комплексі належала машинобудуванню та металообробці, середньорічні темпи зростання яких становили у 50-х роках 16,5 %. Зменшення їх частки в галузевій структурі промисловості пояснювалося конверсією і тим, що воєнну продукцію в офіційній статистиці не показували. За цей час було створено понад 17 тис. зразків нових типів машин, устаткування, приладів, зокрема гідротурбін, турбогенераторів, крокуючих екскаваторів, магістральних тепловозів, електровозів, трансформаторів, автоматичних ліній, електронних машин, телевізорів, магнітофонів, мотовелосипедів, холодильників, пральних машин, пилососів. До середини 60-х років було освоєно виробництво синтетичних алмазів, великовантажних машин, автобусів власної конструкції, малолітражок, авторефрижераторів, автонавантажувачів, танкерів, риболовецьких траулерів, літаків. Споруджено такі заводи, як Одеський і Дніпропетровський важких пресів, Кременчуцький і Запорізький автомобільні, Львівський телевізорний, Сумський електронних мікроскопів, Київський електронно-обчислювальних машин,

Хмельницький трансформаторних підстанцій. Україна займала провідне місце у СРСР за обсягом виробництва сільськогосподарських машин. Лише за 1960 – 1965 рр. було побудовано 22 заводи. На 1965 р. було понад 1 тис. машинобудівних підприємств, на яких працювало більш як 25 % зайнятих у промисловості.

Прискореними темпами розвивалася хімічна промисловість (16,7 % середньорічних у 1960 – 1965 рр.). Збудовано Лисичанський хімічний комбінат, Сумський суперфосфатний завод, Роздольський сірчаний комбінат, Дніпропетровський шинний, Черкаський штучного волокна. Однак асортимент хімічної продукції залишався практично незмінним (мінеральні добрива, сірчана кислота, сода, хімічні волокна). Повільно розвивалося виробництво полімерних матеріалів.

Значно зросла і зміцніла промисловість будівельних матеріалів. Було освоєно виробництво нових марок цементу "700" і "800", керамічних труб, опор для ліній електропередач, стінових панелей. Створена нова галузь – великопанельне домобудування.

Вводилися в дію нові потужності у легкій і харчовій промисловості: Артемівська, Переяслав-Хмельницька, Миколаївська (Львівська обл.), Кіровоградська швейні фабрики, Луганська взуттєва, Херсонський бавовняний, Житомирський і Рівненський льонокомбінати. Лише за 1959 – 1965 рр. було споруджено понад 300 нових і реконструйовано більш як 400 підприємств. Освоєно випуск нетканих матеріалів, штучного хутра, трикотажних виробів із хімічних волокон.

Наприкінці 50-х років розпочалася комплексна реконструкція залізничного транспорту на основі електрифікації та впровадження теплової тяги. З 1954 р. цей вид транспорту став рентабельним. Через Україну йшла продукція у 81 країну світу. Зріс вантажооборот морського, автомобільного, повітряного транспорту.

Змінилася географія промисловості. З'явилися нові промислові центри: Кременчук, Херсон, Рівне, Біла Церква, Чернівці, Львів. Зменшилася частка Донецько-Придніпровського, зросла – Південно-Західного і Південного економічних районів, їх співвідношення у 1965 р. становило відповідно 60,7, 27,4 і 11,9 %. Продовжувалась індустріалізація шести західних областей, де протягом 50-х років випуск промислової продукції збільшився втричі. У 1965 р. ці області давали 8,9 % валової промислової продукції республіки (за вартістю).

В 1950 – 1965 рр. у господарство України було вкладено 74,4 млрд крб. Державні кошти становили близько 70 %, підприємств – 10, колгоспів – 12, населення – 8 %. Структура розподілу інвестицій залишалася непродуктивною. На обладнання спрямовувалося у 50-х роках лише 20 – 30 %, у першій половині 60-х років – 28 % усіх капіталовкладень, решта – на будівельно-монтажні роботи. За сферами господарства капітальні вкладення розподілялися так: матеріальне виробництво – 67,5 %, з них: промисловість – 39,3, сільське господарство – 16, будівельна індустрія – 2,4, транспорт і зв'язок – 9,8; нематеріальне виробництво – 32,5 %, з них: житло – 19,1, торгівля, освіта, наука, охорона здоров'я та ін. – 13,4 %.

Розвиток промисловості відбувався на основі підвищення рівня технічної оснащеності. З другої половини 50-х років було розпочато механізацію та автоматизацію виробничих процесів. У вугільній промисловості удосконалювався шахтний транспорт, механізувалася зарубка і відбивання вугілля (на 98 %), навалка його в лавах (на 75 %). У доменному та сталеплавильному виробництві будували печі з великим корисним об'ємом, використовували засоби автоматизації на контрольних операціях за ходом плавлення, почали застосовувати киснево-конверторний спосіб виплавлення сталі, а також випуск сплавів для авіаракетної промисловості. На машинобудівних підприємствах застосовували автоматику та напівавтоматику електрозварювання, нові технологічні способи прискорення обробки металу. Рівень механізації на залізничному транспорті підвищився у 1960 р. до 60 %, річковому — до 78, морському — до 68,5 %. Лише в 1959 – 1965 рр. було створено близько 4 тис. нових типів машин, механізмів, апаратів і матеріалів. Підприємства освоїли випуск близько 1100 видів нової техніки і зняли з виробництва 800 типів застарілих конструкцій. Було встановлено понад 40 тис. автоматичних і напівавтоматичних апаратів, впроваджено 813 автоматичних і напівавтоматичних ліній. У 1965 р. у промисловості України налічувалося 14 автоматизованих підприємств і 4 комплексно-автоматизовані електростанції, 9343 механізовані й автоматизовані лінії, було комплексно механізовано й автоматизовано 2527 дільниць, 1790 цехів, 431 підприємство. Зросла продуктивність праці.

Проте успіхи промислового виробництва були недостатніми порівняно з потребами розвитку країни і світовим досвідом. Ефективність капіталовкладень і фондовіддача знижувались, а капіталоємність зростала. З'явилася тенденція зниження рентабельності. Зростання національного доходу було нижче за союзний. На кожен карбованець основних фондів він зменшився з 2 крб. у 1953 р. до 1,5 крб. у 1965 р. Внаслідок низьких норм амортизації капіталу (6 % на рік) машини, устаткування списували кожні 16 – 17 років, а третину обладнання застосовували аж до фізичного знищення.

Повільно впроваджували досягнення науково-технічного прогресу. Винахідництво недостатньо стимулювалося матеріально, практично не існувало патентного права. Незбалансовано розвивалися різні галузі. Швидше зростали фондоємні галузі важкої промисловості. Відставали від потреб зв'язок, житлове будівництво. Залізниці республіки обслуговувались електро- і тепловозною тягою на 59 %. Лише третина доріг мала тверде покриття. Не забезпечували потреби країни автомобільна, авіаційна, приладобудівна галузі. Хімічна промисловість відставала за виробництвом синтетичних волокон, пластмас. Посилилася диспропорція між важкою і легкою промисловістю. Інвестиції в останню становили до 12 – 15 % всіх промислових капіталовкладень. Хронічно бракувало споживчих товарів. Неповністю використовувалися виділені капіталовкладення. Тільки в 1965 р. в Україні було не завершено 52 об'єкти.

Гальмувала економічний розвиток система управління та планування промисловості. Протягом другої половини 40-х — початку 50-х років господар-

ство України контролювалося галузевими загальносоюзними, союзно-республіканськими і республіканськими міністерствами (у березні 1946 р. народні комісаріати були перетворені на міністерства).

Після смерті Сталіна розпочався перегляд економічної політики країни. Було проголошено курс на прискорений розвиток легкої промисловості. У 1954 р. створено союзно-республіканські міністерства чорної металургії та вугільної промисловості України. У 1956 р. перетворені з союзних на союзно-республіканські міністерства будівництва підприємств металургії та хімічної промисловості, будівництва підприємств вугільної промисловості. Створено міністерство будівництва УРСР. Протягом 1953 – 1956 рр. у республіканське підпорядкування перейшло близько 10 тис. підприємств і організацій. Частка продукції республіканської промисловості зросла до 76 % проти 34 % у 1953 р. Розширилися права директорів підприємств у плануванні виробництва, реконструкції, будівництва, затвердженні штатів.

Середина 50-х років стала періодом кризи старого управління та планування. Внаслідок реформи 1957 р. керівництво промисловістю було передано раднаргоспам економічних районів, які управляли промисловістю на своїй території незалежно від профілю. Держплан здійснював лише загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Розробку планів починали на підприємствах, продовжували у раднаргоспах, потім у Держплані республіки і Держплані СРСР. Основними методами планування залишався балансовий. Почали впроваджувати економіко-математичні методи і моделі. За основний показник ефективності господарства приймалося співвідношення приросту національного доходу в порівняних цінах і капітальних вкладень у сферу матеріального виробництва. Проте реформі не підлягали воєнна промисловість та енергетика. Уряд вважав, що реформа допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри.

На території України було створено 11 районів: Київський, Харківський, Львівський, Вінницький, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Херсонський, а у 1960 р. – ще три: Кримський, Полтавський, Черкаський. Майже вся промисловість республіки була підпорядкована Раді Міністрів УРСР. У рамках раднаргоспів підприємства або безпосередньо підпорядковувалися галузевим управлінням, або через трести і комбінати. Триланкова система застосовувалась у легкій, м'ясо-молочній, харчовій промисловості. У 1960 р. було створено республіканські раднаргоспи, в 1962 р. – Раду народного господарства СРСР і укрупнено районні раднаргоспи. Замість 14 раднаргоспів створено 7.

Посилилась концентрація виробництва. В 1957 – 1960 рр. об'єднано 800 фабрик і заводів у 400 укрупнених підприємств. На початку 60-х років з однотипних підприємств виникли виробничі об'єднання, що користувались правом юридичної особи і працювали як госпрозрахункові (перше – взуттєва фірма "Прогрес" у Львові).

У березні 1962 р. розпочалася перебудова управління сільським господарством. Створювалися виробничі колгоспно-радгоспні управління (об'єд-

нували 2 – 3 райони). Це призвело до ускладнення виробництва і виникнення нових труднощів і проблем. У межах єдиного народногосподарського комплексу СРСР раднаргоспи не забезпечували єдність технічної політики, не розв'язували комплексно господарські проблеми. Порушилося централізоване керівництво галузями промисловості. Реформи наприкінці 50-х – першої половини 60-х років припинилися з усуненням М. С. Хрущова від влади у 1964 р.

Нове керівництво знищило всі елементи політичного плюралізму, зміцнило командно-адміністративну систему управління суспільством. Проте економічні труднощі посилили соціальну напруженість в Україні і потребували вдосконалення методів керівництва господарством. Тому в 1965 р. розпочалася перебудова, завданням якої був перехід від адміністративних до економічних методів управління господарством на основі постанов партії й уряду. Передбачалося здійснити систему заходів, спрямованих на вдосконалення форм поєднання територіального і галузевого принципів управління, централізованого планового керівництва економікою і господарської самостійності підприємств, посилення стимулювання виробництва.

За програмою реформ управління господарством було ліквідовано раднаргоспи і відновлено систему управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. На кінець 1965 р. у СРСР налічувалося 18 загальносоюзних і 13 союзно-республіканських промислових міністерств, а також республіканське міністерство місцевої промисловості. Створено управління матеріально-технічного постачання нафтовидобувної, нафтопереробної і нафтохімічної промисловості. Внаслідок подальшої реорганізації в Україні діяло 22 союзно-республіканських і 7 республіканських міністерств: автомобільного транспорту і шосейних шляхів, будівництва, комунального господарства, місцевої промисловості, освіти, охорони громадського порядку, соціального забезпечення. Союзно-республіканські міністерства й управління були підпорядковані однойменним міністерствам СРСР і Раді Міністрів СРСР.

Удосконалення планування передбачало скорочення кількості планових показників до 8 (фонд заробітної плати, впровадження нової техніки, обсягу централізованих капітальних вкладень, введення в дію виробничих потужностей і основних фондів та ін.). Решту показників підприємства мали визначати самостійно, зокрема продуктивність праці, кількість працюючих, зарплату, собівартість продукції тощо. Було здійснено перехід від показників обсягу валової та товарної до реалізованої продукції, одержаного прибутку і виконання завдань поставок. Оцінка ефективності господарсько-фінансової діяльності підприємств визначалася показниками прибутку, рентабельності. Зросло значення системи економічного стимулювання, заснованої на таких інструментах, як ціноутворення, кредитування, преміювання. На підприємствах утворювалися фонди матеріального заохочення, соціально-культурних заходів та житлового будівництва, було прийнято Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство.

Завданням Держплану УРСР була розробка планів розвитку господарства усіх галузей союзно-республіканського і республіканського підпоряд-

кування і пропозицій щодо планування роботи підприємств загальносоюзного підпорядкування. Декларувалася стабільність планових завдань. Основною формою планування мав стати п'ятирічний план з розробкою найважливіших завдань по роках з орієнтацією на кінцеві результати діяльності. Основним методом планування залишався балансовий за основними видами продукції, ширше використовували програмно-цільовий і економіко-математичний методи.

Економічні експерименти в Україні розпочалися в 1964 р. на підприємствах швейної, машинобудівної, вугільної, приладобудівної та легкої промисловості Львівського раднаргоспу. В 1966 р. на нові умови роботи перейшло 100 підприємств, у 1970 р. — 8,2 тис. (83 %), які давали 92 % обсягу продукції.

На першому етапі проведення реформи (1966 — 1970 рр.) окремі промислові підприємства досягли певних успіхів у господарстві. Проте згодом реформа зазнала повного краху. Вона не мала комплексного характеру, охоплювала тільки промисловість, не змінювала структурної, інвестиційної політики. У міністерствах і відомствах перевага надавалася звичним, стійким, централізованим адміністративним формам управління. Більшість управлінців (управлінський апарат Союзу РСР досяг майже 100 союзних і 800 республіканських міністерств і відомств) були не досить компетентними. Вони не тільки не хотіли, а й не могли швидко зорієнтуватися в нових умовах господарювання. Міністерства і відомства за інерцією продовжували ставити перед підприємствами застарілі завдання, самостійність і госпрозрахункові права підприємств обмежували. Економічні методи підміняли адмініструванням; 95 % підприємств, які знаходилися в Україні, були союзного підпорядкування (для порівняння: в Росії — 93 %, в Прибалтиці — 90 %).

З кінця 70-х років розпочався новий етап перетворень у системі керівництва господарством. На відміну від реформ 60-х років, нова система заходів охоплювала всі галузі господарства та рівні управління (від підприємства до рад міністрів союзних республік). Підвищилася роль Рад народних депутатів. Вдосконалювалася система довгострокових (10—20 років), п'ятирічних та річних планів, їх складовою частиною стали цільові комплексні науково-технічні, економічні та соціальні програми. З'явився спеціальний розділ плану — вдосконалення управління. У 1983 р. було прийнято Закон про трудові колективи. Проте більшість повноважень трудових колективів мала дорадчий характер. У 1974 — 1986 рр. проводився економічний експеримент, за яким підприємства-учасники одержували більшу самостійність у сфері оплати праці, матеріального стимулювання. Однак експеримент охопив лише близько 30 % об'єднань і підприємств України, які реалізували 50 % загального обсягу продукції. Обмежувались їхні права у використанні засобів фондів розвитку виробництва, соціально-культурних заходів та житлового будівництва. У 1987 р. було прийнято рішення про переведення всіх підприємств на повний госпрозрахунок. Проте і в цей період права підприємств залишались обмеженими.

Внаслідок серйозних деформацій в управлінні господарством протягом 1971 — 1990 рр. існувала негативна динаміка зростання найважливіших еко-

номічних показників в Україні. Середньорічні темпи приросту валового суспільного продукту та національного доходу в Українській РСР становили відповідно у 1966 – 1970 рр. – 6,7 і 7,8 %, у 1971 – 1975 рр. – по 5,6, у 1976 – 1980 рр. – 3,4 і 4,3, у 1981 – 1985 рр. – 3,5 і 3,6 %. Рівень приросту виробництва всієї промислової продукції також знизився. Якщо у восьмій п'ятирічці він становив 8,8 %, у дев'ятій – 8,4, в десятій – 7,2, в одинадцятій – 3,9, то в дванадцятій – 3,5 %. Протягом 1965 – 1980 рр. в Україні більше ніж в 2 рази зменшилися темпи зростання продуктивності праці. Більшість планів в республіці не виконувалося, хоча в цілому Україна нарощувала свій економічний потенціал, збільшуючи виробництво продукції. Кількісне зростання промислової продукції відбувалося не за рахунок впровадження у виробництво нових технологій, які б якісно змінювали продуктивні сили суспільства, а внаслідок екстенсивного розвитку промисловості, що негативно впливало на якість продукції.

Розвиток господарства, як і раніше, мав індустріальне спрямування. Україна досягла певних успіхів у розвитку паливно-енергетичного комплексу. На території України були побудовані найбільші в Європі Запорізька й Вуглегірська ДРЕС, Криворізька, Придніпровська та інші потужні електростанції. Завершено будівництво двох останніх агрегатів на Дніпрогесі-2. Успішно працювали нафтовики і газовики України. Було введено в експлуатацію газопроводи Єфремівка – Київ – Кривий Ріг. У 1975 р. було видобуто 68,7 млн м³ природного газу, почалася експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ.

Певних успіхів було досягнуто в розвитку гірничорудної, вугільної, металургійної промисловості. Розвивались і такі галузі, як машинобудівна, металообробна, електроенергетична, хімічна, нафтохімічна. Зароджувалась мікробіологічна промисловість. Частка групи А в структурі промислового виробництва становила в 1970 р. 71 %, в 1985 р. – 72 %.

Почалося конструювання і виробництво електронно-обчислювальної техніки. Кількість комплексно-механізованих і автоматизованих підприємств зросла у 1985 р. до 1,2 тис., механізованих потокових ліній – до 30,5 тис., автоматизованих ліній – до 5,4 тис. Більшість їх припадала на машинобудування, легку та харчову промисловість. Багато винаходів з високим економічним ефектом впровадили науковці Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР (у космосі, при прокладанні газопроводів та ін.). Відомою не тільки в Україні, а й за її межами була продукція Харківського турбінного заводу (освоєно серійне виробництво турбін потужністю 500 тис. кВт для АЕС). У республіці освоєно виробництво потужних тепловозів, тракторів, буряко- та кукурудзозбиральних комбайнів, а також морських суден, сучасних літаків.

Однак, незважаючи на окремі досягнення, залишалася проблема якості промислової продукції. У її загальному обсягу вищої категорії якості у 1986 р. досягли лише 15,9 % виробів. Значна частина виробів не відповідала світовим стандартам, що призводило до великих матеріальних і моральних втрат.

Намітилося стійке відставання в науково-технічному і технологічному прогресі від розвинених країн Заходу.

Перехід на інтенсивні методи розвитку народного господарства затримувався, неефективно використовувалися матеріальні, сировинні та енергетичні ресурси, що також було серйозною ознакою застою в економіці. Не використовувалися ресурсозберігаючі технології. Низькою була продуктивність праці на виробництві. За 1970 – 1985 рр. на 1 % її приросту витрачалося 2,1 % приросту оновлених виробничих фондів. За даними Держкомстату СРСР, продуктивність праці була нижчою, ніж у США, в промисловості в 2 рази, в сільському господарстві – в 5 разів. На виробництво одиниці національного доходу в СРСР витрачалося в 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах.

Помітно знизилися фондовіддача і рівень рентабельності: відповідно 76 і 70 % у 1985 р. порівняно з 1970 р. Одночасно зросла матеріалоємність продукції. Загальна вартість ненормованих ресурсів становила 75 % матеріальних витрат на виробництво продукції.

В Україні, як і в СРСР, зводилися престижні будови, які економічно були малорентабельні, а для навколишнього середовища і здоров'я людей – навіть шкідливими. Як згадки про марнотратство і безгосподарність збереглися на території України рукотворні "моря" на Дніпрі, "найбільші в Європі" Придніпровська, Зміївська, Бурштинська теплові електростанції та інші гігантські новобудови, які народному господарству тільки шкодять. Без глибокого наукового обгрунтування, врахування думки громадськості високими темпами розвивалась атомна енергетика: розгорнулося будівництво потужних АЕС, які не відповідали міжнародним стандартам безпеки, що підтвердив вибух Чорнобильської АЕС.

Незадовільне використання людських сил, матеріальних і особливо природних ресурсів призвело до економічної кризи.

5.3. Сільське господарство

Післявоєнна відбудова сільського господарства України проходила у важких і складних умовах. На 1945 р. практично було відновлено діяльність усіх колгоспів. Проте порівняно з довоєнним періодом було засіяно 71 % посівних площ колгоспів і 32 % радгоспів, валовий збір зернових досяг 46,9 %, врожайність – 48 % (7 ц/га), поголів'я всіх видів худоби – 43 %, парк сільськогосподарських машин – 43,2 %. Основною силою в колгоспах були жінки, які виробили 72,2 % всіх трудоднів. Грунт під посіви готували вручну. Нерідко колгоспники самі впрягалися в упряж замість худоби. Державі було здано більше 56 % вирощеного зерна, а у багатьох колгоспах вилучено фураж і посівні фонди. Селяни не отримали повністю визначені на трудодень 400 г зерна. Як наслідок наприкінці 1945 р. розпочалися продовольчі труднощі, особливо на півдні країни.

Становище у сільському господарстві потребувало перегляду аграрної політики. Однак у 1946 р. продовжувалося форсоване розширення оброблю-

ваних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, зберігався низький агротехнічний рівень виробництва. Малосніжна зима 1945–1946 рр., весняно-літня посуха (до +39 °С) ускладнили ситуацію. Врожайність зернових у 1946 р. становила в середньому 3,8 ц/га, цукрового буряку — 43 ц/га. За цих умов початковий план здавання державі зерна Україною 340 млн пудів було збільшено на 10 %. Колгоспи, отримавши кращий урожай, мали змогу збільшувати на 50% плани заготівель, що виходили з передбачуваної, а не з фактичної врожайності. Тому план здавання зерна часто доводили більшим, ніж було зібрано урожаю. Наприкінці 1946 — на початку 1947 р. Україна здала державі фактично все вирощене зерно, проте план здавання зерна було виконано лише на 60 %. Посівна компанія 1947 р. забезпечувалася за рахунок насіннєвої позики, що покривала лише 60 % потреб. Складне становище з кормами зумовило падіж худоби. Поголів'я худоби в колгоспах зменшилося, зокрема великої рогатої на 12 %, свиней на 50 %.

Опір селян проведенню хлібозаготівель долався репресіями. До кримінальної відповідальності притягували селян за законом від серпня 1932 р. ("закон про п'ять колосків"), керівників господарств, серед яких понад 70 % становили учасники війни, інваліди. Трагедією країни став голод, що розпочався взимку 1946–1947 рр. і охопив східні області. За офіційною статистикою, від голоду померло 810 тис. осіб. Замість допомоги Україні СРСР зерно експортував (7 млн т 1946 р.), причому значну частину надавав іншим країнам безплатно.

Після кризи 1946–1947 рр. розпочалося повільне піднесення, проте підхід до розв'язання проблем сільського господарства лишався старим: форсування виробництва в умовах жорсткої централізації та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946 р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства, що давали селянам 70 % усіх грошових доходів, 80 % м'яса, 90 % картоплі. Введено грошові та натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів.

Наприкінці відбудовного періоду (1950 р.) сільське господарство наближалося до довоєнного рівня, про що свідчать такі дані:

Показник	Динаміка зростання на 1950 р., % (1940 р. — 100 %)
Загальна посівна площа	97,8
Площа зернових культур	93,7
Урожайність зернових культур	82,3
Валове виробництво зерна	77,4
Поголів'я великої рогатої худоби (без кіз)	73,7
Парк	
тракторів	104
комбайнів	95,3
вантажних машин	120

Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми. Вкладалися вони в основному на придбання машин (33%), будівництво (67 %). Техніка залишалася державною. Колгоспи користувалися нею через посередництво машинно-тракторних станцій (МТС). Механізація забезпечувала оранку (на 93 %), сівбу (на 70 %), збирання зернових культур (на 34 %). Інші роботи виконувалися майже повністю вручну. У республіці було електрифіковано 18 % колгоспів, 88 % МТС, понад 90 % радгоспів. Менше норми вносили мінеральних і органічних добрив. Державні заготівельні ціни залишалися на рівні 1928 р., хоча ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів. Фактично всю продукцію здавали державі. Діяльність колгоспів регламентувалася, матеріальних стимулів не було. Панувала теорія Лисенка, повністю відірвана від потреб сільського господарства.

З середини 1948 р. почалася масова колективізація на західноукраїнських землях, її проводили тими самими методами, що й в 30-х роках: посилення податкового тиску на заможних селян, примус, депортація непокірних до Сибіру, Казахстан, політичний контроль. Хід її ускладнювався збройною боротьбою УПА. На відміну від Східної, у Західній Україні не було голоду. На початок 1950 р. було колективізовано 96 % селянських господарств і усуспільнено 99,4 % орної землі.

На початку 50-х років низька продуктивність сільського господарства залишалася. В 1950—1953 рр. загальний обсяг продукції зріс лише на 2 %, а землеробства зменшився на 1 %.

Поворотним пунктом у розвитку сільського господарства став вересень 1953 – 1955 рр., коли змінилася аграрна політика держави. Основні заходи були спрямовані на підвищення матеріальної заінтересованості колгоспів, збільшення державних асигнувань на потреби села, поліпшення технічного і кадрового забезпечення села.

З січня 1954 р. діяли постійні погектарні норми поставок тваринницької продукції, заборгованість минулих років з колгоспів було списано. Зменшено поставки овочів і картоплі. Частину продуктів колгоспники продавали державі у порядку закупок через заготівельні організації. В 1953 – 1958 рр. заготівельно-закупівельні ціни зросли на зерно у 7 разів, на картоплю – у 8, на продукти тваринництва – у 5,5 раза. Скасовано обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів із колгоспних дворів, удвічі знижені податки з присадибних господарств. У 1958 р. відмінено обов'язкові поставки. Встановлені єдині закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, диференційовані за зонами країни. Змінилася практика планування. Колгоспи мали право з урахуванням планів заготівель і закупок визначати розмір посівних площ під певні культури, кількість худоби. Вперше колгоспники могли самі вирішувати, як використовувати власні ресурси. Почали впроваджувати щомісячно авансування колгоспників.

Важливе значення мала реорганізація в 1958 р. машинно-тракторних станцій. Техніку було реалізовано колгоспам і радгоспам, а МТС перетворено на ремонтно-технічні станції (РТС), функціями яких були продаж техніки

колгоспам, ремонт її, постачання нафтопродуктів, запасних частин, добрив, отрутохімікатів.

Протягом 1951 – 1960 рр. збільшилися капіталовкладення, що становили 6799 млн крб., або 15,6 % загального обсягу інвестицій у господарство.

Прийняті заходи стимулювали сільськогосподарське виробництво. З середини 50-х років сільське господарство вперше стало рентабельним. Середньорічні темпи зростання сільськогосподарського виробництва в 1954 – 1959 рр. становили понад 7 %. Неподільні фонди зростали щороку в колгоспах на 21,8 %, радгоспах – на 16 %. Підвищилися валові збори та врожайність зерна, зросло поголів'я худоби. Проте піднесення виявилося нестабільним. З 1958 р. у сільськогосподарському виробництві почався спад. Якщо за 1951 – 1958 рр. обсяг валової продукції збільшився на 65 %, то з 1959 по 1964 р. – лише на 22 %. Середньорічні темпи розвитку зменшилися до 2 %.

Колгоспи змушені були купувати техніку за підвищеними цінами. Закупівельні ціни 1958 р. були меншими порівняно з 1954 – 1957 рр. За цих умов доходи колгоспників зменшилися, заборгованість перед державою зросла. З 1963 р. уряд почав надавати короткострокові позики для купівлі добрив, насіння, молодняку. У 1964 р. було списано заборгованість за техніку на суму 180 млн крб. Проте ці заходи були недостатніми.

Капіталовкладення в сільське господарство зростали повільно і в 1961 – 1965 рр. становили 16,5 % усіх інвестицій у господарство. Як і раніше, вони вкладалися у виробничі фонди, які за цей період зросли у колгоспах у 1,8, радгоспах у 2,5 раза. Однак фондовіддача зменшилася з 1,47 крб. в 1958 р. до 0,87 крб. в 1965 р. у колгоспах і відповідно у радгоспах з 0,92 до 0,77 крб.

Освоєння цілинних земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі, частково на Північному Кавказі, яке розпочалося у 1954 р., законсервувало екстенсивний характер сільського господарства. Плани розширення зернового виробництва за цілинною програмою зумовили зменшення в Україні посівних площ зернових культур з 65,4 % всіх посівів у 1950 р. до 40,9 % у 1960 р. З 1955 по 1964 рр. надмірно розширювалися посіви кукурудзи на зерно і фураж без урахування конкретних грунтово-кліматичних умов. У 1955 р. планувалося посіяти понад 5,2 млн га порівняно з 2,2 млн га у 1953 р., у 1962 р. посіви кукурудзи досягли понад 20 % усієї посівної площі. Однак врожайність її була низькою, валовий збір не забезпечував потреб країни за умов скорочення посівів зернофуражних культур (ячменю, вівса).

Валове збирання технічних і кормових культур зростало переважно за рахунок розширення посівних площ. Так за 1940 – 1960 рр. посіви соняшнику збільшилися в 2 рази, врожайність – у 1,2 раза, відповідно цукрових буряків у 1,7 і 1,4 раза. Для того щоб збільшити валові збори сільськогосподарських культур, скоротили площу під чистими парами: з 12,3 % у 1940 р. до 6,7 % у 1958 р. і до 0,4 % у 1963 р.

Проводилася політика обмеження особистих господарств колгоспників. Так, у 1955 р. удвічі зменшено розміри присадибного господарства. У 1956 р. встановлено грошовий податок з громадян, що тримали худобу в містах, а в 1959 р. і це було заборонено. Відповідно до законів 1963 р. знову було підви-

щено податки на утримання худоби. В 1954 – 1964 рр. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників скоротилося на 14,3 %. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни.

Виснаження цілинних земель, посуха 1963 р., застій сільськогосподарського виробництва в центральних чорноземних районах Росії та в Україні призвели до продовольчої кризи. З цього часу Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном.

Протягом 1951 – 1965 рр. певних успіхів було досягнуто в розвитку тваринництва. За вартістю валової продукції воно майже дорівнювало рослинництву. Збільшилося поголів'я тварин, підвищилась їхня продуктивність, зросло виробництво основних видів продукції. Частка колгоспів і радгоспів за 1951 – 1958 рр. за загальною кількістю великої рогатої худоби зросла з 53 до 62,9 %, корів – з 24,1 до 46,2, свиней – з 60,7 до 68,7, коней – з 99,2 до 99,4, за виробництвом м'яса – з 24,7 до 45, молока – з 19,1 до 50,5, вовни – з 77,3 до 84,7, яєць – з 10,6 до 14,1 %. Проте частка особистих підсобних господарств населення поступово зменшувалась, особливо в 60-х роках. В 1970 р. вона становила за поголів'ям великої рогатої худоби 21 %, виробництвом м'яса – 37, молока – 30, вовни – 4,8, яєць – 62 %. На розвиток тваринництва негативно впливала нестача кормів, породної та племінної худоби.

Поступово підвищувався індустріальний рівень виробництва. Наприкінці 1958 р. тракторів було 168,4 тис., зернозбиральних комбайнів – 64,8 тис., вантажних автомобілів – 129 тис., у 1965 р. – відповідно 257, 56,9, 80,4 тис. Техніка якісно вдосконалювалася за рахунок надходження дизельних, колісних, гусеничних тракторів, самохідних комбайнів, навісних машин і знарядь, гідравлічних пристроїв. Почали застосовувати автоматизовані зернові токи, доїльні установки, пристрої для приготування кормів, механізоване водопостачання. Енергетичні потужності лише в 1960 – 1965 рр. зросли з 25,6 до 40,3 млн к. с. Підвищився рівень електрифікації. За 1953 – 1965 рр. загальне споживання електроенергії зросло з 277,2 до 4505 млн кВт · год (у 16,3 раза).

Проте механізація і електрифікація села були незадовільними. До комплексної наближалася лише механізація вирощування зернових культур. До державних енергосистем було приєднано 69 % колгоспів і 88 % радгоспів. Не задовольнялися культурно-побутові потреби села. Негативно впливало на врожайність культур недостатнє застосування органічних і мінеральних добрив, хоча внесення їх з року в рік зростало. Непродуктивними були спроби "перебудови природи" насадженням лісових смуг та будівництвом зрошувальних каналів.

Державні закупки залишалися примусовими. Розміри заготівель зерна в колгоспах змінювалися так: 1946 – 1950 рр. – 5,9 млн т на рік (35,7 % врожаю), відповідно за 1951 – 1955 рр. – 7,5 (38,2 %), 1956 – 1960 рр. – 6,0 (30,4 %), 1961 – 1964 рр. – 9,1 (40,2 %). Радгоспи здавали майже 100 % врожаю.

Протягом 50-х – першої половини 60-х років здійснювалися організаційні зміни, про що свідчать такі дані:

Показник	1940	1960	1965
Кількість колгоспів	28 374	9634	9553
На один колгосп:			
дворів колгоспних	141	422	—
посівної площі, га	773	2688	2700
великої рогатої худоби, голів	120	1168	1369
неподільних фондів, тис. крб.	19	521	—
грошових надходжень, тис. крб.	17	352	710

За цей період збільшилася кількість радгоспів (з 935 у 1950 р. до 1343 у 1965 р.). За розмірами вони були у 2—3 рази більшими, ніж колгоспи. Посівна площа їх становила у 1965 р. 16 % загальної посівної площі.

Концентрація виробництва поєднувалася із спеціалізацією. У 1965 р. в Україні займалися відгодівлею худоби близько 800 колгоспів і 500 радгоспів, на вирощуванні овочів спеціалізувалися 223, яєць і м'яса птиці — 139 радгоспів. Колгоспи і радгоспи України були рентабельними. Рівень рентабельності коливався від 29,7 % у 1960 р. до 44 % у 1965 р.

У 1964 р. було скасовано укази 1959—1963 рр., що обмежували розвиток особистих підсобних господарств. Проте нові укази також встановлювали певні норми утримання худоби в особистій власності громадян.

У березні 1965 р. було розпочато реформу в сільському господарстві. Встановлювався постійний план закупівель зерна на шість років для всіх колгоспів і радгоспів. Підвищувалися закупівельні ціни на пшеницю, жито, гречку та інші зернові культури, соняшник, продукцію тваринництва. За здану продукцію понад план встановлювалася надбавка — 50 % основної закупівельної ціни. Було здійснено перехід до гарантованої грошової оплати праці колгоспників за кінцевими результатами господарської діяльності. Проте істотних змін в аграрній політиці не відбулося. Керівництво здійснювали на основі директивності та жорсткої регламентації.

Негативні тенденції у розвитку сільського господарства призвели на початку 80-х років до чергової зміни системи управління сільським господарством. Було розроблено Продовольчу програму (1982 р.). З метою координації діяльності трьох структурних ланок агропромислового комплексу (АПК) утворено основні та районні агропромислові об'єднання, єдине Міністерство сільського господарства. Центральним органом управління АПК став союзно-республіканський агропромисловий комітет.

За програмою 1986 р. продовжувалася перебудова управління на селі. Відповідно до неї встановлювалися стабільні по роках плани закупівель зерна. Понадпланова продукція залишалась у розпорядженні господарства. Залежно від кінцевих результатів оплачувалася праця керівників і спеціалістів АПК. Скорочувалася кількість показників, що оцінювали діяльність

господарств (рівень рентабельності та приріст продукції), їх інвестування мало здійснюватися переважно за рахунок власних засобів та кредитів Держбанку.

Протягом 70 – 80-х років головна увага приділялася подальшій індустріалізації сільського господарства з метою забезпечення населення продовольством, а промисловості – сільськогосподарською сировиною. Частка капіталовкладень у сільське господарство у загальній їх структурі зросла на 27 – 28 % і в 1970 – 1985 рр. становила 84,9 млн крб. Проте власні вклади колгоспів зменшилися на 15 %. Поліпшилася технологічна структура інвестицій. Витрати на машини, устаткування збільшилися до 35,4 % проти 25,6 % у 1970 р. Як наслідок основні виробничі фонди зросли у 2,5 раза. Велику частку в їхній структурі займали будівлі та споруди (66 %). Тракторний і комбайновий парки зросли відповідно на 263,4 і 46,9 тис.

Індустріальний рівень виробництва підвищувався за рахунок електрифікації, хімізації, меліорації. Протягом 1971 – 1985 рр. виробниче використання електроенергії збільшилось у 2,9 раза, площа меліоративних земель – до 12 % сільськогосподарських угідь, поставки мінеральних добрив – у 10 разів.

Певні зрушення відбулися в організації сільськогосподарського виробництва. Збільшилася кількість радгоспів, утворилася мережа міжгосподарських підприємств і організацій. У 1985 р. функціонувало 96 виробничих агропромислових, сільськогосподарських і науково-виробничих об'єднань.

Позитивною ознакою було підвищення продуктивності аграрного сектора у середньорічному обчисленні в 2,1 раза. Результатом перетворень у сільському господарстві стали суттєві зміни у рівні механізації виробництва. За офіційною статистикою, у 1985 р. за індустріальною технологією вирощувалося кукурудзи на зерно 74 %, соняшника – 30, цукрових буряків – 78, утримувалося великої рогатої худоби 58 %, свиней – 64, птиці – 86 %. Україна в цілому забезпечувала власні потреби у продовольчій продукції. Частка її ввезення не перевищувала 2 %.

Стан сільського господарства у повоєнні роки ілюструють такі дані:

Показник	1940	1960	1985	1990
Посівна площа, млн га	31,3	33,5	32,6	32,4
Валове виробництво зерна, млн т	26,4	21,8	37,9	51
Урожайність зернових, ц/га	12,4	15,8	23,4	34,9
Виробництво зерна на душу населення, кг	647	577	664	–
Урожайність цукрових буряків, ц/га	159	218	230	275
Урожайність картоплі, ц/га	101	89	123	117
Виробництво м'яса, тис. т	1127	2068	3918	4358
Середньорічний надій молока, кг	–	1784	2554	2863

Проте певні досягнення в аграрному секторі не змінили його статусу як найбільш економічно слабкої, занедбаної ланки господарського організму. Знизилися середньорічні темпи економічного зростання валової продукції сільського господарства з 3,9 % у 1966 – 1970 рр. до 1,1 % у 1981 – 1985 рр. Національний дохід у сільському господарстві зменшився за 1966 – 1985 рр. на 23 %. Рентабельність знижувалась, у 1985 р. вона становила 17 % у колгоспах і 15 % у радгоспах проти 42,1 % у 1966 р. В 1970 – 1985 рр. на 57,3 % знизилася фондовіддача. Відбувалося подорожчання техніки, будівельних матеріалів, нафтопродуктів, що постачалися сільському господарству, на 35 – 150 %. Продуктивність рослинництва та тваринництва у 2 – 3 рази була нижча, ніж в економічно розвинених країнах.

Керівництво аграрним сектором ґрунтувалося на старих формах господарювання, не забезпечувалася належна інтеграція всіх ланок АПК. Змін у стилі та методах роботи партійних і радянських органів практично не відбулося.

5.4. Фінанси, кредит, добробут

Державний бюджет країни об'єднував республіканський і місцеві. За його допомогою перерозподілялася більша частина національного доходу республіки між виробничою та невиробничою сферами, галузями господарства, економічними районами. Індекс зростання державного бюджету порівняно з 1940 р. становив у 1950 р. 225, у 1960 р. порівняно з 1950 р. – 434, у 1985 р. порівняно з 1960 р. – 415,8, у 1990 р. порівняно з 1985 р. – 140,7.

З метою зміцнення фінансів (скорочення грошової маси, випущеної під час війни) у грудні 1947 р. було здійснено грошову реформу, її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 1:10. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб. переоцінювалися карбованець за карбованець, від 3000 до 10 000 крб. – з розрахунку 3:2, а понад 10 000 крб. – зменшувалися наполовину. Облігації державних позик замінювалися на облігації конверсійної 2 %-ї позики 1948 р. у співвідношенні 3:1. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5:4 або вилучалося 20 % їх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. було підвищено оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень, 31 березня 1950 р. підвищено курс карбованця по відношенню до іноземних валют, переведено його на власну золоту базу.

У 1961 р. проведено реформу, що змінила масштаб цін, який підвищився в 10 разів. Це означало відповідне зниження всіх цін, плати за послуги, грошових доходів населення. Старі гроші було замінено на нові у співвідношенні 10:1. Одночасно з 1 січня 1961 р. встановлювався золотий вміст карбованця 0,987412 г чистого золота (ціна 1 г золота дорівнювала 1 крб.). Долар став оцінюватися в 90 копійок замість 4 крб.

Протягом перших повоєнних років податкова система була уніфікована і спрямована на чітке визначення обсягів податків республіканського й особ-

ливо місцевих бюджетів. У другій половині 50-х років у фінансовій системі Радянського Союзу намітилася тенденція розширення повноважень союзних республік. Вони одержали право самостійно визначати доходи і видатки в розрізі республіканських і місцевих бюджетів, використовувати додаткові доходи, а також ті суми, що залишилися внаслідок економії видатків. За республіками були закріплені певні повноваження щодо складання, утвердження, виконання державних бюджетів, розподілу доходів і видатків між республіканським і місцевими бюджетами.

Було внесено зміни у податкову політику. В 1953 р. прийнято новий закон про сільськогосподарський податок. Замість оподаткування доходу від усіх джерел сільськогосподарського виробництва введено податок за твердими ставками з однієї сотої гектара присадибної землі колгоспного двору. Передбачалася система пільг для окремих категорій населення (інвалідів, сімей військовослужбовців та ін.). У 1957 р. замість чотирьох різних ставок (у розмірі від 6 до 15 %) було введено нову єдину ставку оподаткування з валового доходу колгоспів у розмірі 14 %, що була диференційована по республіках і областях.

У 1958 р. припинено випуск державних позик, що реалізувалися за підпискою серед населення і довгий час були важливим джерелом доходів бюджету. Протягом 1960 – 1962 рр. було підвищено неоподаткований мінімум заробітної плати, знижено податок з заробітної плати для низькооплачуваних громадян, скасовано податок за бездітність з неодружених, одиноких і малосімейних. Відбувалися структурні зміни у формуванні доходів державного бюджету. Зменшилися надходження податку з обороту: з 31,6 % у 1950 р. до 29,2 % у 1965 р. Господарські реформи 60 – 80-х років, спрямовані на вдосконалення економічного стимулювання та госпрозрахункових відносин, зумовили зменшення їх частки до 29,5 у 1991 р. Однак у державний бюджет йшла більша частина прибутку підприємств – 70 – 55 % у 80-х роках. Великими темпами зростали доходи підприємств і господарських організацій. У 1965 р. вони становили 39,1 % проти 15,2 % у 1950 р. Частка прибуткового податку з колгоспів зменшилася з 19,9 % у 1950 р. до 1,61 % у 1985 р. Починаючи з 1968 р. колгоспи відраховували в прибутковий податок 8 – 9 % чистого доходу. Знизилася частка надходжень від населення з 31,8 до 7,7 %. За цей час збільшилися кошти державного соціального страхування з 5,26 до 10,5 %. З союзного бюджету надходило 5,5 – 9,1 % загальної суми доходів. Частка дохідної частини бюджету України у державному бюджеті СРСР збільшилася з 4,2 % у 1950 р. до 9,9 % у 1960 р. і була в межах 17 – 18 % протягом 60 – 80-х років.

За даними офіційної статистики, завдання державного бюджету до 1990 р. включно виконувалися з перевищенням доходів над видатками, хоча це не відповідало дійсності. До 1956 р. чільне місце у ньому займали видатки на соціально-культурні заходи (1950 р. – 64,7 %, 1955 р. – 51,3 %). З другої половини 50-х років швидкими темпами зростали видатки на народне господарство, їхня частка у загальному обсягу витрат державного бюджету зросла у 1960 р. до 55,6 % проти 24,9 % у 1950 р.

Змінились асигнування з бюджету на народне господарство в 1965 р. — до 51 % і у 1991 р. — до 45,7 %. Це пов'язано зі зростанням інвестицій підприємств і організацій, частка яких у 80-х роках досягла понад 70 % (проти 43,4 % у 1958 р.) усіх вкладень у народне господарство. Основна частина державних фінансових ресурсів, призначених для народного господарства, асигнувалася на розвиток промисловості та будівництва. Так, у 1961—1965 рр. їхня частка становила 55 %, вкладення у сільське господарство — 14,2 %, на транспорт і зв'язок — 3,9 %, житлово-комунальне господарство — 16,6 %. Видатки держави на соціально-культурні заходи в 50-ті роки зросли у 2,7, в 1960—1990 рр. — у 6,6 раза. Вони розподілялися на народну освіту і науку, охорону здоров'я і фізичну культуру, соціальне забезпечення. У 1985 р. це співвідношення становило відповідно 48,6; 25,3; 26,1 %, у 1985 р. — 39; 21; 40% у 1991 р. 36,4; 22,8; 37,2 %.

Аналіз доходів і видатків по відношенню до валового внутрішнього продукту свідчить, що вже у 1989 р. існував державний борг: консолідований дохід України (включаючи прямі надходження у колишній союзний бюджет) — 34,9 % ВВП, у тому числі в бюджет України — 26,1 % ВВП. Видатки бюджету України (включаючи витрати, що фінансувалися з колишнього союзного бюджету) становили 38,6 % ВВП, у тому числі з бюджету України — 25,7 % ВВП.

Ступінь перерозподілу ВВП через бюджет України і витрати на економіку були на рівні економічно розвинених країн, де вони становили відповідно 40,6 і 17,3 % ВВП. Проте в цих країнах, на відміну від України, уряди відігравали провідну роль у створенні виробничої інфраструктури, субсидуванні приватного сектора економіки, науки. Бюджетний дефіцит покривався за рахунок внутрішніх позик, а не грошової емісії.

Протягом 50-х років з розширенням прав союзних республік у народному господарстві СРСР підвищувалося значення республіканського бюджету. Його частка у державному бюджеті України становила у 1958 р. 69,2 % проти 32,9 % у 1950 р. З кінця 50-х років у розподілі доходів між республіканським і місцевими бюджетами знову намітилася тенденція збільшення частки останніх.

Кредитні відносини в Україні повністю контролювалися союзним урядом. У 1955 р. було створено Українську контору Державного банку СРСР та республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку і Торгбанку. У 1957—1959 рр. проведено реорганізацію банківської системи. Ліквідовано Торгбанк, Сільгоспбанк, їхні функції передано Держбанку і Промбанку. До кредитної системи належали Зовнішторгбанк СРСР і державні ощадні каси (14,8 тис. у 1990 р.). Зросло значення банківського кредиту в розвитку господарства. Збільшились обсяги кредитів усіх видів: у 1951—1960 рр. — у 3 рази, у 1961—1985 рр. — у 10 разів. З другої половини 80-х років почалося зменшення надання позик, в 1990 р. їх кількість становила 70 % рівня 1985 р. Переважали довгострокові позики, їх надавали для освоєння нових підприємств і технологічних процесів, на будівництво і механізацію тваринницьких ферм, придбання сільськогосподарської техніки, водогоспо-

дарське будівництво. Важливим джерелом платіжних кредитів були грошові вклади населення, що становили у 1986 р. 220 млрд крб.

У 1987 р. розпочалася перебудова банківської системи СРСР. Утворилося п'ять спеціалізованих банків: Зовнішекономбанк, Промбудбанк, Агропромбанк, Житлосоцбанк, Ощадбанк. Однак монополія центру в банківській системі залишалася.

Проте фінансово-кредитна система нераціонально використовувалася для формування оптимальної структури господарства, його інтенсифікації. Слід було більше вкладати коштів у наукоємні галузі, пов'язані з науково-технічним прогресом, на житлове будівництво, дотації сільському господарству.

У господарському розвитку України значна увага приділялася торгівлі. В 1950 р. було відроджено її матеріально-технічну базу. Абсолютний обсяг продажу товарів у державній і кооперативній торгівлі, включаючи громадське харчування, становив 97 % рівня 1940 р.

Протягом 50—80-х років торгівля і громадське харчування перетворилися на самостійну галузь господарства з власною матеріально-технічною базою, організаційною структурою і трудовими ресурсами.

Про динаміку її розвитку свідчать такі дані:

Показник	1950	1990
Кількість підприємств, тис.	81,5	145,7
Обсяг роздрібного товарообороту (у цінах відповідних років), млн крб.	5 731	78 338
Оборот кооперативів, тис. крб.	—	495

Серед форм торгівлі провідною залишалася державна, її частка в структурі загального обсягу товарообороту в 1985 р. становила 70,3 %, кооперативної торгівлі — 27,1 %, оборот колгоспного ринку — 2,6 %. У цій галузі працювало 1,8 млн чоловік.

У загальному обсязі товарообороту поступово збільшувалась частка непродовольчих товарів: 1985 р. — 52 %, 1990 р. — 57 %.

Зростанню ефективності роботи галузі сприяла спеціалізація. За 50-ті роки зменшилася кількість змішаних (9,7 % загальної кількості у 1960 р.), розширилася мережа продовольчих і непродовольчих магазинів, поглиблювалась їхня спеціалізація, рівень якої на кінець 80-х років досяг 54 %. Поширилися прогресивні форми торгівлі та методи праці: самообслуговування, продаж за зразками або попередніми замовленнями, відкрита викладка товарів, продаж напівфабрикатів, створення фірмових магазинів, доставка товарів додому або за місцем роботи, виїзна торгівля. Одночасно відбувалася концентрація підприємств торгової мережі, збільшилася кількість великих магазинів типу універсам і універмаг, будинків торгівлі, торгових центрів. Проте в державній торгівлі більш як 80 % усіх магазинів були невеликими.

Колгоспна торгівля як важливий постачальник міському населенню сільськогосподарських продуктів активізувалася зі скасуванням у 1964 р. обмежень щодо підсобних господарств. У 1990 р. налічувалося 1576 колгоспних ринків, у тому числі критих — 139. У забезпеченні загального споживання картоплі, м'яса, овочів їх частка становила 10 — 20 %.

Проте торгівля не забезпечувала потреб населення. У 1990 р. на 10 тис. населення припадало лише 28 підприємств роздрібної торгівлі та 12 громадського харчування. Товарооборот у сільській місцевості був майже у 3 рази менший, ніж у містах. Торгівля не використовувала свої права по відношенню до промисловості у випуску товарів необхідного асортименту і якості.

Друга половина 40-х — початок 60-х років характеризувалися низьким життєвим рівнем і недостатньо розвиненою соціальною сферою суспільства. Радянський Союз із політичних мотивів у 1947 р. провів грошову реформу і скасував карткову систему розподілу продуктів і промислових товарів. У 1947 — 1950 рр. тричі знижувалися ціни на товари масового споживання. Однак, на відміну від реформи Ерхарда у Німеччині, в СРСР реформа відбувалася за умов дефіциту промислових і продовольчих товарів. Платоспроможний попит значно перевищував пропозицію. У 1950 р. державні роздрібні ціни в Україні порівняно з довоєнними були вищими в 1,83 раза. Лише на колгоспних ринках індекс цін зменшився до 0,9. Реальна заробітна плата у 1946 — 1950 рр. перевищила довоєнний рівень лише на 24 %, а загальна сума доходів населення — на 62 %. За цих умов уряд посилив позаекономічний примус до праці. Почалося економічне переслідування селян, які активно працювали на присадибних ділянках, а також адміністративне виселення. Як наслідок зросли ціни на колгоспних ринках. Посилилися втечі селян з колгоспів, хоча діяв закон 1932 р., що забороняв селянам виїжджати з села без спеціального дозволу. Продовжувала існувати "табірна економіка".

Почалася демілітаризація праці. У 1945 р. було відновлено відпустки, оплачувані вихідні. Тривалість робочого дня становила 8 год. Відмінено указ, за яким все населення вважалося мобілізованим. Однак до 1956 р. діяв указ від 1940 р., який забороняв робітникам і службовцям змінювати місце роботи без дозволу адміністрації, встановлював відповідальність за самовільне залишення роботи або прогул без поважних причин. У 1951 р. його було замінено заходами дисциплінарного характеру.

З середини 50-х років заробітна плата стала провідною формою підвищення добробуту. Середньомісячна грошова заробітна плата усіх категорій робітників і службовців за 50-ті роки зросла на 25,3 %, 60 — 80-ті роки — у 3,2 раза і в 1990 р. становила 248,4 крб. Мінімум заробітної плати досяг 60 крб. Поступово ліквідовувався розрив у рівнях оплати низько- та високооплачуваних працівників. Це стримувало професійне зростання робітників, інженерно-технічних працівників, не стимулювало трудову діяльність. У 1965 р. скорочувався робочий тиждень. Фабрики та заводи перейшли на

п'ятиденний робочий тиждень. Збільшилися відпустки вагітним жінкам до і після пологів.

Доходи колгоспників від громадського та особистого господарства збільшилися в 1951 – 1955 рр. на 50 %. З введенням у 1956 р. щомісячного авансування грошова оплата праці колгоспників поступово ставала переважаючою. У 1960 р. її середньомісячний розмір становив 24,3 крб., або близько 45 % загальної оплати трудодня. У липні 1964 р. було прийнято закон про пенсії і допомогу членам колгоспів. Мінімальний розмір пенсії встановлювався в розмірі 12 крб. на місяць. У 1966 р. була введена гарантована грошова оплата їх праці. Протягом 1965 – 1990 рр. оплата праці у колгоспах і радгоспах зростала більш швидшими темпами, ніж робітників і службовців, і досягла відповідно 220,4 і 265,8 крб. Зріс річний доход сімей від особистого підсобного господарства. В 1990 р. у робітників і службовців він становив 2,5 % сукупного доходу (155 крб.), у колгоспників – 28,8 % (1880 крб.).

Певне значення для піднесення добробуту населення мало скасування або зменшення податків, погашення державних позик (тимчасово припинено у 1958 р. і відновлено у 1974 р.).

Зростала роль суспільних фондів споживання. Так, у 1963 р. у СРСР вони становили 17 % національного доходу, у 1990 р. – 82 %. За їх рахунок забезпечувалися безплатне навчання, охорона здоров'я. Раціональнішою стала структура споживання. Однак видатки на харчування були високими: 47,4 % заробітної плати робітника промисловості. Виплати і допомоги залишалися низькими – 717 крб. на рік на душу населення.

Урбанізація посилила житлову кризу. В 1954 р. було прийнято рішення про будівництво індустріальними методами на основі серійного виробництва. Зросла площа введених у дію житлових будинків. Люди почали переселятися з "комуналок". Зменшилася гострота житлової проблеми. Проте рівень забезпеченості населення житлом був низьким. На 1 січня 1959 р. на одну людину припадало в середньому 6,35 м² житлової площі. Будівництво за типовими проектами призводило до одноманітності міст і селищ.

Протягом 60 – 80-х років житлова проблема загострилася, кількість введених у дію житлових будинків і квартир (377 – 388 на 1000 чол. населення) за 80-ті роки практично не зростала.

Значну увагу приділяли поліпшенню водопостачання, побутовому споживанню газу. Велося будівництво метрополітенів. У побуті з'явилися наручні годинники, фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, швейні та пральні машини, холодильники. У структурі споживання населення зростала частка непродовольчих товарів.

Проте у цілому рівень життя в Україні підвищувався повільно. Виробництво споживчих товарів не забезпечувало потреб населення і компенсувалося імпортом. Відставав від потреб населення розвиток сфери послуг, торгівлі, громадського харчування.

5.5. Участь України в світовому господарстві

Розвиток економіки колишнього СРСР передбачав максимальну інтеграцію господарств союзних республік у загальносоюзному народногосподарському комплексі, формування якого завершилося в 60 – 80-х роках. Регулювалися структура та рівні економічного розвитку союзних республік та економічних регіонів. Планування і управління економікою були централізовані, лімітувався розподіл між союзними республіками, економічними регіонами і галузями фінансових, трудових, матеріально-технічних та інших ресурсів.

Економічний потенціал України у складі народногосподарського комплексу СРСР характеризують дані таблиці, % до загальносоюзних показників:

Показник	1970	1980	1990	1991
Площа	2,7	2,7	2,7	2,7
Населення	19,5	18,96	18	17,9
Національний дохід		16,7	16,8	16,6
Прибуток у цілому по народному господарству	—	16	17,8	18,6
Грошові доходи населення		17,6	16,8	16,6
Платні послуги населенню		17,9	18	19,3
Частка України у валозому суспільному продукті СРСР	18,8	18,7	18,6	16,6
Промисловість	17,6	17,4	18,72	17,2
Сільське господарство	21,7	21,3	21,9	20,9
Будівництво	14,69	14,6	14,26	10
Транспорт	16,9	16,5	16,6	15,2
Торгівля і сфера послуг	17	17,4	17,42	14,9
Виробництво продукції на душу населення порівняно з СРСР				
Промисловість	90,3	91,35	103	95
Будівництво	75,4	76,6	78	50
Сільське господарство	111,32	111,8	123,1	117
Транспорт	86,7	86,6	91	75
Торгівля і сфера послуг	87,2	91,4	95	100
Частка України в загальносоюзних капіталовкладеннях		14,2	13,1	

Показник	1970	1980	1990	1991
Частка України в промисловому виробництві СРСР	17,6	17,4	17,6	17,2
В тому числі				
Електроенергетика	15,9	15,6	14,7	15,5
Паливна промисловість	19,6	15,5	14,1	15,4
Хімічна промисловість	15,5	16,1	16	14,9
Машинобудування	17,6	18	17,7	18,7
Деревообробна промисловість	9,9	10,6	12,1	10
Промисловість будівельних матеріалів	20,2	16,9	16,3	15,2
Легка промисловість	19,4	13,8	14,2	13,1
Харчова промисловість	21,8	20,5	21,9	20,9
Частка України у загальносоюзному виробництві				
Електроенергія	18,8	18,24	17,27	
Видобуток нафти	4	1,24	0,93	
Видобуток вугілля	33,2	27,51	23,44	
Чавун	35,7	43,45	40,81	
Сталь	54,2	36,28	34,16	
Видобуток залізної руди	57	51,22	34,16	
Металорізальні верстати		25,12	23,6	
Мінеральні добрива	20,8	16,53	15,14	
Трактори	32,2	24,5	21,5	
Газ	30,5	13	3,5	
Сірчана кислота	18,4	19,6	15,7	
Автомобілі	12,6	9,4	17,7	
Тканини	5,2	9,2	9,5	
Телевізори	29,6	33,2	35,8	
Холодильники	11,6	11,8	13,9	
Цемент	18,1	17,3	16,6	
Взуття	21,6	24,1	23,3	
Частка сільськогосподарського виробництва України у загальносоюзному	23,7	22,3	21,9	

Показник	1970	1980	1990	1991
Загальна площа сільськогосподарських угідь	15,2	15,4	15,6	
В тому числі культури				
Зернові	13,1	13	13,3	
Технічні	27,4	27	26	
Картопля і овочі	25,5	25	25,9	
Кормові	16	15,9	156	
Площа зрошених земель	8,5	11,8	12,5	
Площа осушених земель	15,4	20,6	20,5	
Валовий збір сільськогосподарських культур				
Зернові	21,7	21,6	23,4	
Цукровий буряк	63,9	60,2	54,2	
Соняшник	46,5	48,7	41,1	
Картопля	25,3	19,6	26,2	
Овочі	29,9	26,3	24,8	
Урожайність сільськогосподарських культур порівняно з середньосоюзною				
Зернові	165,4	166	175	
В тому числі				
Пшениця яра	158	131	258	
Пшениця озима	129	99,6	131	
Цукровий буряк	127	125	110	
Соняшник	125	129	115	
Картопля	105	80	107	
Поголів'я худоби				
Великої рогатої	20,5	22,2	21,3	
В тому числі				
Корови	21,2	21,4	20,4	
Свині	25,5	27,6	25,2	
Вівці та кози	6,2	6,1	6,2	

За галузевою структурою господарство України спеціалізувалося на природо-, фондо-, енерго-, матеріало- і трудомістких галузях промисловості. Воно було розбалансованим, а всі його галузі економічно і технологічно не були пов'язані між собою. Економіка України створювалась і функціонувала як невід'ємна складова народногосподарського комплексу колишнього СРСР, в інтересах усіх його союзних республік на основі єдиного плану. Частина підприємств працювала, використовуючи привізні паливно-енергетичні ресурси, сировину, матеріали, комплектуючі, деталі. Так, Тернопільський бавовняний комбінат переробляв бавовну, яка надходила з Киргизії та Узбекистану. За оцінками економістів, 70 – 80 % загальної кількості промислових виробництв не мали на території України замкнених технологічних циклів. Вони не могли існувати без виробничої кооперації з великою кількістю підприємств колишнього СРСР, які до того ж були основними споживачами виробленої продукції. Понад 70 % усіх сільськогосподарських машин, створених свого часу спеціалізованими проектними організаціями Запоріжжя, випускалися в Росії, Білорусії, Казахстані та республіках Прибалтики. Привізними товарами забезпечувався і споживчий ринок України.

В Україні не розвивалися такі енергоємні галузі промисловості, як електронна, електротехнічна, комп'ютерна, точне машинобудування. Сировинні ресурси працювали на загальносоюзні потреби, що призвело до їхнього виснаження.

Територіальна структура виробничих комплексів (Донбас, Придніпров'я, Прикарпаття, Поділля, Полісся) не забезпечувала їхньої інтегрованості до загальнореспубліканського поділу праці, спеціалізацію на певних видах продукції, ефективне використання наявного виробничого потенціалу.

Маючи розвинені промисловість, сільське господарство, транспорт, Україна не могла задовольнити свої виробничі потреби. Функціональна структура господарства не забезпечувала безперервного зростання життєвого рівня населення, екологічну чистоту, раціональне використання ресурсів, стабільне економічне зростання, високу ефективність виробництва. Структура українського господарства не створила можливостей для його інтегрування до світових економічних структур, а рівень життя населення значно відставав від стандартів розвинених країн.

Розвиваючись однобоко, господарство України було зорієнтоване на виробництво засобів виробництва. У 1987 р. їхня частка становила 72,2 % і збільшилася порівняно з 1940 р. на 10 %. Негативні зміни відбувалися також у структурі предметів споживання. Так, протягом 1970 – 1987 рр. виробництво продукції харчової та борошномельно-круп'яної промисловості зменшилося в цій структурі з 52,4 до 46,3 %, тоді як виробництво продукції галузей важкої промисловості зросло з 22,4 до 29,5 %.

Роблячи вагомий внесок в економіку колишнього СРСР, Україна брала участь у зовнішньоекономічних відносинах. В останні роки існування СРСР її частка становила 20 % загальносоюзних експортних поставок, які йшли в 123 країни світу. Суб'єктами міжнародних господарських зв'язків були понад 1400 українських підприємств. Частка експорту України у колишньому

загальносоюзному щодо окремих видів продукції була такою, %: екскаватори — 62, сільськогосподарські машини — 74, скло — 100, цемент — 75, залізна руда — 98, марганцева руда — 100, чавун — 75, листовий прокат — 56, сортовий прокат — 60, труби — 75, металургійне обладнання — 43, ковальсько-пресове обладнання — 74, велосипеди — 40, телевізори — 25.

Найтісніші економічні зв'язки Україна підтримувала з країнами Східної Європи, зокрема з Угорщиною і Польщею. У структурі вивозу в ці країни переважала продукція галузей важкої індустрії, електроенергія, природний газ, кокс, руда, сірка, чорні метали, устаткування для гірничодобувної та металургійної промисловості, екскаватори, бульдозери, телевізори, трансформатори, сільськогосподарські машини.

З загальносоюзної "кочегарки" Україна була перетворена на "кочегарку" РЕВ. У 1988 р. вона поставила країнам РЕВ 43,7 млрд кВт · год електроенергії, тобто 15 %, а на споживання своєму населенню — всього 8 %.

З країн Східної Європи Україна імпортувала машини і устаткування, верстати, комплектне промислове устаткування для хімічної, меблевої та харчової промисловості, прилади, продукцію хімічної промисловості, рухомий залізничний склад, судна, автомобілі, побутові електроприлади, медикаменти тощо.

Україна брала участь в економічному співробітництві з економічно розвиненими країнами. Більше 20 країн (Австрія, Нідерланди, Італія, Норвегія, Франція, Фінляндія, Німеччина, Швейцарія, Швеція, США, Канада, Великобританія, Японія) одержували з України промислову продукцію і промислову сировину: залізну і марганцеву руду, кокс, прокат чорних металів, графіт, скло, металургійне та гірничошахтне устаткування, штучні алмази, алмазний інструмент, а також цукор, олію, льоноволокно тощо. Зокрема, у Великобританію з України надходили прокат чорних металів, чавун, феросплави, металообробні верстати, бензол, цукор, льоноволокно, хміль. В Україну Великобританія поставляла різні машини, промислове устаткування, хімічні продукти, вовняні тканини тощо. У ФРН Україна експортувала феросплави, чорні метали, автонавантажувачі, віконне скло, олію тощо. З ФРН імпортувалися різні машини і промислове устаткування, прокат чорних металів, хімічна продукція. Українські машинобудівники виготовили для США унікальний трансформатор на 560 тис. кВт, для Фінляндії — комплект устаткування для атомної електростанції.

Україна вивозила свої товари більш як у 50 країн світу, що розвиваються. У структурі експорту головне місце посідали машини і промислове устаткування. Машини, устаткування, прилади для африканських, азіатських і латиноамериканських країн виготовлялися з урахуванням їхньої роботи в умовах тропічного клімату.

Експортна продукція України за цінами світового ринку оцінювалась у 30 млрд крб. Проте зазначені прибутки осідали далеко за її межами. Така форма економічних відносин — звичайнісінький колоніальний грабунок України з боку центру. Про це свідчила структура експортних поставок. У 1989 р., наприклад, на сировину, матеріали і товари народного споживання припадало 72, на машини і устаткування — 22 % експорту продукції.

У зовнішньоекономічних відносинах Україна мала пасивне сальдо. Справа у тому, що продукція України належала до початкової та середньої стадій обробки, тому й оцінювалася дешево. Готова продукція оцінюється за вищими цінами.

Отже, участь України в народногосподарському комплексі СРСР, як і в світогосподарських зв'язках в цілому, свідчила про її колоніальне становище. Наслідком жорстокої експлуатації української економіки стало її виснаження, уповільнення темпів розвитку, що переросло в глибоку кризу.

5.6. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності

24 серпня 1991 року Верховна Рада проголосила Акт незалежності України. Цей день відкрив нову еру в історії нашої держави. Одним із найважливіших завдань, що постали перед першим всенародно обраним Президентом України Л. Кравчуком, Верховною Радою та урядом: забезпечити українському народові нормальні умови життя, підняти рівень його добробуту. Для цього необхідно було здійснити перехід від командної до ринкової економіки, що дало б змогу вивільнити творчу енергію народу та якісніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила "Основи національної економічної політики". У документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв закон "Про приватизацію майна державних підприємств". Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі зрушення в аграрному секторі. Зокрема, створювалися фермерські господарства, чому сприяв Закон "Про селянське (фермерське) господарство". У січні 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон "Про форми власності на землю", яким проголошувалася рівноправність усіх форм власності на землю. Приймалися інші закони і постанови. У Міжнародний валютний фонд було представлено розширену програму ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом МВФ.

Разом з тим економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушений у процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в політиці, так і в економіці. Ознаками

останніх були: тотальне одержавлення економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки, її побудова на принципі незавершеності; значна мілітаризація економіки; катастрофічна екологічна ситуація; психологічний клімат колективної пасивності та ін., що суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж держапарат, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була відсутність цілісної концепції суспільної трансформації, а тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. У пострадянському просторі, за словами С. Кульчицького, створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив весь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах.

Небезпека такого підходу виявилася вже у січні 1992 р., коли Росія розпочала лібералізацію цін, внаслідок якої вартість газу в Україні за 1992 р. зросла в 100 разів, а нафти — в 300 разів. Величезна ***залежність української економіки*** від російських енергоносіїв призвела до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, розкручування маховика інфляції. Кризу в промисловому виробництві поглибив розрив економічних зв'язків із колишніми союзними республіками. Адже промисловість України виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції являла собою напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. На відміну від російських лідерів, українські не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Після вимушеного, вслід за Росією, "відпуску" цін у січні 1992 р. в Україні проводилась відверто проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Уряд

практично не робив спроб удатися до жорсткої грошово-кредитної політики. У результаті восени 1992 р., під кінець перебування В. Фокіна на посаді прем'єр-міністра, місячна інфляція перейшла рубіж 50 %, тобто стала гіперінфляцією. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85%, промислова продукція — 91, продукція сільського господарства — 89%. Найбільший спад відбувся в транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися більше як в 30 разів.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового прем'єр-міністра Л. Кучму, колишнього директора найбільшого воєнного заводу "Південмаш". У листопаді новий уряд прийняв принципове рішення про вихід з рубльової зони. В країні була введена власна національна валюта — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Однак у своїй політиці Л. Кучма акцентував увагу на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На початку 1993 р. прем'єр одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Проте до якихось позитивних змін в економіці це так і не привело. У перші місяці намітилось деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте дорогою ціною — посиленням кредитної емісії, безперестанною роботою друкарського верстата. Інфляція до осені досягла рівня 70 % у місяць. Намагання уряду Кучми стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада задовольнила прохання Кучми, який так і не зумів знайти спільну мову з Президентом Л. Кравчуком, і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив сам Президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував Ю. Звягільський.

Політика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регуляції і податків. Вона, за словами історика Я. Грицака, зробила майже неможливою нормальну економічну активність — українські громадяни, які, скажімо, заробляли місячно еквівалент до 100 американських доларів, повинні були відлавати державі у вигляді податку 90 % цієї суми. Така ситуація вела або до гіпертрофованого зростання "тіньової економіки", або подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Зосередивши у своїх руках велику владу, Л. Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. Його нерішучість у впровадженні змін пояснювалася небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка прихильно поставилася до української незалежності. Щоправда, така позиція новонавернених "незалежників", як правило, пояснювалась не якимись високопатріотичними мотивами, а прагматичним розрахунком: позбавившись московської опіки, вони стали господарями ситуації в Україні. Зокрема зберігаючи за собою керівні

пости, ця т. зв. "еліта" могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів (*у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 200% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі*).

У 1994 р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23 %, виробництво промислової продукції — на 27,8, сільськогосподарської — на 16,5 %. Капітальні вкладення за 1992—1994 рр. знизились на 57 %. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. У жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5 % ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази.

Подібна політика викликала значне невдоволення серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної самостійності. Передусім це відчувалося на зрусифікованих Сході, Півдні та в Криму, де почали проявлятися регіоналістські і сепаратистські тенденції, підтримувані Москвою.

Загострилося протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади, яке на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їхня консервативна політика дискредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності і ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

5.7. Економічне становище держави у другій половині 90-х років

Влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладалися великі надії. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж Москва ясно дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Головною проблемою, яка постала перед новообраним Президентом, була економічна криза. Її подолання з нетерпінням очікувала вся Україна. Перші кроки Президента Кучми у цій сфері були багатообіцяючими. У жовтні 1994 р. він проголосив стратегію економічних перетворень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Вона передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2—3 роки після проголошення економічного курсу Л. Кучми в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. Почалась реальна приватизація. В 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, з яких 4051 належали до загальнодержавної власності. Це вдвоє більше,

ніж у 1994 р. У підсумку за 3,5 року частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. У результаті темпи зростання цін почали зменшуватися з 400 % в 1992 р. до 40% у 1996 р.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти щодо долара. У вересні 1996 р. була проведена **грошова реформа**. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміні його гривнею. Разом з тим було також здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто таке потворне породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит.

Згадані заходи дали позитивні результати. Насамперед це знайшло відображення в зменшенні темпів падіння ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р. вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така ж тенденція мала місце і в 1996 р. В 1997 р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися — 3,2 % проти 10,1 % у 1996 р. Аналогічна ситуація складалася в промисловості та сільському господарстві. Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більш як у 4 рази — з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1%.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у ряді галузей, економічну кризу подолати не вдалося. І без того непросте фінансове становище України значно погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997 р.) та Росії (1998 р.). Украй складною залишалася **фінансова ситуація** більшості промислових підприємств. У 1997 р. збитковим було кожне друге підприємство (в 1995 р. — кожне п'яте, в 1990 р. — кожне одинадцяте). У січні—лютому 1999 р. порівняно з аналогічним періодом 1998 р. абсолютний обсяг прибутку в економіці зменшився на 40 %, при цьому в будівництві й торгівлі було отримано взагалі від'ємний фінансовий результат. Якщо на початку 1999 р. заборгованість українських підприємств перед бюджетом становила 13,3 млрд грн, то на середину року — вже 16,4 млрд грн. Платіжна дисципліна була майже відсутня; почалася повальна ***бартеризація економіки***. За даними на кінець 1997 р., близько 40 % всієї промислової продукції реалізовувалося за бартером (на початку року — 32 %). В паливно-енергетичному комплексі рівень бартеру досяг 45 %, машинобудуванні — 48, виробництві будматеріалів — 58, цукровій промисловості — 62 %. У шинній і нафтохімічній промисловості бартер став практично єдиним засобом розрахунків. На 1999 р. грошима оплачувалося трохи більше третини всієї продукції.

Головна причина переходу українських підприємств на бартер — плачевний стан їх обігових засобів і особливо гостра нестача готівки. З іншого боку, підприємства не могли поповнювати свої обігові засоби за рахунок кредиту, оскільки ставки були непосильними для більшості з них. У резуль-

тагі частка кредитів у фінансуванні інвестицій скоротилася з 49% ВВП у 1992 р. до 5 % у 1996 р. Значно сприяла бартеризації і діюча податкова система. Вона змушувала підприємців, які, в принципі, мали можливість розрахуватися "живими" грошима, йти на здійснення товарообмінних операцій, бо тільки так вони могли послабити дію податкового пресу.

Криза істотно вплинула на ***інвестиційну сферу***, що проявилося в падінні норм прибутків, зниженні національного доходу. За підрахунками експертів, для нормального розвитку української економіки потрібно 40 — 50 млрд дол. Оскільки таких засобів в уряду не було, основний розрахунок робився на приплив іноземних інвестицій. Однак з моменту проголошення незалежності країни потреби в капіталовкладеннях істотно перевищували пропозицію. За період з 1991 по 2001 р. в Україну надійшло лише 3,9 млрд дол. США іноземних інвестицій, тоді як, наприклад, за цей же період в Угорщину з населенням уп'ятеро меншим, ніж в Україні, та Польщу — приблизно по 40 млрд дол. інвестицій, Росію — 21 млрд дол., Румунію — 8 млрд дол., порівняно невелику Словаччину — 3,5 млрд дол. При цьому в Україні обсяг іноземних інвестицій на душу населення становив всього 79 дол. (*серед країн колишнього СРСР цей показник був менший тільки в Білорусі*). Причини такого несприятливого становища пов'язані з нестабільною політичною ситуацією в країні, частою зміною і заплутаністю податкового законодавства, корумпованістю чиновництва, небажанням бюрократії допускати іноземний капітал в Україну через неможливість впливу на нього тощо.

Одним з небагатьох порівняно динамічно реалізовуваним блоком економічних перетворень на мікрорівні стала **приватизація**. Вона планувалася як елемент системи ринкових реформ. А паралельно з нею повинен був бурхливо розвиватися новий приватний капітал. Ефективний з моменту народження, він покликаний був рекрутувати в приватизовані підприємства і власників з досвідом конкурентної поведінки, і нові відносини управління, і засоби для розвитку, а самий процес перетворити з формально юридичної дії в реальну економічну трансформацію. Новий приватний капітал мав можливість стати власником приватизованих підприємств безпосередньо в процесі масової приватизації, в основному за допомогою фінансових посередників.

Приватизація змушена була відігравати невластиву їй авангардну роль, створюючи корпоративний сектор економіки, ринкову інфраструктуру, прошарок дрібних власників, систему позабанкових фінансових посередників. В 1997 р. частка держави в основних фондах виробничого сектору економіки зменшилася з 81,4% (1990 р.) до 55,7 %, у чисельності працівників (без колгоспів і малих підприємств) — з 82,9 % (1992 р.) до 60,6 %, у прибутку (без сільського господарства) — до 29,7 %. До 1 січня 1999 р. частка держави в основних фондах цього сектору наблизилася до 50 %, за кількістю працівників — до 58—55 %.

У 1997 р. вперше проявилася і різниця в ефективності роботи державних підприємств і акціонерних товариств. Дані економічних досліджень

за галузями, в яких державний сектор не регулював ціни, свідчили, що при загальному для обох груп погіршенні об'ємних показників недержавні підприємства краще використовували працю і капітал, досягли вищої рентабельності. За даними Фонду державного майна, за 9 місяців 1999 р. частка продукції, вироблена роздержавленими підприємствами, у промисловості склала 55,1 % від загального обсягу виробництва в Україні, а вартість основних фондів і нематеріальних активів приватизованих підприємств — 53,4 % від загальної вартості цих показників всіх підприємств. Аналогічні процеси відбувалися в сільськогосподарському виробництві, де колективні підприємства продовжували втрачати свої позиції. Якщо в 1997 р. приватні господарства виробили 55,7 % всього продовольства, то в 1998 р. — вже 58,8 %. У 2000 р. у підсобних та фермерських господарствах вирощувалося майже 98 % картоплі, 84 % — овочів, 11,4 % — зернових культур.

Однак масштаби позитивних змін були мінімальними, загальноекономічна динаміка залишалася негативною. Приватизація не виправдала сподівань суспільства в тому значенні, що сама по собі не забезпечила створення розвинутих конкурентних ринків, не привела до кардинальних змін у господарській поведінці власників і вищих менеджерів, не запобігла погіршенню становища української економіки. Якщо спочатку масова сертифікатна приватизація привела до розпилення власності серед дрібних акціонерів і переважання працівників у структурі власності більшості приватизованих підприємств, то надалі послаблення контролю за державною власністю, особливо у традиційно прибуткових сферах, призвело до масового присвоєння державного майна. В результаті в Україні склалася ситуація, коли, за даними фахівців, близько двох десятків "сімей" (кланів) захопили 4/5 так званої загальнонародної власності, залишивши всім іншим для боротьби за персональне фізичне виживання 1/5 цієї власності. Це була плата за політизацію і соціалізацію процесу, за можливість швидкої приватизації в країні практично без приватного капіталу, за тотальне домінування у приватизаційному процесі корумпованої бюрократії. Як наслідок, в Україні, за словами відомого економіста О. Пасхавера, почався процес формування бюрократичного капіталізму, коли бюрократія визначає темпи, пропорції, якість створення і відтворення приватного капіталу.

Загострення економічної ситуації передусім відбилося на становищі населення. Якщо у 1997 р. ВВП на душу населення в Україні становив 1040 дол. США, то в 1998 — 816, а в 1999 — близько 600 (*у розвинутих країнах цей показник становить від 25 до 42 тис. дол. США*). Протягом 1997 — 1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі й склала менше 50 дол. США. Спостерігалося постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн чол. За межею бідності опинилося близько половини українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень

освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54-го на 102-ге місце у світі.

Причини такого становища крилися в низькій якості економічної політики, яка проводилася протягом всіх останніх років, відсутності політичної волі щодо оптимізації **податкової системи**, зниженні бюджетних витрат тощо. Зокрема жорсткі податкові вимоги і фінансові обмеження, що з них випливали, при високих цінах на кредитні ресурси паралізували виробничо-споживчий обіг. Якщо у 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4 %, то у 1998 р. — 39 %, тобто в бюджет було сплачено тільки 61 % всіх нарахованих податків.

Втрата виробниками обігових засобів, як один з найгірших наслідків завищеного оподаткування (*за різними даними, прямі й непрямі податки сягали 60—80%*), привела до зниження конкурентоспроможності продукції: підприємства змушені були йти на дорожчу закупку сировини, матеріалів, енергоносіїв шляхом невигідного для них бартерного обміну, що звужувало зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. За наявності ж попиту виробники не мали можливості на нього реагувати через відсутність грошових засобів. Кредитування у свою чергу стримувалося внаслідок великого ризику неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система стала головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Але держава, замість того, щоб зупинити і кардинально, до розумних меж, зменшити податковий прес, вишукувала нові джерела і бази для оподаткування.

Значною мірою існуюча податкова система об'єктивно сприяла формуванню **"тіньової" економіки**, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави (*втрати державного бюджету від "тінізації" економіки, за словами Президента України, становили 12—15 млрд грн на рік*). "Тіньова" економіка, яка є неоподатковуваною структурою, має дві складові. Перша з них — це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування ("тінь" на 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше для 75 % населення України). Значною мірою вона була об'єктивною реакцією суб'єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне падіння соціального захисту. "Тіньова" економіка стала результатом пошуку підприємствами шляхів самозбереження в умовах тотального податкового пресингу, котрий робить неможливим їхнє функціонування у правовому просторі. Друга складова — кримінальний сектор, який має значну вагу і, на думку окремих спеціалістів, становить не менше половини обсягів "тіньової" економіки, характеризується навмисним ухиленням від дій державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням в тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

За останні роки "тіньовий" сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його обсяги на 1999 р. досягли не менше 60 % ВВП. За словами тогочасного голови Державної податкової адміністрації України М. Азарова, у "тіньовій" економіці в цей час оберталося 10 – 12 млрд дол. США і більше 6 млрд грн (*для порівняння: в легальному обігу перебувало близько 10 млрд грн*). На думку зарубіжних фахівців, за 10 років незалежності з України було нелегально вивезено приблизно 40 млрд дол. США, які осіли в іноземних банках. Отже, сконцентрований у "тіньовій" економіці капітал не направлявся на інвестування національного виробництва, не міг бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяв зростанню податкового пресу, що у свою чергу ще більший обсяг економіки заганяло в "тінь". Відповідно держава втрачала можливості реального управління економікою, оскільки більше половини економічної діяльності мало неофіційний характер, функціонувало стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляло під дію державно-правових регуляторів. По суті, "тіньова" економіка стала економічною та фінансовою базою утворення паралельної державі інфраструктури влади. Водночас, перебуваючи під постійною загрозою викриття та страхом застосування репресивних санкцій з боку влади, "тіньовий" сектор економіки блокує утворення великого легального національного капіталу, оскільки вільні фінансові ресурси направляються за кордон для забезпечення їх збереження. Це утворює певний інвестиційний вакуум, який заповнюється іноземним капіталом, ставлячи національну економіку під суттєвий зовнішній вплив. "Тіньова" економіка деформує свідомість людей, веде до правового нігілізму, ототожнення ринкових відносин з протиправною діяльністю, що формує психологічний опір реформам.

Негативним фактором для розвитку української економіки став величезний **зовнішній борг**. Протягом 1994 – 1999 рр. він зріс більше ніж втричі й становив 12,5 млрд дол. США при ліквідних валютних резервах у 768 млн дол. Сюди додавалося триваюче зростання внутрішньої заборгованості з виплати заробітної платні, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн у 1994 р. до 12 млрд грн у 1999 р. За оцінкою Рахункової палати, лише за 9 місяців 1998 р. на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу було витрачено майже 10 млрд грн, тобто 95 % усіх доходів держбюджету.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика держави протягом 1990-х років не мала стратегічної основи, здійснювалася фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку України, що зовсім недостатньо для формування умов економічного росту. Уряд у різних складах виявився нездатним забезпечити необхідне управління економічними процесами, виявляв недостатньо ініціативи, значною мірою сприяв "тінізації" української економіки, нерідко відлякував зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. Яскравим свідченням останнього став один із колишніх прем'єр-міністрів П. Лазаренко, який з 1999 р. перебуває в американській в'язниці й звинувачуєть-

ся у "відмиванні" сотень мільйонів доларів США. (*Загальна сума незаконних операцій Лазаренка, за даними швейцарських слідчих, складає близько 880 млн дол. США.*) Не характеризувалася плідністю законотворча діяльність Верховної Ради, яка замість прийняття життєво необхідних законів багато часу й енергії витрачала на внутрішні міжусобиці. Не на висоті виявився і сам Президент. Зокрема він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом протягом трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульованих законом. Чимало помилок було допущено у кадрових питаннях. Як наслідок, майже кожен рік позначався зміною уряду (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду був призначений Є. Марчук, у травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив В. Пустовойтенко). Все це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками, створило неспринятливий економічний режим у країні. Якщо у 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол. США, то у 1998 — лише 40,8 млрд дол. Рівень падіння склав 74,2 %, причому на 1994 – 1998 рр. припадає 51,4 %.

Не вдалося Л. Кучмі розгорнути й широко рекламовану боротьбу з такими чи не найбільшими перешкодами на шляху досягнення економічного процвітання і демократії в Україні, як **корупція та хабарництво**. Особливістю українського економічного життя стало поступове злиття влади й бізнесу. З одного боку, численні заборони, обмеження, необхідність ліцензувань тощо, а також надзвичайно високий рівень податків і нецивілізовані методи діяльності податкових адміністрацій до крайнощів утруднюють бізнесову діяльність. З іншого — окремі підприємницькі структури підкуповують чиновників, проштовхують своїх лобістів в органи виконавчої, законодавчої чи представницької влади загальнодержавного і регіонального рівнів, добиваючись надання пільг з усіх цих обмежень. (*За даними Державної податкової адміністрації, на 2000 р. 364 народні депутати України мали офіційний дохід від комерційних структур. Парламентарі очолювали 202 підприємства і були засновниками 473 підприємств. Загалом народні депутати мали пряме або непряме відношення до господарсько-фінансової діяльності 3105 підприємств. У 1999 р. ці підприємства імпортували на територію України сировини та товарів народного споживання на 13,2 млрд грн (25,3% імпорту України); експортували — на 5,2 млрд грн (10,1% експорту України). За результатами господарської діяльності в 1999 р., згадані підприємства мали недоїмку до бюджету в розмірі 4,1 млрд грн.*) Таким чином, апарат органів влади спочатку формує масу перешкод на шляху розвитку бізнесу, а потім за винагороду дозволяє наближеним бізнесменам ці перешкоди обходити. Як наслідок, державна влада, в т. ч. і її вищі ешелони, що нерідко використовується для незаконного збагачення окремих осіб, ухилення від відповідальності, переслідування опонентів тощо, дедалі більше зрощується з напів- або й цілком злочинними кланами, втрачає імунітет проти кримінальної корозії. Показовою у цьому зв'язку стала заява посла США в Україні С. Пфайфера, який, згідно з даними тижневика "Зеркало недели", на початку грудня 1999 р. зазначив, що найви-

ще українське керівництво "повинне розірвати свої зв'язки з особами, які втягнуті в корупційну діяльність або мають відношення до кримінальних угруповань".

Злочинні утворення продовжували контролювати переважну більшість суб'єктів підприємницької діяльності, значну частину державних підприємств (*за результатами експертних досліджень, організована злочинність контролює в Україні до 85 % банків і не менше 40 – 50 % приватних підприємств*), мали суттєвий вплив на розподіл ліквідної продукції українського ринку. У грудні 1999 р. Президент Кучма змушений був визнати, що "криміналізовані буквально всі сфери економіки" і "доводиться говорити про фактичну втрату керованості" економічними процесами. Зміцнівши, мафіозні структури почали ставити перед собою не лише економічні, а й політичні цілі, намагаючись опанувати легальні методи впливу на соціально-політичні процеси, інструменти володіння публічною політикою, введення своїх людей у структури влади. В результаті Україна перетворилася в одну з найкорумпованіших держав світу. (*За результатами опитування авторитетного британського тижневика "The Economist", у 1998 р. Україна одержала найвищий бал за рівнем корумпованості серед 97 країн світу. За 1999 р., згідно з міжнародним індексом корупції, Україна посіла 21-ше місце у списку найбільш корумпованих країн світу, а за оцінками експертів Всесвітнього економічного форуму — третє місце після Болівії і Колумбії серед 59 країн світу з найвищим рівнем корупції в політиці. У 2000 р. у традиційному рейтингу корумпованості країн, випущеному міжнародною організацією "Transparency International", Україна — третя у світі за рівнем корумпованості після Нігерії і Югославії.*)

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої і виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна й виснажлива боротьба всередині самої влади зумовили затяжний економічний спад, призвели до зниження довіри суспільства не лише до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без урахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової і підприємницької діяльності супроводжувалася наростанням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що вело до серйозного порушення основних параметрів економічної безпеки України.

5.8. Україна на початку XXI ст.

У листопаді 1999 р. в Україні відбувся другий тур президентських виборів, де зійшлися діючий Президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. Український народ, поставлений перед дилемою: комуністичне вчора чи шлях реформ, важкий і непослідовний, обрав останнє. Він ще раз надав кредит довіри Л. Кучмі, сподіваючись від нього активних та рішучих дій у

розв'язанні існуючих проблем. Після президентських виборів кардинальних змін зазнала розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил. У січні 2000 р. одинадцять парламентських фракцій заявили про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді та прагнення до конструктивної співпраці з Президентом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Реалізацію курсу реформ було покладено на новий Кабінет міністрів, який у грудні 1999 р. очолив колишній голова Правління Національного банку України **Віктор Ющенко,** керівник "нової хвилі", не пов'язаний з партійно-номенклатурним минулим. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву "Реформи заради добробуту".

Після невпинного економічного занепаду протягом 1991 – 1999 р. перебування В. Ющенка на посаді прем'єр-міністра України повернуло українцям віру в можливість стабільної економіки та поліпшення життя, відновило довіру до нашої держави з боку Заходу, одним із свідчень чого стало рішення Ради ЄС у жовтні 2000 р. про вилучення України з переліку країн з неринковою економікою. Його уряд починав із ситуації, коли країна стояла перед загрозою дефолту, проблемами продовольчої безпеки, енергосистема не одержувала реальних грошей, обсідали внутрішні й зовнішні борги, додавали тривоги нестабільні ціни й нестабільні гроші тощо. За рік, незважаючи на припинення притоку в державу коштів МВФ, вдалося уникнути дефолту, реструктуризувати й скоротити на 17 % (на 2,1 млрд дол. США) обсяг зовнішнього державного боргу, який протягом 1993 – 1999 р. щорічно збільшувався в середньому на 64 % і на початок 2000 р. становив 12,4 млрд дол. США, зберегти життєстійкість енергетичної системи і повернути назад наростаючий процес "віялових" відключень електроенергії, перейти до політики збалансованого державного бюджету, вжити комплекс заходів для зміцнення фінансової дисципліни в країні, замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима, утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків настільки (*за даними ДПАУ, за підсумками 2000 р., надходження в бюджет збільшилися проти попереднього більш як на 5 млрд грн*), що це дало змогу майже на третину скоротити заборгованість із виплати зарплати (у бюджетній сфері на 52 %: з 540,6 млн до 262,1 млн грн), а пенсії навіть підвищити на 10 %, закріпити **тенденції до економічного зростання**. Якщо протягом 1992 – 1999 рр. розмір валового продукту країни скоротився на 60 %, то протягом 2000 р. він вперше за десятиріччя виріс майже на 6 %. Здійснене на ринкових засадах реформування ***промисловості*** дало змогу не тільки зупинити спад виробництва, а й забезпечити його реальне зростання. За підсумками 2000 р., темп приросту промислового виробництва становив 12,9 %. Поліпшилася структура реалізації. Питома вага промислової продукції, реалізованої за бартером, за вісім місяців 2000 р. була майже вдвічі меншою, ніж у 1999 (*17 проти 33,5 %*). Позитивна тенденція до скорочення бартерних операцій мала місце в усіх галузях. Поліпшились фінансові результати діяльності галузей промисловості. Порівняно з відповідним періодом 1999 р.

сума збитків зменшилася з 575,1 до 51,6 млн грн (*збитковими залишалися машинобудування (–35,3 млн грн) та легка промисловість (–16,3 млн)*). Обсяг отриманих прибутків зріс із 131 до 4380,6 млн грн. Аналіз свідчить, що найістотнішими чинниками пожвавлення промислового розвитку у 2000 р. були: сприятлива кон'юнктура зовнішніх ринків, у результаті якої вперше в історії молодої держави експорт перевищив імпорт більш як на 700 млн дол., поглиблення процесів реформування власності та розвитку підприємництва, часткове оздоровлення фінансового стану підприємств та підвищення на цій основі інвестиційної активності. У 2000 р. Україна залучила рекордний обсяг прямих іноземних інвестицій у сумі 750 млн дол. США. Статистично значущою стала залежність між поглибленням реформ у сфері власності, розвитком підприємництва та пожвавленням виробництва. Найбільші темпи приросту виробництва було отримано саме в тих галузях, де істотно переважала недержавна власність (*частка промислової продукції, яка випускалася підприємствами недержавної форми власності, зросла з 71,4 до 75,7 % і досягла в чорній металургії 85,9 %, кольоровій металургії – 86,2, деревообробній і целюлозно-паперовій промисловості – 96,8, легкій промисловості – 97,8, харчовій промисловості – 93,7 %*). Певні позитивні зрушення сталися у формуванні галузевої структури виробництва через прискорений розвиток деревообробної і легкої промисловості та окремих високотехнологічних підгалузей машинобудування, однак структурні зміни ще не стали провідною ланкою поліпшення якісних показників роботи. Домінуючою пропорцією промислового виробництва залишалася й навіть мала тенденцію до збільшення і так значна частка сировинних галузей – чорної та кольорової металургії, хімічної і нафтохімічної промисловості. Їхня частка зросла на 4,4 %, натомість частка продукції машинобудування зменшилася на 4,1 %.

Протягом 2000 р. вперше за останнє десятиріччя було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до зростання, передусім за рахунок приватного сектору, у ***сільському господарстві***. При закладених у програмі уряду 1,6 % зростання сільськогосподарського виробництва склало 7,6 %. Позитивні зрушення сталися на тлі проведення аграрної реформи, значною мірою ініційованої Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" від 3 грудня 1999 р. За цей час відбулося масштабне паювання землі, щоправда, без права купівлі-продажу (*6,4 млн селян одержали у власність 26,5 млн га*), яке створило передумови для включення її в економічний обіг. 11,4 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було реформовано в 14,7 тис. господарств ринкового типу. Саме вони разом із 37 тис. фермерських та 11,5 млн особистих селянських господарств, на думку уряду, "заклали інституційну основу приватного господарювання". Стимули для нарощування виробництва започаткувала лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Українські банки стали більш охоче надавати кредити сільськогосподарським підприємствам. Все це привело до того, що селяни дедалі швидше позбуваються нажитих десятиріччями радянських звичок

та менталітету і переходять на працю за ринковими принципами. Водночас аграрна реформа в Україні поки що не привела до підвищення економічної ефективності аграрного виробництва. Показники продуктивності праці українських аграріїв порівняно з розвиненими країнами залишаються низькими. Так, на одного працівника АПК України припадає річна валова додана вартість — 2500 дол. США, що у 8—16 разів менше, ніж у розвинених країнах. Нові перспективи для ефективнішого господарювання, можливо, відкриє ухвалений Верховною Радою 25 жовтня 2001 р. Земельний кодекс України, який закріпив приватну власність на землю в повному обсязі — її можна продавати, купувати, передавати у спадок.

Незважаючи на пожвавлення української економіки протягом 2000 р., вирішення більшості соціальних завдань розвитку, викладених в урядовій програмі "Реформи заради добробуту", відбувалося повільно. За окремими важливими параметрами, передусім зростанням реальних доходів населення, враховуючи інфляційні процеси в країні, змін на краще, по суті, не сталося. (*Якщо взяти доларовий показник середньої зарплати в колишніх республіках СРСР, то в Україні він становив 54 дол. США, у Росії — 81, у Білорусі — 74, а в Таджикистані взагалі — 8,7 дол. Але ці "54 долари" за своєю суттю не можуть служити показником добробуту населення. Адже при тому, що курс гривні до долара в 2000 р. залишався незмінним, інфляція склала майже 26 %. Тобто вартість долара в Україні протягом 2000 р. знизилась на чверть, і на 1 дол. можна придбати значно менше умовного товару, ніж у 1999 р. Щоправда, в 1999 р., як і в попередні роки, зарплата та пенсії часто не виплачувалися або виплачувалися вкрай нерегулярно.*) В той час, коли левову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги житлово-комунального господарства, — на одяг, товари культурно-побутового призначення, медичне обслуговування, доводилося заощаджувати здебільшого за рахунок кількості і якості продовольства, відпочинку тощо. Серед **недоліків** діяльності уряду В. Ющенка у 2000 р. можна назвати й те, що йому не вдалося створити безпечні й стабільні умови для національного капіталу, добитися значного зниження податків, навести необхідний порядок у державному секторі економіки тощо. Однак згадані проблеми нагромаджувалися роками і їх вирішення потребує тривалого часу, оскільки Україна втратила свій шанс швидкого ефективного реформування ще в першій половині 90-х років, правильно обраних економічних орієнтирів та політичної волі.

За образним порівнянням одного з відомих в Україні аналітиків, українська економіка схожа на автомобіль, двигун якого протікає в кількох місцях. Уряд Ющенка лише "заліпив" найбільші "дірки", й економічний автомобіль рушив з місця. Свідченням правильності обраного ним курсу, закладеного в урядовій програмі "Реформи заради добробуту", стало **нарощування темпів економічного зростання** в січні — квітні 2001 року порівняно з аналогічним періодом попереднього. Так, за 4 місяці приріст реального ВВП становив 8,5 % (*у квітні зростання сягнуло майже 11 %*), продукції сільського господар-

ства — 6%, промислового виробництва — 18,4 %. Цей показник був одним із найкращих не лише серед країн СНД, а й у континентальній Європі. Зростання промислового виробництва в Україні в першому кварталі 2001 р. було зафіксовано в усіх без винятку галузях, при цьому найбільш істотне — у галузях, орієнтованих на кінцевого споживача, що свідчило про позитивні зміни в структурі економіки. Зокрема, у деревообробній промисловості зростання досягло 28,6 порівняно з аналогічним періодом 2000 р., у легкій — 27,4, целюлозно-паперовій — 26,6, харчовій — 22,7 %. Рекордно високі темпи збільшення виробництва були зафіксовані в першому кварталі в машинобудуванні — 22,6 %. Попри деяке погіршення світової кон'юнктури, навіть у металургії обсяг виробництва в січні — березні зріс на 20,8 %. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі товарами в першому кварталі 2001 р. збільшився порівняно з відповідним періодом минулого на 6,4 % — до 7359,4 млн дол., у тому числі експорт збільшився на 20,9 %, склавши 3799,3 млн дол. (зокрема, збільшився експорт машинного обладнання, швейних виробів і сільськогосподарської продукції), а імпорт скоротився на 5,8 % до 3560,1 млн дол. При цьому додатне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 239,2 млн дол. (*за січень — березень 2000 р. від'ємне сальдо становило 636,4 млн дол.*). Протягом січня — квітня 2001 р. в Україні зберігалася стабільність на валютному ринку, знижувалося коливання курсу гривні, збільшився рівень золотовалютних резервів Національного банку, надходження в держбюджет зросли на 14,2 %, а обсяги кредитування реального сектору української економіки — на 13 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Рівень інфляції за цей час склав 4,3 % (в т. ч. у квітні 1,5 %), замість прогнозованих 7,8 %, індекс споживчих цін становив усього 2,6 %, що втричі менше за відповідний показник 2000 р. Офіційний рівень безробіття у квітні знизився на 0,1 % — до 4,1 %. Реальні доходи громадян за перший квартал 2001 р. виросли на 6—7 %. Такому зростанню сприяло підвищення з 1 березня рівня зарплати працівникам окремих галузей бюджетної сфери в середньому на 25 %, збільшення пенсій з 1 лютого, а також погашення заборгованості з виплати зарплати. (*За даними на 10 квітня, заборгованість з виплати зарплати в бюджетній сфері з початку року скоротилась на 60,7 %: з 262,1 млн до 103,4 млн грн.*) До кінця 2001 р. планувалося також підвищення заробітної плати бюджетникам на 25—30 %, а педагогам — на 50 %.

На тлі ефективної діяльності уряду В. Ющенка повною несподіванкою стало рішення Верховної Ради України про його **відставку**. Власне результати урядової роботи ініціаторів відставки цікавили найменше. Тому нагадування Кабінету Міністрів про виплату ним протягом року 6-мільярдної заборгованості з виплати зарплат і пенсій, нарощування темпів економічного зростання тощо почуті не були. Причини відставки крилися у тому, що своєю політикою В. Ющенко викликав незадоволення комуністів та олігархів, які, по суті, об'єднались у нову парламентську більшість. Щойно розбагатілі побоювалися втратити свої прибутки, їх непокоїла боротьба прем'єр-міністра проти корупції та "тіньової" економіки, бо сформована система давала їм можливість зосереджувати і нагромаджувати капітал не стільки за рахунок

організації ефективного виробництва, скільки за рахунок нечесної приватизації і несплати коштів у бюджет. Тому, коли навівши елементарний порядок в економіці, уряд В. Ющенка спробував зламати цю систему, ввести рівні правила гри на ринку для всіх, почав призупиняти процеси нечесної приватизації, змусив розраховуватися, зокрема на енергоринку, грошима (*згідно зі статистикою торгового дому "Газ України", українські споживачі у 2000 р. оплатили 76,7 % поставленого газу, що вдвічі вище за показник 1999 р. — 37,5 %. На ринку електроенергії відсоток бартерних угод скоротився з 57 % від загального обсягу в 1999 р. до 4 % у 2000 р., у результаті чого надходження "живих грошей" зросло в 5,1 раза*), скасував адресні пільги більш ніж двомстам фірмам, він наразився на відчайдушний опір олігархів. Комуністів так само не влаштовувало оздоровлення країни, оскільки з поліпшенням умов життя народу їхні шанси перемогти на виборах істотно знижувалися. У результаті ідеологічно несумісні за своєю природою політичні сили: комуністи та промислові й фінансові магнати — колишні червоні директори, партійні та комсомольські функціонери, які в хаосі пострадянських змін прибрали до рук ласі шматки державної власності, об'єдналися навколо однієї мети — відправити у відставку уряд В. Ющенка. Це вкрай нерозважливе і незрозуміле для переважної більшості українського суспільства рішення комуно-олігархічних сил за мовчазної згоди Президента було прийнято на сесії Верховної Ради 26 квітня 2001 р.

Незважаючи на відставку уряду В. Ющенка, здійснені ним економічні реформи дали можливість новому Кабінету Міністрів, який з 29 травня 2001 р. очолив керівник Української спілки промисловців і підприємців, народний депутат України **Анатолій Кінах**, продовжити курс на зростання вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 р. зростання в Україні становило 9 %, обсяг промислового виробництва — 14,2, рівень інфляції скоротився до 6,1 %. У 2001 р. в Україні зібрали 39,7 млн т зернових — у півтора раза більше, ніж 2000 р.; у 2002 р. — близько 37 млн т.

Проте, на думку експертів, уряд А. Кінаха не зумів ефективно використати здобутки свого попередника В. Ющенка і зберегти динаміку позитивних економічних змін.

Як наслідок, уже наприкінці 2001 р. сповільнилися темпи зростання реальних доходів населення (майже на 15 %), практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. За перші шість місяців 2002 р. порівняно з тим самим періодом минулого року зменшилося виробництво 66 із 150 найважливіших видів промислової продукції, знизилися темпи зростання ВВП (за шість місяців 2002 р. реальний ВВП зріс на 4,3 %, тоді як за такий же період минулого року — на 9,4 %) та обсяги експортно-імпортних операцій. Прогресуючими темпами погіршувався фінансовий стан підприємств, зростала їх збитковість (збитковими були 52 % всіх суб'єктів господарювання), істотно поглиблювалася платіжна криза. Якщо протягом 2000—2001 рр. дещо зменшилася кредиторська заборгованість, то надалі вона зросла до 299 млрд грн, майже на третину перевищуючи річний обсяг ВВП. Значно скоротилася

виплата боргів перед населенням. Якщо у 2000 р. домоглися профіциту бюджету, коли прибутки перевищили витрати, то наступний 2001 р. закінчили з дефіцитом. Наповнення казни за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4 % запланованого. За даними Центру антикризових явищ, спостерігалася тенденція до істотного відпливу іноземних інвестицій (за перший квартал 2002 р. вони скоротилися удвічі). Не дивно, що за рівнем щорічних доходів на душу населення — 379 євро — Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. Критичну ситуацію в соціальній сфері змушений був визнати навіть Президент Л. Кучма, який у посланні до Верховної Ради за 2002 р. констатував, що рівень життя 83,2 % населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27 % українців проживають за межею бідності. Як наслідок, на 1 липня 2002 р. понад 7 млн громадян України перебувало за кордоном на заробітках або в пошуках праці.

16 листопада 2002 р. уряд А. Кінаха було відправлено у відставку. Новим, десятим за роки незалежності прем'єр-міністром 21 листопада став голова Донецької облдержадміністрації **Віктор Янукович.** Його кабінет не зумів ефективно використати позитивну динаміку української економіки, започатковану урядом В. Ющенка, продовжити курс на її якісне реформування, забезпечити українським громадянам належні соціальні стандарти. Корупція та тінізація економіки досягли апогею. Відбувалося тотальне пограбування, розкрадання природних багатств України. Кучмівський режим набирав все виразніших ознак тоталітаризму.

Все це, а також масові безсоромні фальсифікації з боку влади під час президентських виборів привели до Помаранчевої революції (листопад – грудень 2004 р.). В результаті її перемоги новим справді народним Президентом України став відомий економіст, державний та громадсько-політичний діяч Віктор Ющенко. А новий український уряд 4 лютого 2005 р. очолила його соратниця, улюбленця мільйонів українців Юлія Тимошенко. того ж дня, 4 лютого 2005 р., Верховна Рада України затвердила програму діяльності Кабінету Міністрів під назвою "Назустріч людям". У спадок новій владі дістався державний бюджет з прихованим дефіцитом 32 млрд грн. але це не перешкодило їй вже в першому кварталі 2005 р. збільшити доходи населення на 25 %. При цьому не обходилося без негативів: вдвічі вищий від запланованого рівень інфляції, шок від знецінення долара, істотне подорожчання м'яса та інших продуктів харчування, а також комунальних послуг, пально-мастильних матеріалів.

Незважаючи на досягнення українського уряду "після Майдану", не зроблено ще дуже багато. А очікування від нього українського народу надзвичайно великі.

У досліджуваний період господарство України, як і світу в цілому, розвивалося в умовах прискорених темпів науки і техніки. На Заході досягнення наукового прогресу спрямовувалися на підвищення добробуту населення. В СРСР, як і в інших тоталітарних

державах, у цей період панувала гігантоманія — будувався БАМ, здійснювалися широкомасштабна меліорація, продовольча, енергетична та інші програми. Неефективно, без врахування екологічного фактора, використовувалися сировинні ресурси, в тому числі в Україні — видобуток кам'яного вугілля, залізної руди, сірки, нафти, газу тощо. Україна перетворилася на сировинний придаток тодішнього СРСР. На території нашої держави без дотримання достатньої безпеки в густонаселених місцях будувалися АЕС. 95 % промислових підприємств підпорядковувалося Москві.

Ніякі "постанови" і "рішення" не вивели із стану застою сільське господарство. В управлінні колгоспами, як і в промисловості, панували не економічні, а адміністративні фактори. Чорноземні ґрунти затоплювали "рукотворними морями", злочинно проводилася меліорація. Слабкою була матеріальна зацікавленість робітників та колгоспників у результатах своєї праці. Рівень життя народу знижувався, загострювалися соціальні суперечності. Спроби правителів реанімувати економіку України не дали позитивних наслідків.

Тільки в умовах незалежності Україна дістала шанс подолати наслідки господарської кризи, вийти на рівень цивілізованих європейських країн. Попри всі економічні та соціальні негаразди за роки незалежності в розвитку нашої держави виявляються певні позитивні тенденції, які особливо посилилися в останній час.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. *Визначте економічні втрати України у роки другої світової війни. Порівняйте вихідний рівень її господарства з іншими країнами на початок відбудови.*
2. *Охарактеризуйте господарські підсумки відбудовного періоду. Як проходили індустріалізація, колективізація у західних областях України?*
3. *Які зміни відбулися протягом 30—80-х років у системі управління та планування господарства України? Наскільки ефективним було реформування?*
4. *Визначте основні напрями розвитку господарства України у 50—80-х роках. Обґрунтуйте стагнаційний характер його наприкінці 70—80-х років.*
5. *Проаналізуйте промисловий розвиток України у 50—80-х роках.*
6. *Як відбувалося науково-технічне переоснащення господарства України? Доведіть, що панував екстенсивний (затратний) тип економічного розвитку.*

7. *Проаналізуйте аграрну політику держави у 50—80-х роках. Яка результативність індустріалізації сільського господарства?*
8. *Які економічні проблеми існували у невиробничій сфері?*
9. *Обгрунтуйте положення, що з кінця 70-х років у господарстві України розвивалися кризові явища. Чому назріла необхідність перебудови економіки на основі ринкових відносин?*
10. *Проаналізуйте розвиток української економіки в роки незалежності. Які проблеми вирішуються в Україні в ході ринкових перетворень?*

* * *

Господарство світу протягом тисячоліть пройшло великий і складний шлях розвитку. Воно здійснило гігантський стрибок від первісної доби і перших цивілізацій до постіндустріального суспільства. Нові технічні винаходи й вдосконалення породжували принципові зміни у виробництві і перехід суспільства в якісно нові стадії свого розвитку. Етапні віхи соціально-економічного прогресу людства — східне та античне рабство, становлення мануфактурного виробництва, промислові перевороти та індустріалізація народного господарства провідних країн світу.

Економічний розвиток українських земель відбувався на основі загальних закономірностей, властивих для господарства всього світу. Генеза економічних систем України, незважаючи на їх особливості та специфіку, проходила в контексті світового господарського життя.

На сучасному етапі розвитку перед господарством світу відкриваються нові перспективи. Вони пов'язані з удосконаленням постіндустріального суспільства, оволодінням людством новими видами енергії, новими технологіями, прискореним становленням новітніх виробництв і галузей.

Економіка сучасного світу поступово набуває рис єдиної, цілісної системи, що характеризується взаємозалежністю та взаємодоповнюваністю її складових елементів. В умовах зростаючої економічної єдності світу актуалізується необхідність міжнародної координації, міждержавних економічних стосунків. Ця проблема набула особливого значення для країн, що розвиваються, та з перехідною економікою, до яких належить і Україна.

Яскравою сторінкою багатовікової історії України стало проголошення її незалежності 24 серпня 1991 р. Перед відродженою державою постали

надзвичайно складні та важливі завдання в сфері економіки. Їх послідовне розв'язання — нагальна потреба сучасності.

Із великими труднощами, натикаючись на шалену протидію ворожих сил, проходить нині процес становлення ринкової економіки України, її інтеграції в європейський та світовий економічний простір. Без цього не мислимий економічний суверенітет української держави, забезпечення процвітання та добробуту її багатостраждальному народові.

Подолання наявних труднощів, кризових явищ, успіх у будівництві національної ринкової економіки України залежить насамперед від консолідації політичних сил у країні, створення надійного правового поля, залучення до активної економічної діяльності якомога ширшого кола працездатного населення держави, але в чималій мірі залежить також від вивчення і творчого використання багатющого досвіду господарювання, нагромадженого людством.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

1. Історико-економічні терміни

Акціонерне товариство — форма організації підприємств, капітал яких формується шляхом продажу акцій та інших цінних паперів.

Акціонерний капітал — засоби компанії, які становлять вартість, випущених нею акцій та первісний капітал акціонерного товариства.

Акція — вид цінного папера, який свідчить про участь власника (утримувача акції) у капіталі акціонерного товариства, яке її випустило, та дає йому право на отримання частини прибутку цього товариства у вигляді дивіденду. Акції мають свою номінальну та курсову (ринкову) ціну.

Алод (*від старонім. al — повне та od — володіння*) — форма феодальної земельної власності в Західній Європі, що вільно відчужувалася.

Анексія — насильне приєднання (захоплення) чужої території.

Баналітет — монопольне право феодалів вимагати від залежних селян, щоб вони мололи зерно лише на його млині, випікали хліб у його пекарні, давили виноград на його виноградному пресі тощо за плату, визначену ним самим.

Банкноти — банківські білети, грошові знаки, що випускаються в обіг центральними емісійними банками і є основним видом паперових грошей.

Бенефіцій — земельне володіння, яке дарувалося великим феодалом (королем) в пожиттєве користування васалам за умови несення військової або адміністративної служби.

Біржа — форма організації торгівлі, постійно діючий ринок, де торгують цінними паперами, нерухомістю, великими партіями товарів.

Васалітет — у середньовічній Європі система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших феодалів (сеньйорів).

Вексель — вид цінного папера у вигляді письмового боргового зобов'язання суворо встановленої форми, який надає його власнику безперечне право у зазначений термін вимагати з боржника сплати зазначеної грошової суми.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) — об'єднання військових підприємств, керівництва збройних сил, урядової бюрократії, мілітаризованих наукових установ, які займаються розробкою і виробленням військової продукції.

Вотчина — комплекс феодальної земельної власності (землі, будівлі, ремонент) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян.

Ганза (союз, товариство) — торговий союз міст Балтійського та Північного морів на чолі з містом Любеком у XII – XVI ст.

Гард — дерев'яні (частокільні), рідше кам'яні, перегородки для ловлі риби або затримання її в ріках і озерах.

Гіперінфляція — зростання надзвичайно високими темпами товарних цін та грошової маси в обігу, яке призводить до різкого знецінення грошової одиниці, розладу платіжного обороту та порушення нормальних господарських зв'язків.

Девальвація — здійснюване державою зниження обмінного курсу національної валюти відносно іноземних валют або міжнародних рахункових одиниць, а раніше і до золота; зменшення реального золотого вмісту грошової одиниці.

Дефляція — зменшення грошової маси, вилучення з обігу частини надмірних грошових засобів, випущених у період інфляції, яке супроводжується загальним зниженням цін у країні.

Диспропорції економічні — порушення пропорцій у розвитку окремих галузей народного господарства, економічних підрозділів, макроекономічних параметрів, фаз відтворення, тощо. Виникають внаслідок неправильної економічної політики держави, порушень у функціонуванні господарського механізму, природних і технологічних аномалій.

Диференціація — поділ, розчленування цілого на окремі якісно відмінні частини. Диференціація селянських господарств — розшарування, поява багатих і бідних господарств.

Домен — земля, на якій велося господарство землевласників.

Домінікальні землі — поміщицька, державна, церковна земля в Австрійській імперії, в тому числі в Західній Україні, яка входила до її складу.

Експансія *(від лат. expansio — розширення, поширення)* — політика окремих країн, монополістичних об'єднань, фірм тощо, спрямована на розширення сфер свого впливу з метою отримання вигідних ринків збуту, вкладень капіталу, джерел сировини.

Експорт — вивіз за кордон для реалізації на зовнішніх ринках товарів, послуг, капіталу, цінних паперів.

Експропріація — примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна, що проводиться органами державної влади. Експропріація з виплатою відшкодування називається реквізицією, а без виплати — конфіскацією.

Екстенсивне виробництво — спосіб збільшення обсягів виробництва за рахунок залучення додаткових ресурсів, збільшення використання ресурс-

них джерел без підвищення ефективності їх використання, пов'язані з кількісними, а не якісними змінами.

Емісія – випуск в обіг грошей, акцій, облігацій, інших боргових зобов'язань; зумовлює збільшення грошової маси в обігу.

Емфітевтичне право – довгострокова або довічна оренда.

Євродолари – долари, що продаються за межами США.

Закупи – відомі з "Руської Правди" як наймити; люди, які відробляли позичені гроші – "купу", або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Закупи жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві.

Залозний шлях – сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київ з Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу.

Золоте забезпечення – запас золота у центральних банках, призначений для покриття банківської емісії, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та інших зобов'язань, що належать до оплати.

Золотий стандарт – система грошового обігу, згідно з якою в ролі міри вартості та повноцінних засобів обігу виступає золото та відбувається вільний обмін паперових грошей на золото. Вперше золотий стандарт було установлено у Великобританії наприкінці XVIII ст.

Ізгої – люди без суспільного становища, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, та не увійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах. Аналогічним було становище сябрів.

Імміграція – в'їзд іноземців у країну на тимчасове чи постійне проживання громадян інших країн.

Імпорт – ввіз з-за кордону товарів, технологій і капіталів для реалізації і використання на внутрішньому ринку країни-імпортера.

Інвестиція – довгострокове вкладення капіталу в підприємства, різні галузі господарства економіки з метою отримання прибутку.

Інвестор – юридична чи фізична особа, що здійснює інвестиції.

Індустріалізація – перехід економіки країни на промисловий шлях, значне збільшення частини промислового виробництва в економіці, створення великого машинного виробництва в усьому народному господарстві чи в окремих його галузях.

Інкорпорація (*від лат. incorporatio – включення до складу*) – приєднання, включення до складу.

Інновація – впровадження нових форм організації праці та управління, що охоплює не тільки окреме підприємство, а і їх сукупність, галузь; вкладення коштів в економіку, що забезпечує зміну техніки і технології.

Інтеграція економічна – сучасна форма процесу інтернаціоналізації виробництва, зближення і поглиблення взаємодії підприємств, галузей народного господарства, регіонів і держав в інтересах повнішого задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах та послугах.

Інтенсивне господарство — розвиток господарства, за якого зростання обсягів виробництва досягається за рахунок зростання продуктивності праці, кращого використання матеріалів, підвищення віддачі основних фондів тощо.

Інфляція — знецінення паперових грошей внаслідок перевищення їх кількості в обігу над сумою цін товарів та послуг. Інфляція супроводжується підвищенням цін на товари, спадом реальної заробітної плати, зростанням незадоволеного попиту тощо.

Інфраструктура — комплекс галузей господарства, які обслуговують промислове сільськогосподарське виробництво, а також населення. Включає в себе дороги, канали, мости, порти, транспорт, зв'язок, енергопостачання, житлове та комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, торгівлі, освіту, науку, охорону здоров'я тощо.

Іпотека — застава нерухомого майна (землі, будівель тощо) для одержання довгострокової грошової позики.

Каботаж — судноплавство між портами однієї країни в межах одного чи кількох морів.

Капітулярій — у період раннього середньовіччя закони і розпорядження франкських королів з династії Каролінгів.

Картель — об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляючись про частку кожного в загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо.

Колон — у Римській імперії орендар невеликої земельної ділянки у великого землевласника; раб-відпущеник, якому надавалася ділянка землі — парцела, за що він повинен був віддавати власникові землі частину виробленого продукту.

Колонат — форма виробничих відносин між великим землевласником і безпосереднім виробником — колоном, поширена в Римській імперії. За системи колонату велика земельна власність дробилась на парцели — невеликі земельні ділянки, що надавалися землевласником у користування колонам, які поступово прикріплювалися до землі. Поширення колонату було зумовлено кризою рабовласницької системи господарства.

Комасація — зведення розкиданих дрібних земельних ділянок в один масив.

Комендація — акт, що встановлював залежність васала від сеньйора чи селянина від феодала.

Комунальні революції — в X—XIII ст. визвольний рух жителів міст проти залежності від феодалів — власників міст, у результаті якого міста отримували повну чи часткову незалежність і самоврядування.

Комутація ренти — переведення закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк.

Конверсія воєнна — перехід від воєнного виробництва до мирного.

Конгломерат — група технічно не пов'язаних між собою підприємств, що належать одній фірмі й випускають на одній або більше стадіях виробництва різноманітні, не конкуруючі між собою товари, або оперують на сегментах ринку, які не перетинаються.

Контрибуція — під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які провадять ворожі війська; платежі, що накладаються на переможену державу на користь держави-переможниці.

Концерн — об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є проведення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

Концесія — передача на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів.

Кон'юнктура — сукупність ознак, які визначають поточний стан економіки в певний період. Характеризується рівнями попиту і пропозиції, ринковою активністю, цінами, обсягами продажу та іншими економічними показниками, які дають змогу кількісно оцінити зміни, що відбуваються на ринку, та визначити певні тенденції їх розвитку.

Копігольдери (*від англ. copyholders — утримувач за копією*) — категорія залежного селянства у середньовічній Англії, яка отримувала право на володіння земельною ділянкою, хоч і зі значними обмеженнями та зобов'язанням виконувати великі повинності, на основі копії — виписки з протоколу манеріальної курії (звідси й назва).

Корупція (*від лат. corruptio — підкуп*) — злочинна діяльність у сфері політики чи державного управління, що полягає у використанні посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів.

Кріпосне право — система правових норм у середньовіччі, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина-кріпака.

Лен — бенефіцій, що передавався у спадок.

Локаут (*від англ. lockout — зачиняти двері перед ким-небудь, не впускати*) — тимчасове закриття підприємства та масове звільнення робітників з метою попередження чи зупинення страйку.

Люстрація — інвентаризація у королівських маєтках середньовічної Польщі з метою визначення їхньої прибутковості.

Магдебурзьке право — система міського самоврядування у добу Середньовіччя.

Мануфактура (*від лат. manus — рука, factura — виготовлення*) — 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ручною ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та інших країнах.

Меркантилізм – політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження вивозу їх та збільшення вивозу товарів

Метрополія – держава, що володіє колоніями, центр колоніальної імперії.

Мілітаризація економіки – переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів і послуг воєнного призначення.

Монополістичний капіталізм – період в історії, коли у виробництві починають панувати монополістичні об'єднання, які тримають під контролем ринок країни.

Монополія (*від гр. топо – один і poleo – продаю*) – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду; виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Мораторій – відстрочка виконання зобов'язань, встановлена державними органами на певний термін чи до закінчення яких-небудь надзвичайних подій – війни, стихійного лиха тощо.

Натуральне господарство – господарство, що задовольняє свої потреби виключно за рахунок власного виробництва.

Неолітична революція – процес переходу від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих, який супроводжувався появою додаткового продукту, підвищенням життєвого рівня населення, зростанням його чисельності й створенням передумов для виникнення держав.

Нобілі – знать у Стародавньому Римі, привілейована правляча верхівка, сенатори.

Нобілітація – отримання дворянства в добу Середньовіччя.

Патронат – 1) за часів Римської республіки – добровільна віддача громадян у покровительство великим землевласникам; 2) у пізній Римській імперії, у добу раннього Середньовіччя – система залежності невеликих власників.

План Маршалла – програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США. Ідею створенню плану висунув державний секретар США Джордж Маршалл (1880 – 1959) 5 червня 1947 р. у виступі в Гарвардському університеті. У плані Маршалла погодилися брати участь 16 країн (СРСР та його союзники відмовилися від участі). За період із квітня 1948 р. по грудень 1951 р., протягом якого здійснювався план Маршалла, країни-учасниці отримали від США у вигляді безоплатних субсидій і позик близько 17 млрд дол.

Полюддя – форма стягнення данини в Київській Русі.

Постіндустріальне суспільство – нова стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальній добі. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальну – машинна

техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою стає не кількість вироблених благ, а їх якість — і в ширшому розумінні — якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Прекарій — умовне землеволодіння, коли землю отримували на термін, визначений її власником.

Промисловий переворот — перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Пропінація — монопольне право на виробництво і торгівлю алкогольними напоями.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції шляхом установлення високого заборонного мита на іноземні товари.

Пул — одна з форм монополій, яка характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів.

Райфайзенка — сільський кредитний кооператив, названий ім'ям німецького громадського діяча Фрідріха Вільгельма Райффайзена, засновника кредитних кооперативів у Німеччині.

Рантьє — особи, що живуть за рахунок доходів від свого грошового капіталу, наданого в позику, чи цінних паперів (проценти, дивіденди).

Регалії — у середньовічній Європі монопольне право королів та великих феодалів на стягнення мита, судових штрафів тощо.

Регламентація — встановлення певних правил, що визначають порядок будь-якої діяльності.

Рента (*від лат. reddo — повертаю, сплачую*) — дохід з капіталу, землі або майна, що його власники регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю; особливий вид державної безстрокової облігаційної позики, за якою держава бере на себе зобов'язання виплачувати щорічно певний дохід (ренту) на позичений капітал.

Репарації — матеріальне чи грошове відшкодування державою, що розв'язала війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу.

Рефінансування — погашення старої державної заборгованості випуском нових позик, здебільшого у вигляді короткотермінових зобов'язань, чи зобов'язань, за якими спливає термін їх погашення, довготерміновими цінними паперами.

Ринок — система товарно-грошових відносин, що виникають між покупцем і продавцем, яка включає механізм вільного ціноутворення, вільне підприє-

мництво, що здійснюється на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції.

Рустикальні землі — селянські земельні наділи в Австрійській імперії та західноукраїнських землях, що входили до її складу.

Рядовичі — залежне населення в Київській Русі, яке служило феодалові на підставі договору (ряду).

Сегрегація — відокремлення селянських пасовищ від поміщицьких.

Секуляризація земель — перетворення церковної власності у світську.

Сеньйор — (*від лат. senior — старший*) — у середньовічній Європі великий землевласник, феодал, який мав усю повноту влади на території, що йому належала; вищий феодал щодо нижчого — васала.

Серваж — форма феодальної залежності селян у Франції та інших країнах Західної Європи в XI—XIII ст., яка характеризувалася найбільшим обмеженням особистих і громадянських прав.

Сервітут — обмежене правокористування чужою власністю, головним чином землею (наприклад, право проїзду через приватні володіння).

Синдикат — об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Смерди — в Київській Русі вільні селяни-общинники, які займалися землеробством, працювали у власному дворищі.

Соляний шлях — сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київську Русь з узбережжям Чорного моря.

Стандартизація — встановлення норм і вимог до фізичних і об'ємних величин виробів і продуктів, що випускаються, напівфабрикатів, сировини і матеріалів. Ці норми та вимоги оформлюють у вигляді стандартів.

Суверенітет — політична незалежність держави, яка полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні й зовнішні справи.

Тартак — лісопилка в XVI—XIX ст.

Товарне господарство — форма ведення господарства, за якої продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну шляхом купівлі-продажу.

Торговий баланс — документ, що відображає співвідношення експорту та імпорту країни за певний відрізок часу. Активний торговий баланс характеризується перевищенням вартості вивозу товарів і послуг над ввозом.

Трест — об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного пакета акцій або особливого довірчого сертифі-

ката) його засновникам. Нерідко трест очолює холдинг — держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їх діяльністю.

Урбанізація *(від лат. urbanus — міський)* — історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення в містах, переважно великих.

Феод *(від лат. feodum — маєток)* — у країнах Західної Європи періоду Середньовіччя означав спадкове земельне володіння, а іноді посаду або прибутки, надані сеньйором своєму васалові з умовою виконання певних обов'язків: військової служби, допомоги в управлінні маєтком сеньйора тощо.

Фільварок — *(польське folwark, від нім. Vorwerk — хутір, ферма)* велике багатогалузеве товарне господарство, що грунтується на примусовій праці кріпаків.

Фригольдери *(від англ. freeholder — вільний утримувач)* — у середньовічній Англії категорія землевласників, що володіли землею довічно або спадково на підставі феодального вільного держання. Були особисто вільними, сплачуючи фіксовану ренту. Крім селян, фригольдерами могли бути феодали, церкви, міщани.

Фритредерство *(від англ. free trade — вільна торгівля)* — економічна політика промислової буржуазії, яка полягала у вимозі свободи торгівлі та невтручання держави у підприємницьку діяльність.

Холдинг — компанія, що володіє контрольним пакетом акцій інших компаній та управляє їх діяльністю.

Холопи *(челядь)* — раби в Київській Русі у IX — XI ст.

Цензива — оброчна система користування землею.

Чинш — фіксована плата в грошовій або натуральній формі за користування земельним наділом.

Чумацтво — торгово-візницький промисел, який зародився в XV — XVI ст. у Наддніпрянщині. Протягом XVII — XVIII ст. він набув великого поширення на значній частині території України, передусім на Півдні, в Криму та Галичині, де став одним із найважливіших занять. Основними транспортними засобами чумаків були мажі — вози, в які запрягали волів. Спершу основними товарами чумацької торгівлі були сіль, риба, ліс, дьоготь, вовна, шкури, вироби ремесла і промислів, пізніше до них додалися хліб та інші сільськогосподарські продукти. Крім України, чумаки переважно торгували в Криму, Молдавії, Волощині, Польщі, Росії. У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком в Україні залізничного і водного транспорту чумацтво занепало.

Шарварки — будівництво та ремонт шляхів, мостів, гребель, панських будинків тощо.

Ярмарок *(від нім. Jahrmarkt — щорічний торг)* — регулярний торг широкого значення; базар, періодично організовуваний в традиційно визначеному місці, сезонне розпродування товару одного чи кількох видів.

2. Одиниці міри

Алтин = 6 денгам.

Аршин = 71 см.

Відро австрійське = 10 л.

Векша – грошова одиниця Київської Русі (IX – XIII ст.). Дорівнювала 1/4 – 1/6 куни, 1/2 – 1/3 резани. Еквівалентом векші було 0,33 г срібла.

Гарнець – 4 кварти, або 16 кватирок, або 3,77 л.

Гривня – вагова, лічильна й монетна одиниця Київської Русі. У XI – XIII ст. дорівнювала 51,19 г золота або срібла. У XV – XVIII ст. в Україні використовувалася лічильна гривня польського походження, на яку йшло 48 монет. У 1918 – 1920 рр. гривня була грошовою одиницею УНР. У наші часи знову запроваджена в обіг з 2 вересня 1996 р.

Грош – срібна польська монета масою 3,1 г.

Денга – срібна російська монета XIV – XVIII ст.

Денарій – срібна монета в європейських країнах в Середньовіччі.

Десятина (казенна) – 1,09 га.

Десятина (господарська) – 1,45 га (застосовується з XVIII ст.). У XIX ст. 1 десятина в середньому становила 1,2 га.

Дукат – 60 коп. золотом.

Злотий польський (в Україні – золотий) – 30 грошей.

Камінь – 32,90 фунта.

Карбованець російський – 100 коп.

Кварта – 0,5 л.

Копа – 60 шт.

Куна – срібна грошова одиниця Київської Русі. Назва походить від шкурки куниці, яка виконувала роль грошової одиниці. В XI ст. куна складала 1/25 гривні і дорівнювала 2 резанам або 4 – 6 векшам. У XII – XIII ст. куна була зрівняна з резаною і стала рівною 1/50 гривні.

Лашт – 60 карбів, або 360 пудів, або 5896,8 кг.

Морг – 0,56 га.

Ногата – грошова одиниця Київської Русі. В XI ст. 1 Н. = 1/2 гривні = = 1/25 куни.

Пуд – 16,38 кг, або 40 фунтів.

Резана – грошова одиниця Київської Русі. В XI ст. 1 Р. = 1/50 гривні = = 2/5 ногати = 1/2 куни.

Рубль російський – 33 алтини, 2 денги.

Фунт = 405 грам.

Чверть – 8 пудів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бабенко С., Гелей С., Гончарук Я.* Історія кооперативного руху: Підручник. — Л., 1995.

2. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. — Х., 1991.

3. *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини II пол. XVIII ст. — К., 1992.

4. *Баранович А.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959.

5. *Баранович А.* Магнатское хозяйство на юге Волыни XVIII в. — М., 1955.

6. *Барановський О.* Нові індустріальні країни: науково-технологічна політика // Вісник Академії наук України. — 1993. — № 10. — С. 95—103.

7. *Барг М.* Некоторые теоретико-методологические вопросы истории формирования мирового рынка в XVI — XVIII вв. // Экономическая история: Исследования, историография, полемика. — М., 1992.

8. *Беллон В.* Финансовый капитал и промышленность во Франции. — М., 1983.

9. *Белоусов Р.* Две крестьянские реформы. 1861 и 1907 гг. // Экономист. — 1992. — № 12. — С. 73—81.

10. *Белоусов Р.* Экономическая история России: XX век (конспект лекций) // Общество и экономика. — 1992. — № 5—6. — С. 117—126.

11. *Бергер П.* Капіталістична революція. — К., 1995. — С. 147—176.

12. *Бланж Ж.* Великий час океанов. — М., 1982.

13. *Бойко І.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVIII ст. — К., 1990.

14. *Боннар А.* Греческая цивилизация. — М., 1992.

15. *Боровой С.* Кредит и банки России (середина XVIII ст. — 1861 г.). — М., 1958.

16. *Борисенко В.* Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. — К., 1996.

17. *Борисенко В.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.

18. *Бродель Фернан.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XVI — XVIII ст. — К., 1995.

19. *Буганов В., Преображенский А., Тихонов Ю.* Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. — М., 1980.

20. *Бутыч И., Теличко В.* Фирма Яхненко-Симиренко: основатели и потомки // Капитал. — 1995. — № 3. — С.30 — 32.
21. *Валовой Д.* От застоя к развалу. — М., 1991.
22. *Васильев В.* Советская экономика на рубеже 80 — 90-х годов: американские оценки // США: Экономика, политика, идеология. — 1991. — № 1. — С. 26 — 35.
23. *Васильєва Р., Смолка А.* Соціально-економічна політика Б. Хмельницького // Економіка України. — 1995. — № 11. — С. 73 — 80.
24. *Васюта І.* Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883 — 1939 рр.) // Економіка України. — 1994. — № 3. — С. 76 — 82.
25. *Васюта І.* Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 — 1939). — Л., 1978. — С. 36 — 60, 74 — 92.
26. Великобритания. — М., 1990.
27. *Вирчинский В., Котеенков В.* Очерки истории науки и техники. 1870 — 1917 гг. — М., 1988.
28. *Витанович І.* Аграрна політика українських урядів 1917 — 1920 рр. // Український історик. — 1967. — № 3 — 4.
29. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964.
30. *Волков Н.* Структурные сдвиги в экономике США в 70 — 80-х годах. — М., 1989.
31. *Гаврилюк О., Румянцев А.* Економічна інтеграція в сучасному світі. — К., 1991.
32. *Герасименко В.* Новое в развитии общеевропейского рынка // Рос. экон. журнал. — 1994. — № 3. — С. 83 — 88.
33. *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. — К., 1959.
34. Германская история в новое и новейшее время: В 2 т. — М., 1970.
35. *Гиндин И.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства. — М., 1960.
36. *Голобуцький В.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970.
37. *Голобуцкий В.* О начале нисходящей стадии феодальной формации // Вопросы истории. — 1959. — № 9.
38. *Голобуцький В.* Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. — 1958. — № 8.
39. *Головко А.* Київська біржа на фондовому ринку Російської імперії // Наука і суспільство. — 1994. — № 9 — 10. — С. 24 — 29.
40. *Горжіна Л.* До обґрунтування суспільно-економічних перетворень в Україні в 1917 — 1920 рр. // Економіка України. — 1993. — № 5. — С. 74 — 82.
41. *Горленко В., Бойко І., Купецький О.* Народна землеробська техніка українців (історична етнографічна монографія). — К., 1972.
42. *Грицак Я.* Нарис історії України. — К., 1996.
43. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991 — 1999
44. *Грушевский М.* Очерки истории украинского народа. — К., 1990.
45. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1990.
46. *Гуржій І.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958.

47. *Гуржій І.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 р.) — К., 1962.

48. *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954.

49. *Гуржій І.* Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. — К., 1968.

50. *Гуржий А.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.

51. *Гутник В., Коровкин В., Кириллов К.* Становление системы социального рыночного хозяйства в Западной Германии после II мировой войны // Общество и экономика. — 1994. — № 1. — С. 132—136.

52. *Демидова Л.* Сфера услуг в постиндустриальной экономике // МЭМО. — 1999. — № 2. — С. 24—32.

53. *Дерев'янків Т.* Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. — К., 1975.

54. *Джеймс Мейс.* Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 34—48.

55. *Дмитренко В.* Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. — Гл. 6. — М., 1987.

56. *Довженюк В.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. — К., 1961.

57. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Л., 1991.

58. *Джинчарадзе В.* Экономическая история США. — М., 1973.

59. *Дьяконова И.* Экономическая история России в конце XIX — начале XX века // История СССР. — 1992. — № 1. — С. 201—208.

60. *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959.

61. Економіка зарубіжних країн: Підручник / А. Філіпенко, В. Вергун, І. Бураківський та ін. — К., 1996.

62. Економічний словник-довідник / За ред. С. Мочерного. — К., 1995.

63. *Ефименко А.* История украинского народа. — К., 1990.

64. *Железнова В.* Экономика США: Учеб. пособие. — М., 1979.

65. *Задорожний В.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Л., 1989.

66. *Заборовский Я.* Очерки по истории аграрных отношений в Римской республике. — Львов, 1985.

67. *Злупко С.* Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX — початок XX ст.). — Л., 1960.

68. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Р. Васильєва, Л. Горкіна, Н. Петровська та ін. — К., 1993.

69. *Иматов В.* Экономическая реформа и стабилизация в послевоенной Японии // ЭКО. — 1993. — № 12. — С. 142—152.

70. Історія народного господарства Української РСР: В 3 т. — К., 1983—1985.

71. Історія Русів. — К., 1991.

72. Історія України: Курс лекцій: Навч. посіб.: Кн. 1—2. / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко та ін. — К., 1991—1992.

73. Історія української еміграції. Матеріали до спецкурсу / За ред. Б. Лановика. — К., 1992. — С. 5—24.

74. *Илларионов А.* Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века // Вопросы экономики. — 1997. — № 10. — С. 117 – 141.
75. История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. — М., 1988.
76. История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма: В 3 т. — М., 1986.
77. История США: В 4 т. / Под ред. Г. Севастьянова. — М., 1983.
78. История Франции: В 3 т. — М., 1972 – 1973.
79. *Карпинський І.* Нові індустріальні країни. Хто вони? — К., 1990.
80. *Катеев А.* Изменение статуса римских колонов в IV – VI вв. // Вестник древней истории. — 1989. — № 4.
81. *Каштанов С.* Финансы средневековой Руси. — М., 1988.
82. *Котельникова Л.* Феодализм и город в Италии в XIII — XV вв. — М., 1987.
83. *Кісь Я.* Промисловість Львова у період феодалізму (XIII — XIX ст.). — Л., 1969.
84. *Коваль М.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945 – 1955) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 4. — С. 80 – 88.
85. *Ковальчак Г.* Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988.
86. *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1983.
87. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. — К., 1993.
88. *Котиленко М., Котиленко О.* Забуті реформи: З досвіду економічних перетворень в Україні // Інформація і ринок. — 1993. — № 1. — С. 55 – 60.
89. *Кононенко К.* Колоніяльний визиск — основа совєтської індустріалізації. — Б. м., 1960.
90. *Косик В.* Україна під час II світової війни. — К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.
91. *Коропецький І.* Дещо про минуле, недавнє минуле і майбутнє економіки України. — К., 1993.
92. *Котельникова Л.* Феодализм и город в Италии в XIII — XV вв. — М., 1987.
93. *Кравець М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст. — Л., 1964.
94. *Крандиевский С.* Очерки по историографии экономической истории. — Х., 1964.
95. *Кривонос В.* Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV — сер. XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 48 – 57.
96. *Крижанівський О.* Історія Стародавнього Сходу. — К., 1996.
97. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Л., 1990.
98. *Крип'якевич І.* Всесвітня історія: В 3 кн. — К., 1995.
99. *Крип'якевич І.* Історія України. — Л., 1990.
100. *Крип'якевич І.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. — К., 1953.
101. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство — К., 1984.
102. *Крючкова И., Гончар Н.* Дилемма 1999-го, или еще раз о качестве отечественной экономической политики // Зеркало недели. — 1999. — 15 мая. — С. 8.
103. *Кульчицький С.* Новітня історія України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 10. 12.
104. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Економічна історія України і світу: Підручник. — К., 1999.

105. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Економічна історія світу і України: Підручник. — Т., 1997.

106. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Історія господарства: Україна і світ: Підручник. — К., 1995.

107. *Лепша І.* Еміграція: причини і наслідки // Наука і суспільство. — 1989. — № 8.

108. *Ломакин В.* Внешнеэкономическая политика Великобритании. — М., 1988.

109. *Лященко Я.* Історія народного господарства СРСР: В 2 т. — К., 1951—1952.

110. *Малькова Т.* Бухгалтерское наследие критской цивилизации // Бухгалтерский учет. — 1993. — № 7. — С. 34—37.

111. *Маковійчук І., Пилявець Ю.* Голод на Україні у 1946—1947 рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 14—32.

112. *Маркина В.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). — К., 1961.

113. *Маркина В.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971.

114. *Мельник Л.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972.

115. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / За ред. А. Філіпенка. — К., 1992.

116. Мировое хозяйство и советская экономика: шансы и иллюзии. — М., 1990.

117. *Михайлина П.* Міста України в період феодалізму. — Чернівці, 1971.

118. *Михайлина П.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). — К., 1975.

119. *Митрофанов А.* Акціонерні товариства в металургійній промисловості України наприкінці XIX — на поч. XX ст. // Економіка України. — 1992. — № 12. — С. 71—75.

120. *Мочерний С.* Суть та структура економічного суверенітету України // Економіка України. — 1992. — № 11.

121. *Нестеренко О.* Розвиток промисловості на Україні: В 2 ч. — К., 1959.

122. Некоторые тенденции капиталистической экономики 1917—1967 гг. / Под ред. С. Выгодского. — М., 1968.

123. Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980.

124. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. — К., 1996.

125. *Павлюк С.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. — К., 1991.

126. *Панченко П.* Деформації в розвитку українського села у 80-х — на поч. 90-х рр. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 18—29.

127. *Панченко П.* Становище українського села (60—80-ті роки) // Укр. іст. журн. — 1989. — № 8.

128. *Пасхавер А.* Перспективы частного предпринимательства в Украине: бюрократия против капитала // Зеркало недели. — 1999. — 26 июня. — С. 1, 8.

129. *Пеняк П.* Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 122—125.

130. *Першин П.* Аграрная революция в России. — М., 1966.

131. *Петишкина С.* Денежная реформа графа Витте // Деловые люди. — 1993. — № 5. — С. 43—45.

132. *Пивовар С., Слюсаренко А., Стельмах С.* Всесвітня історія. Новітній період. 1945 – 1997 рр. – К., 1998.

133. *Пирожков С., Поповкін В.* Українська економіка: важкий шлях до ринку // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 3 – 12.

134. *Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958.

135. План Маршалла для Західної Європи // Сучасність. – 1995 – № 1. – С. 83 – 94.

136. *Пономарьов О.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Л., 1971.

137. *Постников В.* США и дауэсизация Германии (1924 – 1929 гг.). – М., 1957.

138. *Похилевич Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI – XVII в. – Л., 1957.

139. *Погребинский А.* Очерки истории финансов дореволюционной России. – М., 1954.

140. Политико-экономические проблемы всемирного хозяйства / Под ред. В. Седова. – М., 1988.

141. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К., 1992. – Т. 1. – С. 225 – 232.

142. *Притуляк П.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С. 62 – 72.

143. *Попов В., Маркарьян С.* Две исторические модели развития Японии в XIX – XX вв. // Экономическая история: Исследования, историография, полемика. – М., 1992.

144. *Попов В.* Україна на шляху до ринкової економіки // Економіка України. – 1992. – № 2.

145. *Проэктор Д.* Мировые войны и судьбы человечества. – М., 1986.

146. *Процюк С.* Економічне становище України на поч. XIX ст. // Сучасність. – 1983. – № 7 – 8. – С. 133 – 145.

147. *Путро А.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. – К., 1988.

148. *Ревякин А.* Французская индустриализация XIX в. // Экономическая история: Исследования, историография, полемика. – М., 1992.

149. *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. – М., 1953.

150. *Рыбаков Б.* Древняя Русь. – М., 1963.

151. *Рыбаков Б.* Ремесло Древней Руси. – М., 1948.

152. *Сакс Дж.* Крупнейшие экономические трансформации в истории // *Сакс Дж.* Рыночная экономика и Россия. – М., 1994. – С. 312 – 322.

153. *Сас Я.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989.

154. *Сванидзе А.* Деревенские ремесла в средневековой Европе. – М., 1985.

155. *Свежинський В.* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX ст. – на початку XX ст. – Л., 1966.

156. *Сидоренко О.* Історична метрологія Лівобережної України XVII ст. – К., 1975.

157. *Сидоренко О.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – сер. XVII ст.) – К., 1992.

158. *Сіденко В.* Економічне трансформування у країнах Центральної та Східної Європи // Економіка України. – 1998. – № 12. – С. 60 – 68.

159. *Сікора В.* Чилі, Південна Корея і український шлях до ринку // Віче. — 1993. — № 10. — С. 21—28.

160. *Січинський В.* Нарис з історії української промисловості. — Л., 1938.

161. *Слабеев Я.* Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины XVIII — пер. пол. XIX ст. — К., 1960.

162. *Слабченко М.* Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: В 4 т. — К., 1922—1925.

163. *Слюсарский А.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв. — Х., 1964.

164. *Смирнова С.* ФРГ: новый этап промышленного развития — М., 1990.

165. *Смолка А.* Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини // Історія народного господарства та економічної думки України. — 1997. — Вип. 29. — С. 136—146.

166. *Соболева О.* Становлення ринкової інфраструктури в Україні у 20-ті роки // Історія народного господарства та економічної думки України. — 1997. — Вип. 29. — С. 12—21.

167. *Сташевский Э.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. — М., 1968.

168. *Стельмах С., Пивовар С.* Всесвітня історія (запитання і відповіді). — К., 1996.

169. *Струмилин С.* Очерки экономической истории России. — М., 1967.

170. *Степанков В.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави. — Л., 1991.

171. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991.

172. Теневая экономика и организованная преступность в Украине: современное состояние и проблемы борьбы с ними // Зеркало недели. — 1996. — 10 февр. — С. 5—6.

173. *Теплицький В.П.* Реформи 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.) — К., 1959.

174. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посіб. — К., 1996.

175. *Тимощук В.* Давньоруська Буковина (X — пер. пол. XIV ст.). — К., 1982.

176. *Тихомиров М.* Древнерусские города. — М., 1946.

177. *Трубайчук А.* Друга світова війна. — К., 1995.

178. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посіб. / За ред. Б.Д. Лановика. — К., 1994.

179. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.

180. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: Навч. посіб. / Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як та ін.; За ред. проф. Б.Д. Лановика. — Т., 1999.

181. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади: Збірник. — К., 1990.

182. *Федоренко П.* Рудни Левобережной Украины в XVII — XVIII вв. — М., 1960.

183. *Франко І.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Твори. — Т. 19. — К., 1956.

184. Финансово-кредитный словарь: В 3 т. — М., 1984 – 1986.
185. Франция. — М., 1990.
186. *Фурсенко А.* Американская буржуазная революция XVIII в. — М.; Л., 1960.
187. *Хисао Канамори, Даюн Вада.* Япония — мировая экономическая держава — М., 1986.
188. *Хміль В.* Аграрні перетворення на Україні. 1917 – 1920 рр. — К., 1990.
189. *Хорос В.* Постиндустриальный мир — надежды и опасения // МЭМО. — 1998. — № 12. — С. 5–17.
190. *Хонігсман Я.* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). — Л., 1971.
191. *Чайковський В.* Економічна історія світу і України: Навч. посіб. — Тернопіль, 1997.
192. *Черевко Ю., Шевченко Н.* Экономические отношения в "треугольнике" Япония — новые индустриальные экономики Азии — США. — М., 1992.
193. *Чистозвонов А.* Генезис капитализма. Проблемы методологии. — М., 1985.
194. *Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І.* Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. — К., 1992.
195. *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
196. *Шаталіна Є.* Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 – 1933 рр. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 3–5.
197. *Шульга І.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962.
198. *Эглау Х.* Борьба гигантов. Экономическое соперничество Европы, США, Японии. — М., 1986.
199. Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н. Полетаева, В. Голубович, Л. Пашкевич и др.; Под общ. ред. В. Голубовича. — Минск, 1997.
200. Экономическая история: Исследования, историография, полемика. — М., 1992.
201. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Ф. Полянского, В. Жамина. — М., 1986.
202. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. В. Чунтулова, В. Сарычева. — М., 1985.
203. *Эндус Х.* История Японии с древнейших времен до наших дней: Краткий очерк. — М., 1968.
204. Экономика зарубежных стран. Капиталистические и развивающиеся страны. — М., 1990.
205. *Эльянов А.* Индустриализация развивающихся стран в интерьере мирохозяйственных связей // МЭМО. — 1999. — № 1–3.
206. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Л., 1990.
207. Япония: экономика, политика, история. — М., 1989.
208. *Дурманова Е.* Что не так с Японией? // Мировые дискуссии. — 2001. — 24 марта.
209. Міжнародний імідж України: міфи і реалії (Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень) // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 3.

Навчальне видання

ЛАНОВИК Богдан Дмитрович,
МАТИСЯКЕВИЧ Зіновій Михайлович,
МАТЕЙКО Роман Михайлович

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ І СВІТУ

Підручник

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/61, маг. "Книги", тел. (044) 230-25-74;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. "Абзац", тел. (044) 238-82-65;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062) 343-89-00;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 3, маг. "Книжковий супермаркет", тел. (056) 372-80-18;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 147, маг. "Буква-Запоріжжя", тел. (0612) 49-00-08;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Советська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (03322) 4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, маг. "Літера", тел. (0322) 94-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 79-85-80;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. "Дім книги", тел. (048) 728-40-13;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Миру, 3А, маг. "Знання", тел. (0352) 53-21-22;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822) 6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472) 47-92-20;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04622) 7-30-03.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@books.com.ua

Підп. до друку 07.06.2006. Формат 60×84 $^1/_{16}$.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Kudriashov.
Ум. друк. арк. 31,0. Обл.-вид. арк. 39,0.
Зам. № 6-326.

Видавництво "Вікар"
01103, м. Київ-103, вул. Кіквідзе, 18а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 90 від 16.06.2000
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@vikar.com.ua
http://www.vikar.com.ua

Віддруковано на ВАТ „Білоц
09117, м. Біла Церква